

BUDAPESTI SZEMLE

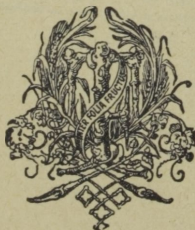
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHETEDIK KÖTET

(599., 600., 601. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

TARTALOM.

DXCIX. SZÁM.

	Lap
FRAKNÓI VILMOS EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	1
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HATÁSA ZENEMŰVÉSZE- TÜNK FEJLŐDÉSÉRE. — Hubay Jenőtől	40
AZ ELSZAKÍTOTT FELVIDÉK MAGYARSÁGÁNAK SZELLEMI ÉLETE.	
(I.) — Farkas Gyula	66
SZENT ISTVÁN ÉS A «RÓMA-ESZME». — Balogh Józseftől	89
A HOSSZÚÉLETŰ JEZID. — Keleti mese. — Kenedy Gézáttól	96
OTHELLO. — Műfordítás, Harsányi Kálmántól	108
SZEMLE. — Az esztergomi érseki szék betöltésének kérdése.	120
ZENE. — A zenei év. — Papp Viktortól	130
MŰVÉSZET. — A magdeburgi német színész-történeti kiállítás. — Németh Antaltól	143
IRODALOM: 1. Olasz dráma Erzsébet királynéról. — (Fabrizio Colanussi: <i>Elisabetta d'Austria, dramma storico lirico in IV. atti.</i>) — Ifj. báró Wlassics Gyulától.	
2. (Pukánszky Béla: <i>A magyarországi német irodalom története. A legrégibb idóktól 1848-ig.</i>) — Wagner Józseftől	148

DC. SZÁM.

A TUDOMÁNYOS TECHNIKA FERENC JÓZSEF URALKODÁSA	
ALATT. — Zelovich Kornéltól	161
VAJDA JÁNOS. — Kéky Lajostól	182
A NÉPDAL TITKA. — Hevesi Sándortól. — (Solymossy Sándor: <i>Észre- vételek a «népdal titká»-hoz.</i>)	196
AZ ELSZAKÍTOTT FELVIDÉK MAGYARSÁGÁNAK SZELLEMI ÉLETE.	
(II.) — Farkas Gyulától	222
A KÖLTÉSZET LÉNYEGE ÉS FORMÁJA. — Marót Károlytól	242
HOLDFÉNY ALATT. — Elbeszélés. — Komáromi Jánostól	269
EURIPIDES GONDOLATAI A TÖREDEKEKBEN. — Csengery Jánostól	277
VIII. ARANY JÁNOS SZONETTJE. — Tolnai Vilmostól	288

KÉPZŐMŰVÉSZET. — Ybl Ervintől	Lap 293
SZEMLE. — <i>A mai belga irodalom áttekintése.</i> — Georges Marliertől	306
IRODALOM: — 1. <i>Berzeviczy Albert új könyve.</i> — (Berzeviczy Albert: <i>Az abszolútismus kora Magyarországon.</i>) — d.-tól.	
2. <i>Angol regény Erdélyről.</i> — (Lee Holt: <i>Pelham's Adventures.</i>) — Gáspár Páltól	315

DCI. SZÁM.

A MONTENEGRÓI KÉRDÉS. — Bajza Józseftől	321
A NEMZETI MŰVELŐDÉS BÖLCSELETÉNEK ALAPVONALAI. — Bartók Györgytől	373
GYULAI PÁL. IRODALMI PÁLYAKEZDÉSE. — Papp Ferencztől	401
AZ OSZTRÁK ÉS NÉMET SZÍNHÁZI VISZONYOKRÓL, HAZAI SZÍNHÁZI VISZONYAINKKAL KAPCSOLATBAN. — Fülel Szántó Endrétől	432
AZ ABLAK. — Rajz. — Gróf Bethlen Margittól	454
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Isten szabad ege alatt.</i> — Gyökössy Endrétől	458
IRODALOM: — 1. <i>Gróf Klebelsberg Kuno beszédei.</i> — (Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916—1926.) — Grósz Emiltől.	
2. <i>A magyar művelődés eszményei.</i> — (Kornis Gyula: <i>A magyar művelődés eszményei 1777—1848.</i>) — Friml Aladártól.	
3. <i>Takáts Sándor új könyve.</i> — (Takáts Sándor: <i>Szegény magyarok.</i>) — Nagy Miklóstól.	
4. <i>III. Napoleon politikája.</i> — (Hermann Oncken: <i>Die Rheinpolitik Kaiser Napoleon III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870/71. I—III.</i>) — Török Páltól	461

FRAKNÓI VILMOS EMLÉKEZETE.

Felolvastatott az Akadémia 1927 május 8-ántartott ünnepi közülésén.

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

Akadémiánk sokszoros hálával s ezért őszinte kegyelettel is tartozik ama férfiúnak, kinek emlékét, még életében kifejezett kívánságához képest, nekem jutott feladatul e körben beszéddel ünnepelni.

Korán fejlődött s tartósnak és bensőnek bizonyult a viszony, mely Fraknói Vilmost hozzánk kötötte. Az Akadémia már a 17 éves ifjában észrevette a leendő kiváló történetírót, mikor egy, 1860-ban avégből kiírt pályázata alkalmával, hogy *adassék elő a magyar nemzet műveltségének állása az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története*, a «Perdius et pernox» jelige alatt pályázó munka nyerte el a jutalmat s a jeligés levél felbontása a Frankl Vilmos pesti központi szemináriumi papnövendék nevét tüntette elő. Öt évvel később egy levelében¹ még tiltakozott az ellen, hogy egy munkája az Akadémiában éppen a nagygyűlés előtt olvastassék fel, mert «még gyanuját is el akarta hárítani annak, mintha hajhászná azt a kitüntetést, melyre még érdemetlen». Mindazonáltal már 1870-ben, tehát 27 éves korában megválasztatott levelező taggá s már három év elmultával rendes taggá, amit nemcsak már akkor jelentős és gazdag irodalmi munkássága, hanem az is megmagyaráz, hogy reá fontos feladatok vártak, melyek miatt lakását is nemsokára az Akadémiába kellett áttennie s ott mint a történeti bizottság előadójának az *Országgyűlési emlékek* kiadását intéznie;² ezt az állását nemsokára a II. osztály titkárságával kötötte egybe.

¹ Levele Rómer Flórishoz Esztergomból 1865 november 11-ikéről, *Nemz. Múzeum levéltára*.

² Levele Ipolyi Arnoldhoz Budapestről 1874 jan. 6-ról. *N. M.*

Tekintélye oly gyorsan nőtt s munkássága oly általános elismerésben részesült, hogy az Akadémia kilenc évvel levelező taggá választása után legfontosabb tisztségét, a főtitkárit ruházta rá 1879 májusában. Megválasztása ugyan életfogytig történt, ő azonban irodalmi tevékenységének oly nagy részét állandóan nem áldozhatta föl az igazgatási teendőknél s ezért tíz évvel utóbb lemondott a főtitkárságról s azt — az Akadémia bizalmából — a még díszesebb másodelnöki állással — Széchenyi egykori tisztségével — cserélte föl, melyet a váltakozás gyakorlatának megfelelően, egy három éves cikluson át viselt. Bár ez időben már sokat tartózkodott külföldön, különösen Rómában, ezentúl is az Akadémia állandó bizalmának jeleiben részesült: 1892-ben az Igazgató-tanács tagja lett, 1907-ben tiszteleti taggá lépett elő. Mind e tisztségei csak kifejezői voltak annak az elismerésnek, melyet az Akadémián belül is kifejtett tevékenységével kiérdemelt. Amíg Budapesten lakott s egészsége megengedte, egyike volt az akadémiai ülések legszorgalmasabb látogatóinak és felolvasóinak; részt vett a törökországi *Corvin-kódexek* visszaszerzésére irányult kiküldetésben, Ipolyi oldala mellett nagy része volt dísztermünk történeti falképei tervezésében, megrendelésében és ellenőrzésében s nagyszerű alapítvánnyal is ajándékozta meg Akadémiánkat, felajánlván római házát magyar történeti intézetül, melynek kormányzata, alapítványa értelmében. akadémiai bizottságra van bízva.

Ezek a mi belső, mondhatnám házi jogcímeink arra, hogy a Fraknoi Vilmos emlékét ünnepeljük és áldjuk. Azonban mélyen érzem, hogy a róla való megemlékezésnek az ország első tudományos testületében azon a széles alapon kell nyugodnia, amelyet az ő tudományos, nevezetesen történetkutatói és történetírói működése a magyar nemzet szellemi életében elfoglal. Kutatói és írói munkájának szinte áttekinthetetlen terjedelme nem menthet föl az alól a kötelezettség alól, hogy jellemzésemet és méltatásomat lehetőleg annak egészére alapítsam, valamint attól sem, hogy tudósi és írói egyéniségének rajzát életfolyása legjellegzetesebb mozzanatainak keretébe helyezzem belé, mert csak ez az

életfolyás tette Fraknóinak példátlanul nagy munkateljesítményét lehetővé és másrészt a tudomány szolgálata szempontjából a legnagyobb beccsel és fontossággal bír az a mód, ahogy ő életfolyását tudományos céljainak, feladatainak alárendelte. .

A nyugati felvidék egy szerény kis falujában, a nyitrai megyei Ürmény községben ringott a bölcseje nagy történészünknek ezelőtt 84 évvel¹ s szüleitől, kik eredetileg zsidók voltak,² a Frankl nevet örökölte, melyet csak atyja halála után, 1874 elején, tehát 31 éves korában cserélt fel a magyaros hangzású Fraknói névvel. Korán és nagy határozottsággal választván a papi pályát, miután már mint növendékpap kitűnt több sikeres pályázatával s a doktori fokozatot is elnyerte, már 21 éves korában külföldi katolikus kongresszusokban való részvételével nyitja meg utazásainak végtelen sorát, főképp azért, hogy a mechelni és würzburgi levéltárakban egyháztörténeti kutatásokat végezzen.

Ugyanez időben lesz Nagyszombaton középiskolai tanárrá s kezd foglalkozni Pázmány-monografiájával ; a tanárság csakhamar terhére kezd válni, mert heti 13 órában kell a legkülönbözőbb tantárgyakat tanítania s kevés ideje marad saját történeti tanulmányaira.³ A következő évben pappá szentelik s Esztergomba kerül, mit papnevelő-intézeti tanár és egy egyházi lap szerkesztője.⁴ De már 1870-ben Pestre vágyik s pártfogója, Ipolyi kanonok segítségével kieszközli, hogy a fővárosba helyeztessék át, hol egyelőre a Szent István-társulat körében nyer megbízatást, melynek elfogadásánál azonban föltételül szabja, hogy búvárlataira és irodalmi munkájára elegendő ideje maradjon.⁵

¹ Született 1843. februárius 27-én.

² A br. Forster Gyula által kikutatott anyakönyvi adatok szerint Fraknói 1843 februárius 27-én született a nyitrai megyei Ürmény községben a héber Frankl Sándor uradalmi orvos és Gerstl Johanna szülőtől; 1845 szept. 12-én kereszteltetett meg kath. hitre ugyanott; keresztszülei voltak ifj. br. Hunyady János (Fr. atyja a Hunyady grófi uradalom orvosa volt) és gr. Hunyady Mária, később Borghese-Aldobrandini hercegné.

³ Levele Ipolyihoz 1865 márc. 15-ről. *N. M.*

⁴ Új Magyar Sion.

⁵ Levelei Ipolyihoz 1870—1872-ből. *N. M.*

Miután a fővárosban való időzése az Akadémiához közelebb hozta, sőt a publicistika terén való próbálkozásra is indította,¹ 1874 végén váratlanul ajánlatot kapott a Széchenyi grófi nemzetségtől a Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtáránál megüresedett könyvtárőri állás elfoglalására nézve. Az ajánlat tetszett neki, el is fogadta s bár már a következő nyáron sajnálkozott felette, hogy «a múzeum rab-szolgája»,² majdnem öt éven át viselte ez állást, buzgó és üdvös tevékenységet fejtve ki benne, miközben természetesen utazásai, bűvárkodásai és irodalmi munkája sem szüneteltek. Sőt annyira megszerette a könyvtárak és múzeumok ügyét, hogy később, már hajlott korában, ez ügy országos szervezésekor ő lett a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője, beköltözött a múzeumba s könyvtárismereteit gyarapítandó még Amerikába is elutazott az ottani, európai fogalmainkat túlhaladó intézmények megtekintése végett.

1878-ban elnyerte a nagyváradi káptalan egyik irodalmi stallumát, mely őt — a nélkül, hogy állandóan helyhez kötötte volna — anyagilag függetlenebbé tette s képesebbé arra, hogy utazásaira, tanulmányaira áldozzon, sőt mecénási hajlamát is kielégítse. Anyagi eszközeit még gyarapította utóbb a szentjobreől nevezett javadalmas apátság elnyerése, míg az arbei püspöki cím s a pápai protonotáriusi méltóság neki az egyházi hierarchiában is érdemeinek megfelelőbb rangot biztosított.

Egész Európára kiterjedő tanulmányútjai mégis leggyakrabban Rómába vonzották s a mult század kilencvenes éveinek vége felé már úgy látszott, mintha lakóhelyét végleg és teljesen az örök városba akarná áthelyezni, ahol XIII. Leó pápa kegyének több jelében részesült, két házat is építtetett magának a Viale del Policlinicon s azok egyikét már ottléte alatt nyitva tartotta történetbúvárok számára, később pedig egészen magyar történeti intézetté alakította át.

Az a magas pozíció, melyet hazai tudományos életünkben és katolikus egyházunkban is elfoglalt s a méltánylás,

¹ Levele Ipolyihoz 1873. ápr. 12-ről. *U. ott.*

² Levelei Ipolyihoz 1874 okt. 6-án és 1875 jan. 20-ról. *U. ott.*

mellyel működése a katholicizmus középpontjában is találkozott, szükségszerűen vetette föl a kérdést, hogy miért nem foglalta el Fraknói, annyi nagy egyházfejedelem hivatott életrajzírója, maga is fényes egyházfejedelmi állásaink egyikét? Az ő életfolyásának ez a nagy negatívuma sokat foglalkoztatta nálunk a közvéleményt; magyarázatot kerestek s megtalálhatni vélték azt majd szüleinek zsidó eredetében, majd a szabadkőművességnak őt majdnem egész életén át kísérő gyanujában, majd a Vatikánnak iránta való elhidegülésében, mely Rómából való távozását is előidézte volna. Meggyőződésem szerint mind e találgatások többé-kevésbbé alaptalanok. Akárhány példa van rá, — a közeli Ausztriában is, — hogy nem keresztény eredet nem szolgált püspöki, sőt érseki szék elfoglalásának sem akadályául. A szabadkőművesség vádját ő maga cáfolta meg, úgyszólván «sub specie æternitatis», végrendeletében; ha arra került volna a sor, azt könnyű lett volna tehát már életében is elnémítania; azonkívül tapasztalásból tudjuk, hogy a római neheztelesek és ellenszenvek sokkal változóbbak, semhogy állandó akadályai lehetnének az egyházi téren való előmenetelnek. A kérdést aligha fogjuk valaha teljesen tisztázni, annál kevésbbé, mert Fraknói maga koronkint kívánni látszott a püspökséget, koronkint nem. Meg volt benne magában a kétely, vajjon a püspöki állás az ő természetének, hajlamainak, hivatásérzetének megfelel-e? és az kétségtelen, hogy a történettudománynak az a szolgálata, amelynek ő ritka hivatásérzéssel és hűséggel kora ifjúságától végnapjaiig szentelte életét, egyfelől a szabad mozgásnak, másfelől a szellem összpontosításának oly mértékét követelte meg, amely abban a percben lehetetlenné vált volna, amelyben ő egy egyházmegye kormányzatának helyhezkött gondjait és felelősségét vállalta volna magára.

Bár a kilencvenes évek vége felé szemműtétet kellett magán végrehajtatnia, mely egy időre látásától megfosztotta, még eléggé ép és munkás erőben érte meg — 1915-ben — aranymiséjét, azontúl azonban az elvesztett háború lesújtó katasztrófája s helyzetének abból folyó megváltozása, egyesülve magas korával és egy öt évek óta gyötrő, gyógyít-

hatatlan testi bajjal, előidéztek Fraknóinál is az elkerülhetetlen hanyatlást. Nagyváradi kanonoki stallumából, valamint a szentjobbi apátságából merített jövedelmei is e területeknek a hazától való elszakítása következtében mind csekélyebbekké és bizonytalanabbakká váltak s így élete utolsó éveit a nyugtalan bujdosás, kínos vergődés képét nyújtották, amely annál meghatóbb volt, mert szelleme még ekkor sem ismert pihenést s a tollat úgyszólván csak a halál vette ki kezéből, 1924 november 20-án.

1861-től 1924-ig terjed, tehát hatvanhárom évet, mondhatni két emberöltőt ölel fel az a korszak, amely alatt Fraknói irodalmunkban tevékeny volt, illetőleg azt megjelent műveivel gazdagította. Terjedelmes forrásközlések, melyeknek ő nemcsak megindítója, hanem nagy részben szerkesztője volt, maradandó értékű, kutatásokon alapuló feldolgozásokkal, iskolai tankönyvek és kisebb népszerű kiadványok, szakfolyóiratok hosszabb-rövidebb közleményeivel váltakoznak e rengeteg munkateljesítményben; különös előszeretettel művelte a kor- és életrajzi monografiákat, de gyarapította kultúrtörténeti és jogtörténeti irodalmunkat is, élete vég éveiből számos, az egykorú eseményeket tárgyzó, publicisztikai jellegű dolgozatát is bírjuk s egyes kisebb munkái a bibliografia és heraldika körébe is vágnak.¹

Az anyagnak ezzel a szinte beláthatatlan gazdagsággal szemben itt természetesen csak a legjellegzetesebb művek ismertetésére szorítkozhatunk. Említettük már első, az Akadémia pályadíjával koszorúzott munkáját, mellyel a kultúrtörténelem terén mutatkozott be. Fiatalságának második irodalmi terméke: *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti fejlődése* (1863) jelezte már, hogy munkássága közjogunk történetében is maradandó nyomokat fog hátra hagyni. Fiatalkorából valók világos, szép stílusú

¹ Ez utóbbiakat Áldásy Antal sorolja föl a Geneológiai és Heraldikai Társaságban tartott, szerző előtt csak kéziratban ismeretes emlékbeszédjében.

iskolai tankönyvei is, melyeket közülünk, öregebbek közül, még sokan használtunk gimnáziumi tanulmányainkban.

Már 1864-ben kezdett Pázmány Péterrel irodalmilag foglalkozni, amikor még csak a turóci préposttá való kinevezetésére vonatkozó adatokat állította össze. Már ezzel elérkezett ahhoz a tárgyhöz, amelynek talán legnagyobb irodalmi sikereit köszönhette, t. i. a nagy történeti s különösen főpapi alakok életrajzaihoz. Pázmány Pétert, ki egész életén át rajongó csodálatának tárgya volt, és az ő korát Fraknói kétszeresen dolgozta föl: előbb, fiatakorában egy nagy, háromkötetes monografiában, melynek kötetei az 1868—1872. években jelentek meg, s melynek kiegészítéséül a nagy primás leveleinek kiadását is megindította (1873). Azután jóval később, 1886-ban közreadta a *Történelmi Életrajzok*-ban, melyeknek szorgalmas dolgozó társa volt, Pázmány rövidebbre foglalt, népszerűbb formájú életrajzát.¹

Habár Fraknói célja kétségkívül az volt, hogy Pázmány alakját az ellentétes megítélések ködéből mind tisztább dicsfénybe emelje, ami neki nagy mértékben sikerült is, habár a jezsuitarendre halmozott magasztalása nem maradhatott ellenmondás nélkül, el kell ismerni, hogy Pázmány életírója már e művében is mértéktartásra és elfogulatlanságra törekedett. Bár a hajthatatlan következetességet a felkarolt eszmék és érdekek támogatásában a nagy primás egyik legkiválóbb tulajdonának mondja, elismeri, hogy a későbbi államférfiú bölcс mérséklete nagyon eltér a fiatal hitvitató és hit-térítő szinte féktelen harci hevétől, mely néha túllépte a lojális polémia határait, amire különben ellenfelei is elég példát adtak. Helyesen emeli ki Fraknói a Pázmány működésének korszakos jelentőségét abban, hogy a magyar nyelven való hitlejlesztés fontosságát — a protestantizmus példáján okulva — felismerte. Ez lett irodalmi téren is legnagyobb érdeme neki, kit Toldy Ferenc is a magyar könyvnyelv megteremtőjének nevez. Életteljes képekben lép eléünk — Fraknói könyveiben — a nagy férfiú tüneményes pályája. A 46 éves

¹ Feltűnő, hogy F. e. művében sehol se hivatkozik megelőző, nagy Pázmány-monografiájára.

esztergomi érseket az akkor túlnyomóan protestáns felvidék nagy bizalmatlansággal és ellenszenvvel fogadta. Magatartásában a fordulat akkor állott be, mikor belátta, hogy Bethlen Gáborban nagyobb erő rejlik, mint ő hitte. Úgyes taktikája és diplomáciája az országgyűlésen lehetővé tette II. Ferdinándnak királlyá választását s a vallási villongások némi elsimítását. Azonban a protestáns ellenhatás a harmincéves háború első szakában megerősödött s Pázmányt és a jezsuitákat menekülésre kényszerítette. A besztercebányai országgyűlés királlyá választotta Bethlent és száműzte a primást. A fehérhegyi csata után aztán megfordult a kocka, 1622-ben Bethlen megkötötte a nikolsburgi békét s leteszi a királyi címet, de kap hét vármegyét; a bécsi béke pontjai újabb megerősítést nyertek, de nádor a protestáns Thurzó Szaniszló lett. A háború újra kitör, majd 1624-ben új békekötés követi, melynek értelmében Bethlen visszabocsátja az elfoglalt megyéket. Az 1625-iki országgyűlés Esterházy Miklóst választja nádorrá s III. Ferdinándot még atyja életében királlyá koronázza. A megújuló harcban Pázmány a királyt a békés politika felé terelgeti s e politika érvényesült, mikor Bethlen halála után az uralkodó Rákóczi Györgyöt ismerte el Erdély fejedelméül, nem Bethlen Istvánt, kit Esterházy nádor pártolt. A nádorral való folytonos viszályában egyébiránt megnyilvánul Pázmánynak az a hibája is, melyet Fraknoi helyesen emel ki, hogy a fölényt, mellyel tehetségei, érdemei és állása felruházták, nagyon is érezte: föltétlen meghódolást kívánt s nem tűrt ellentmondást. A bíbornok 1632. évi római küldetése, melynek feladata volt VIII. Orbán pápát a Richelieu befolyásával szemben eltéríteni a francia királlyal való szövetségtől s a harmincéves háborúban veszélyeztetett katolicizmus érdekében a császár oldalára vonni, nem sikerült teljesen. Ezt életírója éppoly tárgyilagosan állapítja meg, mint amily melegséggel méltatja viszont a primás nagy érdemeit a magyarországi katolikus egyház újrászervezése, fejedelmi alapítványai, különösen a Pázmány-intézet és a nagyszombati egyetem létesítése s a katolicizmusra nézve elvesztett területek visszahódítása körül.

Harmincéves korában Fraknoit egy újabb kultúr-

történeti probléma foglalkoztatta élénken: a hazai és külföldi iskolázás a középkor végén és az újkor elején. Egy nagyobb, az Akadémia által pályadíjban részesített tanulmányt szentelt e tárgynak e cím alatt: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*; de e tárggyal foglalkozik a Révai Ferenc nádori helytartó fiának iskoláztatására vonatkozó akadémiai értekezés is és ezzel függ össze az az akadémiai értekezése, melyet egy évvel később a XIV. és XV. században a bécsi egyetemen működött magyarországi tanárokról és tanulókról írt.

Főtanulmánya valóban történetírói magaslatról nézi a katolicizmus és protestantizmus nemes versenyét az iskolaügy terén a XVI. század Magyarorszáგában. Éppúgy méltatja az Oláh Miklós és Verancsics Antal érsekek érdemeit, mint a Honter Gáspárét és Stöckel Lénártét. A belföldi iskolákat betűrendes sorban ismerteti, példaképpen egyeseknek szervezetéről és tanítási módjáról is részletes adatokat közölve. A második rész azokat a külföldi iskolákat veszi sorra, melyeket magyarok látogattak, itt a magyar tanulókról névjegyzékeket közöl s egyes egyetemeken életviszonyaikat, tanulmányaikat s azok hatását is tárgyalja. A függelék egyes fontosabb magyar iskolákról részletesebb adatokat is tartalmaz, úgyszintén a XVI. században évről-évre megjelent magyar nyomtatványok felsorolását. A nem nagy terjedelmű könyv széleskörű kutatáson és tanulmányon alapul s Magyarországnak majdnem egész XVI. századbeli kultúrtörténetét felöleli.

Ugyanez időben Fraknói elvállalta az Akadémia megbízását a magyar országgyűlések történetének megírására, az 1126. évtől kezdődőleg. A bevezetés hivatkozik Mosóczy és Kovachich régibb, hasonló természetű kiadványaira, melyeknek mintegy folytatását kívánta nyújtani az Akadémia történelmi bizottsága. 1874-ben jelent meg az első kötet, mely 1536-ig terjed, a következő években a továbbiak; az 1883. évben kiadott VIII. kötet 1597-ig terjed; a IX. és a X. kötetet Fraknói már Károlyi Árpáddal együtt szerkesztette, ezután pedig Károlyi Árpád egyedül folytatta a sorozat kiadását. Ezen kötetek bevezetései, melyek külön

is megjelentek, a magyar országgyűlések történetét beleillesztik a kor viszonyainak képébe.¹

1878-ban és 1879-ben hozta a *Századok* Fraknói nagy feltűnést keltett tanulmányát Martinovicsnak és társainak összeesküvéséről, mely aztán a következő évben, kiegészítve a későbbi fejlemények történetével, önálló kötetként is megjelent, s melynek tárgyára — újabb adatok nyomán — még egyszer visszatért 1921-ben. E mű hatásáról másutt is szólunk; még azok is, akik állításaival szembeszállottak, elismerték, hogy ez Fraknóinak egyik legjobban, legelénkebben megírt könyve. Kétségtelen, hogy ellenszenvvel kezeli az összeesküvés főalakját, s hogy ennek az ellenszenvnek oka nemcsak a Martinovics alacsony jellemtulajdonai-ban, hanem abban is rejlik, hogy benne az istentagadó papot látta, a materiálistát és szabadkőművest, kinek forradalmi tervei a magyar klérus nagy hivatását és szerepét támadták meg. De ez magában véve még nem hozta volna Fraknóit ellentétbe a közvéleménnyel. Nálunk Martinovics és társai a nemzeti szabadság vértanuinak dicsfényében állottak, de nem annyira éretlen, ügyetlen és valójában veszélytelen vállalkozásuk miatt, mint inkább az embertelen kegyetlenség miatt, melyet a megtorlásban velök szemben gyakoroltak, s a melyet még sötétebbre színezett a botor titkolódzás, melybe perüket — félelemből — burkolták. Éppen a per nyilvánosságra hozatala tette volna veszélytelenné azt, amit elkövettek. A börtönbüntetés is elegendő lett volna, hiszen osztrák bűntársaikat sokkal enyhébben bírálták el! Ki tudja, vajjon az olyan emberek, mint Hajnóczy, Öz Pál, Szentmarjay, Szolárcsik, nem tettek volna-e még a királynak és hazának jó szolgálatokat, hasonlókat azokhoz, melyeket az ugyanazon bírák által szintén halálra ítélt s kegyelem útján hat évi börtönt szenvedett Kazinczy tett és Verseghy, ki nyolc évig raboskodott. Az áldozatok némelyike egyéni jellemének leszállítása a közönségre azt a benyomást tette, mintha a kegyetlen ítéletek mentegetése akarna lenni. Igaz, hogy Fraknói élesen elítéli Németh János közvádoló jogcsavaró

¹ Áldásy, Kath. Szemle XXXIX. köt. 455. l.

és vérszomjas eljárását, végül azt is elismeri, hogy a félszázaddal későbbi nemzeti reformmozgalom nagyrészt azokat az eszméket testesítette meg, amelyekért a Martinovics-féle összeesküvés «részeseinek legjobbjai» lelkesültek és szenvedtek, de a bíróság eljárását lelkiismeretesnek találja és nem lát benne szolgálalkúséget s a szigort a francia forradalom vérengzései természetes következménye gyanánt állítja oda. Szerinte a bírák nem nélkülözték a függetlenséget, csak a tárgyilagosságot, s ezért eljárásuk ingadozó és következtelen volt. Csak az Aszalay esete «vet árnyékot» a kir. tábla eljárására. És a kir. kúria még néggyel szaporította a halálos ítéletek számát és másokat is szigorított! József nádor eljárását is Fraknói a per utáni üldözések terén igazoltnak s méltányosnak találja s kimutatja a verítéletek «dermesztő» hatását a nemzetre, melyet a kormány éppen célba vett. Ez az enyhe megítélése a megtorlási eljárásnak, szemben az összeesküvők szigorú bírálatával, volt az, ami visszatetszett. Mikor aztán az összeomlás következtében felszabadult titkos levéltárakból nyilvánosságra kerültek az addig ismeretlen adatok is, Fraknói fölhasználta azokat, s el kell ismerni, hogy azok a Martinovics egyéni jellemének megítélésére nézve őt legnagyobb részben igazolták.

Ezután sűrűn következtek a nagy életrajzok, melyek a Fraknói irodalmi munkásságának oly jellegzetes alkotórészei. Werbőczy Istvánnal már 1876-ban kezdett foglalkozni, amikor megírta a mohácsi vész előtti működésére vonatkozó tanulmányát; a teljes életrajz csak 1899-ben látott napvilágot. Vitéz Jánosnak előbb politikai beszédeit és kéziratait ismertette a *Századok*-ban, azután 1879-ben jelent meg életrajza, melyben pártütését Mátyás ellen kevésbé élesen ítélte meg, mint később, Mátyás királyról írt életrajzában.

Tomori Pál életének leírásánál Fraknóit nyilván szintén a nagy főpap alakja vonzotta, de kétségtávol a magyar történelem egyik legérdekesebb és legregényesebb életfolyásának képét adta nagyobb részét új adatok alapján és új megvilágításban. Tomori fiatalkorában condottiereszerű vállalkozással majdnem oligarchai szerephez jut; azután csalódások miatt kolostorba vonul, szerzetessé lesz, de rákényszerítik a kalo-

csai érsekséget, és mint ilyenre — tekintettel katonai mult-jára is — rákényszerítik a fővezérséget a mohácsi csata előtt. Kelletlenül s mégis könnyelműen vállalja a megütközést a törökkel s hősi halállal fizet érte.

Csakhamar követte ezt egy másik kalocsai érsek, a Váradi Péter életrajza. Főkép a velencei Szent Márk-könyvtárban nagy szorgalommal összegyűjtött adatok segítségével igyekszik ebben Fraknoi e rejtélyes alak teljes képét megrajzolni, de sikertelenül. Mátyás általi bebörtönöztetésének körülményei és okai tovább is homályban maradnak s azt a nagy véleményt, melyet a szerző Váradi Péternek mind közéleti szerepéről, mind lelki és szellemi tulajdonairól alkotott magának s melyet állítólag iratai hirdetnek, e tanulmány alig igazolja. Eszerint a Váradi tevékenységének legnagyobb része egyházi javai zavartalan bírhatásáért vagy visszaszerzéseért vívott harcokban merült ki. Váradi Péter tovább is a magyar történelem nagy ismeretlenei között marad.

Ugyancsak a *Biblioteca Marciana*-ban folytatott tanulmányok nyomán látott napvilágot Fraknoinak két tanulmánya: *Magyarország és a cambrayi liga* (1882) és *II. Ulászló királlyá választása* (1885). Az első érdekes új adatokat tár fel, de elszomorító is a maga ténymegállapításaival. Mutatja, hogy 20 évvel a Mátyás halála után és 16 évvel a mohácsi bukás előtt az európai hatalmak még hogy versengtek, hogy Magyarországot pártjuknak megnyerjék, követelik mily diplomáciai erő kifejtésekkel léptek a tatai országgyűlés elé. De csalódtak; Magyarország szint nem vallott, mert tehetetlen volt s csak apró anyagi előnyök hajhászására használta föl kedvező helyzetét. Egyúttal mutatja e tanulmány a nagyfokú romlottságot és cinizmust az országot vezető urak körében; mindenik csak egyéni hasznát nézte, a nádort, Perényit, Velence drága szövetekkel meg tudta nyerni. E tapasztalatok is hozzájárultak Magyarország elszigeteltségéhez a bekövetkezett vész idejében. A másik, Ulászló megválasztására vonatkozó tanulmány élénk és folyamatos elbeszélését adja az 1490-iki királyválasztás körüli ismert s azóta már másutt is feldolgozott küzdelmeknek, ármányoknak és bonyoldalmaknak.

Időközben a fáradhatatlan történetíró figyelmét mindinkább a vatikáni pápai levéltár kiaknázatlan adatkincsei vonták magukra. Már 1884-ben adta közre *Magyarország a mohácsi vész előtt, a pápai követek jelentései alapján* című nagyobb tanulmányát, mely bőven merít ebből az új forrásból; de ugyanakkor már előkészíti azt az emlékezetes nagy vállalatot, melyet ő a katolikus klérus kebelében akart megszervezni a vatikáni levéltár magyar vonatkozású anyagának rendszeres közzététele céljából. 1884-ben jelent meg első, e tárgyra vonatkozó jelentése a *Századokban*, melyben elmondja, hogy 1882 júniusában az Ipolyi elnöklete alatt az ajánlattevő egyházi férfiak és testületek bizottságot küldtek ki, mely Dankó, Rómer, Tárkányi, Knauz és Fraknói kano-nokból állott, s melynek feladatául a vatikáni magyar ok-irattár előkészítése, szerkesztése és kiadása volt kitűzve. Az itt közölt tervnek megfelelőleg 1887-ben azután megindult pompás kiadásban a *Monumenta Vaticana Hungariae* első sorozata, tulajdonképpen a Fraknói szerkesztésében, melynek első kötete a pápai tizedszedők 1281—1275-iki számadásait tartalmazta. Előszóul XIII. Leó pápának 1884 május 25-én a bizottság küldöttei előtt tett nyilatkozata szolgál, mely azt a felvilágosodott kívánságát is kifejezi, hogy a vatikáni levéltár minél behatóbb tudományos használat tárgyává tétessék, amiért a vállalkozást áldásában részesíti. Az okmányok kizárólag az eredeti latin szövegben láttak napvilágot.

Ezzel egyidejűleg megindult a második sorozat, mely a magyarországi pápai követeknek, Burgionak és Campegginek 1524—1526. évi jelentéseit tartalmazza Ipolyi előszavával és Fraknói prolegomenájával, ez utóbbiakat latin és magyar szövegben. Azután még az első sorozatból öt kötet jelent meg, melyek Gentilis bíbornok okiratait, XIV. és XV. századbeli pápai bullákat, a római Szt.-Lélek-társulat anyakönyvét s Mátyás király levelezését a pápákkal tartalmazzák. A második sorozat II. és III. köteteit már Veress Endre szerkesztette. A Fraknói közvetítésével s b. Hornig veszprémi püspök bőkezűségéből jelent meg a veszprémi püspökség két-kötetes oklevéltára is 1899-ben.

Miután már 1888-ban Bakócz Tamás primás birtok-szerzeményeivel foglalkozott egy kisebb tanulmányban, a következő évben közrebocsátotta e rendkívüli férfiúnak teljes életleírását a *Történelmi Életrajzok* sorozatában. Látszik, hogy Fraknoi nem érzéketlen a magyarországi renaissance e hatalmas alakjának varázsa iránt, de azért nem is vak hibáival szemben. Bakócz valóban hasonló az olaszországi rinascimento hőseihez; szegény sorsból küzdi fel magát roppant gazdagságra és hatalomra; mint pap koronkint a haditanácsban is szerencsés stratégának bizonyul, államférfiú és diplomata, nagyúr és műpártoló. II. Ulászló uralkodása alatt mint kancellár — a pápai követ mondása szerint — hazájában pápa és király is egy személyben, minden, ami lenni akar, ezért csodálkozást keltett, mikor 1512-ben roppant pompával bevonulván Rómába, csakugyan pályázott a pápaságra; szép számú szavazatot is kapott a conclavéban s mikor mégis Giovanni Medici lett X. Leó néven pápa, Bakócz be akarta várni a fiatal, de beteges ember halálát, hogy újból szerencsét próbáljon. De elküldték legátusként saját hazájába, szervezni a török elleni keresztesháborút; ezt a feladatot ő úgy oldotta meg, hogy a kereszties hadak vezérévé megtette Dózsa Györgyöt, az erdélyi kurta-nemest, aki az urak ellen fordította seregét és megcsinálta a pórlázadást, amiért aztán Bakóczot tették felelőssé, annál inkább, mert ő felszólalt a jobbág্যokat elnyomó törekvések ellen. De akkor már — Ulászló halála után — az ő hatalmának napja leáldozott, hosszú életének végéveiben már csak birtokperek foglalkoztatták, amelyekkel még tovább gazdagítani igyekezett nemzetségét, az Erdődietket. Fraknoi szerint Bakócz abban az egyben különbözött az egykori Olaszország szerepvivő egyházfejedelmeitől, hogy kifogástalan pap volt; egyébként azonban éppoly álnok, képmutató, cselszövő és önző volt, éppúgy vágyott birtokra és hatalomra, mint azok; nyilvánvaló, hogy Velence zsoldjában is állott, de a köztársaság iránti szolgálatkészsége nem vált be: a pápaválasztásnál az mégis cserbenhagyta. Fraknoi a Bakócz főpapi szerepét bírálva megállapítja, hogy őt terheli a felelősség azért, hogy mikor a reformáció vihara kitört, a magyar egyház

hajója nem volt biztos révben s a hajósnép nélkülözte az ellentállás képességét ; e hiba következményeit azután Pázmánynak kellett jóvátennie.

A Bakócz életrajzát nyomban követte egy még nagyobb kortársáé : a Mátyás királyé. Fraknói ezt kétségkívül élete egyik főművének tekintette s nagy gonddal és ambícióval és már megelőző tanulmányaiból s műveiből kivilágító készütséggel látott hozzá megírásához. E legkedvesebb hősenek életét és egyéniségét is tárgyilagosan igyekszik jellemezni; tehetségét a nagy Napoleoné mellé állítja, telve van csodálattal iránta, még azt is elismeri, hogy a királyi főkegyúri jog kérdésében II. Pál pápát meghatárlásra kényszerítette ; hibáit inkább érezteti előadásában, mintsem hogy rájuk mutatna és korholná azokat, de kimondja, hogy nagy céljai érdekében nem volt válogatós eszközeiben s önkényes volt az uralkodásban. Ez az alapvető életrajz is eldöntetlenül hagyja a Mátyás életének magyar nemzeti szempontból előálló nagy problémáját, azt a kérdést, hogy hazánk későbbi sorsára nézve mi lett volna üdvösebb : az-e, ha Mátyás egész erejét a török ellen fordítva, annak későbbi elhatalmasodását talán megakadályozza, vagy az, hogy megvalósítva a római császárságra irányuló becsvágyát, Magyarországot már az ő korában belekapcsolja egy nyugatra gravitáló német birodalmi politikába ? Fraknói Mátyás-életrajza német kiadásban is megjelent.

Legjelentősebb jogtörténeti műve Fraknóinak a *m. kir. kegyúri jog történetét Szt. Istvántól Mária Teréziáig* tárgyzó, melyhez utóbb (1899) még egy külön oklevéltárt is szerkesztett.

E mű előszavában a szerző maga szerényen mondja, hogy vele mint történetíró csak előkészíteni kívánta a talajt a jogtudós számára. Köz- vagy egyházjogi tételeket tehát nem állít fel, de bírálja a Hármaskönyv vonatkozó részeit, megállapítja a Sylvester-bulla hamisított voltát és Kollár Ádám tanításának ellentmondásait. Főkép a pápai Datária-levéltárnak csak a mult század végefelé hozzáférhetővé vált Regestáiból merítve roppant adathalmaz segítségével ismer-teti a magyar királyi kegyúri jog fejlődésmenetének válto-

zatos történetét, tulajdonképen folytonos harc képét nyujtva, mely a pápai és királyi hatalom között folyt s néha már majdnem teljes szakadást eredményezett. E harc lezárva, egyezséggel — concordatummal — kiegyenlítve a XIX. század végéig sohasem lett. Érdekes tény, hogy a kegyúri jog kiterjesztése terén legnagyobb sikereket Hunyadi János mint kormányzó és Mária Terézia érték el; ez utóbbi ismertette el a Szentszék által a magyar királynak Szent Istvántól származtatott «apostoli» címét is és alatta van első nyoma a placetum-jog gyakorlásának. Fraknoi pártatlanul áll a két harcoló fél között s ép úgy látszik méltányolni a Szentszéknek a maga jogai védelmében kifejtett erélyét, mint a magyar királyoknak inkább gyakorlatra, mint okmányokra alapított igényeit, amennyiben azokat nem pusztán világi hatalmi érdekek, hanem a hazai kath. egyház saját érdekei is sugalmazzák.

Mikor az ezredéves ünnepély alkalmából az Athenæum kiadásában megjelent a *Magyar Nemzet Története* tíz kötetben, mindenki természetesen találta, hogy a IV. kötetnek, mely a *Hunyadiak és Jagellók korát* tartalmazta, megírására Fraknoit kérték fel. Valóban senki sem lett volna hivatottabb nála, ki már megelőzőleg annyi monografiában, életrajzban és tanulmányban dolgozta föl azon korszak egyes mozzanatait és alakjait, ki ama kor megismerése számára annyi új forrást fedezett föl s például a Mátyáskori diplomáciai okmánytár megindításával oly fontos forrásművel is gyarapította annak irodalmát. Ez az emlékezetes kor valóban méltó történetíróra talált benne. «A középkor alkonya — írja ő maga előszavában — és az újkor hajnala esik abba a 86 esztendőbe, amelyet a Hunyadiak és a Jagellók után nevez a magyar történetírás.»

Először dolgozta föl ez alkalommal az I. Ulászló rövid uralkodásának idejét, kiről megállapíthatni véli, hogy ha életben marad, az ország egyik legnagyobb uralkodója lett volna. A várnai csatavesztésnek, mely a fiatal királynak is életébe került, leírása alkalmat szolgáltat a szerzőnek, hogy megkísérelje Cesarini Julian bíbornok pápai legátusnak, ki a békeszegést az egyház tekintélyével szentesítette, eljárását igazolni. Szerinte a nemzeti becsület sugallatai a szegedi

béke fölbontását ajánlották. A békekötés föltételei megdőlvén, az — a király és tanácsosai felfogása értelmében — felbontottnak volt tekinthető. A várnai csata elhatározása főképp a Hunyadi János műve volt. Azt az ítéletet, mely a vereséget a szerződés- és esküszegés méltó büntetése gyanánt tünteti föl, az eseményék tárgyilagosa elbírálása nem igazolja. A mi korunkra is ráillik az, amit Fraknói az 1444-iki katasztrófa következményeiről mond, hogy «a magyar nemzet viszontagságteljes története folyamában gyakran súlyos csapásoktól lesújtva, mindig újra fölemelkedett . . . erőfeszítésével a jövődőt megmenteni képesnek bizonyult».

A Hunyadi János kormányzóságának idejéről azt mondja Fraknói, hogy az apró küzdelmekben és meddő tárgyalásokban telt el, úgyhogy a kormányzó az ország belső viszonyai rendezésére nem fordíthatott kellő figyelmet. Mátyás király uralkodásának későbbi korszakára nézve itt, mint a Mátyás-életrajzban található megállapításokat újabb kutatások már túlhaladták. Feltűnő, hogy az Ulászló és Beatrix szégyenletes házassági perének végkimenetelét a szerző teljesen mellőzi.

A protestantizmussal szemben Fraknói természetesen nem helyezkedhetik egészen pártatlan álláspontra, de minden gyűlöletes haragtól vagy elfogultságtól ment marad. Az emlékezetes hatvani országgyűlés leírása szintelenebb és kevésbé drámai nála, mint például Szalay Lászlónál. Sok tekintetben új világot vet ő e korszakra a pápai követek jelentéseinek bőséges használata által. A nemzetnek a mohácsi vész előtti elkésett sorakozására a király mellé szépen mondja Fraknói: «Azt, amit Mátyás lángelméje és tetteje hosszú, dicsőséges uralkodásának erőfeszítéseivel kiküzdött; azt, amit utódjainak kezéből az oligarchia kiragadott: Lajosnak önként visszaadta a pártharcaiban kifáradt nemzet». A mohácsi csatát élénken ecseteli s annak kimenetelével szemben idézi Michelet ismert szavait: «Quand donc payerons nous notre dette à ce peuple bénit, sauveur de l'occident?!» Különösen érdemes munkát végzett Fraknói a kor műveltségi állapotainak beható és mindenre kiterjedő rajzával.

Mátyáskori tanulmányai könnyűvé tették Fraknóira nézve, hogy egy külön kötetben megírja Mátyás király magyar diplomatáinak rövid élet- és jellemrajzait is. A 21 életrajz közül 17 papi személyre vonatkozik; meg is magyarázza Fraknói, hogy Mátyás diplomáciai megbízásainál kénytelen volt papokat választani, mert főuraink jobbára nem tudtak latinul. Egyes új fölfedezéseket is köszönhetünk e műnek; így itt állapítja meg például szerzője, hogy Kosztolányi György, Polikárp és Handó György nem egy és ugyanaz a személy, mint soká hitték.

Ezután megint egy oly férfiú életrajza következik, kivel Fraknói már megelőző munkáiban sokat foglalkozott: a Werbőczy Istváné. Méltó tárgy ez egy történetírónak, mert a *Tripartitum* szerzője nemcsak hogy tehetségeire, képzettségére s különösen szónoki adományára nézve korának egyik legrendkívülibb jelensége volt, hanem életpályája is egyike volt a leghányatottabbaknak, legváltozatosabbaknak s nemetünk szellemére nézve legjellegzetesebbeknek. E pályának egyes részleteit még Fraknóinak sem sikerült földerítenie. Bizonyos, hogy Werbőczy már az 1505-iki rákosi országgyűlésen mint annak a forradalmi jellegű dekrétumnak a szerzője és előterjesztője szerepelt, amelyben a nemzet kimondta, hogy Ulászló halála után magyart választ királyává; ezért a rendek nemzeti ajándékot ajánlottak fel neki s utóbb a király is kénytelen volt őt birtokadományban részesíteni. 1514-ben fejezte be az *Opus Tripartitumot*, mely a király megerősítése nélkül a nemzet törvénykönyvévé lett s melyet Fraknói részletesen ismertet.

A közbejött pórlázadás következtében Werbőczy az elnyomás összes rendszabályainak fő értelmi szerzőjévé lett s hármaskönyvébe is beiktatta a jobbágyság «örökös szolgaságát». Ezt Fraknói úgy tünteti föl, mint nem csupán a bosszú művét, hanem mint «a köznemesség gazdasági érdekeinek védelmét». Bizonyos, hogy ez s utóbb a protestánsok kérlelhetetlen üldözésében való vezérkedése szerezték meg Werbőczynek a szabadelvűbb irányú történeti irodalomban a reakció megszemélyesítőjének hírét. Nagy vagyonszerző volt, de életrajzírója őt integer politikai jellemnek tartja.

Kétségtelen, hogy egészen 1526-ig a köznemesség jogai s a katolicizmus érdekei iránti buzgalomával, tudásával és elragadó ékesszólásával szinte korlátlanul uralkodott a rendi országgyűlés fölött. De életfolyása bizonyítéka a sors forgandóságának s a közhangulat változékonyságának is. Az 1525-iki hatvani országgyűlésen egyetlen beszédjének hatása alatt a király és Báthory nádor jelenlétében s ezek akarata ellenére megválasztják egyhangúlag nádorra s szinte erőszakkal beültetik a nádori székbe, s egy évvel később ugyanaz az országgyűlés visszahelyezi Báthoryt, hűtlenség miatt elítéli az idejében megszökött Werbőczyt, vagyonát elkobozza, a nélkül, hogy egy hang is emelkedett volna mellette. «A nemzet érett volt — Mohácsra».

A nagy nemzeti katasztrófa után Werbőczy Zápolyaihoz csatlakozott s egyik főtenyezőjévé lett megválasztásának és megkoronáztatásának. De a törökkel való barátkozás sehogy se tetszett neki s csakhamar a Ferdinánddal való megegyezést kereső «békepárt» fejevé lett. Ekkor azonban az előregedett államférfiút befolyásától mindinkább megfosztotta a Martinuzzi emelkedő hatalma. Járt számos követségben is Mohács előtt és után, a nélkül, hogy nagy diplomáciai sikereket mutathatott volna föl. Legszerencsétlenebb volt utolsó követjárása, már több mint nyolcvanéves korában, a János Zsigmond megbízásából a budai basánál; a basa a tiszteletére adott ebéd alkalmával magánbosszúból megmérgeztette őt.

Fraknói könyvében erősen kiemeli Werbőczy vallásos buzgalmát s azt, hogy műve által a magyar jog egységét a magyar korona területének szétszakadása idejében megővta; a főkegyúri jog megvédése is a szentszékkal szemben mindig a Tripartitum alapján történt. A reakció vádjával szemben arra utal, hogy a fő- és köznemesség egységének hirdetése jelentékeny lépés volt a nemzetegység felé s megszüntette azt az oligarchiát, amely például Lengyelországot tönkretette. Naív lelkűnek mondja Werbőczyt, aki beszédeivel gyújtani tudott, de azokat, akiket feltüzelt, csalódásokba és kudarcokba vitte belé. Élete azért nem volt iránytű, hanem inkább szélkakas; s pályája egészben szerencsétlen-

nek mondható, mert politikai programja kudarcot vallott s mindennek, amiért küzdött, ellenkezőjét volt kénytelen utóbb elfogadni.

A Fraknoi négy évtizedre terjedő római kutatásainak legszélesebb körű feldolgozása volt *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal* című 1901—1903-ban megjelent háromkötetes műve, melyben mintegy «felvonulnak a pápák II. Sylvestertől XI. Incéig, védő karjaikat terjesztve a magyar királyság fölé. Egy élet munkájának javarésze van benne — vallásos és hazafias szellemben végezve.»¹ XI. Ince pápa érdemeit Magyarországnak a török járom alól való felszabadítása körül Fraknoi külön tanulmányban is méltatta, mely német és olasz nyelven is megjelent.

A *Magyar Történelmi Életrajzok* vállalatát még egy kötettel gazdagította nagy biográfusunk, mikor 1902-ben közrebocsátotta gr. Széchenyi Ferencnek — az István atyjának — életleírását, mellyel ismét arra a talajra lépett, amelyen Martinovicsra vonatkozó tanulmányai mozogtak. Széchenyi Ferenc, kinek emlékét nálunk főkép a nagy fia s a múzeumi könyvtár megalapítója iránti kegyelet őrzi, mint szereplő történeti alak a mai nemzedéknek kevésbé érthető és rokonszenves. Szolgálatot vállalt a II. József törvénytelen uralma alatt, — mint egyébiránt sok más kiváló kortársa is, — s a kalapos király több aggályos intézkedését mint bánhelyettes és utóbb mint főispán — Fraknoi szerint — «tapintatos módon szerencsésen végre is hajtotta». Széchenyi azt a nem éppen kifogástalan elvet követte, hogy nem az a lényeges, kik szerkesztik a törvényeket, hanem az, hogy jók-e? József császár mind merészebb föllépése azonban végre is lelki válságba sodorta a nemzeti érzését soha meg nem tagadó Széchenyit, mely őt beteggé tette s hivatalos állásáról való lemondásra indította. Aulikus érzülete mellett ez a magyar főúr demokratikus és szabadelvű gondolkodású volt, híve a szabadkőművességnek, ki bizalmas magántitkárául választotta azt a Hajnóczyt, aki Martino-

¹ *Angyal D.* id. h.

viesszal együtt vérpadra került. Később, már Ferenc király idejében, Széchenyi ismét hivatalt vállalt, főkamarásmester és a hétszemélyes tábla alelnöke lett, később pedig somogyi főispán, mely minőségében őt önkényes eljárása éles ellentétbe hozta a már akkor nekibátorodott ellenzékkel. Fraknoi bevallja, hogy ennek a nem éppen elsőrendű történelmi alaknak életrajzát oly terjedelmesen megírni főképp annál a kegyeletnél fogva vállalkozott, melyet aziránt érzett, ki megalapította azt a fontos nemzeti közintézményt, amelynek biografusa maga is munkássága jelentős részét szentelte.

Közjogtörténetünk érdekes problémája, mellyel Fraknoi már öregkorában szeretettel foglalkozott, a királyválasztás és trónöröklés kérdése. Már 1913-ban egy tanulmányt szentelt a királyi trónöröklés rendjének az Árpádok körében: ebben — eltérőleg legtöbb jogtörténészünktől — azt bizonyítja, hogy az Árpádházban a trónöröklés rendje mégis a fiágon való elsőszülöttség volt s csak olyankor történt ettől eltérés, ha elsőszülött fiú nem volt vagy annak trónfoglalására nézve akadályok forogtak fenn; ilyen esetekben az ízbeli, nem ágbeli öröklés joga volt elismerve. Tulajdonképpen királyválasztás az Árpádok idejében nem volt, csak bizonyos elismerés a rendek részéről. Később, 1921-ben még egy tanulmányt írt Fraknoi a magyar királyválasztások történetéről, egy évvel később pedig egy másikat a Habsburgház trónöröklési jogának megállapításáról az 1687/8-iki országgyűlésen. Ez az utóbbi tulajdonképpen pragmatikus előadása az 1687-iki országgyűlés előzményeinek és a koronázási hitlevél keletkezésének, helyenkint polémia az osztrák közjogászok felfogásával.

Fraknoit egyébiránt végéiben leginkább a külpolitika foglalkoztatta, melynek történelmi munkáiban is mindig kiváló hely jutott. Történeti alapon mozog még az a rövid tanulmánya, melyet 1917-ben a magyar országgyűlés által a külpolitikára gyakorolt befolyásnak szentelt s melynek mintegy folytatása volt *A tolnai országgyűlés külügyi akciója 1518-ban*. E tanulmányok azt igyekeznek kimutatni és példákkal is igazolni, hogy a magyar országgyűlés előbb, mint bármely más, fölismerte és érvényesítette azt a hivatását,

hogy a külpolitika vitelébe befolyást gyakoroljon. Voltak esetek, amikor a háború vagy béke, valamint a szövetségkötés fölött az országgyűlés határozott s számos példa volt arra is, hogy a magyar országgyűlés követeket küldött diplomáciai tárgyalások megindítása végett.

A közelmúlt egy külpolitikai kérdését világította meg Fraknói, midőn kevéssel halála előtt, 1923-ban, id. gróf Andrassy Gyula külügyminiszteri magatartását méltatta az 1878. évi pápaválasztás alkalmával, a külügyminisztérium előbb ismeretlen adatai nyomán. Andrassy mind a pápa székhelyének már 1871-ben fölmerült kérdésében, mind hét évvel később a pápaválasztás alkalmával céltudatosan és sikeresen oly politikát követett, mely a monarchiát megóvta attól, hogy e kérdések miatt az olasz királlysággal összeütközésbe jusson.

Egyébiránt Fraknóit végéveiben főkép az egykorú világháború eseményei foglalkoztatták, melyekre vonatkozólag már 1915-től kezdve a magyar s részben németül is megjelent cikkek és röpiratszerű közlemények egész sorát hozta nyilvánosságra. Főcélja volt e közleményeknél Magyarországot a háború előidézésének vádjától tisztázni; Tisza eljárását az események által igazoltnak találja, ellenben a monarchia akkori külügyminisztereit gyakran vádolja előrelátás és céltudatos erély hiányával; élesen tör pálcat Románia hitszegése fölött. Ahol Fraknói a tulajdonképpeni történetírás útjain halad, így az előzmények pragmatikus előadásában, jeles írói sajátosságai teljes mértékben érvényesülnek; az úgyszólván egykorú események fölött mondott ítéletei természetesen nem fellebbezhetetlenek.

Első, történetírói szerelme, melyet a Hunyadiak kora iránt érzett, még egyszer lángot vetett, mikor 1924-ben megírta a *Biblioteca Corviniana* és a *Neoplatonismus divata* s a *Corvina-Könyvtár alapítása* című kisebb tanulmányait. Ezeket tulajdonképpen ama nagy, a *Corvin-Könyvtár* ismeretetésének szánt s olaszul is megjelenő könyv számára írta, melynek létrejöttét már meg nem érhetette, de melynek kiadását mintegy végrendeletileg bízta a Szent István-Akadémiára.

Fraknói vérbeli történetíró volt, ki szokatlanul korán

adta hivatottságának jeleit, egész lelkével szánta magát e hivatásnak s a mellett késő vénségeig törhetetlen hűséggel és sohasem fogyó szorgalommal kitartott. Első, pályanyertes műve jelszavául Cassiodorusnak azt a mondását választotta, mely szerint éjjel-nappal forgatnunk kell elménkben atyáink emlékeit, vizsgálni nemzetünk bölcsőjét, multjának évkönyveit és emlékeit, mert rút dolog saját honunkban idegennek lenni.¹

Nála a legteljesebb és legszebb összhangban találjuk a történetíró kutató és feldolgozó feladatának megoldását, mely mindinkább veszendőbe menni látszik ma, mikor a forrás- és adatközlés bősége mellett a feldolgozás elapadása majdnem azt a benyomást teszi, mintha a jelen nemzedék csak napszámos-feladatokat kívánna végezni egy jövő nemzedék alkotó tevékenysége számára. Amit Szalay László mondott, hogy a történetíró felváltva kézműves és művész tartozik lenni,² azt Fraknoi teljes mértékben megértette, átérezte és követte.

Fáradhatatlan kutató volt és szerencsés kutató; kutatásai őt Európának majdnem minden tájára elvitték: Kopenhágában járt és Spanyolországban, Krakóban, Boroszlóban, Drezdában, Mechelnben és Würzburgban, Konstantinápolyban és Belgrádban, Olaszországnak majdnem minden nevesebb levéltárában dolgozott, de leginkább természetesen Róma kötötte le. Kutatásai mindig közvetetlen célokat szolgáltak, de amit a keresett anyagon kívül följegyzésre méltónak talált, azt is följegyezte s ezek a jegyzetei nagybecsű irodalmi hagyaték gyanánt maradtak reánk. Anyagi helyzete s bőkezűsége megengedte neki, hogy azokat, kik munkájában segítettek, vendégszeretetével jutalmazza, ami természetesen szívesen látott vendéggé tette őt mindenütt, hová kutatásai vitték.

Amily elismerő volt mások szolgálatait és eredményeit iránt, oly kevésbé látszott a maga munkáját valaha meg-

¹ Perdius et pernox patrum memorias revolve, scrutare gentis tuæ cunabula, regestas et annalium monumenta observa: turpe enim est in patria sua peregrinum esse.

² *Magy. története* I. köt. Előszó VI. 1.

elégelni ; láttuk történeti műveinek rengeteg tömegét ; azt részben az a körülmény is megmagyarázza, hogy sok dolgot kétszer írt meg : kisebb tanulmányok közlése vitte rá, hogy az illető tárgyat nagyobb összefoglalásban is feldolgozza, így aztán a kisebb monografiák beolvadtak a nagy műbe ; míg viszont arra is vannak nála példák, hogy nagyobb feldolgozásokat utóbb szűkebb keretbe vonva alakított át. 1865-ben lelkes örömmel üdvözölte a *Századok* megindulását, s a szerény kezdőnek akkor felajánlott munkatársi tevékenysége nagy erősségévé és díszévé vált utóbb legrégibb történelmi folyóiratunknak.¹

Fraknóit mint történetíró-t sok pályatársa fölébe kellett hogy emelje egészen rendkívüli és sokoldalú műveltsége, olvasottsága s világlátottsága ; még késő aggkorában is folyton gyarapítani igyekezett ismereteit ; munkássága kezdettől fogva kiterjedt a jogtörténelemre is, melyet becses művekkel gazdagított s élete legutolsó szakában a közjog s a publicisztika terén is nyomokat hagyott hátra.

Fiatalkori tankönyveit nem tekintve, művei mind a monografia terén mozognak, bár ez a forma egyes esetekben nagyon tágkörű értelmezést nyert, mikor például a millenáris magyar történelem számára a Hunyadiak és Jagellók korát, tehát egy majdnem egy évszázadot felölelő korszakot dolgozott fel ; különös szeretettel művelte az életrajzokat, melyek terén páratlanul gazdag tevékenységet fejtett ki. Életrajzai is többnyire korrajzokká bővülnek, mint ahogy általában Fraknói szerencsésebb volt a kor- mint az egyénfestésben ; életrajzainak alakjai a történeti megismerés minden eszközének fölhasználása mellett is ritkán lépnek a maguk életteljes valóságában elénk. Ezt még Mátyás királyra is elmondhatjuk, kinek történelmi képét pedig tagadhatatlanul sok új vonással és színnel tette érzékelhetővé. S ezt ő maga is érezni látszott. Mikor egy, ugyanazon korból merített életrajzi mű megjelent s ő azt elolvasta, azt az elhatárolását jelentette ki, hogy a meglátott új nyomokon indulva,

¹ Lásd Pesty Frigyeshez 1865 május 8-ról írt levelét a *N. Múz.* levéltárában.

Mátyás életrajzát újra akarja megírni; újabb kutatásokat folytatott is, újabb adalékokat bocsátott közre, de más feladatok csakhamar elvonták őt e szándéka megvalósításától.

Fraknóit történetírói stílusa is határozottan legjobbjaink közé emeli. Komoly egyszerűsége, a cikornya és dagály kerülése ha meg is fosztja műveit a mohón olvasottak előnyétől, viszont megóvjva azokat a köznapiság és alantasság, az adomázó bőbeszédűség árnyoldalaitól. Ahol az olvasóra különösebben hatni akar, ott kissé szónokiassá lesz és szereti az emlékezetünkbe bevésődő szentenciák fölállítását. Szóval nem veti le soha egészen a koturnust, de ridegen kerüli a hatáslesés olcsó eszközeit. Stílusa is mutatja, hogy át van hatva a történetírói hivatás ama tisztaságának és komolyságának a tudatától, amelyet Thiers oly szépen fejezett ki, mondván, hogy a szellem minden alkotásai között a legtisztább, a legszemérmesebb, a legszigorúbb, a legmagasabb és egyúttal legalázatosabb a történetírás. Ez a büszke, világos látású és szerény múzsa mindenekfölött megkívánja, hogy pipere nélküli öltözékben jelenjék meg.¹

A felfogásnak ez a formára vonatkozó komolysága és szigora jellemzi Fraknóit történeti ítéleteiben is: az elfogulatlan, pártatlan tárgyilagosságra való törekvés. Számos írott nyilatkozatát is bírjuk, mely ennek a tárgyilagosságra való törekvésnek meggyőződésen alapuló tudatosságát mutatja.

Ez a törekvés Fraknóinál szorosan összefügg életének azzal a nagy problémájával, amely a történetírói és papi hivatásnak személyében való egyesülése által volt adva. Ő egyforma lelkesedéssel, mondhatni rajongással csüggött mindkét hivatáson, sőt a papit talán még gondviselészerűbbnek érezte, mint a historikusit. Rendkívül nagy véleményvel volt az egyház hivatásáról az emberi dolgokban — hazája sorsa körül is — és ebből folyt nagy véleménye a papi állásról, annak politikai rendeltetéséről s annak különleges szerepéről a történetírás terén is. Nem ok nélkül választott biográfiai, emlékbeszédei tárgyául legtöbbször ki-

¹ Histoire du Consulat et de l'Empire XII avertissement de l'auteur XVIII 1.

váló papi személyeket;¹ nem ok nélkül utalt mindig a magyar történelem művelése körül érdemesült papokra: Prayra, Katona Józsefre, Fesslerre, Horváth Mihályra, Ipolyira. A *Monumenta Vaticana* megindításánál sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy annál világi munkaerőket is kénytelenek igénybe venni s reményét arra nézve, hogy jövőben elegendő papi szakember fog rendelkezésre állni, — mintha a vatikáni levéltár okmányainak kihasználásánál világiaknak nem is illenék szerepet adni.² Az egész vállalatot kizárólag a káptalanok adakozására kívánta alapítani. «Mily dicsőség háramlanék ebből a magyar egyházra, — írja, — mily előny a magyar papságra, e nagy célnál a szentszék és a magyar tudományosság, az egyház feje iránti hódolat és a nemzeti dicsőség eszméi együttesen forognak szőnyegen.³ Magyarországon — úgymond — a Forgáchok, Pázmányok és Szelepcsényiek politikája megmentette a történelmi hagyományok folytonosságával az alkotmányos intézmények életét.»⁴

Papi eszményképét, melyet annyi nagy pap életének tanulmányozása nyomán alkotott meg magának s melyet élő pályatársai között leginkább Ipolyiban látott megtestesülve, a vallásosság és papi buzgalom, főpapi bőkezűség mellett főképp az irodalmi munkásság vagy államférfiúi érdemek jelességeinek egyesülésében vélte megtalálni. Meggyőződése volt, hogy «az egyház, mielőtt szava a koronák tanácsában és a törvényhozó testületekben mérvadó lett, a népek irányzásának hatalmát már korábban gyakorolta. Ma is, a politikai uralomért versengő irányok mérkőzései közepett, a nemzeti és művelődési, etikai és humanitárius feladatok körében termékeny mező nyílik hazafiúi ambíciója és egyházi kötelességérzete kielégítésére».⁵

¹ Életrajzai Pázmány Péterről, Vitéz Jánosról, Tomori Pálról, Váradi Péterről, Bakóczról, Karai Lászlóról, Henckel Jánosról, jellemrajzai a pápai diplomatákról és Mátyás király papi diplomatájáról, emlékbeszédei Horváth Mihályról, Ipolyi Arnoldól, Rómer Flórisról.

² *Századok* 1884. 89 s. köv. l.

³ Levele Ipolyihoz 1881 jún. 29-ről *N. Műz. l. t.*

⁴ *Akad. eml. beszéd* Ipolyi felett 1888 máj. 6.

⁵ *U. ott.*

Mert érezte, hogy «az író és pap között a személyben fennálló kapcsolat természete tanulságokban gazdag», s ennek a kapcsolatnak a következményei kiváltképpen a történetírás terén idézhetnek elő kötelesség-összeütközéseket, Fraknói fiatal kora óta számolt ez összeütközések lehetőségével s igyekezett magát azok eseteire követendő irányelvekkel vértetni föl.

Már 1868-ban első, nagy Pázmány-kiadása előszavában hangsúlyozza, hogy «az események fölfogásában, az egyéniségek megbírálásában elfogulatlan és részrehajlatlan igyekeztem lenni; de nem vágyódom azok dicsősége után, kik az igazságosságot a közönyösséggel, a tárgyilagosságot a színtelenséggel azonosítják. A kath. egyházban Isten művét, a szabadság és haladás, a fölvilágosodás és jólét emeltyűjét látom; de azért nem kellett azon következményre jutnom, hogy minden intézmény, törekvés és egyéniség, mely katholikus jelleggel bír, szent, helyes és kifogástalan s mind ami a kath. egyházon kívül áll, rossz, helytelen és átkos». Mikor — sokkal később, már 1901-ben — közrebocsátotta vatikáni kutatásai alapján a *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a szentszékkal* című munkája első kötetét, — melyben, természetesen, számolnia kellett azzal is, hogy az egy katholikus irodalmi társaság, a «Szent István-társulat» kiadványa, — ennek előszavában, a kath. egyház hazánk körül szerzett érdemeinek dicsőítése után ezeket írja: «A történetíró hivatását: az igazság keresésében az elfogulatlanságot és előadásában a tárgyilagosságot, lelkiismeretesen igyekeztem betölteni. Köztudomású, hogy az egyházi írónak egyáltalán nem kötelessége elvitatni vagy elpalástolni az isteni mű gyarló szolgálóinak tévedéseit és fogyatkozásait, melyek az egyháztörténet több lapjára homályt vetnek, de az egyház isteni szervezetén alapuló tekintélyét nem ingathatják meg». E helyes célkitűzés után a mű befejezésében ¹ azután már határozottabban nyilvánul meg a pap-történetíró álláspontja, mely szerint «a tények néma ékesszólása hirdeti, hogy attól kezdve, amikor II. Sylvester a korona ado-

¹ III. Kötet, 1903.

mányozásával a független magyar állam megalapítását lehetővé tette és biztosította, az országnak a török járom alól XI. Ince pápa hathatós közreműködésével történt felszabadításáig a magyar nemzet vallási, kulturai és állami életének minden nevezetesebb mozzanatában a pápák vezető és támogató, oltalmazó és mentő karjaival találkozott. A szentszék diplomáciája a szolgálatában álló emberek gyarlóságainak tüneteitől nem lehetett ugyan mindig ment, de a sötét pontok eltűnnek abban a fényárban, mely az atyai szeretet, a politikai bölcsesség és a nemes áldozatkészség nyilatkozataiból sugárzik ki. Amazokat föltárva, ezt nem homályosíthatjuk el». Hasonlóképpen nem fél attól, hogy azoknak az összeütközéseknek a tárgyalása, melyeket Magyarország uralkodóinak s államférfiainak álláspontja a szentszékkel szemben időnkint felidézett, «árnyékot vethetne arra a hódolatra, mellyel a magyar nemzet Szent Péter utódai előtt mindenkor meghajolt».

Fraknói munkái minden tárgyilagosságra való törekvése ellenére nem maradhattak ellentmondás nélkül. Elismerendő objektív ítélete például a főkegyúri jog kérdéseiben vagy a gr. Széchenyi Ferenc korabeli szabadkőművesség megítélésében, Bakócz birtokvágyának, Vitéz János pártütésének helytelenítésében. De tagadhatatlan bizonyos fokú közönye a nemzeti jogok melletti küzdelmek iránt ott, ahol azok a protestánsok jogainak kivívásával párosulnak, habár viszont elismerő a protestantizmus érdemei iránt a kultúra terén; és kétségtelen, hogy a pápák politikai tényeinek bírálatában való szabadság és bátorság tekintetében nemcsak Horváth Mihály, hanem a kifogástalan katolikusnak elismert Pastor is messze túlhaladja őt. Fraknói rendesen elsiklik az olyan — éppen a renaissance korában, melynek annyi művét szentelte — nagyon gyakori tények fölött, melyekben a vatikáni politikát vezető indítékok nem kifogástalanok. Szinte képtelen valami vitás kérdésben igazat nem adni a pápának, még ott is, ahol a tőle annyira csodált Mátyás királlyal álltak szemben.

Ahol aztán felfogása polémiát idézett elő, ott ő szilárdan és férfiasan megállotta helyét. Ismeretes polémiája

Kossuthtal a Martinovics-féle összeesküvés tárgyában ; nálunk — mint már említettem — a közvélemény — Kossuthtal együtt — főkép vértanu-haláluk miatt, bizonyos eszményi fényben látta a magyar jakobinusokat, kik valójában nem oly nagyon veszélyes s kissé zavaros elméleteket hajhászó forradalmárok voltak. Fraknói meglehetősen alantas jellemnek mutatta be fejöket, Martinovicsot ; ez sokaknak fájhatott, de a történeti igazság szempontjából a Fraknói adatai megdönthetetlenek. ¹A *Budapesti Szemlében* Marczali szállott vele szembe, a Történelmi Társulatban gyakran volt heves összecsapása Thalyval, főleg a jezsuiták megítélése körül. Ő e támadásokat annál érzékenyebben fogadta, mert a papi rend ellen irányzottaknak tekintette, melyeknek célja a Történelmi Társulatban a «papi befolyás»-t megtörni ; egyes protestáns írók is melléje állottak s elégtételül nagy többséggel megválasztották alelnöknek, amit ő ugyan el nem fogadott, de e kimenetelben mégis a maga diadalát látta s úgy érezte, hogy ezzel a káptalannak is, melyhez tartozik, becsületet szerzett.¹

A háború kitörésével reánk zúdult világesemények nagysága őt valósággal megbűvölte ; nem hagyta ugyan teljesen abba történeti kutatásait, de mohón esett neki az egykorú események tanulmányozásának s irodalmi tárgyalásának, amit annál könnyebben tehetett, mert ez időben már Bécsbe tette át lakását, ahol közelebb volt az intéző tényezőkhöz s a levéltári forrásokhoz. Egész sorát bírjuk tőle a jobbára német nyelven is megírt értekezéseknek, melyek mind a háború kifejlődését és lefolyását, a hármasszövetség «agóniáját», Olaszország, később Románia hadbaszállását stb. tárgyalják. Ezzel az új feladattal szemben is Fraknói mindenekelőtt megalkotta magának elvi álláspontját, mondván, hogy a «történetíró a tárgyilagosságot, melyet rég letűnt századok alakjaival és eseményeivel szemközt elsajátított, a hatalom tényleges birtokosai irányában is képes érvényesíteni».²

¹ Levele Ipolyihoz 1875. ápr. 1-ről, Römer Flóriszhoz 1878. dec. 5-ről, Ipolyihoz 1885-ből : N. M.

² Tárgyalások az olasz neutralitás biztosítása érdekében. Különlenyomat. 1915. 31. lap.

A hatalom változó birtokosait nem is kímélte Fraknói e röpirataiban, de gondos és szorgalmas munkája ellenére a történeti igazság megismerését általuk nem vihette sokkal előbbre. Szerette e munkáiban hangsúlyozni, hogy ő nem mint publicista, hanem mint történetíró ítél e dolgokban, ez azonban éppen nagy tévedésről tanuskodik. A történetíró képzett és gyakorlott, történetismeretének szilárd alapján nyugvó ítélete megállapítható tények megítélésében mindenestre biztosabban igazodik el, mint a napi politika céljait szolgáló tollharcoknak nem elfogulatlan s könnyen megtevésezhető bajnokaié. Azonban, hogy a történetíró mint ilyen ítélkezzék, arra mindenekelőtt az események teljes, mindenoldalú és biztos ismeretére van szüksége, ez pedig egykorú eseményeknél, melyeket csak a hírlapokból, a részesek közléseiből s a kormányok saját hivatalos kiadványaiból ismerünk, teljesen hiányzik; ez csak a későbbi események magaslatáról, mikor már sok hazugság szétfoszlott és sok titokról lehullt a lepel, válik lehetségessé.

Ezen iratai egyikében¹ Fraknói elárulja azt is, ami a pápai hatalomról táplált ideális felfogásnak egészen megfelelő, de a gyakorlati politikában naivitás benyomását teszi, hogy ő 1915. május 2-án levelet intézett gr. Burián külügyminiszterhez, amelyben azt javasolta, szólíttassék fel a pápa, hogy elhagyva a Vatikánt, menjen el a Quirinálba az olasz királyhoz és személyes megjelenésével igyekezzék őt a háborúba való beavatkozástól visszatartani. Ez a javaslat ily alakban természetesen Bécsben sem fogadtatott el s még kevésbé fogadtatott volna el Rómában, bár a pápa bizonyos békéltetési kísérleteket tényleg tett, melyek azonban eredménytelenek maradtak.

Azonban Fraknói nemcsak írói tollával szolgálta a tudomány és közművelődés ügyét, hanem becses szolgálatokat tett annak a tudományos munka megszervezése s a közművelődés eszközeinek elterjesztése körül is. Múzeumi könyvtári tevékenységéhez fűződő érdeme a *Magyar Könyvszemle* megindítása 1876-ban, mely által a magyar biblio-

¹ A hármasszövetség agóniája. *B. Szemle* 1917. 482. szám, 27. l.

gráfia s könyvtárügy állandó szakközlöny birtokába jutott. Ugyancsak ő indította meg a családi levéltáraknak örök letétképpen a Nemzeti Múzeumban való elhelyezését, melyet a közönség oly szívesen karolt föl, hogy eddig már a letéteményezett levéltárak száma 125-re emelkedett. Ennek az intézkedésnek a becse a kutató munka szempontjából rögtön szembeötlött, mert hiszen a családi levéltárak legnagyobb része azelőtt nem volt hozzáférhető, vagy legalább tudományosan nehezen használható, sőt legtöbbször nem is volt szakszerűen rendezett állapotban. Azonban egy másik, még fontosabb előnye ennek a központi elhelyezésnek csak újabban, viszonyaink változása következtében lett nyilvánvalóvá. Most, mikor hazánk két harmadrésze elszakított, most tudjuk csak megbecsülni a Fraknói akciójának gondviselés-szerűségét, mert hány családi levéltár lett ezáltal és csakis ezáltal az ország részére megmentve.¹

A történelmi kutatás ügyét kívánta szolgálni Fraknói a Római Történeti Intézet nagylelkű megalapításával. Ez az intézet az alapító által már említett római házában tekintélyes könyvtárral s némi egyéb berendezéssel már 1895-től kezdve szolgálta rendeltetését, egyelőre azonban csak úgy, hogy Fraknói benne lakván, sok esetben vendégül látta a kutatókat. Ezidőben látott napvilágot b. Hornig Károly veszprémi püspök bőkezűségéből a *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* mintaszerű kiadványa. Később, mikor az alapító elköltözött Rómából, házát egész berendezésével a magyar államnak ajándékozta, oly kikötéssel, hogy az mint Magyar Történeti Intézet az Akadémia egy külön e célra rendelt bizottságának vezetése alatt álljon. Az intézet ünnepélyes megnyitását megakadályozta a közbejött háború, melynek ideje alatt az épület, mint ellenséges állam tulajdona, zár alá helyezettvén, a spanyol kir. követség jóakaró oltalma alatt állott. A béke megkötése után az olasz állam sietett azt, mint kultúrai célt szolgálót, rendelkezésünkre visszabocsátani s azóta az intézet alapítójának szel-

¹ Lásd e tárgyra nézve Áldásy Antalnak még csak kéziratban levő emlékbeszédjét Fraknóiról a Genealógiai és Heraldikai Társulatban.

lemében — bár küzdve a nehéz viszonyokkal — dicséretesen működik, azonban költségei fedezéséről az állam kénytelen gondoskodni, mert Fraknói azt a szándékát, hogy a fenntartás céljaira is megfelelő alapítványt tegyen, a beállott mostoha viszonyok következtében meg nem valósíthatta.¹

Tevékenysége a könyvtár- és múzeum-ügy felkarolása körül szélesebb alapot nyert s még hathatósabb lett, mikor a múzeumok és könyvtárak főfelügyelőjének állását foglalta el, melynek hatásköre hajlott kora mellett is élénken ragadta meg figyelmét. Szívesen járt vidéken is új intézmények létrejöttének biztosítása, vagy azok felavatása céljából; a külföldi könyvtárakban is különös figyelmet fordított a magyar bibliográfiát érintő jelenségekre, — mint említettük — kiküldetésben Konstantinápolyban is járt a Mátyás könyvtárának odakerült maradványait visszaszerezni igyekezően.

Már a múzeumok ügye, melyet oly lelkesen felkarolt, magával hozta Fraknóira nézve bizonyos közösséget a tudomány és a művészetek iránti érdeklődésnek. Ez az érdeklődés a művészetek iránt lelke legbensőbb hajlamának felelt meg s annak a felfogásnak, melyet ő az egyház művészetpártoló mecénátusáról alkotott magának s műveiben is sok nagy főpap érdemeként méltatott. Mindkét, 1874-ben és 1884-ben Budapesten rendezett ötvösműkiállítás elragadta őt, főképp azért, mert megmutatta, mily régi és nagy kincsei vannak a magyar kath. egyháznak.² Már 1870-ben cikket írt Ipolyi Arnold — akkor még csak kanonok — művészeti gyűjteményének ismertetésére.³

Mihelyt maga is tehette, a nagyobb javadalmasokét is meghaladó bőkezűséggel pártolta Fraknói a képzőművészetet, különösen kegyeletes célú megrendelések által; megfestette azt a képet, mely a nagyszombati egyetemnek Pázmány általi alapítását ábrázolja és főképp az ő buzgó-

¹ Lásd Áldásy emlékebeszédjét Fraknóiról az Orsz. Pázmány-Egyesületben: *Kath. Szemle* 1925 okt. 457—458. l.

² Kelet nélk. levele Rómer Flórichhoz. *N. M.*

³ 1871. máj. 19-iki lev. Ipolyihoz. *U. o.*

ságának s áldozatkészségének köszönhető, hogy a nagy egyházférfiú, kinek már életrajzával is emléket állított, Pozsony főtemplomában, hová temetkezett, méltó síremléket kapott. Ugyancsak ő gondoskodott róla, hogy II. Sylvester pápának halhatatlan tette, a magyar királyi korona adományozása, a római Laterán-bazilikában egy magyar művész domborműve által megörökíttessék.

Fraknói nemes művészpártolását azzal akarta megkoronázni, hogy Rómában a történeti intézet mellett a tanulmányaikat s munkájukat az örök városban folytató magyar művészeknek is házat emel. A ház felépült s az intézet szervezésére vonatkozó tárgyalások az 1904. év folyamában annyira haladtak, hogy az akkori vallás- és közoktatásügyi magyar miniszter indítva érezhette magát az alapítónak nagylelkű elhatározásáért a képviselőház nyilvánossága előtt köszönetet mondani.¹ Azonban az intézet jövőjének biztosítására vonatkozó tervek főképp egyházkormányzati téren váratlan akadályokba ütköztek, s e körülmény annyira elkedvetlenítette Fraknóit, hogy lemondva szándékáról, a művészeti célokra szánt római házat eladta.²

Boldogult nagyérdemű tagtársunk élete, hosszúsága ellenére nem lett volna ránk nézve oly gazdag, oly termékeny és hasznos, ha ő annak felhasználásában mesternek nem bizonyult volna. Egyízben azt írta Ipolyinak, hogy az «ars fruendi» tudományában senki oly virtuozitást nem ért el, mint ő, t. i. Ipolyi.³ Ez esetben a levélíró vagy a saját lelke tükrében látta annak jelességét, kit megdicsérni akart, vagy csakugyan eltanult valamit Ipolyitól, kit különben is oly nagyra tartott. Az bizonyos, hogy az élet művészetét, azt a képességet: az életet okosan, szépen és hasznosan élni át, alig sajátította el valaki oly teljesen, mint Fraknói.

¹ *Képviselőházi Napló* 1901—1906. XXVIII. köt. 81. l.

² E meghiusult alapítás történetét a vonatkozó levelezés közlésével maga Fraknói mondja el abban *A Római történeti és művészeti intézetek ügyében* című kis füzetében, melyet 1905-ben «jóakaróihoz és barátaihoz» intézett «bizalmas előterjesztés» alakjában nyomtatott ki. (Akad. Könyvtár.)

³ 1884 okt. 31-ről k. levél. N. M.

Ezt részben életbölcseletétől egyensúlyozott lelkiéletének köszönhette: mikor valami mellőztetés érte, azt írta egy barátjának: «Régi elvem: esztelenség meg nem becsülni azt, amit birunk, mert még többet nem értünk el.»¹ De az öntudatossá lett életművészet nála főkép három elemből alakult ki: barátságaiból, utazásaiból és munkaszeretetéből.

Fraknoi rendkívül jó barát tudott lenni. Még ma is élünk néhányan, kik barátságával dicsekedhettünk s erről tanuságot tehetünk. Persze barátai legtöbbször már vele együtt a sír takarja. Akit barátságára méltónak ismert meg, ahhoz aztán többnyire az egész életen át híven ragaszkodott, azért mindent megtenni kész volt s azzal kereste is az együttlétet. Bár érzékeny természetű volt, könnyen engesztelődött s egyáltalán nem volt haragtartó: így aztán lehettek régi barátságai. Rómer Flóris, Bubits Zsigmond, br. Hornig, Trefort, Ipolyi, gr. Zichy Géza, Tárkányi Béla, Szilágyi Sándor, Grünwald Béla, Szily Kálmán, később Szalay Imre s Fejérpataky is meghitt barátai voltak; bár a Történelmi Társulatban néha szembekerültek, tartotta a jó barátságot Pulszkyval és egész családjával is. Az együttes utazás legerősebb próbája a baráti összhangnak, s ő mégis szeretett együtt utazni Treforttal, Szilágyival, Tárkányival, Bubitscsal, s hívogatta őket, ha nélkülök járt külföldi szép helyeken. Rendkívül vendégszerető volt, szerette a baráti Symposionokat, melyeknél nem annyira az ingyenség, mint inkább a kölcsönös bizalmas megnyilatkozás és eszmekeltő társalgás vitte a főszerepet; az ily baráti összejöveletekbe szellemes nőismerőseit is szívesen bevonta. Amint maga szeretett vendégeket látni, úgy örömmel ment el barátaihoz is vendégül; különösen a bars-szentkereszti püspöki vár, melyhez a Pázmány Péter emlékei is fűződtek, volt az Ipolyi ottani püspöksége idejében legkedveltebb vidéki tartózkodási és üdülőhelye.

Leggyöngédebb volt viszonya Rómer Flórishoz és Ipolyihoz, s e viszony emlékét számos levél is őrzi. Rómert, ki jóval idősebb volt, mint ő, atyjaként tisztelte, apám-uram-

¹ 1897 márc. 24-ről k. lev. Ortwayhoz. *U. ott.*

nak szólította néha tréfásan leveleiben, magát pedig fiának vallotta. Ipolyi iránt nemcsak barátsággal, hanem határtalan tisztelettel, mondhatni rajongással is viseltetett. Az idősebbnek, Ipolyinak korai haláláig eltartott szép viszony létrejött tulajdonképpen sajátságos véletlennek volt köszönhető. Mint központi szemináriumi papnövendék, Fraknói ugyanannál az antikváriusnál szerezte könyveit, akihez Ipolyi is járatos volt; ettől hallotta, hogy ez utóbbi, mint akkor már hírneves tudós, az ő személye iránt érdeklődött és ígérte, hogy éppen akkor pályadíjat nyert, még csak kéziratban létező munkája átdolgozásában segítségére lesz. Fraknói rögtön levelet írt Ipolyinak, hivatkozott rá, mennyire tiszteli őt, mint a *Magyar Mythologia* szerzőjét s kérte «kegyeskednék az ifjúnak, ki alig lépte át azon nagyterjedelmű labirint küszöbét, melyben az érett férfiú is könnyen eltévedhet, segédkezet nyújtani».¹ Rátaláltak egymásra s a viszony oly gyorsan fejlődött, hogy öt évvel később a fiatal pap az esztergomi levéltárakban már a hírneves kanonok számára kutat, még később a *Magyar Encyklopedia* szerkesztésében az ő utasításait kéri, s 1872-ben az akkor már püspöki méltóságra emelkedett Ipolyinak Pesten — mint maga vallja — «ügyviselője, teljhatalmú minisztere», s ezt az állást örömmel akarja tovább viselni, neki utazásairól, kutatásairól beszámol. Mikor pedig az ő legnagyobb öröme Nagyváradra, az ő kanonoki székhelyére áthelyezett püspök hirtelen meghal, levélben vallja, mily mérhetetlen rá nézve e veszteség, mily kimondhatatlan a fájdalom, mely lelkét eltölti; napról-napra jobban siratja az elhunytat!²

Különösen tanulságos az, miképpen tudta Fraknói magára nézve megszámlálhatatlan utazásait és váltakozó tartózkodásait élvezetessé tenni. Mindig a vágy vitte s a vágyat kielégítő gyönyörködés jutalmazta meg. Egyszer az erdőbe, máskor a havasok közé, még máskor a tengerhez, majd meg keleti, de legtöbbször olasz földre vágott és sohasem késett vágyát azon frissében kielégíteni. A hazai helyek

¹ 1860 okt. 27-ről k. levél. N. M.

² 1861-től kezdve írt számos, részben kelet nélküli levél. I. ott.

között a már említett Bars-Szentkeresztben kívül különösen a Püspök-fürdő erdei magánya vonzotta és a Tátra bércei ; ez utóbbiakat öreg korában télen is föl szerette keresni s e látvány leírhatatlan gyönyörűségei jótékonyan hatottak rá.¹

Bámulatos az a mindvégig megőrzött fiatalos lelki üdeség, amellyel benyomásokat fölvenni, a látottakban gyönyörködni tudott, azok fölötti elragadtatását másokkal közölni sietett. Maria-Wörth csöndes, elszigetelt magányában szeretett egyedül csolnakázni ; Veldesben azt találja, hogy az ottani tó Ausztriának bár legkisebb, de legszebb tava ; napi munkájának elvégzése után fürdik, csolnakázik, sétál ; a vár komorságát összehasonlítja Bars-Szentkereszt élénk derűségével ; jár az Ampezzo-völgyben, hol a Dolomiták nagy benyomást tesznek rá, meglátogatja Heiligenblutot a Gross-Glockner tövében. Abbaziába, Voloscába a tenger vonzza, a ligetek balzsamos illata, a séták az olajfák árnyékában, itt minden ambicióból kigyógyultnak érzi magát, csak egészséget, munkakedvet, békességet kíván ; néha oly szépnek tűnik fel neki e tengerpart, hogy fölöslegesnek találja Nápolyba vagy Nizzába menni. Németországban Goslar ragadja meg figyelmét, a német császárok ősi székvárosa. Kopenhágai látogatása alkalmat ad neki, hogy megfürödjék a Sund hullámaiban ; Scheveningenben is fürdőzik s ott angolul tanul és ellátogat a régi Leydenbe gr. Apponyi Sándor társaságában. Angolországban Trefort a kalauza : főkép Durham és Edinburgh ragadják meg figyelmét ; Cambridgeben az anglikán vespera meghatja, bámulattal és tisztelettel ír az angol kultúráról. Krakóban is tölt 3 napot, ami régi vágya volt s e város túlszárnyalja várakozásait.²

Majd keletnek fordul ; Athén is meghaladja felfokozott várakozásait ; az Akropolis kétségkívül legszebb, leg-tiszteletreméltóbb romja a világnak, mélyen meg van hatva, mikor először szent megilletődéssel jár oszlopai között :

¹ Levele Ortwayhoz 1906 febr. 11-ről. *U. o.*

² 1875., 1878., 1879., 1880., 1883., 1884., 1885. és 1886. évekről való s részben kelet nélküli levelei Römerhez, Ipolyihoz és Pesty Frigyeshez. *U. ott.*

Eleusist, Korinhot, Mykenét és Korfut is meglátogatja. Palesztinában nagyon boldog napokat töltött; a lovaglást és a sátrak alatti tanyázást fölötte élvezetesnek találta. De a legnagyobb benyomást Konstantinápoly teszi rá; azt írja, hogy mindaz, amit életében látott, elhomályosul e hely ragyogó szépsége mellett. Ismételve jár ott s első ízben tizenöt «boldog» napot tölt a török fővárosban, melynek szépségei annyira elragadják, hogy folytonos extázisban él. Konstantinápolyról kellene elmondani, hogy «*veder e poi morir*»; csak most van valódi fogalma a természet szépségeinek sokféleségéről. Mily kár, — mondja, — hogy a világ e legszebb helyét oly nép bírja, mely a keresztény civilizáció esküdt ellensége ma is, mely lassan bár, de feltartóztathatatlanul megy az enyészet felé és pusztulás színhelyévé teszi e földi Paradicsomot.¹

A Fraknoi külföldi tartózkodásának túlnyomó része azonban Olaszországnak jutott; keresztül-kasul járta ez országot, legtöbbet oly helyeken időzve, ahová tanulmányai vonzották. Elragadtatással ír Pegliről s különösen a bordigherai pálmaligetről, Flórenc, Ravenna fenséges műemlékei ritka élvezetet nyújtanak neki. Bellaggio, a comoi tó partján elbájolja őt; ábrándjait és álmai hő óhajtásait megvalósítva látja itt, sőt a valóság hihetetlen mértékben meghaladja azokat. Kimondhatatlanul boldognak érzi magát itt, hol — különösen a Villa Serbelloniban — «a természet fenséges szépségei a komfort minden előnyeivel karöltve jelennek meg». Sajnálja — úgymond, — hogy nem költő, mert csak költő lenne képes leírni e hely minden bájait.²

Legotthonosabbnak érzi magát természetesen az örök városban. Rómának rá sajátyszerű varázsa van és mégis oly otthonosan érzi magát benne már első látogatásai alkalmával, mintha mindig ott élne. Májusban szeret leginkább ott lenni, mert tavaszi pompájában legszebb az olasz föld,

¹ 1886., 1906. és meg nem jelölt évekből való levelek Römerhez, Ipolyihoz és Ortwayhoz. U. ott.

² 1874., 1878. és 1879. évekből való levelek Ipolyihoz és kelet nélküli levél Gyulai Pálhoz. U. o.

hosszú sétákat tesz és élvezi a természetet ; koronkint leül a romokra és olvas a régi Rómára vonatkozó könyveket. Seholsem érzi magát oly jól testileg és lelkileg, mint ott, hol az ókor és a keresztény világ nagyszerű emlékei mindig új élvezetet nyújtanak és felfrissítik a lelket.¹

A Fraknoi öntudatossá lett életművészetének harmadik eleme gyanánt munkaszeretetét jelöltem meg. A munkaszeretet vitte rá, hogy irodalmi munkáját — ami pedig a tudományos jellegünél nem könnyű dolog — tudta úgy berendezni, hogy azt bármely tartózkodási helyén elővehesse és folytathassa. Ezzel elérte azt, hogy legkedveltebb tartózkodási helyeinek kellemei lendületet adtak munkájának s hogy viszont a pihenést és életélvezetet azokon a szép helyeken megédesíthette a teljesített munka tudata. A vel-dei várban oly boldog, oly jó kedvvel és sikerrel dolgozik, mint régóta nem ; valóságos furor scribendi szállja meg, reggeli félhatkor már íróasztalánál ül és dolgozik délutáni ötig, hogy aztán üdüljön. Scheveningeni tartózkodása alatt mintegy húsz nyomtatott ívet írt meg a pápai legátusok életrajzaiból. Bellaggióban a Villa Serbelloniban egész nap a kertben, pálmák, ciprussorok és magnoliák közt dolgozik ; és hogy megy a munka ! mindennap három ívet ír meg a II. Lajos korából és ugyanannyit az országgyűlések történetéből. Rómában 1896-ban többet és nagyobb kedvvel dolgozik, mint 30 év előtt ; 1898-ban is ugyanott még a régi szenvedéllyel dolgozik és sokféle terve van. Ellenben Budapestre érve, irigyli távollevő barátját, ki nyugodtan dolgozhatik, míg az ő élete annyira zaklatott.²

Csak aki így tudta a maga munkásságát berendezni s magára nézve élvezetessé tenni, csak aki úgy érezte, mint ő, hogy az élet legfőbb kincse az egészség és a munkakedv tartós megőrzése,³ csak az végezhetett életében oly rengeteg

¹ 1881., 1884., 1885., 1886., 1896. és meg nem jelölt évekből való levelei Römerhez, Ipolyihoz, Ortwayhoz és Pestyhez. *U. o.*

² Kelet nélküli levelei Ipolyihoz, Gyulaihoz és 1896., 1898., 1902. évi levelei Ortwayhoz. *U. o.*

³ Levele Ortwayhoz 1896 január 1-ről. *U. o.*

munkát, mint Fraknói, s pedig úgy, hogy műveiből sehosem érezhető ki a fáradás, az erőltetés, a közöny, a robotolás; mindegyikben benne van egész lelke, mindegyikből kisugárzik annak a gyönyörűségnek a melege, amelyet neki a mű létrehozása szerzett.

Nagy, rendkívül nagy és becses az a szellemi kincs, melyet a Fraknói hosszú életének ernyedetlen munkássága reánk hagyott. Mi e nagy ajándékot semmi egyébbel nem hálálhatjuk meg, mint a kegyeletes megemlékezéssel. És vajjon lerójuk-e méltóan ezt a tartozásunkat?

A boldogult egy 1882 nyarán, mikor svájci útjára készült, Ipolyihoz intézett levelében tréfálva azt írta, hogy ha netán valahol ott veszne Svájc jégmezőin, tartson az ő nagy barátja fölötte szép emlékbeszédet és hagyatékából állíttasson neki szép renaissance síremléket a nagyváradi templomban.¹ Bizonyosan olyan sírokra gondolt, aminőket Andrea Sansovino, a két Rosselino és Desiderio da Settignano állítottak Róma és Flórenc templomaiban előkelő és nevezetes papi személyeknek.

Ebből az óhajtasból semmi sem valósult meg. Nem Ipolyi tartott fölötte, hanem ő tartott Ipolyi fölött már hat évvel később emlékbeszédet, és a nagyváradi templom, az ő kanonoki temploma, a Szent László egykori sírtemploma — ma idegent ural.

Hanem hogy a Fraknói Budapesten levő sírját — mint oly sok jelesünkét — még ma is csak egyszerű fejfa jelöli meg, az már nehezen egyeztethető össze a kegyelettel és hálával, mellyel emlékének tartozunk. Az idők sanyarúsága s a csapások, melyek bennünket értek, megkövetelhetik, hogy minden erőnket a jelen és jövő elutasíthatatlan feladatainak szenteljük. De annak, amit a jövőért alkotunk, erkölcsi alapját ingatná meg az, ha létrehozását a mult iránti hála súlyos elmulasztásával vásárolnók meg.

BERZEVICZY ALBERT.

¹ 1882 jún. 22-iki levél. *U. o.*

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HATÁSA ZENEMŰVÉSZETÜNK FEJLŐDÉSÉRE.

A Magyar Tudományos Akadémia abban a nagy megtiszteltetésben részesített, hogy megbízott annak kutatásával, százéves fennállása alatt milyen hatást gyakorolt a magyar zeneművészetre és fejlődésére s hogy ez milyen módon nyilvánult meg?

Megvallom, midőn e megtisztelő megbízatást átvettem, aggályaim támadtak, képes leszek-e e feladatnak megfelelni? Minthogy a Tudományos Akadémia főképpen a tudományok nagy problémáinak és kérdéseinek megoldásával és megvilágításával foglalkozik, kételyeim voltak, áll-e majd rendelkezésemre olyan anyag, amelyből következtetéseket vonhatok a Tudományos Akadémiának a zeneművészethez való viszonyára és befolyására. Ám átlapozva az Akadémia annáleszeit, csakhamar meggyőződhettem, hogy a Tudományos Akadémiának zeneművészettel foglalkozó tagjai az Akadémia megbízásából állandóan foglalkoztak zenei kérdésekkel, de különösen a magyar népies és egyházi zene eredetének és fejlődésének kutatásával és ennek eredményéről az Akadémia nyilvános ülésein gyakran be is számoltak. Midőn tehát behatóan kezdtem foglalkozni a reám bízott feladattal, örömmel és meglelégedéssel győződtem meg, hogy a Tudományos Akadémia nem volt néma szemlélője hazai zenénk fejlődésének, hanem mint aktív szereplő, zeneművészetünk legfontosabb problémájának megoldását tűzte ki célul: népdalkincsünk történetének megállapítását. Nemcsak ebben merült ki az Akadémia működése és befolyása, hanem ama csereviszonynál és hatásnál fogva, mely a tudományok és művészetek között a mindenkori kultúrközösségekben fennállott, az Akadémia nemcsak mint magas színvonalú szellemi testü-

let volt kihatással a hazai művészetek kialakulására, hanem zeneszerető és zeneértő tagjai egyénileg is előmozdították hazai zeneművészetünk érdekeit.

Így tehát bizvást állíthatom, hogy az Akadémia fennállása óta minden alkalmat megragadott és minden befolyását érvényesítette, hogy az akkor még szunnyadozó és fejletlen magyar zene ügyét előbbre vigye. Remélem, hogy fejtegetéseim során ez állításomat be is fogom bizonyíthatni.

Mielőtt azonban áttérnék állításaim fejtegetésére, legyen szabad rövid visszapillantást vetnem zeneművészetünk helyzetére, viszonyaira és főbb mozzanataira az Akadémia alapítása előtt és után. Nem térhetek ki ez elől, mert különben a tárgyi összefüggést az Akadémia alapítása és zeneművészetünk fejlődése között nem tudnám kimutatni.

A magyar zeneművészetnek, melynek szárnybontása az Akadémia alapításával körülbelül összeesik, legnagyobb és legfontosabb problémája kétségtelenül annak megállapítása volt, hogy az ezeréves magyar népnek milyen volt éneke, midőn e hazát elfoglalta; mit és hogyan énekelt és évszázadokon át, viszontagságok közepette, milyen változásokon ment az keresztül.

Nem szorul bizonyításra, hogy minden ember énekel. Az ének valószínűleg a beszédet is megelőzte, mert az ének közvetlenebb, természetesebb és primitívebb a beszédnél. Az ősember kitörő érzelmeinek és indulatainak bizonyára hangokkal, tehát énekkel adott kifejezést. A magyar nép, midőn ezer év előtt a Kárpátokon át elfoglalta e hazát, nemcsak harcolt, hanem énekelt és táncolt is. De vajjon milyen volt ez ének, milyenek voltak e dalok s e táncok kísérő zenéje? Ez a nagy probléma, ez a nagy kérdés! Ennek kutatásához és részben való megoldásához az Akadémia nagy mértékben hozzájárult. Az Akadémia kiadásában igen sok tartalmas értekezés, sőt több jeles tagjától és néhány fáradhatatlan kutatótól összefoglaló művek is jelentek meg ebben az irányban.

Az Akadémia céltudatosan járt el, mikor már 1833-ban tagjai sorába választotta Mátray Gábort. E nagyműveltségű férfiú, a magyar zene iránti lelkesedésből sok régi magyar éneket és dallamot hozott napfényre; eredményes

kutatásával és magyarázó irataival sok jó szolgálatot tett ez ügynek.

1875-ben Bartalus Istvánt választja meg az Akadémia levelező tagjának és előzetesen megbízza, hogy az Ausztriában levő zeneműtárakat tanulmányozza azon szempontból, vannak-e ezek között magyar vonatkozású művek vagy szerzemények magyar szerzőtől. Bartalus megfelelt e megbízatásnak és az Akadémiának kimerítő jelentést tett. Ugyancsak megbízatást kap a Kisfaludy-Társaságtól magyar népdalok gyűjtésére. Bartalust e munkájában a Tudományos Akadémia melegen támogatta. Erre vonatkozólag Bartalus a «Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteményének» előszavában a következőket írja : «A Magyar Tudományos Akadémia már a harmincas évek elején nemcsak pártolólág nyilatkozott népdalaink érdekében, hanem szerkesztőket is nevezett ki azok gyűjtésére és kiadására. E határozat életbeléptetését azonban kénytelen volt bizonytalan ideig elnapolni. A Kisfaludy-Társaság 1843 december 2-án tartott ülésében szintén elhatározván a dalok gyűjtését, rendelkezésére adatott az Akadémia félretett gyűjteménye az Akadémiának azzal az óhajtásával, hogy amennyire lehet, legyen tekintettel a dalok zenéjére is, hangsúlyozván egyszersmind, hogy a dallamok ne jussanak azok sorsára, melyeket idegen ajkú zeneművészek avatlanul elferdítettek».

A Bartalus gyűjtötte népdalok első kötetei már a hetvenes évek elején jelentek meg. Ezek több mint félezer magyar népdalt tartalmaznak : harmonizálva és zongorakísérettel ellátva kerültek a nyilvánosság elé. Noha e dalok harmonizálása és zongorakíséréte az akkori átlagos jó mesteremberi munka színvonala fölé nem emelkedik, mégis azért, hogy ily nagymennyiségű népdal közkézre bocsáttatott, e dalkinccsel mindenki megismerkedhetett, abból szabadon meríthetett, oly nagyjelentőségű volt, hogy a magyar népies dاليrodalom nyomban rendkívüli módon fellendült. Nagy érdeme ez Bartalusnak, a Kisfaludy-Társaságnak, de a Tudományos Akadémiának is, mely e törekvéseket hathatósan támogatta és védszárnyai alá vette ; mert ezzel kapcsolatosnak tartom a népszínmű páratlan felvirágzását.

Igaz ugyan, hiába kaptuk volna a szebbnél-szebb magyar népdalokat, ha ezek nyomában nem tűnik fel a nemzet felejtethetlen csalóánya : Blaha Lujza. Pálmay Ilkáról, Hegyi Arankáról, Kopácsy Juliskáról, Tamássyról se feledkezzünk meg. De még ezek sem vitték volna diadalra sem a magyar dalt, sem a népszínművet, ha a Népszínház élén nem Rákosi Jenő áll, ki felismerve a rendkívüli körülmények szerencsés összejátszását, egyesíti az összes tényezőket és felhasználja a népszínmű érdekében. E szándékában azonban bizonyára nemcsak színházpolitikai okok vezették, de nagy mértékben azon meggyőződése is, hogy a népszínművekkel, melyekben a kitűnő előadás a gyönyörű magyar muzsikával vetélkedett, hatalmas és hathatós magyarosító kultúreszközt nyert, melyet a legteljesebb mértékben ki is használt. A Népszínház e fényes korszakának köszönjük Tóth Edét, Csepreghy Ferencet, Almássy Tihamért . . . Akkor váltak népszerűkké Szentirmay Elemér, Bánffy György, Serly Lajos, Dankó Pista dalai. E szép magyar dalok elterjedtek az egész országban s valóban népdalokká váltak, mert a nép is ajkára vette. Így tehát az Akadémia a népdal iránti érdeklődésével közvetve hozzájárult a Népszínház és népszínmű fellendüléséhez.

Az Akadémia nem állt meg az első lépésnél, hanem több irányban iparkodott a magyar népdal eredetére és kialakulására vonatkozó körülményeket felderíteni. Bogisich Mihályt megválasztja 1880-ban levelező tagnak és megbízza őt a magyar egyházi ének kutatásával és ismertetésével. Bogisich részben felderítette, milyen kölcsönös hatásban állottak egymással a népies és az egyházi ének.

1908-ban jelenik meg a magyar dalnak és zenének összefoglaló első monografiája a Tudományos Akadémia kiadásában. Címe : «A magyar népdal zenei fejlődése». Szerzője: dr. Fabó Bertalan. Ez az első mű, amelyben szerzője minden rendelkezésünkre álló adatot áttekinthetően összefoglal. Nem volt könnyű a feladat, mert a magyar dalnak és zenének összefoglaló monografiája nem volt. Helyesen írja Fabó előszavában : «Végig menni a magyar népdal sok százados történetén, olyan korszakokban is, amelyekben forrás alig volt és ahol sötétben kell nézni a gyenge nyomot, két rimhez

meg kell lelteni a verset és amellet irtani a téves véleményeknek sokszor már meggyökerezett gyomját, a helyeset megindokolva, hogy gyökeret verjen, egyik oldalra hányni a gázt, másakra ültetni a tulipánt, mint Gárdonyi mondta, téglát is hordani, vakolatot is keverni, épületet is emelni . . . mindez egy embernek nagy, majdnem teljesíthetetlen feladat».

De Fabó Bertalannak rendkívüli ambíciója és szorgalma által ösztökélve, sikerült oly művet alkotnia, amely, ha sok tekintetben hiányos és ítéletében olykor zenei szempontból kifogás alá esik is, világos képet nyújt a magyar népdal eredetének, fejlődésének és felvirágozásának különböző mozzanatairól. Nagy érdem ez, tekintetbe véve, hogy a mi népünk történetének különböző korszakaiban a vészes háborúk és inváziók majdnem minden ősi emléket elpusztítottak. Fabó jelzi azonban a járatlan nyomokat, melyek valamely fontos kiindulási ponthoz vezethetnének. Megmondja, ami van és ami nincs: kimutatja a különböző hatásokat korszakok szerint, melyek a magyar népies zenére befolyást gyakoroltak. Mindezek alapján tán lehetséges lesz és kívánatos is volna, hogy különösen a magyarok bejövetele utáni korszak még megvilágíttassék, annál is inkább, mert idáig homályban van burkolva.

Íme tehát az által, hogy az Akadémia a magyar egyházi ének és népdal felé fordította érdeklődését és azokat az érdekes kutatókat, kik e fontos nemzeti kérdés megoldásán fáradoztak, részint soraiba választotta, részint műveiket kiadta és terjesztette, továbbá az Akadémián kívül álló szakembereket ösztökélt hasonló irányú művek megírására, elérte azt a célját, hogy ma már az egyházi és népének története úgyszólván feltárva fekszik előttünk.

Nem lehet megfedkezmem hazánk nagy költőjéről, Arany Jánosról sem, a Tudományos Akadémia lánglelkű örökös főtitkáráról, kinek három olyan művet köszönünk, melyekkel a magyar zenével foglalkozó zeneszerzőinknek a magyar versmérték és ritmus tekintetében irányt szabott. E művek címei: *A magyar nemzeti versidom, Népiességünk a költészetben, A magyar népdal az irodalomban.* Arany János maga is foglalkozott zenével, megtanult énekelni,

gitározni és tamburázni. Alapos ismerője és gyűjtője volt régi népdalainknak, sőt maga is komponált dalokat, amelyek egynémelyike népszerűsége tett szert, mint pl. a «Kondorosi csárda mellett» című és «A szép vitéz katonának gyöngy arany-élete» című ropogós katonadal. Halhatatlan költőnk e működésével méltán érdemelte ki az egész magyar zenész-világ háláját.

Mielőtt áttérnék a magyar népdal különböző fázisainak dióhéjba szorított általános ismertetésére, rá kell mutatnom és meg kell világítanom azt az időpontot, mikor a magyar műzene fája kezdett meggyökerezni, rügyezni és bimbókat fakasztani. Mert hiszen a műzene fejlődése minden országban szoros kapcsolatban állott a népies zene fellendülésével. Meg kell azonban állni e szónál : műzene. E szó jelentősége : *a művészi formákba öntött zene*, mely műbeccsel bír és amelyet csak művészek tudnak alkotni. A műzenének megírásához a természetadta zenei tehetségen kívül zenei szaktudás is szükséges. Csak a szakképzett zenész alkothat oly zenét, mely a legmélyebb emberi gondolatokat és érzelmeket művészi formákba öntve, kifejezésre juttatja. Párhuzamosan a költészettel, az emberi problémák mélységeibe, magasságaiba, az ember és a természet egész misztikumába képes behatolni ; lelki világának gondolatai és érzelmei megtisztultan, művészi formákban, mint költői sugallatok kerülnek aztán a hallgató érzékei elé. Az így keletkezett zenét nevezhetnők műzenének. De rossz szó, mert szurrogatumra : műborra, művirágra, műmárványra emlékeztet. Minthogy azonban a műzene a műszóból keletkezett, valamint a «művészet» szó is, jobb hiányában el kell fogadnunk.

Magában véve tehát a népének és népies tánc nem ad fogalmat egy nemzet zenei kultúrszínvonaláról. Hiszen nincsen nép, bármi alacsony kultúrfokon áll is, amely nem énekelne, nem táncolna. E népéneknek lehetnek ugyan többé-kevésbbé érdekesek vagy tetszetősek, de a művészettől távol állanak. Persze minél dúsabb egy nemzet népdalforrása, annál nagyobb zenei őserőt lehet benne feltenni. De a népdal és néptánc, bármilyen fejlett legyen az, még nem a kultúrának szülöttje, hanem csak erős alapot nyújthat az eljövendő

lángelmének, aki aztán *ezen* építi fel a nemzeti talajból fakadó nagy műveit, melyek hivatva vannak nemzetének dicsőséget szerezni. A nagy nyugati civilizáció és kultúra történetében ezt a folyamatot mindenütt látjuk. Képzeljük csak el, hogy ugyanakkor, mikor nálunk a Bihari—Csermák—Lavottatriász működött és első kezdetleges lépéseit tette a magyar műzene terén, ugyanakkor Bach, Händel, Haydn, Mozart, Beethoven alkották a szomszédországokban örökbecsű műveiket!

Tekintve nemzetünk nagy hajlamát és előszeretetét a zene iránt, tekintve népdalkincsünk gazdagságát, miért volt ez így! Egyszerű a válasz. Azért, mert a műzene kifejlődéséhez az előfeltételek hiányoztak. Nálunk abban a korszakban általános felfogás szerint a művészi foglalkozás nem volt úrhoz méltó foglalkozás. Ha pedig jobb családból származó ifjú mindennek dacára, mégis életpályájának választotta a zenei pályát, kellő kiképeztetés hiányában, művészi színvonalra emelkedni nem tudott. Hiszen zenei iskoláink akkor egyáltalán nem voltak. És mégis megjött a magyar zene felvirágzásának ideje!

1810-ben született Erkel Ferenc, 1811-ben Liszt Ferenc. E két zenei lángelme nem maradhatott hatás nélkül a nemzetre. Ezekkel, valamint a nyomukba lépő további generációk működésével, zenei téren is a kultúrállamok sorába léptünk. E rendkívüli eredményt nemcsak e két nagy magyar zenész megjelenésének és működésének köszönjük, hanem szoros kapcsolatban áll ez zenei iskolák szervezésével, zenei társulatok és színházak keletkezésével. Különösen két esemény volt döntő befolyással zenei kultúránk nagyarányú fejlődésére: a Pest-budai Hangászegyesület alapítása 1836-ban és a Nemzeti Színház megnyitása 1837-ben. Az utóbbi intézet országos választmány vezetése alatt állott. Minthogy azonban 6 évi fennállása alatt, dacára a kötél-táncos mutatványoknak és díjbirkózók előadásainak, a deficit folyton szaporodott, sőt már az alaptőke is meglőn támadva, 1843-ban kénytelenek voltak e műintézetet bérbeadni. Bartay Endre volt a bérlő, aki igen ügyes színházigazgatónak bizonyult. Eredeti műsort iparkodott teremteni: e célt pálya-

díjak kiírásával érte el. Legnagyobb érdeme azonban, hogy dalosjátékokat, népszínműveket és operákat is adatott elő. Ez intézkedés nagyjelentőségű volt a magyar zene kialakulására, mert ezáltal Erkel Ferenc a színház kötelékébe jutott és nyomban megírta és előadatta Báthory Mária c. operáját; csakhamar egyik főművét is, a «Hunyadi Lászlót», melynek rendkívüli sikerénél fogva nagy hatása volt zeneművészetünk fejlődésére. Igaz, hogy Erkel Ferenc előtt is voltak már magyar zenészek, kik színdarabokhoz kísérő zenét írtak, sőt Ruzitska Ignác írta meg tulajdonképpen az első magyar operát «Béla futása» címén, mely Kolozsvárott 1823-ban adatott elő igen nagy sikerrel és 1829-ben a pesti városi színházban szép sikerrel megismételték az előadást. De az Erkel előtti művek mégis csak kísérleteknek tekinthetők. Az első zenész, aki a magyar zenét a nyugati kultúra magaslatára emelte, Erkel Ferenc volt. Hunyadi László és Bánk-bán olyan művek, melyek akkor Európa bármely színpadán tetszést és elismerést arathattak volna. Hogy ez nem történt meg, csakis a speciálisan magyar ízü és érdekű szövegeknek tulajdonítható. Erkel nagy tehetsége és rendkívüli sikerei termékenyítően és buzdítólag hatottak kortársaira és túlzás nélkül lehet állítani, hogy a mult század második felében a magyar zeneművészet gyermekcipőit már levetette és olyan magyar zeneművek jöttek létre, melyek a külföld hasonnemű műveivel a versenyt felvehették.

Ugyanakkor, midőn Erkel Magyarország fővárosában bontja ki tehetségének szárnyait, Liszt Ferenc utazta be diadalmasan Európát mint zongoraművész s föltárja a külföld előtt a rapszodiáiiba foglalt magyar zene kincseit. Sokszor el látogat hazájába is és a jótékonyág jegyében áldoz a hazai zeneművészet oltárán, lelkesítve a tömeget. Későbbben 1875-ben nagyérdemű Trefort Ágoston kultuszminiszter hazahívja, hogy az akkor alapított orsz. zeneakadémia élére álljon és vezetését átvegye. E nagy és mindenütt csodálatot keltő zenésznek érthetően szűknek bizonyultak a hazai határok és életének nagyobb részét külföldön töltötte, de azért Liszt Ferenc is a legnagyobb mértékben hozzájárult ahhoz a nagy munkához, mely a magyar zeneművészetnek lehetővé tette,

hogy európai színvonalra emelkedjék és a kultúrnemzetek közösségében méltó és tisztelt helyet foglalhasson el. A zene-akadémia életbelépése óta hazánkban az előbbi nagy kárt okozó zenei kontárkodás megszűnt. A tehetség egymagában nem elég; alapos tudás nélkül mit várhatunk? Kis dalokat és táncdarabokat, melyek kedvesek lehetnek és szórakoztatóak, de általános zenei szempontból semmi jelentőségük sincs. Nem lehet szomorúság nélkül elsiklani a fölött, hogy noha mindig voltak hazánkban nagy zenei tehetséggel megáldott egyének, kik hivatva lettek volna maradandó értékű műveket alkotni, mégis kellő tanultság hijján, csak nótázni tudtak. Példa erre Lavotta János, aki kétségtelenül nagy zenei tehetséggel volt megáldva és képes lett volna a legnagyobb műformákkal is megküzdeni, de sajnos, tudása cserben hagyta. Pedig milyen nagy szolgálatot tehetett volna hazájának, ha az akkori korból maradandó értékű műveket hagyott volna nemzetének.

Mint előbb mondtam, a XIX. század elején végre megindult az a folyamat, mely zenei téren is a kultúrnemzetek sorába emelt. Zeneiskolák keletkeztek a fővárosban és a vidéki városokban. Eleinte úgyszólván csak az iskolák csírái voltak meg. Pl. a XVIII. század utolsó évtizedében a budai főgimnáziumhoz volt a tanítói pályára készülőknek a tanítóképezde csatolva, melyhez egy zenei tanfolyam is tartozott, mely félévre volt szabva. Elképzelhető, milyen hiányos lehetett a fiatalok zenei képzése a két előírt tárgyból: egyházi énekből és orgonajátékból. Ma a Zeneművészeti Főiskolán egy ifjúnak, ki e két tárgyból állami oklevelet óhajt elnyerni, kilenc évet kell tanulmányainak szentelnie.

1829-ben keletkezett a Pestvárosi Énekiskola. Virágzásának korában 40 fiúnövendéke volt. A szegények ingyenes oktatásban részesültek, a tehetősebbek két ezüstforintot fizettek havonként. Ilyen énekiskolákat a szerb és az izraelita hitközségek is tartottak fenn. Nagyjelentőségű esemény az Első Zeneegylet alapítása volt 1818 tavaszán. Ennek a nagy-műveltségű Schedius Lajos műegyetemi tanár volt alapítója és elnöke. Tagjai műkedvelők voltak. A klasszikus zene legsebb termékeinek előadását tűzték ki célul. Eleinte az egye-

sület egy jómódú tagjának lakásán tartotta előadásait; a tagok szaporulatával hangversenyeket is rendeztek. Haydn *«Teremtés»* c. oratoriumát is bemutatták többek között. Ez időben más hasonírányú zenei egyesületek is keletkeztek. Ezek között említésre méltók: a Zenegyakorló-Társulat, a Dalnoktársulat, a Budapesti Dalárda és a Vidámság társulata. Ez utóbbi hangversenyeket és táncestélyeket rendezett tagjai számára. Eleinte csak műkedvelőkhől álltak tagjai, de későbben szakzenészekkel egészítették ki zenekarukat. Ez az intézkedés egyenetlenségeket okozott és 1826-ban e társulat feloszlott, de nyomába és örökébe lépett a Pestbudai Hangászegyesület. Messze vezetne és az értekezés határait túllépném, ha kiterjeszkedném azon lelkes és magyar érzelmű férfiak érdemeinek méltatására, kik ez intézményt létesítették és a legnagyobb anyagi és politikai nehézségek között fenntartották és fejlesztették, de nem hagyhatom említés nélkül a következő férfiak nevét, kik az akkori korszakban befolyásuk és tekintélyük lathavetésével előmozdították a magyar zeneművészet érdekeit; e férfiak nevei: Bartay Endre, báró Prónay Gábor és Mátray Gábor. 1851-ben egyesült a Hangászegyesület vezetése alatt álló Énekiskola a hangászegyesülettel és mint «Pestbudai Hangászegyesületi Zenede» működik tovább. Elnöknek báró Prónay Gábort, igazgatónak Mátray Gábort választották. 1867-ben a hangászegyesületi zenede «Nemzeti Zenedévé» alakult át. Mátray 1875-ben történt elhunytá után utódául Bartay Edét (Endre fiát) választják, egyidejűleg elnöknek gróf Zichy Gézát. E két férfiú működésével a «Nemzeti Zenede» új korszaka nyílik meg. Bartay 25 éven át haláláig szolgálta önfeláldozóan a hazai zeneművészet érdekeit. Főtörekvése volt, hogy a reá bízott intézetet maradiságából felemelje és a külföldi konzervatóriumok mintájára átszervezze. Szem előtt tartotta azonban a középosztály azon érdekét, hogy e társadalmi réteg gyermekei minél olcsóbban és minél gyorsabban juthassanak zenei műveltséghez. Bartay e törekvését az intézet nagyhírű elnöke, gróf Zichy Géza hathatósan támogatta. Bartay halála után gróf Zichy, mint elnök veszi át a Zenede vezetését és alatta az intézet nagy arányban felvirágzott. Kozma

Andor a Tudományos Akadémia kitűnő tagja, emlékbeszédében már méltóan rámutatott Zichy Géza gróf művészi jelentőségére és nagy érdemeire. Mégis legyen szabad róla még a következőket elmondanom: Zichy Liszt barátja és tanítványa volt. Mint félkezű zongoraművész csodálatos technikájával, erejével és kifejezőképességével, lázba ejtette Európa legnagyobb városainak közönségét. Liszt maga is elragadtatással nyilatkozott Zichy előadásáról. A hangversenyekből befolyt összegeket Zichy jótékony célú intézményeknek adományozta. A Nemzeti Zenedének is tetemes összegeket juttatott. Mint zeneszerző is nagy sikereket aratott. Melodikus dalain, zongoradarabjain és magyar fantáziáin kívül öt operát és egy balletet írt. Az első operája *Alár* volt. Ezután következett *Roland mester*, mely általános tetszés mellett igen sok előadást ért meg Operaházunkban. De főműve a *Rákóczi-trilogia*. Az abban felhasznált témák és motívumok mind magyar zamatúak; kidolgozása magyar. E nagy művével a magyar irányú dalmű érdekeit vélte szolgálni és teljes becsvágygal írta meg. Zeneszerzői működését ezzel megkoronázta. Megemlítené még, hogy a szövegek könyvek is az ő tollából származnak. Mint a Nemzeti Zenede elnöke és szellemi vezetője rendkívüli tevékenységet fejtett ki. Zichynek köszönhető az intézet nagyarányú fejlődése és térfoglalása. Ő aktív részt vett a művészi és pedagógiai kérdések megvitatásában és az ezekből leszűrődött határozatok keresztülvitelében. Az intézet vezetése az ő kezében maradt a bolsevizmus kitöréseig; akkor erőszakosan távolították el azon intézetből, melynek 43 éven át elnöke, díszje és bőkezű támogatója volt.

Az a zenekultúrai folyamat, mely a múlt század elején a különböző zeneintézetek keletkezésével a fővárosban kezdetét vette, a vidéki nagyobb városokban is megindult, sőt némelyikben, pl. Sopronban, Aradon és Kolozsvárott már a pestbudai hangászegyesület létrejötté előtt állítottak zeneiskolákat. De kétségtelen, hogy a hazai zeneművészet fel lendüléséhez leginkább a Nemzeti Zenede működése járult. Azonban ez intézet egyesületi alapon áll s altruisztikus irányzatát tekintve, mindenkor elsősorban fennállását kellett biz-

tosítania. Ez okozta, hogy a vezetőség inkább az általános zenei műveltségre helyezte a súlyt, mint a szakszerű kiképzésre. Ez az irányzat tette lehetővé, hogy előbb évenként sok száz, később sok ezer növendék részesülhetett jutányosan zenei oktatásban. A teljes szakszerű zenei kiképzést azonban ilyen körülmények között a zenede nem nyujthatta. Ennek következménye természetesen az volt, hogy amaz ifjak, kik a zenei pályát választották életcélul, kénytelenek voltak a külföldi nagy zeneintézeteket felkeresni. Egész sora a magyar zenei tehetségeknek külföldre vándorolt s ott fejezte be tanulmányait, nagy kárára a magyar zeneművészetnek, mert ezek nagyrésze többé nem érdeklődött a mi zenénk iránt s tőlünk elidegenedett.

A zeneművészet a mult század közepétől kezdve világszerte rohamosan fejlődött. Mindenütt felismerték a zene általános művelő hatását politikai ; kultúrpolitikai és nemzetgazdasági kihatásait. Wagner Richard művészetével meteoriként tűnt fel. Hazánkban is mind erősebben követelték egy állami zenei főiskola létesítését, amely a külföldi nagy zeneintézetekkel a versenyt felvehesse. S íme e pontnál ismét bekapcsolódik a Tudományos Akadémia befolyása a hazai zeneművészet fejlődésére, mert ha nem is corporative, de számos kiváló tagja által hozzájárult ahhoz a nagy mozgalomhoz, amely a Zeneakadémia felállítását célozta. Így Zichy Antal melegen támogatta e fontos kultúrügyet. De különösen Csengery Antal, e nagyszabású, sokoldalú kultúremler teljes meggyőződéssel szállott síkra ez új intézmény mellett ; többek között ezeket mondta a képviselőházban : «Azt hiszem megsérteném a t. Házat, ha itt hosszas fejtegetésekbe akarnék bocsátkozni a zenének, mint művelődési eszköznek fontosságáról. Olyasmi az, mit már a legrégebbi időben, még a művelődés kezdetén is, elismertek a népek». Aztán kifejti, hogy sokan külföldre kénytelenek menni magasabb zeneoktatás miatt. Ha itt találnák meg az oly oktatást, melyet csak országos erővel lehet teremteni, akkor itthon maradnának tehetséges ifjaink s azon összegek sem vesznének el, melyek ezáltal külföldre vándorolnak. S a nemzet tőkéje is mindenesetre emelkednék általa. Lehet-e tehát állítani, hogy

a zeneakadémiára adott költség meddő kiadás? Ellenkezőleg olyan beruházás, mely a nemzetnek bőven kamatoz».

Előrelátó, bölcs szavak, melyek azonban nem győzték meg az akkori képviselőket, mert közülük sokan a művészetet cifra fölöslegnek, luxusnak tekintették.

Noha Deák Ferenc maga is támogatta a javaslatot, azt az 1871-iki év dec. 8-iki ülésén öt szavazattal elejtették.

Midőn két évvel később ismét a képviselőház elé vitte Trefort Ágoston a javaslatot, egy fiatal képviselő tartotta szűzbeszédét a javaslat érdekében és oly nagy sikert aratott, hogy a zeneakadémia felállítását a február 8-iki ülésén egyhangúlag elhatározták. E fiatal képviselő neve : gróf Apponyi Albert. Én ezt az alkalmat is megragadom, hogy hazánk e nagy fiának zeneművészetünk soha el nem muló háláját töl-mácsoljam. Sok rosszakarató akadály és huzavona legyőzése után 1875-ben november 14-én az O. m. kir. zeneakadémia Liszt Ferenc vezetése alatt végre megnyílt.

Kormányunk ez intézkedése kiszámíthatatlan hasznot hozott nemzetünknek. Ez volt kiindulási pontja a magyar zene rohamos fejlődésének és fellendülésének. Ennek köszönjük, hogy zeneművészetünk a nyugati nagy nemzetek zeneművészetének színvonalát elérte. Ennek köszönjük, hogy nagy zenei intézményeinket mind saját erőnkől tudjuk táplálni és fenntartani. Ennek köszönjük, hogy zeneművészetünk legkülönbözőbb ágazatainak egyikében sem szorulunk többé idegenekre.

Ma már alig tudjuk megítélni, milyen nagyjelentőségű tény ez! Hiszen még alig 20—25 évvel ezelőtt az Operaház személyzetének legnagyobb része idegenekből állt; a tiszta magyar nyelvű operai előadások a legnagyobb ritkaságok közé tartoztak. Hát még a tanítás terén milyen áldatlan viszonyok voltak! Nemcsak a fővárosban, hanem különösen a vidéken idegenajkú kontárok lepték el a zeneintézeteket. Ma kizárólag csak a Zeneművészeti Főiskolán állami tanári oklevelet nyert tanerők taníthatnak az állami, városi és magánintézetekben. A tanításhoz szükséges idegen nyelvű tankönyvekért tetemes összegek vándoroltak külföldre. A Zeneakadémia fennállása óta a mi zenetanáraink írtak magyar tankönyve-

ket, melyek hazai kiadóknál jelentek meg. Ennek hármasszá : a nemzeti, kulturális és gazdasági — szembeötlő.

E nagy eredményeket csak úgy érhattük el, hogy a mindenkori közoktatásügyi miniszterek, kik majdnem kivétel nélkül tagjai voltak a Tudományos Akadémiának, belátva a Zenei Főiskola kulturális fontosságát, megértően és hőkezűen támogatták a Főiskola vezetőinek az intézet kiépítésére irányuló törekvéseit.

Báró Wlassics Gyulának, a Tudományos Akadémia illusztris t. tagjának, aki nyolc évig állott a közoktatásügyi kormányzat élén, nagy hálával tartozik a Zenei Főiskola ; mert ő indította meg a tárgyalásokat a Zeneakadémia palotájának felépítése érdekében. Báró Wlassics örökébe a Tudományos Akadémia mélyen tisztelt elnöke Berzeviczy Albert lépett. A zeneművészet iránti meleg szeretetének, érdeklődésének és erélyének köszönjük, hogy a Zenei Főiskola megfelelő gyönyörű épületben működhetik.

Az intézet megnyitása gróf Apponyi Albert égisze alatt, fényes zeneünnepélyek keretében történt. A megnyitás alkalmából Apponyi Albert oly nagy fontosságú és messze kiható megnyitó beszédet mondott, hogy az mind a közvélemény, mind a sajtó részére irányadó volt. Ezentúl Apponyi döntő erejű megállapításai alapján fogta fel a közvéleményünk a zeneművészet ügyét és jelentőségét.

E magas testület t. elnökének érdeklődése a zeneművészet érdekei iránt soha sem szűnt meg. Minden aktuális zenei kérdés lekötötte figyelmét s a közelmúltban is igen érdekes és szakszerű tanulmányt olvasott fel a Kisfaludy-Társaság egyik ülésén, zeneművészetünk történetéről és számottevő művészeiről. Azt hiszem ezek után kétségtelenül megállapítható a nagy befolyás, melyet a Tudományos Akadémia kiváló és zeneszerető tagjainak egész sorával zeneművészetünk fejlődésére gyakorolt.

Ha a Zeneművészeti Főiskola történetével és jelentőségével akarnék foglalkozni, akkor ez értekezésem feladatától el kellene térnem. Csak még annyit szeretnék megjegyezni, hogy az intézmények egymagukban bármily fényes kerethen vannak is elhelyezve, csak azon esetben képesek

hivatásukat teljesen betölteni és nagy eredményeket elérni, ha rátermett férfiak vezetik, tartalmat adnak azoknak és összhangba tudják hozni az élet követelményeivel. Liszt Ferenc halála után ilyen providenciális férfiú vette át a Zeneakadémia vezetését. Michalovich Ödön, zeneéletünk nesz-tora, Liszt és Wagner barátja, a magyar zeneszerzők egyik legjelentékenyebbje, a művészi elvek intranzigens harcosa, elérte egy emberöltőn át, kimagasló tantestületének élén, azon nagy eredményeket, melyeket előbb említettem. Nem lehet megfedkezni a magyar arisztokrácia érdemeiről sem. Magas kultúrájuk, műveltségük, vagyonuk és külföldi kapcsolataik által, az akkor élő elismert zenei korifeusokat körükbe vonták. Esterházy Pál herceg Kismartonban zenekart tartott fenn, melynek veretője egy ideig Haydn volt. Ugyanakkor Liszt Ádám a herceg szolgálatában áll és születik — Liszt Ferenc. A Brunszvik grófi család Beethovent hívja meg martonvásári kastélyába. Ismeretes mily gyengéd szálak fűzik a halhatatlan mestert Teréz grófnőhöz, «halhatatlan kedveséhez». Brunszvik Ferenc gróf, mint a pesti városi színház intendánsa, megbízza barátját Beethovent, hogy a *Szt. István király* és *Athen romjai* című darabokhoz kísérő zenét írjon és egyszersmind meghívja Pestre. Tudjuk azt is, Bécsben milyen meleg baráti érzelmek kapcsolták Beethovent Erdődy Mária grófnőhöz. Nem lehet tehát elvitatni, hogy a magyar arisztokrácia révén, imponderábilis hatások működtek közre abban, hogy nálunk a magasabb zene iránti érdeklődés csirái elhintettek.

Azt hiszem e rövid megvilágítása a hazai zeneviszonyok fejlődésének is bizonyítékául szolgál annak, hogy hazánkban a XIX. század első negyede után, döntő lépések történtek zeneművészetünk európai színvonalra való emelése érdekében. E törekvések összeesnek a Tudományos Akadémia alapításával, illetve az Akadémia alapítása megelőzte ezeket. Hogy milyen nagy befolyása és hatása volt az Akadémiának zeneművészetünk fejlődésére, az előbbiekben már kifejtettem. De különösen nagy és maradandó érdemeket szerzett magának az Akadémia azáltal, hogy kezdettől fogva a magyar zene legfontosabb és legéletbevágóbb kérdését: a

népdal történetének problémáját kívánta megoldani. Fabó Bertalan helyesen mondja művében, hogy a népdal egyidős a magyar néppel, egyidős a magyar nyelvvel; éppoly terméke a népléleknek, mint a nyelv maga. A magyar népdalnak egyetlen egy sajátosságát sem lehet igazán megfejteni a magyar nyelvnek teljes és beható ismerete nélkül. Mert a dal maga nem egyéb, mint színezett, stilizált beszéd. A dalnak primitív ritmusa nem egyéb, mint a szöveget alkotó nyelvnek legsajátosabb ritmusa. Ezek mind köztudomású igazságok, melyek bizonyításra nem szorulnak. De úgy amint a nyelvészt az érdekli, milyen volt nyelvünk ezer év előtt, úgy az akkori népies énekeket, dalokat, táncokat is szeretnők ismerni. Fájdalom, erre vontkozólag semmi adat sem maradt; csak azt sejtjük, hogy népdalaink túlnyomó részben ősi nyolcas sorokra voltak felépítve épp úgy, mint a rokon turáni népek népdalai is. A középkor hozza meg a támpontokat, melyek már biztosabb alapot nyújtanak a kutatónak. Ebből a korból már maradtak egyházi énekek, himnusz-részletek szöveggel. Ezekből következtetni lehet ama népdalokra is, melyek az egyházi énekek hatása alatt keletkeztek. Sajnos, e népénekek sincsenek följegyezve. Magyarország felvidékén, amely nem volt annyira kitéve háborúnak és pusztításnak, a tótság, különösen Turóc Szt. Mártonban, sok magyar dalt őrzött meg tót szöveggel. Így pl. reánk maradt a *Szent István nótája* című töredék, melynek tárgya a pogányokkal folytatott győzelmes csata. Régi egyházi énekek vagy azoknak motivumai sokszor átalakulnak a nép ajkán s népdalokká lesznek, mint pl. az általánosan ismert gyönyörű *Boldogasszony anyánk* című, melyet különösen a palócság előszeretettel énekelt.

A reformáció idejében felbukkant Tinódi Sebestyén, a magyar lantos, ki magyaros ritmusú, de az egyházi dalok által befolyásolt, az ország akkori szomorú helyzetének megfelelő komor színezetű krónikás-énekeivel járt-kelt a várakban és kuriákban. Ezek közül sok megmaradt az utókor számára. De a Hofgreff-gyűjteményen kívül, mely a XVI. század közepéről való és melyben nótás krónikák, siralmak és szent tárgyú énekek vannak feljegyezve, bizony keveset

tudunk. Balassának, e kitűnő lírai költőnek gyönyörű versei megmaradtak, de a dallamok, melyek hozzá íródtak, fájdalom elvesztek.

A legtöbb daloskönyvben csak vers van, dallam nincs. A nép persze énekelt a templomban istentiszteleten és saját örömére minden alkalommal; de hát a világi énekek legnagyobb része elveszett. Hiteles anyagra alig akad a kutató.

Fabó Bertalané az érdem, hogy Esterházy Pál nádor énekeskönyvét a XVII. század második feléből véletlenül egy budapesti antiquariusnál megglelte. E daloskönyv rendkívüli jelentőségű a magyar népies ének történetének szempontjából, mert fényt vetett a XVII. század ama korszakára, melyből az Egyházak üldözése következtében a szerelmi népdalokból éppen semmi sem maradt meg. Esterházy daloskönyvében 73 zenedarab van feljegyezve. Sajnos, magyar nóta ezek között csak 16 van. A többiek idegen országok táncaiból állanak; közöttük több magyar tánc is található.

A XIX. század elején Pálóczi Horváth Ádám gyűjtött vagy ötödfélszáz ó és új éneket. E gyűjteményben vannak kuruc dalok, sőt Balassa idejéből való énekek is. De nagy fogyatkozásuk, hogy a legtöbb ének szövegét vagy átdolgozta vagy saját szövegével látta el. Horváth maga írja szószerint e gyűjteményéről «ó és új, mintegy ötödfélszáz énekek, ki magam csinálmánya, ki másé». (A kéziratot a m. t. Akad. könyvtára őrzi.)

A XIX. századtól kezdve észlelhető a magyar népdal nagymérvű fellendülése és átalakulása. Különösen az újabbi időben több kiváló magyar zeneművész foglalkozik a magyar folklór tudományával. Legnagyobb részt fonográf segítségével jegyzik fel a szöveges dallamot. Sajnos, e gyűjtemények csak az utolsó század dalait és táncait foglalják magukban, t. i. azokat, amelyeket a nép e korszakban énekelt. Újabbi időben érdemeket szereztek a folklór gyűjtések terén Kern Aurél, Molnár Imre, Vikár Béla, Molnár Antal és különösen Bartók Béla és Kodály Zoltán, kik bejárva az országot, sok ezer, részben fonografált, részben lejegyzett szöveges dallamot gyűjtöttek. Bartók Bélától nemrégén a magyar népdalra vonatkozó tanulmány is jelent meg.

Az összekötő kapocs a nép és a városi közönség között a cigány volt és még ma is az; bár jelentősége és befolyása a magyar népies zenére jelentékenyen csökkent. Zeneiskoláink intenzív munkája következtében a cigányzenekarokat fokozatosan szakzenészekből álló úgynevezett szalonzenekarok fogják kiszorítani. Hiszen csak természetes, hogy a nehéz életküzdelmet folytató fiatal zenészeink a megélhetés és elhelyezkedés ezen könnyű módját nem fogják egyedül a cigányoknak átengedni.

Mikor jöttek a cigányok hazánkba? Liszt szerint ezt homály fedi, de valószínűnek tartja, hogy már 1200-ban voltak cigányok magyar földön. Brassai Sámuel más nézetén van és bizonyítja, hogy Mátyás királynak egy 1476-ból kelt levele szerint a szebeni külvárosban voltak már cigányok, kiket ő Szeben városa segítségére és szükséges munkáihoz rendelt. (Populos illos ægyptiacos, seu ut vulgariter appellant cziganos). Legelső okleveles nyoma azonban a cigányoknak Zsigmond király 1423-ban kelt levele, melyben nekik pártfogást, szabadságot és vajdájoknak kiváltságot ad. Valószínű, hogy a cigányok Moldvából és Oláhföldről szivárogtak be hazánkba.

A cigányzenészek rendkívül nagy és fontos szerepet játszottak a magyar zene történetében. Lehet mondani, hogy a maguk részére úgyszólván kisajátították. Liszt Ferenc súlyos és káros tévedése, hogy a magyar zene tulajdonképpen cigányzene, is innen ered. Nem kétséges, hogy a cigányok zenekaraikkal, jobban mondva bandáikkal, századokon át terjesztették és népszerűsítették a magyar muzsikát, olykor érzelgős, aztán meg szilaj, sokszor pajkos, de mindig érdekes tüzes előadásukkal. Említésreméltó azonban, hogy Magyarországon a XV. és XVI. században nemcsak cigányokból állottak a zenekarok. Brassai szerint I. Rákóczi György fejedelem 1636-ból származó *«Registrum praebendale»*-ja teljes felvilágosítást nyújt a felől, hogy legalább némely dinasztánk zenekara nem cigányokból állott. Íme Rákóczi fejedelem zenészeinek nevei: Gregorius, Daniel, János, Pál, Thamás és István deákok. De később egészen cigányzenészek kezébe került a magyar népzene. A cigányzene a

magyar szíveket lekötötte és állandóan gyönyörködtette, különösen akkor, mikor a nemzet szenvedett. És mikor volt boldog a magyar! Sok árnyoldala volt annak, hogy egyedül ők voltak letéteményesei a magyar zenének. Tekintve a magyar nemzet nagy hajlandóságát és előszeretétét a zene iránt, azt hiszem nem tévedek, ha azt állítom, hogy zeneművészetünk sokkal előbb bontakozott volna ki a cigánystílusból és emelkedett volna európai magaslatra, ha a cigányok érzéki, színes és szuggesztív előadásukkal nem ringatják a nemzetet abba a hipnotikus meggyőződésbe, hogy csak a cigányok képesek az igazi, szívet-lelket gyönyörködtető magyar muzsikát interpretálni, minden más előadás csak tudákos «német» zene. Pedig a magyar zene egyszerű nemesége mennyire vesztett szépségéből a cigányok által az idők folyamán abba beoltott, átültetett, természetükből folyó, keleti színezetű és jellegű cifrázatok, ornamentikák és hozzá nem méltó sallangok által.

Ezzel szemben azonban el kell ismerni, hogy a cigányzenészek között sokan voltak, kik magukba szíva a magyar zene szépségeit, maradandó becsű dalokkal és nótákkal gazdagították népies zenénket. Gondoljunk csak — hogy néhányat említsek — Cinka Pannára, későbbben Patikárius Ferkóra, aztán az öregebb Rác Palira. Utóbbi szerzette Erzsébet királynő egyik kedvenc dalát, a *Lehullott a rezgő nyárfa* címűt.

De a cigányok nyújtotta zenei élvezeteket drágán fizette meg a magyar zeneművészet. A cigánybandák az egész ország közönségét és népét meghódították, ízlését rontották és a zeneművészet érdekeinek útjába állottak. Semmiféle ünnepély cigányzene nélkül nem volt képzelhető. Lépten-nyomon cigánybandákkal találkoztunk. Magyarország speciálitásával avattuk őket. Az idegenek elragadtatással hallgatták a «cigányzenét» és jogosan azt hitték, hogy magyar zene nincsen. A cigány nemcsak a magyar népnek muzsikált, hanem a magyar urnak, a magyar nábobnak is «cigányzenét» húz a fülébe. Ez a felfogás, sajnos, már általánossá vált külföldön. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint azok a magyar ízű zeneművek, melyek idegen szerzők tollából mint Cigánynóták, Cigányfantáziák vagy más cigányjelzővel ellátott darabok

jelentek meg. Pablo de Sarasate pl. sokat játszott híres hegedűfantáziáját, melyet Szentirmay *Csak egy szép lány van a világon* című dalára írt, «Zigeunerweisen»-nek nevezte. Liszt Ferenc azonban, dacára a cigányzenére vonatkozó tévedésének, nem így járt el! Az ő remek és világszerte játszott magyar rapszódiait soha senkinek sem jutott eszébe cigányrapszodiáknak nevezni. És mégis, később, férfikora delén megesett vele az a nagy botlás, hogy magyar ősi zenénket ügyszólván a cigányoknak ajándékozta.

Liszt Ferenc hazafisága nem szorult védelemre és minden kételyen felül áll. Mindig büszkén hangoztatta magyar voltát. Számtalan nyilatkozata és magyar barátaihoz intézett levelei mind a hazájához való hűségét, ragaszkodását és szeretetét igazolták. Midőn 1875-ben a Zeneakadémia elnökének kinevezik, 11 éven át, haláláig, évről-évre hazajön, odaadással tanít és zeneművészetünk föllendülése érdekében óriási tekintélyének súlyát érvényesíti. És ha mindez nem volna elég bizonyíték, ott vannak művei. *Magyar rapszódiait* még ma is tomboló lelkesedés mellett játsszák a legnagyobb zongoraművészek az egész világon. Legnagyobb és legértékesebb műve, a *Szent Erzsébet legendája*, minden tekintetben magyar mű. Magyar a tartalma, hősnője, szelleme, magyar a zenéje. Nemcsak a hazai zeneirodalomnak, de a világ zeneirodalmának örökbecsű magyar műve. A magyar koronázási s az esztergomi mise és számos más nagy műve, mind-mind magyar szívének sugallatai és magyar érzelmeinek megnyilatkozásai. Ha hallgatjuk a koronázási mise Benedictusát, önkéntelenül könny tódul szemünkbe. Én magam is abban a felejthetetlen megtiszteltetésben részesültem, hogy Liszt Ferenc kíséretével Benedictusát eljátszhattam. Valahányszor körünkben időzött, tiszteletére a budapesti társaság színe-java fényes estélyeket rendezett, melyeken ő maga is szokott közreműködni. Ez alkalmakkor játszottam vele nemcsak a Benedictust, hanem 13. magyar rapszódiaját és Beethoven Kreutzer-szonátáját is. Soha el nem muló boldog emlékeim közé tartoznak ez estélyek, nemcsak azért, mert engem mint ifjú kezdő művészt magához emelt, hanem mert egy ismeretlen nagy világot nyitott meg

számomra kolosszális művészetével. Kilenc évvel későbbben a brüsszeli kir. Conservatorium tanára voltam már és Antwerpenben találkoztam a mesterral utoljára. Akkor egész Belgium ünnepelte őt. Brüsszelben a Szent Erzsébetet adták elő. Antwerpenben egy ottani gazdag patricius: Lynen úr, palotájának termeiben rendezett hangversenyt. a mester tiszteletére. A műsor csupa Liszt-művekből állott. Ott láttam a mestert utoljára és ott játszottam vele utolszor a Benedictust és a 13. rapszodiát. A hatás leírhatatlan volt. A több száz személyből álló előkelő társaság ujjongott, a hölgyek, fiatalok és vénék, csókkal borították kezeit, sőt reverendáját is. Minthogy akkor már eltökélt szándékom volt, hogy elfogadom Trefort miniszter hívását és hazatérek, több ízben a hazai zenei viszonyokra terelődött beszélgetésünk. A mester mindig atyai szeretettel emlékezett meg Budapestről s bár az akkori zenei viszonyaink és helyzetünk nem elégítette ki, mégis bízott a jövőben, mert nézete szerint nemzetünk eminensen muzikális nép, sok a tehetség nálunk és a talaj el van készítve a nagy fellendülés számára. Nagy szíve tehát haláláig nekünk dobogott és érthetetlen, hogy mi téveszthette meg oly súlyosan a magyar zene eredetére vonatkozólag.

• Könyve: «Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie» 1859-ben jelent meg Párizsban. E tanulmányában is, mint a többi irodalmi művében Liszt előkelő, finom, sőt raffinált stílusának bizonyult. 400 oldalra terjedő könyvének olvasása ebből a szempontból élvezetet nyújt. A cigányok történetének, életének, jellemének és szokásainak leírása, bár sok érdekeset is tartalmaz, mégis azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy e könyv minden realitást nélkülöz és egy nagyszerű élmének romantikus képzeleti szüleménye. Liszt e könyvében a cigányról eszményképet alkotott magának, melynek a valósághoz semmi köze nincs. De kérдем, mi indíthatta Lisztet arra, hogy a magyar cigányokkal ily behatóan foglalkozzék, a nélkül, hogy velük érintkezésbe lépett volna, a nélkül, hogy helyszínén, tehát Magyarországon tanulmányozta volna a cigányok életét? E kérdésre a következőkben válaszolhatok: Liszt hazájától gyermekkorában szakadt el. Idegenben élt,

ott végezte tanulmányait, magába szívta az idegen kultúra légkörét, ezzel úgyszólván asszimilálódott. Fiatal korában csak ritkán jött hazájába. Ilyenkor hallotta a cigányokat. Nemcsak őreá gyakoroltak nagy hatást, de Liszt látta azt a nagy lelkesedést is, mely őket országszerte körülvette. Midőn érdeklődni kezdett a cigányok zenéje iránt, megtudta, hogy sok közismert magyar nótának cigányprimás a szerzője. Hozzájárult mindehhez az ő képzelete az idealizált cigányról, mely nézete szerint az istennek egyik legérdekesebb és legnemesebb alkotása és rendkívüli emberi tulajdonságokat egyesít magában. Abból indul ki, hogy bár a cigányok hindu páriáktól származnak, mégis ideálisan gondolkozó, szabadságszerető nép, amely semmiféle más nemzetnek alá nem veti magát. Éheznek-szomjaznak, fáznak-szenvednek, kínoztatják magukat és meghalnak a szabadságért. Abszolút szabadságuk mellett azonban zenéjüket is rajongásig szeretik, de különösen a hegedűért élnek-halnak. De Liszt tovább megy és azt állítja könyvében, hogy úgy, mint minden nemzetnek, a cigánynemzetnek is megvan a maga éposza; de nem szóban és versben — hanem muzsikában! Évszázadokon keresztül készült és fejlődött a nagy cigányéposz hegedűn és ez a cigányzenében nyilvánul meg. Ime Liszt feltevése. Ebből kiindulva, egyik tévedésből a másikba esik. Mert hiszen olyan országokban, hol a cigányok csak úgy kóboroltak, mint hazánkban, de zenével nem foglalkoztak, ott nincsen zenei cigány-éposz! Csak a zeneileg kevésbé művelt államokban volt e téren a cigányok érvényesülése lehetséges; de ezekben az ottani népzene döntően befolyásolta őket. Illetőleg ők Oroszországban orosz zenét, Romániában oláh zenét s Magyarországon magyar zenét tanultak és adtak elő. Elismerem azonban, hogy, mint már előbb kifejtettem, előadásaik keleti származásuk ízlésének bélyegét hordják magukon. Liszt szerint a cigány bámulatos emberi tulajdonságokat egyesít magában. Többek között ezt írja róluk: «Lehetetlen teljesebb egybeolvadást a természettel elképzelni, mint a cigányét.» Vagy: «A túlzás az ő szokásainak elemévé lesz: ő csak akkor érzi magát jól, ha a felindulás az utolsó magaslatig fokozódik.» Más helyen azon elmélkedik Liszt, a cigány mennyire imádja

a természetet, ennek ölében él és általa boldog. Azonban megemlékezik arról a nagy bánatról, melyet ők származásuk következtében éreznek. E bánatot művészetükbe átviszik s ezzel a hallgatóból a legerősebb benyomásokat váltják ki. Erre vonatkozólag ezeket írja Liszt: «A cigány, a halhatatlan csavargó, a társadalom által kilökött és száműzött, semilyen nemzet által vissza nem kívánt gyermek, a minden gondozást nélkülöző anyátlan, a minden elhagyatottság fia. Ha az ő nótái fülünkhöz csendülnek, megértjük őket, mert tonikája fájdalomba van merítve, terce fájdalomból van kiverve, dominánsa pedig a legélesebb fájdalmat fejezi ki. Mohón hallgatjuk őt és kérdezzük: hol található ez akkordokban az enharmonikus hang? Senki sem kételkedhetik, hogy a fájdalom, amely önönmagát megénekli, egy oly érzésen alapul, melynek ereje van minden igazságtalanságot, minden tévedést visszaváltani, megszüntetni, mert enharmonikusan kapcsolódik egy égi aspirációba, az Istenség előérzetébe.»

Más helyen ezeket írja: «Mihelyt képzeleterejét a cigány megérzi, mely a művész titokzatos tehetségével függ össze, azon rögtöni kívánság ragadja meg, hogy az ő fájdalmának benyomásait egy dalban fejezhesse ki, amely e benyomásokat önmaga előtt széppé és magasztossá varázsolja. Az ő teljes erejű szervezete egy olyan nyelvet beszél, amely szótlán külsője alatt megborzongatja és bensőleg szenvedélyes heves-séggel feldulja.»

Ilyen hangnemben ír Liszt a cigányokról. Tehát ez volt akkori véleménye róluk. Csoda-e, hogyha e — nézete szerint — kiváltságos, őserővel rendelkező, par excellence zenészfajnak tulajdonítja a mi bűvös szépségű, lebilincselő népzeneinknek keletkezését; azt a zenét, mely minden idegen zenészi is annyira elragadott, hogy magyaros szerzemények írására ösztökélt. Sőt a legnagyobb külföldi zeneszerzők is foglalkoztak a magyar zenével. Így pl. Haydn, Mozart, Schubert, de Beethoven is. *Szent István király* c. darabhoz írt nyitánya és kísérő zenéje is arról tanuskodik, hogy ismerte és szerette a magyar zenét. Későbbben egy más nagy német zeneszerző: Johannes Brahms, sok művét kifejezetten magyar irányban írta meg. Különösen *Klarinét-ötösének* a dalgója mintaképül

szolgálhat fiatal zeneszerzőinknek, hogyan kell a magyar gondolatot és dallamot szimfóniai művekbe beleszőni és feldolgozni. Mindig az volt a panasz, hogy a magyar elem (motívum és dallam) a nagy zenei formákra nem alkalmas, ezekben nem tud érvényesülni; mert szerzőink vagy csak egyszerűen beleillesztették szerzeményeikbe népdalainkat, táncainkat, ami csekély érdekességet kölcsönzött a műnek, vagy a magyar motívumok oly vizenyősekké váltak a feldolgozásban, hogy felismerhetetlenek lettek. A múlt század hírneves szláv szerzői, mint Smetana, Dvořák, de különösen az oroszok, Csajkovszky, Rimszky-Korszakoff, Borodin, teljesen nemzetük népies zenéjében gyökereztek és mégis világirodalmi szempontból is érdekeset produkáltak. A magyar drámai zenében, leszámítva Erkel Ferenc népszerű műveit, igen sok kísérlet volt, melyekben a magyar érzés és gondolat dominál. De kitűnő művek egész sora is keletkezett. Ezek közé sorolandó Mihailovich Ödön *Toldi szerelme* és legújabban Poldini *Farsangi lakodalma* és Szabados *Fanni*-ja. Én magam is foglalkoztam e problémával és ifjúkoromban egy teljesen magyar népies irányban tartott operát írtam a *Falu rossza* szövegére. De bizony akkor a m. kir. Operaházban még nem volt udvarképes a magyar paraszt. Későbbben magyar irányban írtam meg *Lavotta szerelme* c. operámat is.

Nem hiszem, hogy mindahhoz, mit a magyar szerzők törekvéseiről elmondtam, a cigányoknak legtávolabbról is valami közük volna. Liszt könyvének megjelenése után a szakzenészek és zenebarátok mind egy véleményen voltak, t. i., hogy oly szembeötlő nagy mesterünknek tévedése, hogy választ sem érdemel. Minthogy azonban a külföld figyelme felkeltetett és a magyar zenére irányított, szükséges volt az erélyes magyar válasz. Fel kellett világosítani a külföld félrevezetett közvéleményét és meg kellett állapítani az igazságot a magyar zene eredetéről. Be kellett bizonyítani, hogy Liszt állítása egy lángész jóhiszemű tévedése volt. A válasz nem késett. Ismét a Tudományos Akadémiának egy nagyhírű tagja: Brassai Sámuel, a nagy zeneismerő és kedvelő, bizonyára az Akadémia hozzájárulásával, lépett sorompóba. *Magyar vagy cigányzene. Elmefuttatás Liszt*

Ferenc cigányokról írt könyve felett. 1860-ban Kolozsvárott jelent meg e kis mű, melynek megjelenése után minden további vita szükségtelenné vált; mert Brassai Sámuel, aki behatóan foglalkozott a zeneművészettel, alapos ismerője volt mind a klasszikus zeneirodalomnak, mind a magyar zenének, teljesen felvértézve állhatott szembe Liszttel. Játszi könnyedséggel sorakoztatja a legerősebb érveket és humorral, sokszor gúnyosan rombolja le Lisztnek a cigányokról alkotott fantasztikus képét; de még inkább megsemmisítő ítéletet mond Liszt azon állításáról, hogy a magyar zenét a cigány alkotta. «E végett — írja Brassai — szüksége volt Lisztnek arra a negatív tényre, hogy a magyartól ezt a zenét a cigány nem tanulta. Ezt azzal az indirecta demonstratióval volt legkönnyebb bizonyítani, hogy nem is tanulhatta. Mire hát végok gyanánt az a tény kellett, hogy a cigány általában nem tanul senkitől semmit és hogy mindazoktól a népektől, melyekkel együtt lakik, illetőleg amelyek közt kóborol, oly külön tartja magát, mint az olaj a víztől: és így támadt aztán szerzőnk agyában a cigánynemzetnek az a nonsensicalis képe, melyet elég sűrű idézeteinkből ismer már a kedves olvasó. Ezen képen nyugszik szerzőnk sophismái és paralogizmusai egész épülete s ezért kellett nekünk ezen alapon megingatnunk, ürességét, sőt semmiségét kimutatnunk, mire aztán az épület lerozzanása következik kimaradhatatlanul. Nem tanult a cigány senkitől!... Hát a hegedűt ő találta fel! melyen Liszt szavai szerint «nyirettyűjét jártatja le, szívnedvének seprőtlen tiszta essentiáját?» «Egyik csattanósabb igazságot a másiknál sorakoztatja Brassai és megsemmisíti Liszt állításait, jobban mondva fantazmagoriáit.

Fontos és szükséges volt e tudományos alapon történt cáfolata, mert e nélkül könnyen felhasználhatták volna Liszt állításait ellenünk. De minthogy szerencsére köztudatba ment át Liszt tévedése, csak azért foglalkoztam hosszasan e kérdéssel, mert alkalmat nyújtott azon tény megvilágítására, hogy Brassai Sámuel a Tudományos Akadémia nagyhírű tagja emelte fel nagysúlyú szavát, egy drága magyar kincsnek — nemzeti zenénknek érdekében.

Végére jutottam tanulmányomnak és összefoglalva a Tудо-

mányos Akadémia a zeneművészet terén kifejtett ténykedését fennállásának első századában, újra hálásan megállapíthatom, hogy hazánk e legmagasabb tudományos testülete mindig éber figyelemmel kísérte zeneművészetünk fejlődésének különböző mozzanatait és minthogy a magyar népdal szorosan összefügg a népköltéssel, nyelvünk sajátágaival, ritmusával, különösen a magyar népdal történetére vonatkozó kutatásokra terjesztette ki figyelmét. Ezzel annyira előmozdította zenénk haladását a folklór terén, hogy kétségtelenül nagyban hozzájárult jelenlegi virágzásához.

Magyarország mai nehéz, megcsonkított helyzetében kétszeresen fontos, hogy kultúránkat minden téren erősítsük és fejlesszük.

A külföld velünk szemben gyakran tanusított közönyösségét, tájékozatlanságát vagy bizalmatlanságát, nemzeti művészetünk gyakori bemutatásával tudnánk ellensúlyozni, sőt legyőzni. Hiszen a művészetek internacionális nyelvét minden kultúrember megérti! De különösen zeneművészetünknek a külföldön való intenzívebb propagálásával tudnánk a külföld közvéleményére megértőleg hatni és azt javunkra felhasználni.

Kérem tehát a tekintetes tudományos akadémiát, e magas testületet, az előttünk álló második század elején, részesítse a magyar művészeteket továbbra is az eddigi meleg és megértő támogatásában és ha elérkezettnek látja az időt, egészítse ki magát, külföldi akadémiák mintájára, *zenei és képzőművészeti szakosztályokkal*.

HUBAY JENŐ.

AZ ELSZAKÍTOTT FELVIDÉK MAGYARSÁGÁNAK SZELLEMI ÉLETE.

— Első közlemény. —

I.

Történelmi viszapillantás.

Felvidéken ma azt a magyar területet értjük, melyet a trianoni béke az ujonnan alakult cseh-szlovák államhoz csatolt. Ez nem fedi teljesen a Felvidék földrajzi fogalmát. Hasonlóan tágitottuk ki Erdély fogalmát, hozzáértvén a történelmi Erdélyhez az elszakított Királyhágón-inneni területet, Aradot, Szatmárt, Temesvárt. Felvidék mai fogalmához tartozik a hegyvidéken kívül a Csallóköz éppen úgy, mint a Felső-Tisza vidéke. Magyarországnak ez a területe, melyet egy teljesen önkényes békediktátum hasított ki az ország testéből, soha nem élt különálló életet, hanem mindig csak egy része volt a magyar államnak és pedig még közigazgatásilag sem különválasztott része. Amikor az osztrák birodalmi kormány 1849 után a nemeztiségi elv alapján darabolta fel tartományokra Magyarországot, megkülönböztette Erdélyt, Horvátországot, a Vajdaságot, de a Felvidéket akkor is a megszűkített magyar tartományhoz osztotta. Külön államot ebből a területből csak a trianoni szerződés teremtetett, nem is egyet, hanem kettőt: Szlovenszkót és Ruszinszkót. A pittsburgi egyezmény szerint «Szlovenszkó» autonóm állam, melynek saját közigazgatása, közoktatásügye és államnyelve van, fővárosa Pozsony, itt székel a szlovenszkói minisztérium. Ruszinszkó kormányzóság, fővárosa Ungvár, hivatalos nyelve ruszin. A két új államrész önállósága persze csak papíron volt meg, a csehek elárasztották hivatalnokaikkal és lázasan végezték a beolvasztás munkáját. A nemzeti állam megvalósítása álom maradt és a csehek a legutóbbi időben áttértek a tartományi rendszerre. Államukat négy tartományra osztották (Cseh-, Morvaország, Szlovenszkó

és Ruszinszkó), minden tartomány belügyeit tartománygyűlésein maga intézi. Ezt a négy tartományt csak egy erőskező központi adminisztráció tudja egybetartani. Történelmi multjuk, etnikumuk, földrajzi helyzetük szembe állítják őket egymással. Így a Felvidéket sohasem sikerül majd beolvasztani a cseh-szlovák államba. A Felvidék kényszerül kialakítani a maga sajátos, külön életét, melyben történelmi hagyományokra nem tekinthet vissza.

A magyarságnak ebben az új államéletben kisebbségi helyzete van. Békekötéskor lélekszáma¹ 1.072,000 volt 1.703,000 tóttal, 265,000 némettel és 442,000 ruténnal szemben (ebből 232,000 zsidó, a cseh államtvény szerint külön nemzetiség). Ezek a népek, melyek évszázadokon át a magyar állam nagy egységében éltek, most egy kényszerült új egységbe zárva, tapogatódzva alakítják ki új életüket. Alig van közöttük összekötő kapocs. Sokkal nehezebb a helyzetük, mint az erdélyi nemzetiségeknek, melyek egy földrajzi egységben élnek és egymáshoz való viszonyukat önálló államéletben történelmileg kipróbálták. A mai Felvidék nem alkot földrajzi egységet. Hegységei feldarabolják — a mai terminológia szerint — Nyugat- és Kelet-szlovenszkóra és Ruszinszkóra. Folyói délfelé folynak. Kassáról még ma is könnyebb eljutni Budapestre, mint a jelenlegi fővárosba, Pozsonyba. Népeinek élete mindenkor beleolvadt a magyar nemzet életébe. A cseh-tót történetírás természetesen igyekszik történelmileg igazolni az elszakadás jogosultságát. Ma még, sajnos, nem tudjuk velük szembe állítani a Felvidék objektív szempontú történetét, pedig e nélkül minden kísérlet, mely a felvidéki magyarság szellemi képét kívánja lényeges vonásaiban megrajzolni, csak a felületen mozoghat. Igen érdemes részlettanulmányok magyar, cseh, tót telepítésekről nem pótolhatják ezt a hiányt. Kétségtelennek látszik az, hogy a tótság a magyar elem rovására évszázadokon át előretörőben volt. Mályusz mutatta ki a huszitizmus szerepét a magyarság elszlávosításában,² Erneyei pedig megdőbbentő adatokkal

• ¹ L. Buday László: *Magyarország küzdelmes évei*. II. kiadás. Bp. 1923.

² Mályusz Elemér: *Turócvármegye kialakulása*. Bp. 1923.

igazolja,¹ hogy a cseh biblia mennyire hozzájárult a protestáns magyar nemesség elcsehesítéséhez. Beniczky Lajos emlékirataiból² tudjuk, hogy a 48-as szabadságharc eme kimagasló egyénisége 12 éves koráig csak tótul és németül tudott és a tótot élete végéig jobban beszélte, mint a magyart. Reviczky Gyula is előbb tanult meg németül és tótul, mint magyarul. A felvidéki magyarság mindig hű volt a magyar állameszméhez, de nemzetiségét, nyelvét nem tudta olyan kitartással megőrizni, mint például a székelység. Politikai ellentétek is elválasztották őket, amit élesen szimbolizál a két város, Pozsony és Kassa ellentéte. Pozsony, a Habsburg-főváros, ahol a legutóbbi időkig állt a magyar királyhűség szobra, Mária Terézia lovasemléke, és Kassa, a kuruc szabadságharcok főfészke, melynek dómjában nyugszik Rákóczi Ferenc. A felvidéki városok majdnem kivétel nélkül német alapításúak voltak és a német polgárság a mult század utolsó évtizedéig szívósan megőrizte nemzetiségét és nyelvét. Kapcsolat azonban az egyes német szigetek közt sem volt. A koronázó fővárosban magyar szót csak a diéták idején lehetett hallani. A polgárság féltékenyen őrködött, hogy magyarok vagy tótok be ne férkőzzenek tanácsaikba. A tótság és magyarság között egészen a nemzetiségi érzés felébredéséig nem volt ellentét. Addig a tótoknak nem is volt nemzeti kultúrájuk, irodalmi nyelvük a cseh biblia nyelve volt. Nemzeti mozgalmak csak a XIX. sz. elején keletkeztek, melyek azonban inkább szociális formát öltöttek és nem annyira a magyarok, mint inkább az urak ellen irányultak.

A Felvidék magyarosodása nagyobb mértékben 1867 után indult meg. Kényszerítés vagy erőszak ebben nem játszott szerepet, legfontosabb ható ok volt az ország erős centralizálása, mely minden erőt a periferiákról a központba szippantott fel. Buday László erre a körülményre idézett munkájában meggyőző erővel világít rá. Belső népvándorlás az országban szintén a középpont felé irányult, odavezettek az

¹ Ernyei József: *Régi cseh telepítések hazánkban. Föld és Ember.* VI. évf. 2. szám.

² Beniczky Lajos ... visszaemlékezései és jelentései ... Sajtó alá rendezte Steier Lajos, Bp. 1924.

összes nagyobb folyóutak és vasúti vonalak. A felvidéki tótság jelentékeny része a magyar Alföldön kereste meg egész esztendőre a kenyerét. Tót iparosok a fővárosban találtak elhelyezkedést. Az intelligencia magyar iskolákba küldte gyermekeit. Hasonló módon magyarosodtak minden erőszak nélkül a német városok, a magyar közigazgatás megszervezésével, a magyar kultúrintézmények kifejlesztésével. A világháború kitörésekor a német városok legifjabb nemzedéke már tisztán magyar volt, mely alig értette nagy- szüleinek a nyelvét.

Amennyire előnyös volt a központosítás és a magyarosodás ezen folyamata az egységes magyar állam szempontjából, annyira károsnak bizonyult az önállóság teljes hiánya a szétszakítás után. A Felvidéknek nem volt olyan röghöz kötött magyarsága, mint Erdélynek. Nem voltak meg a saját százados kulturális intézményei. A világfelfordulás itt mindent erjedésben talált. Magyar szellemi élet éppen csak hogy kialakulóban volt, az sem mint önálló produktum, hanem mint a központ szellemi életének függvénye. A centralizáció előtti korban is csak kísérleteket találunk önálló szellemi gócpontok kialakítására, melyek azonban már akkor sem jártak sikerrel. Kazinczy Baróti Szabóval és Bacsányival megalapítja Kassán 1788-ban az első magyar folyóiratot, a *Magyar Museumot*, majd társaitól elszakadva, az *Orpheust*. Rövid ideig úgy látszott, hogy Kassán futnak össze a magyar szellemi élet száalai. Ez azonban csak látszat volt, mert mielőtt Kazinczy Kassáról távozott, Kassának jelentősége is megszűnt. Nem szerezte ezt már vissza az 1825-ben alapított *Felsőmagyarországi Minerva* sem, mert akkor már Pest vette át a vezető szerepet. Pozsonyba — mint már említettük — csak az országgyűlések hoztak magyar életet. Itt adta ki Csokonai — visszhang nélkül — 1796-ban *Diétai Magyar Muzsáját*, melyet teljesen egymaga írt.

Ugyanakkor, amikor a tótok már társadalmilag szervezkedni kezdtek, a magyarság ennek még csak a szükségét sem érezte. A múlt század vége felé alakultak az első magyar kulturális szervezetek a felvidéki városokban. Ezek az ú. n. tudományos és irodalmi körök azonban inkább kaszinók

voltak, melyek elsősorban társadalmi téren igyekeztek hatni. Időnkint rendeztek felolvasó estélyeket, melyekre egy-egy budapesti nagyságot meghívtak vendégül. Ebből a kultúreseményből éltek aztán egy egész esztendeig. Amennyiben komolyan vették az irodalmi és tudományos működést, nem annyira eredeti alkotó munkára törekedtek, hanem a budapesti szellemi törekvések népszerűsítésére. Inkább kultúra-fenntartó, mint kultúrateremtő szerepük volt. Budapest volt a nap, ahonnan a fény áradt az egész országra, a Felvidékre sokkal inkább, mint Erdélyre, mert a Felvidék sokkal közelebb esett ehhez a fényfőráshoz, odavezettek összes vízi és vasúti útjai. Felvidéki költő csak Budapesten érvényesülhetett, így Mikszáth Kálmán, aki műveiben legjobban tükrözteti a felvidéki élet sajátosságait, bár nem veszi észre mélyebb problémáit.

A kulturális körök társadalmi és népszerűsítő szerepét azért nem szabad kicsinyleni, hatásuk — különösen a németajkú városokban — igen jelentékeny volt. Vezetőszerepet vitt e téren a pozsonyi *Toldy-Kör*, mely 1874-ben alakult a magyar nemzeti irodalom és művelődés ápolása és a magyar társasélet fejlesztése érdekében. Ebben az időben a társasélet Pozsonyban még teljesen német volt, a színházban németül játszottak és magyar társulatoknak alig volt közönségük. Közrejátszott persze ebben Bécsnek nagy közelsége is. Hogy ez a helyzet a magyarság előnyére egy emberöltőn át nagy mértékben megváltozott, abban a Toldy-Körnek igen nagy érdeme van. Előadásokat, hangversenyeket rendezett, pályadíjakat tűzött ki. Működő tagjai legnagyobbbrészt a pozsonyi iskolák magyar tanárai közül kerültek ki. — A kassai *Kazinczy-Társaság* fiatalabb multra tekint vissza. 1898-ban keletkezett két másik társadalmi egyesület fúziójából. 1904-ben népkönyvtárat alapított, Rákóczi-emlékkiállítását rendezett és a fősúlyt általában a tudományos és irodalmi működésre helyezte. Ennek dokumentálására vette fel 1917-ben a «Kör» helyett a «Társaság» nevet. Kiadványai nem voltak. Legnagyobb igényekkel a komáromi *Jókai-Egyesület* lépett fel, mely Beöthy Zsolt elnöklete alatt 1911-ben alakult meg. Már 1913-ban kultúrházat épít, melyben

egyesíti a városi könyvtárakat, múzeumokat, képtárakat. Tudományos és irodalmi előadásokat, képműkiállításokat rendez. 1913—1916-ig folyóiratot ad ki *Komárom* címen, melyel főleg Komárom városnak és megyének történelmi feldolgozását kívánja szolgálni. A Felvidék egyetlen tudományos egyesülete a *Szepesmegyei Történelmi Társulat*, mely működésének eredményeit Évkönyveiben közli. Elsősorban persze a Szepesség történelmi multját kutatja.

Ezen társadalmi egyesületeken kívül a magyar kultúra legfőbb intézményei a magyar iskolák voltak, melyekkel a magyar iskola-politika éppen a nemzetiségi vidékeket nagy bőségben látta el. Ezek az iskolák azonban nemcsak a magyarosításnak voltak eszközei, hanem — amint a következők igazolták — ellátták a tótokat olyan szellemi fegyverekkel, melyeket aztán ellenünk fordítottak. Nagyjelentőségű volt a pozsonyi egyetem megalapítása, mely azonban már nem éreztethette hatását.

II.

A magyarság az elszakítás után.

Ilyen volt megközelítően a felvidéki magyarság helyzete, amikor a világháború után a nagy katasztrófa végigsöpört rajta. Szükségesnek tartottuk egészen nagy vonásokban vázolni, hogy megértessük, mennyire készületlenül, mennyire fegyvertelenül találta ezt a magyarságot az elszakadás. Földrajzilag szétszakítva, lelkileg nem egységesen, fajilag erjedőben, nagy tömegében két nemzetiség határmesgyéjén. Új helyzetébe, mely az uralkodó nemzetiség biztos bástyájából az elnyomott és üldözött kisebbség védtelen küzdőterére taszította ki, évekig nem tudta beletalálni magát. Évekig nem tudta elhinni, hogy az elszakítás tartós állapot lehet, melyre fel kell fegyverkeznie. Hiszen még a legvérmesebb pánszlávok sem merték remélni, hogy a mai elszakított Felvidék 13 vármegyéje valamikor is az ő uralmuk alá kerül, olyan szintiszta magyar vidékekkel, mint a Csallóköz vagy a Felső-Tisza vidéke, olyan magyar városokkal, mint Komárom, Érsekújvár, Kassa stb. Az új államalakulás

annyira észszerűtlennek tetszett, hogy nem volt magyar, aki átmeneti voltában kétkedni mert volna. A magyarság az egész megszállást rossz álmoknak tekintette, amelyből hamarosan fel kell ébrednie. És amikor már a trianoni béke aláírása az álmodozásból a végzetes valóra ébresztette, akkor is várt még valami csodát, valami nemzetközi bonyodalmat, fantasztikus ábrándokat szőtt — ahelyett, hogy dolgozott volna.

A csehek a magyaroknak ezt a kábultságát lázas tevékenységgel aknázták ki. Éles szemmel meglátták, hogy birtoklásuknak legnagyobb ellensége az ezeréves magyar hagyomány, mely ezt az országrészt elválaszthatatlanul a magyar államhoz fűzi és a magyar kultúra, mely a Felvidék minden nemzetiségét áthatotta. Először is tehát izolálták a Felvidéket minden magyar behatástól, a határokat elzárták, könyvek, folyóiratok, napilapok behozatalát eltiltották, kivéve azokat, melyek az ő nemzetmérgező céljaikat szolgálták. Aztán sorban birtokba vették a magyar kultúrintézményeket. A magyar iskolák legjöbbjét minden átmenet nélkül bezárták, illetőleg elcsehesítették.¹ A magyar könyvtárakat lefoglalták. Magyar társadalmi egyesületek vagyonát elkobozták, működésüket megszüntették. A pozsonyi Erzsébet-Egyetem helyett cseh-szlovák Komenszky-egyetemet csináltak (mely azóta gyártja az új cseh-szlovák történelmet). A magyarság még fel sem ousudhatott, máris meg volt fosztva minden kultúrális életlehetőségtől. Most bosszulta meg magát, hogy nem voltak olyan autonóm kultúrális intézményei, mint az erdélyi magyarságnak, melynek egyházai ma is a magyar kultúra legfőbb bástyái, úgy is mint iskolafenntartók, úgy is mint nemzetnevelők. Felvidéken a legtöbb kultúrális intézmény állami alapítás volt. A katolikus szerzetes-gimnáziumok jogait sem tisztelték azonban a csehek. Különféle áljogcímeken elvették a premonstreiek és a piaristák iskoláit, a tanári kart cseh-tót tanárokkal helyettesítették. Csak a bencés rendnek komáromi főgimnáziumát hagyták

¹ L. Kornis Gyula: *Az elszakított magyarság közoktatásiügye.* Bp. 1927. (186—218.) Pechány Adolf: *A Felvidék közoktatásiügye.*

meg, miután a tanárok ötven százalékától először az állampolgárság elismerését tagadták meg, majd ezen az alapon a tanítási engedélyt vonták meg. Nem jártak jobban a protestáns középiskolák sem. Ezek már a háború alatt nagyrészt államsegélyből tartották fenn magukat és fizették tanáraikat. Az államsegély elmaradása az elszegényedett egyházakat arra kényszerítette, hogy iskoláikat «önként» átadják a csehszlovák államnak, mely aztán a nagymultú magyar liceumokból részben német (!), részben tót iskolákat csinált.

A magyarság eleinte alig kísérelte meg a küzdelmet ezen erőszakosságok ellen, melyek létalapját veszélyeztették. Hiszen amint említettük, átmeneti állapotnak tekintette az egész megszállást. A csehek pedig gondoskodtak róla, hogy mire a magyarság feleszmél, már ne legyen ellenállási ereje. A magyarság gyengítésére minden eszköz jó volt. Először is nemcsak útját állták a nemzetiségek további magyarosodásának, hanem kezdték erőszakosan visszafelé forgatni a történelmi fejlődés filmjét: a már második nemzedékben megmagyarosodott németeket, illetőleg tótokat visszanémetesíteni, illetőleg visszatótosítani. Ugyanakkor, amikor a szudétanémeteket a magyarokhoz hasonlóan elnyomták, a felvidéki németiségnek soha nem kívánt messzemenő engedményeket tettek kulturális téren. Pozsonyban, Lőcsén, Késmárkon német középiskolákat állítottak fel, illetőleg a magyar iskolákat elnémetesítették. Pozsonyban és a szepesi városokban bevezették a magyar rovására a német nyelvet a közgazgatásba és a bíraskodásba. A németszármazású szülőket kényszerítették, hogy gyermekeiket a német iskolákba járassák. Még ma is az a helyzet ezekben az iskolákban, hogy a tanulók németül és csehül tanulnak, de igazában csak magyarul értenek, ahogyan otthon is beszélnek. Mégis tagadhatatlan, hogy ezen módszer által sikerült a cseheknek — különösen a német nemzeti érzés felébresztésével — a magyarságtól sok értékes elemet elidegeníteni. A felvidéki németiségnek megvan ma már az egész országra kiterjedő kulturális szervezete, mely összeköttetést tart fenn a csehországi németiség hasonló szervezeteivel és annak közvetítésével a nagy-német szervezetekkel. Pozsony visszanémetesítése rövid egy

évtized alatt nagy haladást tett, úgyhogy maolnap már a cseheknek is kényelmetlen lesz. Egyelőre azonban a legfontosabb cél: a magyarság gyengítése, el van érve.

Még erőszakosabban jártak el a csehek a «felszabadított» tótokkal szemben. Szlávhangzású vagy valamikor régen megmagyarosított név elég ok volt rá, hogy a gyermekeket tót iskolákba kényszerítsék. Magyar nemzetiségű állami tisztviselőknek, különösen vasutasoknak állásuk elvesztésének terhe alatt tót iskolába kellett és kell gyermekeiket iratni. Színmagyar városokba és falvakba, melyekről ők a maguk sajátos történeti módszerükkel bebizonyítják, hogy valamikor tót eredetűek voltak, csak tót iskolát adtak. S végül a magyarokat annyi üldöztetésben, a tótokat annyi látszólagos kedvezményben részesítették, hogy nem csoda, hogy még olyanok is ráeszméltek tótvoltukra, akik egy szót sem beszéltek tótul.

Jelentős érvágás volt a magyarság életerején a zsidóságnak külön nemzetiséggé való deklarálása. A zsidóság a felvidéki városokban — kivéve a keleti részeket, ahol ősi formájában tartotta fenn magát — az utóbbi évtizedekben jelentékenyen asszimilálódott. Kezében tartotta a Felvidék legfőbb gazdasági erőit. Elidegenítése a magyarságtól annak erős gazdasági gyöngítésével járt. Ez az elidegenítés elég nagy mértékben sikerült, ami nemcsak a héber iskolák felállításának, egy külön zsidó kultúra támogatásának köszönhető. Eredményesen aknázták ki a magyarországi állítólagos zsidóüldözésekről szóló, tendenciózusan beállított híreket, melyeket elsősorban az emigráció terjesztett. Mindez azonban nem járt volna sikerrel, ha a gazdasági érdekek nem hajtották volna a zsidóságot a csehek karjaiba. Magyar nyelvvel ma alig lehet boldogulni a cseh-szlovák köztársaságban, szinte alig vehető a zsidóságtól rossz néven, hogy gyermekeit cseh és német iskolákba járatja. A magyarsághoz való asszimilációja különben éppen a Felvidéken — amelynek városaiban még ma is megvannak a ghekkók — sokkal felületesebb volt, mintsem hogy az átértékelés nehézségebbe ütközött volna.

Így sikerült a magyarságot rövid pár esztendő alatt

teljesen izolálni és saját sorsának átengedni. Lélekszáma a csehek szemében még így is túlságosan nagy volt. Apasz-tásának további módjául szolgált az állampolgárság megtaga-dása és a repatriálás. Hamarosan a kivándorló vonatok hosz-szú sora indult meg Magyarország felé a Felvidék minden részéből. Sokan önként voltak kénytelenek otthagyni szülő-földjüket, mert megfosztották őket minden életlehetőségtől. A megmaradt magyarság életében pedig nagy átcsoportosít-ás állt be. Intelligenciája a vezető állásokból mindenünnen kiszorult. Tisztviselői szabad pályán, iparban, kereskedelem-ben kerestek elhelyezkedést és általában egy társadalmi osztállyal lejjebb szállottak. Munkásosztályát az új élet-helyzetben teljesen a nemzetietlen szociáldemokrácia vagy kommunizmus ragadta magához. Híven ragaszkodik magyar nemzetiségéhez a magyar parasztság, de ennek sorait is meg-bontották a cseh és tót telepítések, melyeket az államhatalom minden gazdasági erejével támogat. A magyar nagybirtokot egy céltudatos földbirtokreform legnagyobbbrészt kivette a magyarság kezéből. Hasonlóan rátették kezüket a csehek a magyar egyházi és királyi birtokokra, melyeket felosztottak cseh és tót telepések között. A megmaradt nagybirtokosok legnagyobb része — feje felett érezvén az agrárreform Da-mokles kardját — igyekszik semleges maradni minden magyar megmozdulással szemben. A magyar nemzeti eszme hordozói a Felvidéken — mint különben egyebütt is — a megmaradt és elszegényedett középosztály tagjai, az ifjúság, a magyar polgárság. Sokan ezek közül a németiség, tótság, zsidóság megmagyarosodott nemzedékéhez tartoznak, akik minden üldözés ellenére kitartottak a magyarság mellett. Amint alább látni fogjuk, az ő soraikból kerülnek ki többen a magyar kultúra jelenlegi felvidéki zászlóvivői közül.

A megmaradt és izolált magyarságnak egyedüli ment-sége lett volna, ha létérdekeinek védelmére egységbe tö-mörül és minden erejét kultúrájának megtartására és tovább-fejlesztésére fordítja. Sokkal kisebb még az időbeli távlat, mintsem hogy a magyarság viselkedését tárgyilagosan meg-ítélhetnők, de annyit mégis kénytelenek vagyunk már most megállapítani, hogy az egységbeolvadás történeti pillanatát

egyelőre elmulasztotta. Ennek a multból örökölt gátló okaira már röviden rámutattunk. A keleti és nyugati Felvidék magyarságát történelmi hagyományok csak annyiban tartották össze, amennyiben azok az egységes magyarsághoz fűzték. Egymásközt nem volt semmi kapcsolatuk, annál több volt az elválasztó mozzanat, világnézeti, faji, kultúrális és történeti. Az érintkezési lehetőség is rendkívül meg volt azáltal nehezítve, hogy minden közlekedési út Budapest felé irányul. A magyar vidékek között nem volt semmi összekötő vonal és Pozsonyból Kassára még ma is csak a Vág völgyének és a Tátrának a megkerülésével lehet eljutni. Ez az ok csak látszólag külsőleges, a valóságban nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Kelet és Nyugat két külön országrészre oszlott. Megnehezítették a magyarság helyzetét a társadalmi osztályok között való ellentétek. A munkásosztály nemzetközi, főnemesei, nagybirtokosai legnagyobbbrészt semlegesek és közönbösök, parasztsága szintén közönbös, elsősorban gazdaságilag érdekelt, középosztálya elszegényedett. Ehhez járult még a fentebb vázolt erjedési folyamat, mely kiválasztotta a magyarság testéből az idegen nemzetiségekből hozzáasszimiláltakat, és amely a magyarságot még azokkal szemben is gyanakvókká tette, akik hívek maradtak hozzá.

A legnagyobb baj azonban az volt, hogy a magyarság vezető emberei nem látták meg, hogy a magyarságnak legnagyobb feladata az elszakadt országrészben kultúráját fenntartani, és ahelyett, megtévesztve az új állam látszatdemokráciájától, politikai téren reméltek eredményeket elérni. Kezdetben még egy politikai fronton haladtak, de amikor kidőlt az az egyéniség (Petrogalli Oszkár), aki egyesíteni tudta őket, két pártra szakadtak és az amúgy is megosztott magyarságot még jobban megbontották.

Ez a felvidéki magyarságnak — látszólag talán sötét színekkel festett — lelki arculata. Hogy ezekután nem igen lehet felvidéki szellemről, felvidéki lélekről beszélni oly értelemben, mint erdélyi lélekről írni az utóbbi időben divatosá vált, felesleges magyarázni. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a Felvidék magyar szelleme még csak kialakulóban volt. Évszázadok mulasztását kell helyreépítołnia és egy önkénye-

sen leszakított országrészben, melynek határait sem történeti, sem nemzetiségi okok nem igazolják, a maga sajátos életét megteremtenie. A vázolt nehézségek után nem kicsinyelhetjük azokat az eredményeket, melyeket a felvidéki magyarság alig egy évtized után máris elért, és ha egységes felvidéki szellemről nem is, de igenis beszélhetünk kialakuló felvidéki magyar irodalomról és kultúréletről.

III.

A szellemi élet eszközei. A sajtó.

A dermedtség első éveiben a magyar napisajtó volt az egyedüli összekötő kapocs a magyarság között. Az addig helyi jelentőségű napilapok erősen fellendültek. Különösen Pozsony és Kassa napilapjai, melyek átvették a budapesti lapok szerepét. Terjedelmüket kibővítették, hírszolgálatukat kiszélesítették, munkatársi gárdájukat megnagyították. Sokan szerkesztőségi tollat ragadtak, akik addig békés katedrákról tanították a magyar ifjúságot vagy törvényszékeken bírászkodtak. A régi lapok mellett nagy számban keletkeztek újak is, ezek közül országos jelentőségre csak a *Prágai Magyar Hírlap* tett szert, mely az idegen fővárosból irányítja a magyar közvéleményt. A többi városnak is megvan a maga magyar heti- vagy napilapja, de ezek azóta sem emelkedtek túl a helyi jelentőségen. Pozsony és Kassa megmaradtak a magyar szellemi élet irányítóinak és ebben a szerepben újabban megosztottnak Prágával. A napilapok első munkásai egy különálló felvidéki irodalom megteremtésének is. Eleinte persze tág tere jut a dilettantizmusnak. A lapok válogatás nélkül közlik vérbeli írók hiányában az írni akarók munkáit. Később azonban általános hiányérzet kielégítésére törekedve, mind szélesebb teret engednek az irodalmi törekvéseknek. Lapjaikat irodalmi mellékletekkel bővítik és öntudatosan állnak a magyar művelődés szolgálatába. Lassan elmaradnak a dilettánsok és kialakul a hivatásos újságírói gárda.

Így indul meg félénken és tapogatózva az önállósuló felvidéki irodalom. Egyrészt még teljesen a multban él és évtizedeken át hozzászoktatva ahhoz, hogy kritika nélkül

kövesse Budapestnek szellemi irányítását, egészen magára hagyatva nehezen találja meg a maga útját. S mindjárt az első, még kábult útkeresés idején meg kell küzdenie egy nem várt ellenféllel, az emigráció szellemi betörésével.¹ A magyar forradalmak emigráltjai — mint ismeretes — először Bécsben ütötték fel főhadiszállásukat és ott mindjárt kezdettől fogva lázas szellemi tevékenységet fejtettek ki. Egymásután jelentették meg fővárosi rutinnal szerkesztett napilapjaikat, folyóiratjaikat és adták ki könyveiket. Mindezeknek terjesztését a csehek szívesen engedélyezték az elszakított területen, mert szellemük egyezett az ő nemzetrontó törekvéseikkel. Két nagy napilapjuk nap-nap után ijesztő rémmeséket tált fel a magyarországi állapotokról és örömet gyalázott mindent, ami a magyar érzésnek szent volt. Eleinte mégis terjedtek ezek a lapok a Felvidéken, mely televényföld volt számukra és melynek sokkal kisebb volt az ellenállóképessége, mint Erdélynek. Sokkal közelebb is esett Bécshez, mint hogy behatásuk alól a teljes kábultság állapotában kivonhatta volna magát, meg aztán ezek a lapok annyi raffineriával voltak szerkesztve, hogy a fővárosi lapokhoz szokott magyarság engedte rövid ideig félrevezettetni, ha politikájukkal nem is azonosította magát. Az éppen kifejlődőben levő helyi lapok nem tudták felvenni velük a versenyt. Ez azonban igazán csak átmeneti állapot volt. Az emigráció irodalma és sajtója örökre idegen maradt a felvidéki magyarság számára, nem tudott meggyökerezni lelkében, még akkor sem, amikor már hajlandó lett volna a magyarság lelkeségének engedményeket tenni. Ennek a magyarságnak szellemi támaszra volt szüksége az elnyomók elnemzetlenítő törekvései ellen, az emigráció sajtója azonban kikezdte a sajátmagába és magyarságába vetett hitét. Az irodalom, amit nyújtott, a pesti irodalom torz és lanyha továbbfolytatása volt, mely előtt a magyar közönség értetlenül állt meg. Ez a közönség még Jókainál és Mikszáthnál tartott, az emigráció pedig Kassákot szállította neki. Nem csoda, hogy az emigráció

¹ V. ö. Farkas Gyula: *Az elszakított magyarság irodalmi problémái. Napkelet, 1923. VIII.*

iratainak hatóságilag támogatott terjesztése sem járhatott sikerrel, és jellemző, hogy ugyanakkor a pozsonyi diákok által szerkesztett *Turul* című folyóiratocskának lelkes olvasótábora akadt, mert sok dilettántizmussal bár, de magyar érzést hirdetett, mindaddig, ameddig a rendőrség be nem tiltotta. Az emigráció lapjai pár évi tengődés után maguktól szűntek meg, mert nem voltak olvasóik. Maguk az emigránsok részben továbbvándoroltak Párizsba, részben — igen kis számban — elhelyezkedtek Felvidéken és Erdélyben, ahol azonban ma már nem sokat árthatnak.

Egy haszna az emigrációs irodalomnak mégis volt és azt nem szabad kicsinylenünk. Nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a felvidéki magyar napilapok megerősödtek és kifejlődtek, mert csak így érvényesülhettek a bécsi napilapok ellenére. Ellenérzést vívott ki és így felrázta az álmodozó magyarságot, hogy magára eszméljen. Irodalmi vitákat indított meg, melyek felkeltették a közönség érdeklődését is az irodalmi kérdések iránt. Igaz, hogy a feleszmélt magyarság ellene fordult és lerázta magáról, de ekkor már kezdett megállni tudni a saját lábán. Egymásután indultak meg Pozsonyban, Kassán, Komáromban magyar folyóiratok. Hosszú életük ezeknek sem volt, aminek legfőbb okául a vérbeli írói gárda hiányát jelölhetjük meg. Az írás inkább nemzeti feladat volt, mint művészi cél. Felburjánzott a dilettantizmus, melynek nem lehetett szembeállítani komoly kritikát. Író- és olvasóközönség ugyanaz volt, akárcsak Kazinczy idejében.

A folyóiratok között a legnagyobb népszerűsége a pozsonyi *Tavas* tett szert, mely Kumlik Emil, majd Szeredai Gruber Károly szerkesztésében két évfolyamot ért meg (1919—1921). Izléses kiállítása ellenére sem tudott magának híveket szerezni és munkatársainak legtöbbje a folyóirat megszűnése után ismét eltűnt az ismeretlenség homályában. A *Tavas* sorsára jutott a *Mátyusföldi Lapok* jóakarató próbálgatása is, melyet Reinel János szerkesztett. A komáromi *Vagyunk* és a kassai *Új Élet* sem értek meg két évfolyamnál többet. Nagyobb jelentőségre tett szert a *Tűz*, melyet emigrációs segítséggel Gömöri Jenő indított meg 1921-ben Pozsonyban. A *Tűz* már okult az emigráció

kudarcán és beköszöntőjében teljes politikamentességet hirdetett. A «tisztá» irodalmat kívánta szolgálni és a művészet eszközeivel az ellenséges nemzetek között közeledést létrehozni. Igen nagy igényekkel lépett fel mind külső kiállításban, mind belső tartalmában. Hozta tót költők műveinek magyar fordítását, magyar költemények tót és német fordításait. Irodalmi leveleket közölt a művelt világ minden részéből. Sikerült megnyernie munkatársakul a feltűnő felvidéki költők legkitűnőbbjeit. Ide írta első verseit Mécs László, itt jelent meg tőle a *Hajnali harangszó*, mely mintegy költői programját tartalmazta és igen nagy feltűnést keltett. Írtak a folyóiratba N. Jaczkó Olga, Vozári Dezső, Lesznai Anna, Komlós Aladár. Az ú. n. emigránsok közül Ignotus, Balázs Béla stb. Olvasóközönsége azonban a *Tűz*-nek sem akadt. A magyarság már bizalmatlan volt minden iránt, ami Bécs felől jött. A *Tűz* két művészileg is szépen kiállított szám után átalakult rotációs folyóirattá, leszállította igényeit és irodalmi pletykákkal igyekezett a közönség alantasabb ízléséhez hozzáférközni. Így sem hatott. Megérte még a harmadik évfolyamot, kis nyolcadrét alakban, igen rossz papíron, aztán végleg elhallgatott.

Azóta sincs a felvidéki irodalomnak folyóirata. Pozsonyban megindítottak ugyan még egy irodalmi revüt 1926-ban *Este* címmel, de az még első évfolyamát sem tudta befejezni. Inkább riportlap volt, mint irodalmi folyóirat. Ugyancsak Pozsonyban indult pár évvel ezelőtt mozgalom egy nagy életképes irodalmi folyóirat létrehozása érdekében, de ennek megvalósítása — noha az anyagi eszközök együtt voltak — megghiúsult Pozsonynak és Kassának az ellentétén. A folyóirat alapítói belátták, hogy a folyóirat csak úgy lehet életképes, ha munkatársaiul megnyeri az összes tehetséges felvidéki magyar írókat. Ámde a kassaiak nem voltak hajlandók egy pozsonyiak által szerkesztett folyóiratba dolgozni, a pozsonyiak meg nem akarták a folyóirat szerkesztését a kassaiaknak átadni. A közben lefolyt irodalmi viták révén ugyanis nyilvánvalóvá lett az az ellentét, mely a kassai írókat világnézet és művészi felfogás tekintetében a pozsonyiaktól elválasztotta. Ennek az ellentétnek történeti okaira igyekez-

tünk fentebb rámutatni. Irodalmilag ez úgy jutott kifejezésre, hogy Pozsony képviselte a nemzeti hagyományokhoz való ragaszkodást, a keresztény világnézetet, amit Kassa hajlandó volt dilettántságnak és maradiságnak bélyegezni. Kassa a haladást, az irodalmi modernséget képviselte, ami Pozsony szemében nemzetietlenség volt. Ugyanaz az ellentét lényegében, mely az egyetemes magyar irodalmat két pártra osztja. Hasonló harc, hasonló jelszavakkal. De sokkal veszélyesebb, mert a Felvidéken az irodalom igazán nemzetfenntartó erő és ez az erőmegoszlás minden üdvös kezdeményezést évekig csirájában fojtott el. A közönség pedig, mely amúgy sem sokat törődött irodalommal, de viszont az irodalmi vitákat élénk figyelemmel kísérte, gyanakvó lett mindkét iránnyal szemben, mert mindkettőről legszívesebben a rosszat hitte el. A megoszlás persze nem szorítkozott szigorúan Kassára és Pozsonyra, máshol is voltak párthívek. Folyóirat ellenben még ma sincs.

A folyóirat hiányát csak részben pótolják a napilapok irodalmi mellékletei. A *Kassai Napló* mellékletén kívül igazi jelentőségre a *Magyar Vasárnap* tett szert, mely a *Prágai Magyar Hírlap* mellékleteként jelent meg minden vasárnap Sziklay Ferenc szerkesztésében. Verseket és novellákat közölt, foglalkozott irodalomelméleti kérdésekkel, ismertette az újonnan megjelent magyar és külföldi szépirodalmi műveket. Szűk terjedelme miatt nem elégíthette ki a felvidéki magyarság szellemi igényeit, de még így sem bírta tartani magát.

Az állandó folyóiratot igyekszik helyettesíteni a pozsonyi *Új Auróra*, ez az érdekes évkönyv, melynek első kötete 1921 karácsonyán jelent meg. Most már a hatodik kötetnél tart. Nincsenek nagy igényei. A nemzeti hagyományokat kívánja szolgálni, ezért is minden kötetét egy-egy nagy magyar költő emlékének szenteli. Évről-évre egybegyűjti a felvidéki írók java termését és nem zárkózik el egy író elől sem, ha elfogadja elvi álláspontját. Ez pedig a magyar nemzeti irodalom tisztelete és keresztény világnézet. Mert szerkesztői a könyvet a magyar családok asztalára szánták. Így ha az ú. n. szélsőséges írók ki is maradtak az évkönyv munkatársai közül, sikerült szerkesztőinek egy állandó munkatársi gárdát

toborozniok, amelynek neve már ma minden felvidéki magyar előtt jól ismert és amelynek az írásait szívesen látja évről-évre az évkönyvben viszont. Munkatársai éppen úgy a nyugati, mint a keleti írók és a fentvázolt ellentéteket csak az veszi észre, aki tudja, hogy kik maradtak ki belőle. Az *Új Auróra* éveken át tagadhatatlanul kultúrmissziót teljesített. Ápolta a nemzeti érzést, megőrizte a kapcsolatot a magyar multtal, lehetőségig távoltartotta a dilettántizmust és teret adott az íróknak akkor, amikor önálló könyv kiadása leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. Volt idő, amikor az *Új Auróra* bizonyos mértékben a beérkezést jelentette. Öt éven át Dobai János szerkesztette, aki a Toldy-kör főtítkára és a nyugat-szlovenszói magyar kultúrélet áldozatos mindenese volt. Sok támadásban volt része, de vállalt hivatásában sem a másnézetűek gáncsoskodása, sem az elnyomók üldözése nem tudta megingatni. Most végre sikerült kivenni kezéből a tollat. A hatodik kötetet már Jankovich Marcell és Tamás Lajos szerkesztették, teljesen az ő szellemében. Ebben a kötetben novellák és versek mellett helyet kapott a felvidéki kultúrélet főbb tényezőinek áttekintő ismertetése is.

A teljesség kedvéért meg kell még emlékeznünk a magyar tanítóság folyóiratjáról, a *Magyar Tanító*-ról, mely Komáromban jelenik meg és szakkérdéseken kívül könyvismertetéseket is hoz. Nem szabad megfeledkeznünk a *Mi Lapunk*-ról sem, erről a derék diáklapról, melyet Scherer Lajos Losoncon már hetedik éve jelentet meg. Sikerült neki munkatársakul megnyernie a legjobb felvidéki írókat, akik örömmel dolgoznak a magyar ifjúság számára. Ez a folyóirat Felvidéken jelentős hivatást tölt be, mely messze fölébe emeli a szokásos ifjúsági lapoknak.

IV

Kulturális egyesületek.

A felvidéki magyar szellemi életnek legfőbb fórumai — folyóirat hiányában — a magyar kulturális egyesületek. Ezeknek háborúelőtti működését már röviden vázoltuk. Akkor

nagyobbára csak társadalmi és propagatív szerepet játszottak, az elszakítás óta szerepük tetemesen megnőtt. A magyar iskolák és egyébbb kulturális intézmények megszüntetésével, illetőleg tétlenségre kárhozottságával rájuk hárult a magyar szellemi élet irányítása. Ezen hivatásuknak teljes mértékben igyekeznek megfelelni. E téren két egyesülés vezet: a pozsonyi Toldy-Kör és a kassai Kazinczy-Társaság. A komáromi Jókai-Egyesület jelentőségben háttérbe szorult, ami a községgé degradált város gazdasági és politikai helyzetének következménye. Komáromnak, mint elhanyagolt határmenti városnak, az új államalakulatban mostoha szerep jutott. Környékének legnagyobb részét elvesztette. A határátlépés aránylagos könnyűsége miatt nem érzi annyira egy külön kultúréletnek szükségét és könnyebben bekapcsolódik a magyarországi szellemi életbe. Egyesülete fenntartja ma is kultúrházát, könyvtárát, múzeumát, a Jókai-jubileum évében megrendezte országos ünnepélyét, kiadott egy *Jókai-Emlékkönyvet* és gyakran hív meg előadókat kultúrestjeire.

Nagyobb teret ölel fel a pozsonyi Toldy-Kör működése. A háború előtt abban látta legfőbb hivatását, hogy a német Pozsonnyal a magyar kultúrát megszerettesse, a magyar nemzeti érzést kifejllessze. Ma elsősorban a nemzeti hagyományokat ápolja, fenntartja a kapcsolatot a magyar multtal és ébrentartja a nemzeti érzést. Egyesíti magában Pozsony konzervatív magyarságát. Hangversenyeket, irodalmi és tudományos előadásokat rendez, pályadíjakat tűz ki. Előadásaira magyarországi előadókat is meghív. Pályázatai főleg az irodalmi élet fellendítésének szolgálatában állanak. Így 1923-ban Petőfi életét tárgyzó színműre, 1925-ben történeti regényre hirdetett pályadíjat. Van műkedvelő gárdája, dalárdája, ifjúsági önképzőköre. Utóbbi az iskolából kinőtt ifjúságot egyesíti. Több fiatal író innen indult ki.

A kassai Kazinczy-Társaság működését az új államhatalom felfüggesztette és új alapszabályait csak 1924-ben hagyta jóvá. Tevékenysége a nyilvánosság előtt csak ettől az évtől keltezhető, de máris érdemes eredményekre tekinthet vissza. Akárcsak a Toldy-Kör, szintén tiszteli a nemzeti

hagyományokat, de egyúttal a jövőbe is néz. Nagy névadójának szelleme hatja át. «A Kazinczy-Társaság nagy patronusának, Kazinczy Ferencnek szellemében él és működik» — írja az *Új Auróra*ban¹ Sziklay Ferenc, a Társaság főtítkára. — «Amint ő megérezte kora parancsszavát, a róla elnevezett Társaság meg akarja érteni a máét, s amit ő elvégzett emberfölötti munkabírással, azt szeretné elvégezni a Társaság egyesült erővel: Fölrázni a csapásoktól lesújtott fásult lelkeket a rájuk ködösödött közönyből, megmenteni, kifejleszteni a bennünk szunnyadó szellemi erőket önmagunkért, gyermekeinkért, a magyar kultúra jövő életéért.» Az erők egyesítése, ez volt a vezényszó, mely a Társaság működését a Toldy-Körétől évekig elválasztotta. A Toldy-Kör csak azokat vette fel tagjai sorába, akik a keresztény világnézet alapján állottak és a nemzeti hagyományokszellemében működtek. A Kazinczy-Társaság is kirekesztette természetesen a nemzetellenes elemeket, de világnézet dolgában sokkal tágabbkörű volt és az íróknál elsősorban az írói tehetséget vette figyelembe. Így aztán a két kör évekig külön utakon járt, ami természetesen nagy befolyással volt az egyetemes irodalmi élet kialakulására is. Folyóirat hiányában a társaságok irodalmi estjei voltak azok a fórumok, ahol a közönség íróival közvetlenül megismerkedhetett. Ezeknek az irodalmi előadásoknak közönsége az elszakítás óta tetemesen megnövekedett, amint a társaságok taglétszáma — a nagy magyar vércsapolás ellenére is — az elszakítás óta állandóan emelkedőben van. Az író számára az irodalmi előadásokon való felléptetés a beérkezést jelentette. Nemcsak műveit mutatta be, hanem őt is bemutatták, művészetét elemezték. A társaságok ezen irodalmi estélyek által irányították az irodalmi életet és a közönség ízlését. Pozsonynak, Kassának megvolt a maga külön írói köre, az írók ismerték ugyan egymást, de a közönség csak a maga íróiról tudott. A hatásnak ilyen szűk körre való korlátozása az amúgy is aránylag csekélyszámú felvidéki magyarságnál bénítólag hatott maguknak az íróknak

¹ *Új Auróra*. Pozsony, 1927. 182—185. l.: *Kulturális egyesületeink működése*.

kifejlődésére is. A Kazinczy-Társaság ezt idejében belátta és szellemének megfelelőleg megtette az első lépést az egy-ségesítésre. Tagjai sorába bevásáztotta a nyugati írókat is (ezen határozatának alapszabályszerű jóváhagyása még min-dig késik!) és meghívta őket előadókul. A kölcsönös meg-ismerés — mert Pozsony hasonló lépéssel felelt — sok félre-értést simított el, sok elfogultságot oszlatott szét. A Kazinczy-Társaságnak rendes kiadványai nincsenek, de pályázataival több mű kiadását tette lehetővé. Többek között szintén tör-téneti regényre hirdetett eredményes pályázatot, amit azért tartunk érdemesnek megemlíteni, mert bizonyítéka annak, hogy a felvidéki szellemi élet mennyire kereste és keresi a multban való meggyökerezést.

A Kazinczy-Társaságnak kulturális téren legnagyobb tette volt a Könyvbarátok Egyesületének létrehozása. A könyv-kiadás a Felvidéken még sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött, mint Erdélyben. Erdélynek vannak magyar könyv-kiadóvállalatai (Minerva, Erdélyi Szépmíves Céh, Haladás stb.) Felvidéken még a régi cégek is beszüntették a magyar könyvek kiadását (pl. a pozsonyi Stampfel-cég). Az olvasó-közönség annyira szervezetlen és széttagolt volt, hogy a könyvkiadás anyagi felelősségét senki sem merte vállalni. Ez persze végzetesen hatott az irodalmi élet kialakulására. Az írók ugyanis nem riadtak vissza semmiféle áldozattól, hogy műveiket nyomtatásban lássák, kiadták saját költ-ségükön, felburjánzott az előfizetők gyűjtésének évszázados rendszere, mely nem a közönség irodalmi ízlésére, hanem nemzeti érzésére hivatkozott. Kritika hiányában a közön-ség nem tudta eleve megkülönböztetni a dilettántizmust a művészettől és lassankint bizalmatlan lett minden gyűjtőiv és minden könyv iránt. A gyűjtőíves rendszer kirekesztette a könyvforgalomból a magyar könyvkereskedelmet, mely ettől fogva idegen vagy legjobb esetben Magyarországról importált könyveket (főleg fordításokat) terjesztett vagy áttért a jövedelmezőbb papírkereskedelemre. Egy berlini kiadó-cég magyar irányítás alatt álló osztálya vállalkozott rá, hogy ezeken a bajokon segítsen és 1924-től kezdve több mint húsz felvidéki írótól jelentetett meg könyveket. A Ludwig

Voggenreiter-cég kiadásában jelentek meg Mécs László, Sziklay Ferenc, Darkó István, Rácz Pál, Egri Viktor, Ölvedi László, Tamás Mihály, Tamás Lajos, Bognár Cecil stb. művei. A cég ifjúsági könyveknek is egész sorát adta ki. Nem üzleti, hanem tisztán irodalmi szempont irányítja. A közönség kezdett felfigyelni ezekre a könyvekre és íróira, de még sokkal szervezetlenebb volt, mintsem hogy egységesen mögójük állt volna. A közönségnek ezen a szervezetlenségén kívánt a Kazinczy-Társaság segíteni, amikor 1925-ben a Voggenreiter-céggel együtt megszervezte a Könyvbarátok Egyesületét. Alig pár hónap alatt sikerült az ország minden részéből, távoli falvakból éppen úgy, mint a nagy városokból, több mint ezer tagot gyűjteni. Ez a legjobb bizonyíték, hogy a Könyvbarátok Egyesülete kultúrszükségletet elégít ki. Tagjai között nagyszámban vannak tótok is. Évenként hat könyvet ad ki tagjai számára rendkívül kedvezményes áron. A hat könyv közül négynek felvidéki szerzőtől kell származnia. A könyvkiadást a legfőbb irodalmi egyesületek által delegált bizottság intézi, ami a közönséget biztosítja a kiadványok értékéről. A Könyvbarátok megszervezése által a felvidéki irodalom további fejlődési lehetősége adva van. Ez a felvidéki magyarságnak első olyan kultúrális egyesülése, melyben nem nyilvánulnak meg a Kelet és Nyugat ellentétei.

Az országos jelentőségű Kazinczy-Társaságon és Toldy-Körön kívül minden nagyobb városnak megvan a maga magyar kultúrális egyesülete. Ezek legnagyobbbrészt társadalmi téren fejtenek ki működést. Erős bástyája minden magyar kultúrális törekvésnek a lévai Kaszinó, mely előadásaira meghívja az országos nevű írókat. A rimaszombati Polgári Olvasókörnek irodalmi csoportja van, mely 1926. évben szabadegyetemi előadásokat rendezett. Rozsnyón érdemes működést fejt ki a Művelődési Egyesület.

Társadalmi téren kevésbbé lép előtérbe a Magyar Színpártoló Egyesület, melynek az országos színészet megszervezése és támogatása a főfeladata. Nehezen tud megküzdeni az eléje tornyosuló akadályokkal. Felvidéken egy társulatnak van játszási engedélye, melynek azonban a régi magyar kassai és pozsonyi színházakat csak a nyári hónapokban

engedik át játszásra. A főszezonban cseh társulatok játszanak üres ház előtt. A magyar színtársulat kénytelen kompromisszumot kötni az irodalmi célok és a gazdasági érdekek között, és ebben a kiegyezésben rendesen az irodalmiság jár rosszul. Még így sem tudja felvenni a versenyt a mozival és a rádióval. Szívesen színre hozza felvidéki írók darabjait, de eddig még eggyel sem tudott döntő sikert elérni. A hivatásos színjátszás szerepét mindjobban átveszik a műkedvelő társulatok, melyek még a falvakban is megszerveződnek és általában nagy népszerűségnek örvendenek.

Felvidék egyetlen tudományos társasága a *Szepesmegyei Történelmi Társulat*. Céljait, működési körét már ismertettük. Az új államhatalom új alapszabályait csak oly feltétellel hagyta jóvá, ha hivatalos nyelvül bevezeti a tótot és kiadványait tót és német nyelven adja ki. A magyar nemzeti érzésű társulat ebbe a feltételbe már csak azért sem egyezhetett bele, mert működő tagjainak legnagyobb része nem is tudott tótul. Így működése évekig szünetelt, míg sikerült valamilyen kiegyezést találni. Évkönyvét az elszakítás óta csak két füzetben tudta megjelentetni, melyek magyar és németnyelvű történeti tanulmányokat közöltek Hajnóczy R. József szerkesztésében.

A társadalmi egyesületeken kívül a politikai pártok is foglalkoznak kulturális kérdésekkel. Amikor sikerült a magyar pártok egységét átmenetileg létrehozni, az egyesült ellenzéki pártok felállították Kassán a központi kultúrreferátust, melynek vezetésére meghívták Dr. Sziklay Ferencet. Mióta a pártok ezen egyesülése felbomlott, a kultúrreferátus önállóan működik. Hivatása számon tartani a felvidéki magyar szellemi élet minden nyilvánulását, annak irányításában közreműködni, a sajtót informálni, a közönség érdeklődését ébrentartani, országos ünnepélyeket rendezni stb. Noha a politikai pártok szerve, politikai szempontok nem irányítják. Felhívja azonban a politikai tényezők figyelmét a magyar kultúrsérelmekre (főleg az iskolaügyben), melyeknek orvoslása csak politikai téren lehetséges. Sziklay Ferenc szerkeszti a *Prágai Magyar Hírlap* irodalmi mellékletét, főtítkára a Kazinczy-Társaságnak, a Magyar Színpártoló Egyesületnek,

létrehozója a Könyvbarátok Egyesületének, elnöke az írók szindikátusának. Ezek a tények eléggé megjelölik a központi kultúrreferátus nagy horderejét, mert nemcsak címek, hanem tettek állnak mögöttük.

A két magyar párt egységének felbomlása óta a magyar pártok külön kultúrtitkárságokat szerveztek. Ezek főleg a falu művelődését igyekeznek előmozdítani könyvtárak felállításával, könyvek terjesztésével, műkedvelői előadások rendezésével. Tevékenységükben erős szerepet játszik a pártszempont. Ez az egyik legsajnálatosabb jelensége a jelenlegi felvidéki magyar szellemi életnek: a közös kultúrtörökvések sem tudták áthidalni a politikai ellentéteket. Pedig kétségtelen, hogy a politikai ellentéteken át is lehetséges volna kulturális összefogás. Ez még megoldásra váró feladat.

Ismételten történtek kísérletek a magyar íróknak csoportosítására. Az első ilyen kísérlet Losoncra indult ki egy írói kataszter megállapításával. Sokkal tisztázatlanabbak voltak akkor azonban még a viszonyok, sokkal elmosódottabb a határvonal művész és dilettáns között, mintsem hogy az írói kataszter megállapítása sikerrel járhatott volna. A szervezők megítélési szempontja is rendkívül egyoldalú volt. Így az írói kataszter nem jött létre. Hasonlóan nem koronázta siker az írói szindikátus megteremtését, mely Pöstyénben alakult meg. Az írók mindegyike ma még külön életet él, külön világfelfogás képviselője, külön művészi ízlésnek hódol, és az egyetlen összekötő kapocs: a magyarnyelvűség, nem bizonyult elég erősnek, hogy egy táborba tömörítse őket, még akkor sem, amikor tisztán gazdasági érdekeik védelméről volt szó.

FARKAS GYULA.

SZENT ISTVÁN ÉS A «RÓMA-ESZME».

Azok a nemzetek, amelyek a népvándorlás folyamán a foszladozó római birodalom területén vagy határain megtelepültek és keresztényekké váltak, előbb vagy utóbb szinte törvényszerűen és kivétel nélkül két nagy horderejű, egymással kapcsolatos politikai eszme varázskörébe kerültek. A *császár-eszme* és a *Róma-eszme* ebben a vonatkozásban egyként reálítások is, illúziók is. A keresztény etika és civilizáció jegyében átfarmálódó barbár népek a keresztény-római uralkodói eszményben találták meg monarchikus szervezkedésüknek vezérelvét. Ennek az ezredéves uralkodói eszménynek — amely keleti, hellenisztikus, római és keresztény elemek eredője volt — hatása alatt alakult ki fokról-fokra a középkori keresztény uralkodónak ideális képe, amely a monarchikus gondolkozásra és érzésvilágra mind a legújabb korig, sőt egészen napjainkig döntő volt. Fokozta ennek az ideálnak jelentőségét a merőben más gyökerű, de vele együtt fejlődő és századokon át szinte csorbíthatlan erővel ható *Róma-eszme*.

Róma Augustus korától fogva nem az Urbs s nem is állam többé, hanem a mitikus eredetű és istenien-kifürkészhetetlen erejű világbirodalomnak eszméje. Mint a császár-eszmében, a Róma-gondolatban is a keleti, az antik s a keresztény spekuláció együttesével van dolgunk, olyan ideállal, amelyben az emberiség legfenköltebb érzelmei és leg-hatalmasabb vágyai egy politikai realitás : a világbirodalmi főváros mint szimbolum körül kristályosodtak. Ez az eszme, amelynek egyes vonalai Plátónra vezethetők vissza, Cicerón és Vergiliuson keresztül Szent Ágostonig fejlődik, hogy az ő hatalmas formulázásában az egész középkorra érvényessé

váljék; Dantét ez az ideál fogja lelkesíteni. A római szent birodalom egész története ennek az eszmének jegyében fejlődik és a katolikus egyháznak ez eszmei Rómára tájékozott világszervezete mellett nemcsak a fasisztikus Olaszország őrzi a Róma-eszmét, hanem napjaink brit Empire-gondolata is belőle és példájára alakul ki.

Mindkét eszme: az uralkodói ideál és a Róma-gondolat ott él a műveltebb elmékben, sőt a tömegek szívében is a X. és XI. század fordulóján, amikor a magyarság megalapítja a maga keresztény államát; mindkét eszme híven tükröződik a magyar államalapításnak egyetlen korabeli irodalmi emléken, a Szent István nevéhez fűződő *Intelmeken*. Az a Nyugatról ideköltözött pap, aki az apostoli király «politikai testamentumát» a magyar urak s a királyi utódok okulására megírta, a karoling-kor államelméletének gondolkörében nevelkedett. Nagy Károly világtörténeti alakja századokra belevésődött az emberi emlékezetbe: «kegyes, igazságos, békeszerető király» gyanánt a nagy példaképpé vált. De Nagy Károly személyiségénél szinte még nagyobb hatást tett következeiseiben legjelentősebb cselekedete, a római birodalom megújítása — mint pénzeinek felirata vallja: a *Renovatio Romani Imperii*; ezzel a Róma-eszme új értelmet kapott.

Mikor a magyar államalkotás körvonalai halaványan bontakozni kezdtek és az új képződmény tétova kereste helyét a térben, egyszerre három Róma is tárta Szent István elé a nagy történeti hagyományokon épült államszervezetnek példáit s kínálta kapcsolatait. A keleti s a német világba áttolódott nyugati «Róma» mellett, ott trónol a valóságos Rómában a Civitas Dei földi helytartója, a pápa. Ez a harmadik Róma valójában az első s az autentikus: Harnack szavai szerint «a vallásosra transzponált nyugatrómai birodalom ez, püspöke pedig a titkos nyugatrómai császár».

Mióta a magyarok Európában kalandoztak, szüntelen érintették e három Róma-vonta bűvös kört — a X. század balsikerű hadjáratai e kör erejét, «Róma» örök hatalmát vésték a portyázó nemzet elméjébe, és mikor megtelepülésük után felvették a keresztséget, ezzel voltaképp azt tanu-

sították, hogy a Róma-eszmének legalább gyakorlati jelentőségét máris felismerték. Azoknak a Nyugatról jött papi *advenak*nak, akik a magyarság szellemi-politikai műveltségét teljesebbé kívánták tenni, éppen e részben aligha volt nehéz dolguk. Hiszen a Róma-eszme nem csupán távolból tündöklött ide ; a római élet néhány elszórt emléke és maradványa romjaiban hihetőleg még a honfoglalók szeme előtt volt. Egy-egy templomban talán még élt egyik vagy másik pannóniai mártírszent kultusza, talán még helynevek és szó-hagyományok is őrizték a dicső mult emlékét. Vajmi kevés volt ez, de elég ahhoz, hogy a nyugati művelődés legátusai a maguk propaganda-céljaira felhasználják s hangoztathassák, hogy a *római* hitre való áttérést valamilyes politikai és társadalmi «romanizálódásnak» kell követnie ; mint frank területen s egyebütt, *Pannóniában* is meg kell újhodnia Rómának. A kereszténység fáján új hajtás a magyar, de íme, oly területen vert gyökeret, amely egykor fontos része volt a dicsőséges birodalomnak. «Pannónia» mint örökség természetesen politikailag is kötelez. A magyar király az uralom attributumát : a koronát Rómától kéri s ezzel — a kor szimbolikus elmélete szerint — nemcsak egyházi, hanem politikai jogokat is nyer, kötelezettséget vállal. A Rómából elküldött diadém Pannóniát eszmeileg is vissza-csatolja Rómához ; hogy új és idegen nép telepszik itt meg s újítja fel a rombadőlt «provinciát», az a római gondolkodást, különösen a középkori-római nem lephette meg. Fején a pápától nyert szimbolummal, a magyar király belépett a *reges Romani*¹ felmagasztalt sorába és apostoli keresztjének árnyékában a pannóniai parlag új tavaszra zsendül. Nagy, de korántsem hallatlan változás ez. Ahol még imént vad hordák pusztítottak, ott Krisztus nevében most *Béke* honol és az *Igazság* védelme alatt megindul a keresztény-római civilizáció visszatelepítése.² A clugny-i reform jelében megújuló szerzetesség csakhamar benépesíti a rombadőlt szentélyek környékét ; új templomok, új kolostorok keletkez-

¹ L. alább az *Intelme*k VI. fejezetében.

² Pax és Iustitia az *Intelme*k terminusai.

nek a hagyományok-szentelte talajon. Pannóniai Szent Márton emléke csábítja a bencéseket Mártonhegyére, amely éppen a római hagyományok kultuszakép nyeri a *mons Pannoniae* nevet. Hiszen a nagy keresztény provinciának, birodalmi fényének s mártírjai glóriájának emléke még eleven Nyugaton, ahonnan a térítő rendek bevándorolnak. Buzgó kulturmunkájukban az hevíti őket, hogy voltaképpen újra alapítsanak itt egy országot, de oly nép segítségével, amelynek széles rétegei a civilizálódásra önként kínálkoznak, bár természet-szerűen erős ellenzéke is van a minden népi hagyományt megholygató «idegen» befolyásnak. Úgy érzik magukat, mint Róma alapítói, akik ugyancsak jövevények voltak: a trójaiak. Könyveik közt természetesen ott van Sallustius, e kor egyik legnépszerűbb klasszikusa. Nála olvassa az *Intelmek* szerzője: «Róma városát — ahogy én tanultam — a trójaiak alapították és tartották kezükben, akik Aeneas vezérrel menekülvén, sehol le nem települtek, hanem kóbor életet éltek, — s velük együtt az Aborigines, vad ember-törzs, amely törvény és parancsoló híján, szabad és szilaj. *Miután ez a két nép egy város falai közé gyűlt, noha fajra eltérők voltak, nyelvükben különböztek, különféle szokások szerint éltek, mégis hihetetlen, mily könnyen egyesültek; ilyenképpen a szerteszórt és kóbor sokaságból összetartás erején rövidesen állam lett.*»¹ (Cat. 6.) Így klasszikusától is megtanulhatta a tudós jövevény, ha egyébként nem érezte volna, hogy itt is, e dús magyar földön csupán jóra való szándék és harmónia szükséges a nyugati rutin s a keleti őserő közt; így alakulhat virágzó állam ott, ahol most még nomád törzsek sokasága tanyázik. A *concordia*, a különböző erők egyetértő összefogása nemcsak Rómának alapja, hanem Sallustius szerint minden ép államé. «Nem hadsereg s nem kincsek védik az országot, hanem a jóbarátok,

¹ Urbem Romani, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui *Aenea* duce profugi sedibus incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum agreste, sine legibussine imperio, liberum atque solutum, hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, *dissimili lingua*, alii alio more viventes, incredibile memoratu est quam facile coaluerint: ita brevi multitudo dispersa atque vaga *concordia* civitas facta erat.

akiket sem fegyverrel kényszeríteni, sem pénzen megvenni nem lehet. Szolgálatlalt és hűséggel nyerhetők meg. Erős országot hagyok rátok, — mondja Micipsa fiainak, — ha jók lesztek, *de ha gonoszak, gyengét (regnum imbecillum)*. Összetartás a kicsiny dolgokat nagyranöveli, a széthúzás ellenben a legnagyobbakat is szétrombolja.»¹ (Jug. 10.)

Az *Intelmek* tudós és bölcs szerzőjét ezek a sallustiusi helyek ihlették meg, mikor az eszményi uralkodó képét vázolta, a vendégszeretet bibliai parancsánál megállapodik, hogy Róma dicsőségét hirdesse :

«A vendégeknek és jövevény férfiaknak akkora hasznát láthatjuk, hogy méltán tekinthetjük őket a királyi hatalom hatodik támaszának. *Honnan gyarapodott legelsőbbben is a római birodalom, magasztaltattak fel és váltak dicsőkké a római királyok, ha nem azáltal, hogy sok nemes és bölcs ember a világ különböző részeiből özönlött oda. Róma bizony mind a mai napig szolgasorban volna, ha az Aeneasok fel nem szabadítják.* Mert valamiképpen a vendégek a legkülönbözőbb országokból jönnek, úgy hoznak magukkal különböző nyelveket és szokásokat, különböző ismereteket és fegyvereket, amelyek mind a királyi udvart díszítik és emelik, és elriasztják az elbízott külországbélieket. *Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyöngye és törekeny.* Ezért, fiam, azt parancsolom néked, hogy jóakarattal lásd el a vendégeket és tisztességgel tartsd őket, hogy veled szívesebben töltsék idejüket, semmint másutt lakoznak. Mert ha te arra törekednél, hogy lerontsd, amit én építettem, vagy szétszórd, amit összegyűjtöttem, kétségenkívül a legnagyobb kárát fogja vallani országunk. Hogy ez meg ne történjék, nap-nap után gyarapítsd országodat, hogy koronádat mindnyájan felségesnek tiszteljék.»

Lendületes és ékes *Laus Romae* ez, amint a középkor ismerte és szerette, s a Róma-dicséret köntösében voltaképpen a művelt idegenek magasztalása és önvédelme. *Alig férhet hozzá kétség, hogy az «egynyelvű ország» gyengeségéről szóló híres maxima, amelynek eddig semmi példáját, forrását vagy*

¹ Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis, sin mali imbecillum, nam concordia parvae res crescunt, discordia maxime dilabuntur.

mását fellelni nem sikerült, ezeknek a *sallustiusi* gondolatoknak továbbfejlesztése. Ha már Róma alapításakor a *dissimilis lingua* s az *alius mos* nem váltak az új állam gyengéjévé, sőt ellenkezően: csodálatos egységbe olvadtak össze, ez jelkép volt és egyben jóslat is, mert a római birodalom további fejlődése azt bizonyítja, hogy a Róma-eszme a legnagyobb nyelvi és erkölcsi ellentétek áthidalására képes. Plinius, a «természet-tudós» ragyogó szólamával: Róma minden országnak gyermeke s egyben szülőanyja is. Az istenek akarata választotta ki arra, hogy magát az eget is tündöklőbbé tegye, a szerte-szórt birodalmakat egybegyűjtse, vallásos szokásaikat megnyihitse, megszámlálhatatlan népnek különféle s vad nyelvét a beszéd s az érintkezés segélyével társalkodássá közelítse, az embert emberségessé tegye, egyszóval: *minden népnek* az egész világon egyetlen hazájává válják!¹

Sallustius nagy «jóslata» mellett, amelyet a város alapításának történetébe «vetített vissza», az *Intelme*k írója e hatalmas Róma-himnuszt is alighanem ismerte hiszen Plinius is szerte olvasott író volt ebben a korban. De minden kétséget kizáróan ismerte és magáévá tette a hitet, hogy Róma, a «népek hazája», s hogy a birodalom ereje és erényei éppen szokásvilágának és nyelv-térképének gazdaságában rejlenek. Rómának ezt a pogány apoteózisát az új hit csakhamar kereszténnyé formálta át. Az V. század egy keresztény költője úgy érzi, hogy «Róma jogarát éppen Krisztus páratlan neve magasztalta fel. A keresztény Róma egymással ellentétes népek szokásait és kultuszait² nyelvét, szellemét és hitét egyetlen törvény erején zabolázta meg...!» Bármerről vizsgáljuk is ezt a formulába foglalt

¹ Nec ignoro ingrati ac segnis animi existimari posse merito, si obiter atque in transcurso ad hunc modum dicatur terra omnium terrarum alumna eadem et parens, numine deum electa quae caelum ipsum clarius faceret, sparsa congregaret imperia *ritu*usque molliret et tot populorum discordes ferasque *linguas* sermonis commercio contraheret ad colloquia et humanitatem homini daret. breviterque una cunctarum gentium in toto orbe *patria* fieret. Plin. *Nat. Hist.* III. 5.

² «Mores et observantias linguasque». Prudent. *Perist.* II. 113.

Róma-eszmét, mindenütt a szokások és nyelvek öllekezését látjuk az állami Egység ölén. Az *Intelme*k maximája sem mond egyebet, az ókori gondolat itt csak középkori és »helyi» alkalmazást nyert. Hiszen az antik Róma után Nagy Károly birodalma is a népek és törzsek sokaságának »békés egyvelege»¹ s a népelegyedés e »római» erényét most (az *Intelme*k szerzője szerint) magyar talajra is át kell plántálni.

Az európai életközösségbe való beilleszkedés a Róma-eszme ezredéves parancsa szerint univerzalitást, vagyis tárt szívet és tárt kapukat jelentett. Faji elzárkózás, népi homogeneitás a XI. század nemzetközi-feudális világában idegenek, többé fenn nem tarthatók. Egykorú források szerint Szent István bámulatraméltóan szívleli meg ezt, a népe számára új igazságot. Csakhamar özönlenni kezdenek a szent sír felé a zarándokok tömegei: »István király mindannyiuknak bátorságossá teszi a szárazföldi utat (eddig csak tengeren járhattak Keletre), testvéreiként fogadja, töméntelen ajándékokkal halmozza el őket . . .»

A Róma-eszme gyökeret ver Magyarországon, államot teremt, átformálja a nemzetet és feltárja a kapukat Nyugat és Kelet felé.²

BALOGH JÓZSEF.

¹ L. Fustel de Coulanges, *Hist. des inst. pol.* — *Les transform. de la royauté*, 1892, 617 kk.

² A Szent István-féle *Intelme*k itt tárgyalt VI. fejezetével részletesebben és más nézőpontból az *Irodalomtörténeti Közlemények* 37. kötetében, 1—10. l. foglalkoztam. (»Nemzel' és »nemzetköziség' Szent István Intelmeiben.) V. ö. továbbá *Szent István király, a »békefejedelelem»* c. cikkemet, *Magyar Nyelv* 1927. évi 452. l. és *Szent István politikai testamentuma* c. vezércikkemet a *Budapesti Hírlap* 1927. aug. 20-i számában. — A Róma-eszméhez: Friedrich Klinger: *Rom als Idee*, »*Die Antike*», 1927. 17. l. — Fedor Schneider: *Rom und Romgedanke im Mittelalter*, München, 1926. — Ernest Barker: *The Conception of Empire* (»*The Legacy of Rome*»), Oxford, 1924. 45. l. — A római kultúra hazai maradványaira vonatkozóan Alföldi András úrnak köszönök egy és más szíves utbaigazítást. Az utolsóelőtti bekezdésben idézett részlet Raoul Glaber *Historia*-jából, 3, 1, származik.

A HOSSZÚÉLETŰ JEZID.

— Keleti mese. —

Az 1878. évi foglalási hadjáratnak már vége volt, de a tüze még ott hamvadott a hamu alatt. Mindenfelé fegyveres rablóbandák garázdálkodtak, lassan föloszló felhőrongyai az alig elmúlt nagy zivatarnak. Ezeket kellett még azon a télen leszerelni.

A mi századunkat Vrandukba rendelték téli szállásra. Ez a hely Bosznia kellős közepén van ; a Zsepce és Zenica közt húzódó 70 kilométer hosszú nagyszerű hegyszorosnak is a derekán. Jobbról-balról gyönyörű erdős hegysorok, meredek sziklafalak, vakvölgyek és a magasba merészen kiugró hegyesúcsok. A hegyoldalakon őserdők. Közepén zuhogva folyik a Bosznia üde vize ; nagyon siet, hogy minél hamarabb kijusson a szűk szorosból. Siették hol ennek, hol annak a sziklafalnak ugrik neki ; mérgében tajtézkzik és morog. A morgás szálaiból pedig finom, imbolygó zeneszövetet szőnek a szirtek, a völgyek, az ormok, az őserdők. A természet remeke ez az útszoros, tele költészettel, egészséggel és — rablóbandákkal.

A fő fészüknek Golubinje volt a neve, ami magyarul körülbelül Galambfalvát jelent. Kedves név, de annál gonoszabb zsiványfészek. Az igazat megvallva, nem is mohamedánok laktak benne, hanem csupa keresztény. Ez nagyon bolond dolog volt, de az a négyszázesztendő elhagyottság volt az oka, amióta mostohaapjuk, a nagy ozmán birodalom otthagytá őket romlani, penészedni az Isten háta mögött, ebben a szurdékban. Csak egyszer nézte meg őket évenként, hogy élnek-e, halnak-e ; továbbá, hogy van-e valami adófizetnivalójuk? A község lakói ilyenkor fölszaladtak az erdőbe és vagy megvárták, amíg a török fináncok összeszed-

ték lóban, tehénben, kecskében a *harácsot* (ez volt a neve az adónak), vagy pedig közibük lövöldöztek a sziklákról, meg az erdőkből, azok pedig elszaladtak és vitték, amit lehetett.

Úgy meg is kedvelték a lövöldözést, hogy amikor a fegyverre kelt Szarajevóból hazafelé menekülő Perrod lovag, olasz főkonzul ezen a szoroson vonult át kíséretével együtt, azt is szépen lelövöldözték. Ez volt az oka, hogy Philippovics tábornok különös jóindulatunkba ajánlotta őket. Ha megmoccannak, — így szólott a parancs — csak közibük kell lőni hitfelekezeti különbség nélkül. Nem szeretem a sok irkafirkát!

Szerencsére, amíg ott voltam, nem került rá a sor, de bizony ez sem az ő érdemük volt, hanem a derék Ibrahim agáé, akinek az egész neve Ibrahim Mullahovics vala. De ezt már az odavalósiak szlávositották így el, mivel ő maga vérszerinti török volt és még az ükapja költözött be ide Anatóliából. A két legényfia hazája védelmében ellenünk harcolt a nyáron. Sebesülve vitték őket a svábák Josefstadtbá hadifogságba, de az öreg már tudta, hogy meggyógyultak. A csiftlikben jártamban rendesen megkérdezte tőlem:

— Hej kardasz, merdsarlar kardasz; mikor jönnek már haza az én fiaim a svábáktól? Már nagyon nehezen várom őket. Nem élek addig, hidd el.

Mindig köhögött utána és én mindig kitaláltam neki valami újat, hogy a reménység ne fogyjon ki belőle hamarabb, mint az élet. Meghallgatta, megköszönte és utána keservesen kiköhögte:

— Elkésnek, testvér, elkésnek; tudom bizonyosan. Én már szívesen «mennék», mert itt az ideje.

A századunk tudniillik velem együtt nagyjából magyar volt és talán ez volt az oka, hogy a mohamedánok sokkal jobban tűrtek bennünket, mint a keresztények, akik különben is nagyjából szerint szerb orthodoxok voltak.

Hát ez a jó öreg Ibrahim aga volt az oka, hogy nem kellett soha a golubinjei keresztények közé lőni. Mert valahányszor valamire készültek, mindig elküldte hozzánk Húszót, a leghívebb cselédjét és az előre bementa nekünk, hogy mi készül. Mink azután szépen elibük kerültünk és el-

rontottuk a mulatságukat. Rendesen engem küldött ki a százados, de két török zaptiht (csendőrr) is adott mellém megfelelő pofozás irányában, — ami különben igen sok barátot szerzett nekünk a muzulmánok közt.

A derék Ibrahim aga csiftlikje (ez amolyan tanya), a falutól nem messze, valami sziklás szurdékban szorongott. Ősi birtokocskája a Boszna keskeny partján húzódott meg és mögötte nagyszerű természetalkotta palaszikla meredt a folyó fölé. Templom ott ugyan nem volt, de a nagy Allah kezdettől óta úgy rendezte el, hogy a müezzin a palaköveken följárhasson a szikla tetejére és onnan üvölthesse végig hosszú sirámok között a próféta örökkévaló üzenetét, hogy legyenek elővigyázatosak és legyenek készen mindig az ő hívei, mivel nem tudhatják, hogy az ítélet napja mikor következik el. Ezt ugyan a mi Megváltónk is megüzente nekünk, de mink nem igen törődünk vele, úgy mint a muzulmánok, csak ha rossz dolgunk van. — Hanem a müezzin siralmas, üvöltő hangja a szoros két hegyfala közt elhallatszott messze, messze, egészen a vranduki sziklavárba. Kész költemény volt azt estenden hallgatni.

Egy kései délután, már naplemente után azután szokatlanul nehéz és hosszú siralmat hallottunk a csiftlik felől. Maga a hodsa, Imam Szálih, a mi mozlim lelkipásztorunk is nagyon fülelt rá, azután pedig mélyen elszomorodva fordult a százados felé :

— Ez a halottakért való imádság, jüzbasí. Tudjátok meg, hogy Ibrahim aga Mullahovics meghalt.

Elszorodtunk. A hodsa pedig elmagyarázta, hogy a szegény Ibrahim már száz esztendő is elmúlt és már nagyon itt volt az ideje, hogy Allah beszéltsa a Paradiesomkertbe. Azooban a csiftlikben nem maradt neki semmi rokona, pedig az öreg az ő hosszú életében nagyon sok kincset nélkülözött össze a fiai számára. A tanyabeliek mind mozlimok ugyan, azoktól hát nem kell félni, de Golubinja onnan csak három puskalövésnyire van. Jó volna valakit kiküldeni.

Két hírhordó huszárunk is volt a századnál. Ezekhez mindjárt egy török lovas zapthit is csatoltunk. Azonnal nyergeltek és kocogtak ki a csiftlikbe. Úgy kell hagyni min-

dent és vigyázni, hogy reggelig úgy is maradjon! Én pedig hajnalban indultam hat magyar katonával, két becsületes öszvérrel és többrendbeli zsákkal.

A csiftlikben már ott volt a környék minden mohamedánja és néhány leselkedő golubinjei sakál. Ezeket a legények kilökdösték. Azután az erdőben fenyőgallyakat vágtunk és a szegény Ibrahim holttestét a tulajdon nyikorgós fakerekű szekeren az illatos gallyakra ráfektettük. Ami drágaság maradt utána, azt a zsákokba rakattam és azután föl a két öszvér hátára! Mesébe való keleti ékességek voltak. Ezüsttel kivert lószerszámok, boglárok, csattok, arannyal-ezüsttel, vörös és kék drágakövekkel kirakott handsárok, néhány csodaszép sztambuli pisztoly (ezeket jól eldugta volt előlünk szegény): továbbá gyűrűk, függők, násfák, pipák, szelencék, szopókák, ki aranyból, ki ezüsből — remek mangálok, ibrikek, csodaszép anatóliai szőnyegek, egy kisebb zacskó arany és egy nagyobb zacskó ezüstpénz. — Estére már otthon voltunk a halottal, meg a drágaságokkal. Ezek azonnal ládába, pecsét alá kerültek és meg is várták a két hazatérő fiút, ami szintén csodába illő türelem volt az ilyen sok kincstől.

Jó Ibrahim agát másnap a folyó fölötti kis temetőben szép katonai kísérettel temettük el. Mindnyájan ott voltunk. A hodsá énekelte el, buzogányos fejfáját pedig a mi katonai bognáraink faragták ki szépre.

Este a hodsát már vártuk a nyomorúságos «konakba», mivel éreztük, hogy aznap jót cselekedtünk. Be is köszönt illedelmesen. Leült a szőnyegre a földön és erősen füstölve, jó darabig csöndben gondolkozott. Végül megszólalt:

— Sokat szenved az ember, ha sokáig él. Allahnak nem is a nagyon hosszú élet van kedvére, hanem a nagyon jó élet. Ibrahim agának az élete nagyon jó volt, de Jezid kalifának csak nagyon hosszú.

* * *

Nem egetvívó aranypalotában, hanem a nagy sárga sivatag szélén, tevehőrből készült sátorban született Jezid El Szúrim: de amikor született, a pálmafák nagyon bólogattak, mert tetszett nekik a dolog. Nem is tanították sem

tudós papok, sem csodacsináló vajákosok, hanem a napfény, a holdvilág, a csillagok, a gibli-szél, meg a számum. Könyvből nem tudott olvasni, de nem is fogott rajta sem a hamis emberek gonosz tanácsa, sem a bölcssek sűrű tévedése. De félni még úgy sem tudott, mint olvasni, mivel altató bölcsődala oroszlán bömbölése, sakál vonítása, meg hiéna éjfélizokogása vala. Azonfelül úgy tudott lovon ülni, hogy a nyíl-vessző sem érte utól; karja pedig gyorsabb volt a villámnál. Csak az volt a baja, hogy mindig kecskéket kellett kísérgetnie a tüskés bokrok között.

Allah azonban igazságos mértékkel mér és a próféta is így kezdi el a 85-dik szúrát: «Jaj azoknak, akik hamis mértékkel mérnek, de másoktól igaz mértéket kívánnak maguknak.» — Ő tudta azt is, miért vezette arra a messze Sába országából jövő dicsőséges Moravija kalifát, aki meglátta, amint a fiúcska lovon ülve kergeti a tenger felé a hajnali szellőt és elsodálkozva szállott le paripájáról. De az ő aranyos lovasai is elsodálkoztak, amint az öreg kalifa földreborult, imádkozott, azután pedig így kiáltott nagy fölszóval:

— Nézzetek oda; a Legbölsebb méltó utódot küldött az ő legkisebb szolgájának, hogy lobogóját tovább vigye a tengerig, megálljon az El Bahirán túl, Buszaid hegyfokánál és meglássa éjjel a tengeren a Mongibello tüzeinek fényes-ségét. Hozzatok ide a paripájával együtt!

A kalifa lovasai három napig kergették a fiúcskát, amíg megbírták fogni. A dicső kalifa erre megesókolta, örökébe fogadta és amikor a kalifa évek mulva meghalt, Jezid El Szúrim lett utána az igazhívők kalifája egész Ifrikijában. És mindenki csodálta az ő szépségét, erejét és nagy akaratát, amerre csak igazhívők laknak. Ekkora boldogságot pedig halandó földi ember nem bír el sokáig.

Jezid kalifa híven elindult a nagy Moravija útján tovább a tenger felé és bevonult Kairuván szent városába. Ahol lováról leszállott, még most is ott ragyog az ifrikijai igazhívők égbenyúló oszlopos temploma és benne őrzik az ő nagyvezérének a hős Okba Ben Nâfinak hatalmas kardját. Három igazhívő bírja csak fölemelni. Aki nem hiszi, megnézheti, ha arra jár.

Innen tovább átment a nagy had a zaghuáni berberék

földjére. Semilyen nép nem bírt előtte megállani a régi gazdag Karthadsa városáig. Azt mindjárt le is égette a földig, csak az igazhívők Allah Sebhan templomát kímélte meg, amelynek tornya a csillagokig is fölér. Ez a város pedig már a tenger partján volt és a nagy kalifa rendelete szerint ott kellett a hadnak végre megállapodni és megmaradni, ahol ma Tunisz pálmái és narancsligetei illatoznak és az El Bahira tavában a piros szárnyú golyák álldogálnak.

Jezid kalifa másnap fényes kíséretével ki is lovagolt Buszaid hegyfokára és letűzte ott a próféta szent lobogóját. De nem tudta, hogy azon a gyönyörű hegyen mindenféle gonosz dsinek is laknak, akik irigyelnek minden földi gyönyörűséget és elfordítják az emberek lelkét az igazságtól. Belevesztette a szemét a tenger kék mezejébe, amelynek a végén ott lebegett a nagy rumilik országának ködös képe, mint valami álom. Vitéz katonái csak azt látták, hogy barna arca lassan elváltozik és nem jó rátekinteni. A kalifát azonban már megszállották a gonosz dsinek és hirtelen így szólott hős Okba El Nâfi nagyvezéréhez, akit egyenesen Allah rendelt segítségére és védelmére a világhódítás nehéz útján.

— Látod-e El Nâfi azt a kékes felhőt odaát a nagy messzeségben. Az nem felhő, hanem a Tűzhegy országa : a Trinakria nagy szigete : a hitetlen rumilik legszebb földje. Ne lássa Allah az én haláloamat, ameddig az ő szent lobogóját oda nem viszem és azt az országot is oda nem teszem az ő lába elé. Mutass nekem utat addig!

A hős Okba azonban jól ismerte a véres harcokból az élet határait és így szólott :

— A nagy Moravija öröksége ellen van, amit mondasz, jó uram! Hajók nélkül a tengeren egyetlen harcosodat sem bírod átvinni, pedig háromszáz esztendő kell rá, ameddig annyi hajót bírnánk építeni, hogy oda haddal is átjussunk. Ime Allah azt akarja, hogy azok öröksége legyen az, akik majd utánunk következnek.

A kalifa lelkében azonban már fészket vert a gonosz dsin és így szólott belőle :

— Miért nem akarja? Avagy nem én vagyok-e az ő kiválasztott embere és a nagy próféta utódja köztetek?

A hős nagyvezér azonban meg nem rettent és így válaszolt :

— Allah az élet nagy titkát magának tartotta meg és az ő prófétája ezeket hagyta reánk : «Bízzátok a legnagyobbakat Őreá, aki Legnagyobb, ti csekély emberek pedig elégedetek meg az ő árnyékával.»

A fényes urak és a vitézek igen helyeselték a nagyvezér szavait, a kalifa azonban dobbantott a lábával és ráförmedt :

— Pusztulj a színem előtt te gyáva teve és ne lássalak többé!

Okba Ben Nâfi sebhelyes arca erre a szóra ime egyszerre ragyogni kezdett, mint a fölkelő nap és így válaszolt :

— A parancs a te örökséged, uram. De te most már hetven esztendő vagy és jusson eszedbe, ha még egyszer annyi leszel, az igazhívők nevetnek rajtad és mint az oktalan állatot szokás, rugdosni fognak, te pedig fölmégy a Sebhan dsámi csillagokig érő tornyára és onnan fogod nézni a tengeren a hitetlenek földjét akkor is, de a szemed már kidülled, mint az áspis kígyóé, a lábaddal pedig a hajnali szelek fognak játszodozni, mivel szembefordultál Allah akaratával és ő legyőzött téged.

A hős nagyvezér erre sarkantyúját paripája oldalába dőfte, az pedig hatalmas szökéssel leugrott a hegy fokáról a tengerre. A körülállók rémülve fölkiáltottak, de a ló a nagy próféta Bórach nevű paripája volt és nem zuhant bele a tengerbe, hanem a víz színén elszáguldott Keletre az ő hős gazdájával. A vitézek a hegy fokáról némán bámulták, azután pedig földreborulva dicsérték Allah nevét.

Jezid kalifa ellenben előszólította udvari fővajákosát, a gömbölyű Sahib Al Barkát és ráparancsolt :

— Szaladj, mint a szélvész, Barka, és hozz nekem, ha a dsihennem tüzéből is ezer ácsot, aki háromszáz hajót ácsol a tengerre, hogy azon menjünk át a rumilik csodaszigetét is elfoglalni.

Sahib Al Barka erre a szóra a hóna alá kapta mind a két lábát és elgurult. Csak három esztendő múlva tért meg ezer toprongyos hajóáccsal, akik mindenekelőtt negyven zsák ezüst dirhemet követeltek. Amikor a pénzt kimérték nekik,

egymásra tekintettek, morogtak, vakaróztak és kivallották, hogy háromszáz esztendő kell hozzá és talán csak a dédunokáik végzik majd el a nagy hajóépítést. A kalifa erre azonnal a munkába rugdostatta őket és azután Al Barkához fordult kegyelmesen :

— Hallottad ezt, te kutyafulű? Mit szólsz hozzá?

A fővajákos erre olyan erősen kezdett gondolkozni, hogy meg lehetett hallani, amint a gondolatok a fejében egymással pofozkodnak. Azután így szólt :

— Allah adjon neked, hatalmas uram. olyan hosszú életet. Én pedig ismerek Fezzanban egy yogát, aki Indiából jött oda ; még fiatal ember, tavaly mult 349 esztendő. Ez ismeri a hosszú élet titkát. Az időt úgy össze tudja préselni, mint a birkasajtot, hogy tarisznyába is lehet tenni, de meg úgy ki is tudja nyújtani, mint a rétestésztát. Ez bizonyosan meg tudja csinálni ezt is.

A kalifa ábrázata kifényesedett erre a szóra. Odább rugta a fővajákost és ráordított :

— Szaladj hamar, ülj föl a legjobb paripára. Ha három nap alatt nem vagy itt vele, meghívom a környék valamennyi hiénáját vacsorára és te leszel a pecsenye.

A fővajákos elgurult. Harmadnap éjjel meg is érkezett Fezzánból a csodálatos yogával és tíz számmal. Ahogy a kalifa meglátta a fezzáni varázslót, összecsapta a kezét és így kiáltott rá a fővajákosra :

— Oh te ispaháni kergebirka! Miféle madárijesztőt hoztál te nekem a fiatal yoga helyett?

A fővajákos pedig alázatosan mentegetőzött :

— Azt a bizonyos yogát, akit én ismertem, éppen az előtte való napon kötötték föl birkalopás miatt. Ez itt az öregapja, már 678 esztendő és 5 hónapos. De ez nemcsak összepréselni és kinyújtani, hanem még esztergályozni is tudja az időt vékonyra-vastagra, símára, cifrára.

A kalifa erre a kiszáradt időesztergályoshoz fordult :

— Igaz-e, te madárijesztő?

Az öregnek a hangja pedig olyan volt, mintha nagyon mély kútból mászna föl :

— Igaz, dicsőséges uram! Magamon is láthatod.

— Hát tudod-e megtoldani az életemet még háromezred esztendővel, te földi giliszta?

— Meg tudom toldani, de mit tudsz érte adni, uram, mivel ingyen nem adatik semmi a földi halandóknak az égiek kincstárából. De nem kell a rossz ezüst dirhemed. Valami jobbat adj.

A kalifa nagyot gondolkozott, úgy hogy a fejében halani lehetett, amint a gondolatok csörögnek, mint a szín-arany és így szólt:

— Minden este hasist szoktam rágni, hogy a hetedik mennyországba belenézhessek. Hány esztendőt adsz érte?

— Adok érte huszonöt esztendőt — mondja a yoga, — hát még mit adsz?

— Van egy sabahi paripám is. A legszebb ló ezen a világon.

— Ötvenet adok érte.

— Van egy villámszüllötte csatakardom is.

— Adok érte szintén ötvenet. Mondd tovább.

— Szeretek örülni és nagyokat nevetni.

— Ez drága kincs. Adok érte hetvenötöt. Folytasd.

— Odaadom Sahib Al Barkát, fővajákosomat is!

A fakir félrehúzta a száját:

— Jól ismerem már. Kell a kutyának! Hanem add ide a háremedet is a feleségeiddel, meg az odaliskokkal együtt. Adok értök száz esztendőt. Azzal készen is leszünk, mert kivan a háromezred.

A kalifát elfutotta a pulykaméreg:

— Kérj mást, azt nem adom. Hiszen csak most fogdos-tam össze őket: még azt sem tudom, ki mennyit ér?

A száraz yoga pedig csak rántott egyet a vállán és a csontjai úgy zörögtek, mint amikor diót ráznak valami zsákban:

— No pedig azok nélkül nincs üzlet. De ha nem adod ide őket ilyen jó áron, két esztendőt sem adhatok az életedért, mivel elszáradsz, mint a számar-kóró az útszélen és akkor a többi kétszáz esztendő is puffra megy.

— Adj hát legalább három napi gondolkozási időt.

— Jó, azt adok. Addig legalább megfőzöm a fürdőket

és megcsinálom a pácokat, meg a kenőcsöket. A mantrát is kigondolom addig.

Az idősztergályos vén csodatevő erre leszedte a szamarakról a mindenféle csodaszerszámokat, nagy tüzet rakott és a nagy üstben egy napig főzte a bűvös fürdőt bürökből, nadragulyából, farkasalmából, beléndekből, varangyos béka mirigyeiből, áspis kígyó mérgéből, pókagyvelőből, sakál-farkas vonyításából, hienák sivalkodásából, hitetlen kutyák káromkodásából. — A második nap a pácokat főzte a középső üstben újdonszülött csecsemők sírásából, akasztott emberek utolsó sóhajtásából, öngyilkosok szomorúságából, szépasszonyok ígéretéből. Harmadik nap pedig a legkisebb üstben az élet kenőcsét készítette el pusztai virágok illatából, balzsamfa gyantájából, szűzleányok nevetgéléséből, meg édesanyák mosolyából.

A kalifa pedig azalatt bevette magát a háremébe és nagyon gondolkozott — kivált éjszaka. A három nap leteltével pedig így szólott a varázslóhoz :

— Odaadom. Vidd őket, de minél hamarabb.

Azzal fölcapott a fakir kezébe.

Három napig tartott a fizetség. Első nap a mérges fürdőben kifürdették a kalifából a régi életét. Második nap megpárolták a megtisztulás pácában. Harmadik nap pedig megkenték az élet kenőcsével talpig. Olyan illatos lett tőle, hogy amikor végigment az utcán, az emberek mind elájultak a nagy jószagtól.

A vén idősztergályos pedig mindent fölrakott a tíz számárra, az asszonynéműeket is, de azok nagyon sivalkodtak. Csakhogy nem a szomorúságtól, hanem az örömtől. Azzal eltisztultak mindnyájan napkelet felé.

A kalifa eleintén nagyon örült a jó vásárnak, de már első nap megütődött azon, hogy akármennyire rágja a hasist, szó sincs semmiféle mennyországról többé. Föl akart a pari pájára ülni : nincs paripája többé. Háborút üzent ; nem volt csatakardja ; megverték. Örülni, nevetni akart, de azt is eladta ; az emberek is elkerülték. Akkor, nagy ritkán a háremét meg akarta látogatni, csak üres szobákban kongotak a lépései. Lassankint belátta, hogy minden életörömét

eladta a hosszú életért. — Kezdetben beletörődött abba a gondolatba, hogy legalább megvan a hosszú élete, de amint az időt fogyasztotta, lassankint észrevette azt is, hogy az, amit ezen a nagy áron vett, nem ér de még egy fületlen gombot sem, mivel kiveszett belőle minden, ami csak jó lehet benne.

Ekkor egy darabig még abban bízott, hogy mégis csak ő fogja Allah lábaihoz rakni a szépséges szigetet, ha letelt a háromszáz esztendő és Allah dúsan meg fogja érte jutalmazni.

Örökre beszállásolják majd a hetedik mennyországba, ahova már annyiszor benézegetett egy-két percre.

Siettette tehát az ácsokat a hajócsinálással. De lassankint észrevette, hogy a fogai sem ragaszkodnak már hozzá, meg a haja sem. Kihullanak; megkopaszodik. Kőszvény is kezdte gyötreni, az ina is megroggyant. A századik születése napját fényesen meg akarta ülni és felült egy szelíd khrumir gebe hátára, de a másik oldalán szintazonképen lefordult. Az igazhívők ezért hangosan kinevették. sőt voltak olyanok is, akik azt kérdezték, miért nem viszi már el a Sátán ezt a vén tevét.

Még aznap leüttette negyven csúfolódó igazhívő fejét, de ezt az időtöltést lassankint úgy megkedvelte, hogy egyetlen este sem tudott elaludni, míg 8—10 fej le nem gördült a palotája előtt. Ezt meghallották az ácsok és azok nagyobb-része is szétszaladt. Lassankint kezdte észrevenni, hogy már sem a háromszáz esztendőből, sem Trinakriából nem lehet semmi. Végül már a palotájából sem mert kimenni, mivel leselkedtek az életére, de mivel a szíve megkeményedett, nem találta meg az Allahhoz visszavezető igaz utat többet.

Amikor pedig élete 140-dik esztendejét is betöltötte és már járni sem tudott a maga lábán, megjelent neki álmában Okba El Nâfi, hős nagyvezére, aki őt győzelmes harcaiban elkísérte volt, de a hamis útra nem akarta követni. Nagy fényességben jött a tenger vizén a szent Bórach paripán ülve és fehér vízporba szóródtak utána a kék hullámok. Megállott és így szólt hozzá :

— Készülj, Jezid El Szúrim kalifa ; a te időd már lejárt.

Te a legnagyobbat akartad és ime most a legkisebbel kell megelégedned. Indulj tehát.

Azzal Allah Sebhan csillagokba nyúló tornyára mutatott, ő maga pedig paripáján büszkén elnyargalt megint a tenger vizén.

Jezid kalifa azonnal leászott arany ágyáról és mivel járni már nem tudott, négykézláb kimászott a sötét utcára. Az emberek kóborló ebnek nézték és odébb rugták. Így jutott el a torony tövéhez: onnan fölmászott a tetejére, de a szíve ott sem nyílt meg az igazságnak többé, mivel már kiszáradt belőle minden jószág és bölcsesség.

Amikor pedig a nap hajnalban föltetszett az égen, a torony tetejéről kiálló vasrúdon, a lámpás helyett, ott himbálódott a kalifa száraz teste. Kidüledt szemével rámeredt a tenger színén messze a hitetlenek földjére, a lábával pedig a hajnali szellő vígan játszadozott.

Írást nem hagyott maga után, mert nem tudott írni, de a krónikások fölírták az ő dolgait. Azonfelül pedig a magasban lehullott a lábáról mind a két sarúja a földre és azt a papok még most is mutogatják Allah Sebhan templomában. Innen lehet tudni, hogy ez a mese szóról-szóra igaz.

KENEDY GÉZA.

OTHELLO.

I. FELVONÁS III. SZÍN.

Velence. Tanácssterem.

A doge meg a tanácsurak asztalt ülnek körül. Szolgálattevő tisztek.

DOGE: Hogy tartson számot hitelre, ha két hír
Sem födi egymást!

ELSŐ TANÁCSÚR: Csupa ellentmondás!
Én száz és hét gályáról értesültem.

DOGE: Én száznegyvenről.

MÁSODIK TANÁCSÚR: Én kerek kétszázról.
De bárha számra eltérők, amint az
Hozzávetésnél könnyen megesik,
Minden jelentés a török hajóraj
Cyprus felé vett útjáról beszél.

DOGE: Gondoljuk meg jól, s hihető. Habár
A számadatok tétovák: mögöttük
Valóság rejlik, nagyon is komoly,
Fenyegető.

MATRÓZ (*kívül*): Hej, héj, hahó, hahó!
(*A matróz belép.*)

TISZT: A gályáink küldöttje.

DOGE: Nos, mi hír?

MATRÓZ: Parancsban adta signor Angelo.

Jelentsem a tanácsnak: a török
Rhodusba készül.

DOGE: Mit szóltok hozzá? újra más.

ELSŐ TANÁCSÚR: Dehogy!

Átlátunk a szitán, csak cselfogás;
Szemfényvesztő szándék. Ha meggondoljuk,
Mily fontos volna Cyprus a töröknek,
S belátjuk, hogy a megszerzése nemcsak
Jobban szíven fekszik, mint Rhodusé,

De jóval könnyebb is, — hiszen híjjával
 Az ostromálló készségek javának
 Koránt sincs fölszerelve úgy, mint Rhodus,
 A harcra kész: — ha mindezt megfontoljuk,
 Nem hisszük, hogy a török oly botor,
 S halasztva, mire elsősorba' tör,
 Véren próbáljon venni kész kudarcot,
 S elvesse azt, mi majd ölébe nem hull.

DOGE: Világos immár, nem Rhodusra készül.

TISZT: Megint új hír.

(*Hírhozó jön.*)

HÍRHOZÓ: Az ottomán hajóhad, nagyuram,

Egyenest Rhodus-szigetének vágott,

Hogy ott egy másik rajjal egyesüljön.

ELSŐ TANÁCSÚR: Így gyanítottam. — Mire becsülöd?

HÍRHOZÓ: Vagy harminc a vitorlás. Fordítottak

A kormányon, s már vissza-úton

Iramlanak, nyilván Cyprus felé. —

Signor Montano, hű és bátor szolgád

Üzeni ezt, s kegyes figyelmetekbe

Ajánlja: hígyetek neki.

DOGE: Világos,

Hogy Cyprus. — Itthon van Marco Lucchese?

ELSŐ TANÁCSÚR: Firenzében van.

DOGE: Írjatok neki,

S lóhalálában vigye a futár.

ELSŐ TANÁCSÚR: Brabantio jó, s vele a vitéz mór.

(*Brabantio, Othello, Jago, Rodrigo és tisztek jönnek.*)

DOGE: Vitéz Othello, készülj útra rögtön.

Halálos ellenség vár: a török.

(*Brabantiohoz.*)

Nem is vettelek észre; jó, hogy jöttél,

Tanácsod ma fölöttébb nélkülöztük.

BRABANTIO: Hát még én a tiéd! Kegyelmes úr,

Bocsáss meg, de nem hivatalos tisztem,

Nem a közügy és nem mindnyájunk gondja

Vert ágyamból föl, csak a magamé.

Zsilipbomlás ez, gátjátörtöt folyam,

Mely minden más bút magába temet,
S nem enyhül semmitől.

DOGE: Mi lelt? Mi baj?

BRABANTIO: A leányom!

DOGE: Meghalt?

BRABANTIO: Számomra meg.

Elcsalták, megrontották, megétették,
Kuruzslótól vásárolt kotyvalékkal,
Mert ekkorát a természet — hacsak
Nem vakról, tébolyultról van szó, —
Ördögi bűbáj nélkül sohse botlik.

DOGE: Bárki legyen, ki ily rút praktikával
Eltántorítá lányod önmagától
S téged őtöle: olvasd rá a törvényt
Véres könyvét és értelmezd magad
Rideg betűit. Még ha fiam is,
Kit vádad sujt.

BRABANTIO: Mély hálám e kegyért.

Im, itt van, ez az: ez a mór, akit
Parancsotok, úgy látszik államügyben
Rendelt ide.

DOGE ÉS TANÁCSURAK: Ez baj! Ezt már sajnáljuk!

DOGE (*Othellóhoz*): S mi volna a te szavad mindezekhez?

BRABANTIO: Mi egyéb, minthogy elismerje: úgy van.

OTHELLO: Hatalmas, tiszteletreméltó uraim,

Kegyesnek ismert nemzeti tanács!

Hogy lányától ez aggot megfosztottam,

Való igaz, mert esküdt hitvesem.

Elvettem; ez a bűnöm és akárhogy

(*csúrnénk-csavarnánk, semmi több. Szavam nyers,*

Nem ért a béke lágy, cirogató

Nyelvén; hisz hétesztendő zsenge karral

Már kardra kaptam s — vagy kilenc hó híjján —

Azóta mind csatákban forgatom.

A nagyvilágról alig tudok én,

Csak haremezőin vagyok otthonos,

Azért aligha nyert ügy az ügyem,

Ha magam szólok. De ha meghallgattok,

Elmondom mégis, hímezetlenül,
 Hogy s mint esett sora e szerelemnek:
 Mily boszorkányság, bűbáj, bájital
 Bűvölte hozzám a leányt. (Mivelhogy
 Ilyesmivel vádoltatom.)

BRABANTIO: Szemérmes,
 Higgadt, tartózkodó; ha összerezzen,
 Belépirul. S ily lány tudná szeretni
 Kor, anyaföld, faj, minden ellenére
 Azt, kitől elrémult, mikor meglátta?
 Gyarló agy tudná hinni csak, hogy egy
 Remek teremtés a természet ellen
 Ily szörnyűt vétsen. Nincs más lehetőség:
 Pokoli furfang mesterkedte ki.
 Hogy mégis így esett. Azért állítom,
 Hogy a leányt vérforraló szerek
 S más kotyvalékok segédelmivel
 Rontotta meg.

DOGE: Állítani nem bizonyosság;
 Vétezd föl derekabbul érveid;
 A látszat pongyolája lenge köntös,
 S ily vádon igen szegényes palást.

ELSŐ TANÁCSÚR: Othello, szólj magad:
 Gonosz mesterkedés igazta le
 S bódítá hozzád a leány szívét,
 Vagy udvarlás csak, szép szavak, minőkkel
 Szív szól a szívhez?

OTHELLO: Esdeklem, urak,
 Küldjetez hölgyemért az «Íjjazó»-ba.
 Hadd szóljon itt apjával ő maga.
 S ha úgy találjátok: terhemre vall,
 Ne éréjétek be pusztá rangfosztással,
 Bizalom-megvonással; mondjátok
 Halált fejemre.

DOGE: Jőjjön Desdemona.

OTHELLO: Zászlós, te menj; te járatos vagy ott.

(Jago, kísérettel, el.)

S míg megjő, mintha magának az égnek
 Gyónnám meg vérem szilajságait,
 Oly híven tárom föl elöttetek,
 Hogyan nyertem meg e szép hölgy szerelmét,
 S enyémet ő.

DOGE: Beszélj, Othello.

OTHELLO: Az apja kedvelt; gyakran hitt magához;
 Sorsomról nyájas szóval faggatott:
 Hogyan vergődtem évről-évre át
 Várvíváson, csatán, jó-, s balszerencsén.
 Elmondtam, kisfiú-koromtól fogva,
 Addig a percig, melyben szóra bírt.
 És rendre szó esett minden keserves
 Viszontagságról szárazon s vizen.
 Hogy függött éltém hajszálon a várfal
 Omló ormán, fogságba hogyan estem,
 Hogy adtak el rabszolgául, s kiváltva
 Mit láttam világjáró utamon.
 Le kellett írnom ős-rengeteget,
 Sivatagot, kövadont, sziklaomlást,
 S bércormot, mely már az eget veri;
 Beszélnem kannibálokról, akik
 Egymást falják, s szörnyeteg emberekről,
 Akiknek fej nő a hónuk alatt.
 Csüggött szavamon Desdemona is,
 De el-elvonták házi dolgai;
 Sebten végzett, s amily gyorsan tehettem,
 Ott termett újra, hogy sovár lélekkel
 Lessen szavamra. Észrevettem,
 S módját ejtém egy zavartalan órán,
 Hogy feltörhessen szívéből a kérés:
 Mondjam el összefüggőn, kereken,
 Mit ő viszontagságos életemről
 Félfüllel hallhatott csak. Ráállottam,
 S láttam, hogy minden sorscsapásra, mely
 Ifjonta ért: könny futja el szemét.
 Mindent elmondtam és ő minden bűmért
 Egy-egy sóhaj-özönnel fizetett.

Fogadkozott: csodás, csodásabb nem lehet,
 Még a követ is megindítaná;
 Inkább ne is hallotta vón, vagy őt is
 Alkották volna ilyen férfit.
 Hálálkodott s kért, ha akad barátom,
 Ki szeretné: bírtam rá, mondja így el
 Történetem, s övé lesz. Elértettem.
 Ő küzdelmes multamért szeretett meg,
 Én azért, hogy megesett a szíve.
 Ez volt a boszorkányság, amit üztem.
 Itt jó maga, legyen ő a bizonyosság.

Desdemona és Jago jönnek, kísérettel.

DOGE: Ez a történet, úgy hiszem, megnyerné
 Az én lányomat is, Brabantio.
 Végy könnyebb szívvel némi csorbaságot;
 Tört fegyverrel is jobb küzdés esik,
 Mint pusztá kézzel.

BRABANTIO: Valljon a leány!
 S ha kiderül, hogy féligmeddig
 Csakugyan ő a kérő: átkozott legyek,
 Ha mást kárhoztatok. — Jőjj, drága hölgy!
 Kinek szavára tartozol hajolni
 Ez úri körben?

DESDEMONA: Édes jó atyám,
 Hajolni kétfelé is tartozom:
 Hozzád, mert éltem s fölneveltetésem
 Hálával tölt el s tiszteletre készit;
 Életadóm, parancsolóm vagy és én
 Lányod vagyok. De hites férjem is van!
 S mint apjától hozzád hajló anyám
 Téged vallott az előbbrevalónak,
 Úgy nekem is hozzá kell szítnom inkább;
 A mór: uram!

BRABANTIO: Jó! Isten hírével!
 Végeztünk. — Urak, térjünk közügyekre. —
 Fogadtam vón inkább lányt, minthogy nemzzek! —
 Jőjj ide, mór!
 Vedd, itt a lány; úgy szívemből adom,

Mint ahogy szívből megtagadnám tőled,
 Ha nem bírnád még. Lányok gyöngye te!
 Föllélekzem, hogy nincs több gyermekem,
 Mert hogy megszöktél: zsarnokukká lennék,
 S béklyóba verném mind! — Uram, végeztem.

DOGE: Szóljon az én számmal most jobbik éned,
 Hadd férközzék egy fokkal közelébb
 E két szív a szivedhez.

Hol nincs mentség, ott véget ért a bánat;
 Meg nem történtté semmi rossz se válhat.
 Ki töpreng a már megesett bajon,
 Újjal tetézi csak, s bajt bajra von.
 Megtréfál sorsunk? oda se neki!
 A béketűrés majd kedvét szegi.
 Ki mosolyog, meglopja tolvaját,
 Ki bűnak ered, az csak önmagát.

BRABANTIO: Mit bánjuk hát az álnok ottománt?

Cyprus miénk, míg mosolyog a szánk!
 Ily bölcs mondás csak ott vigasztalás,
 Ahol a bánkodás: önáltatás;
 De hol a bú-adót mély seb nyögi,
 Türelmfű hiába kötozi.
 Efféle hol méz, hol üröm ige
 Két éllel vág egyszerre kétfele,
 De szó csak szó, s kétlem, hogy fülön át
 Csorgatnák a sebzett szív balzsamát.

Alázattal esedezem, térjünk az állam ügyeire.

DOGE: A török hatalmas fölkészültséggel Cyprus felé közeledik. E sziget ellentálló erejét senki sem ismeri náladnál jobban, Othello. Ámbár ottani helytartónk kiválósága kétség telen, a közvélemény, a dicsőség korlátlan úrasszonya, mégis csak tebenned bízik meg jobban. Ezért el kell viselned, hogy újdun boldogságod fényét elhomályosítsa ez a rád súlyosodó marcona vállalkozás.

OTHELLO: Kegyes tanács, a zsarnok megszokás

Rég pihepárnás ágyammá puhítá
 A harcmezők rideg, göröngyös almát.
 Természetem a zordon erőpróba,

S hogy gyönyörűség, nem is leplezem.
Megvívok a törökkel; vállalom.
De alázattal, könyörögve kérek,
Hogy hitvesemre gondotok legyen;
Illő szálláshoz, illő módba jusson,
Környezze kényelem s oly nép, minőt
Előkelő mivolta megkíván.

DOGE: Talán atyjánál.

BRABANTIO: Azt nem vállalom!

OTHELLO: Én sem.

DESDEMONA: S magam sem. Ott nem lakhatom,
Hiszen a szeme előtt járva-kelve
Csak ingerelném. Fényességes doge,
Hallgasd meg az én együgyű szavam
És gyámolítsd kérelmem, kegyes szívvel
Pecsétet ütve rá.

DOGE: Mit kívánsz Desdemona?

DESDEMONA: Hogy szeretem a mórt s övé szívem:

E végzetes sorsfordulat miattam
Kikürtölheti az egész világnak!
Valója bűvölt még, az igazi;
Othello arca nékem lelke volt.
A magamét én osztatlan egészben
Hősöm dicsőségének áldozom,
S ki itt maraszt, lézengni, mint a béke
Molypilléit, míg ő csatára száll,
Ez áldozattól fosztja meg szerelmem,
S búval senyveszt el míg ő odajár
Dicső útján. Oh hadd menjek vele!

OTHELLO: Engedjetez neki!

Nem ösztökéli ajkam kérelemre
Szemjű gyönyörvág, Isten a tanum!
Sem ifjúi tűz önző gerjedelme,
Hisz bennem meghamvadt már, s nem vet lobbót.
Csak jóvóltáért, ómiatta kérem.
S ég óvjon hinnetek, hogy közelében
Nagy vállalatunk elkontárkodom!
Ha a szerelem lenge szárnyacsapása

Megbénítná cselekvő tetteróm,
 Elszenderítné éber őrködésem
 És küldetésem kárát vallaná:
 Asszony formálja üstté sisakom,
 S szégyen, gyalázat, csúfság és mocsok
 Zuduljon tisztán tündöklő nevemre.

DOGÈ: Menjen, maradjon: döntsétek ti el.

De gyorsan, mert az égetőn sürgősnek
 A rögtön vág csak elibe.

ELSŐ TANÁCSÚR: Ma éjjel indulsz.

OTHELLO: Szíves örömetst.

DOGE: Reggel kilencre jöjjünk össze újra.

Othello, hagyd itt valamelyik tisztet,
 Hogy legyen aki utánad vigye
 Írott parancsunk, s mindazt, ami rangod
 S méltóságod megilleti.

OTHELLO: Zászlósom.

Derék, becsületes, megbízható.
 Gondjára bízom hitvesemet is,
 S bármit, amit szükségesnek ítéltek
 Utánam küldeni.

DOGE: Jó, úgy legyen.

Kinek-kinek jóéjszakát! (*Brabantiónak*) Signor!

Az erény szép, ha folt nélkül való,

S így vőd is szép; sötét, de ragyogó. [demonát!]

ELSŐ TANÁCSÚR: Vitéz mór, üdv! Becsüld meg Des-

BRABANTIO: Tartsd szemmel, mór, ha van hozzá szemed,

Megcsal majd téged is, mint engemet! (*El.*)

OTHELLO: Hű marad, életem rá! Desdemonát

Terád kell bíznom, becsületes Jago.

Add mellé társul feleségedet,

S hozd épségben utánam mind a kettőt.

Jőjj, Desdemonám; parancs-kiadásra,

Ügyesbajos dolgokra, s szerelemre

Egy óra jut csak; fukar az idő.

(*Othello és Desdemona el.*)

RODRIGO: Jago!

JAGO: Szólj, nemes szív!

RODRIGO: Mit gondolsz, mitévő leszek?

JAGO: Ágyadba bujsz, s alszol egyet.

RODRIGO: Vízbe ugrom, még pedig tüstént.

JAGO: Jó. De ha belefulladsz, soha többé jó szemmel rád nem nézek. Elment az eszed, te bolond?

RODRIGO: Az a bolond, aki tovább is húzza, mikor az élet már csak gyötrelem neki s gyógyszeréül meghalást rendel orvosa, a halál.

JAGO: Ekkora mamlaszságot! Négyyszer hét esztendeje nézem nyitott szemmel a világot, de amióta meg tudom különböztetni, melyik a derekas cselekedet és melyik a fölháborító: egyetlen egyszer se bukkantam még olyan emberre, aki tudta volna, hogy önmagát hogyan kell szeretnie. Szívesebben váltanám ember mivoltomat egy páviánéra, semmint pusztá szerelemből vízbe öljem magam egy libáért.

RODRIGO: Mit tegyek hát? Magam is szégyenlem, hogy ennyire odáig vagyok érte. De ha nincs hozzá erőm, hogy változtassak a dolgon!

JAGO: Fittyfenét nincs hozzá erőd! Hiszen rajtunk múlik, ilyenek vagy olyanok legyünk-e! A mivoltunk kert, s akarunk benne a kertész. Tűrjük, hogy csalán verje föl vagy salátát ültetünk belé; kigyomláljuk a kakukkfűvét vagy izsóppal vetjük tele; egyetlen növényfajtaival látjuk el, vagy többfélével; parlagon hagyjuk lustaságból, vagy termővé tesszük szorgalommal: minderre bennünk van a képesség, s hova fordítása tisztára akaratunkon múlik. Ha életünk mérlegén nem volna ott az ész, hogy egyensúlyban tartsa tulsó serpenyőjén a testi vágyakat: vérünk, s hajlamaink alantasága föltöbb furcsa cselekvésekre ragadnának. De hát azért van eszünk, hogy lehűtsük vele szilaj indulatainkat, a bizsergő húst, s a zabolátlankodó gyönyörvágyat. Amit te szerelemnek nevezel, az az én kertemben csak oltó-szemecske vagy fattyúhajtás.

RODRIGO: Ugyan ne beszélj!

JAGO: Egyszerűen a vér ingere, melyet szabadjára bocsát az akarat. Az irgalmát, légy férfi! Vízbe ölni magad? Macskákat fullassz a vízbe, meg vaksi kutyakölyköket! Én barátodul szegődtem hozzád, szolgálatodra, s bízvást elmond-

hatom : tartós, mint a hajókötél, ami hozzád fűz. Soha jobban javadra nem lehettem volna, mint most. Lásd el erszényedet pénzzel. Kövess bennünket a háborúba. Változtasd el becses külsőd holmi álszakállal. Mondom, lásd el erszényedet pénzzel. Az nem lehet, hogy Desdemona tartósan szeresse a mórt. Lásd el jól erszényedet pénzzel. Sem a mór Desdemonát. Erőszakos volt a kezdet, erőszakos lesz a vége is. Lásd csak el bőven erszényedet pénzzel. Ez a mór-fajta állhatatlan népség. Tömd meg alaposan az erszényedet. Ami olyan édes most neki mint a csurgatott méz, olyan fanyar lesz nemsokára, mint a vackor. A menyecske ifjabb után fog esengeni; mihielyt eltelt az ura testével, be fogja látni, hogy elhirtelkedte a választást. Sóvárogni fogja a cserét! Azért csak pénzt az erszénybe, pénzt! — Ha már minden áron el akarsz kárhozni, találj gyönyörűsebb módját a vízbefulladásnál. Szedj össze annyi pénzt, amennyit csak tudsz, s ha csak egy berber csavargó, meg egy nagyon is kitanult velencei dáma törekeny esküje és képmutatása ki nem fognak az eszemen, meg a poklok minden seregén: kényedre hajlíthatod az asszonyt. Hát csak pénzt szerezz. Fulladjon vízbe a rossz-seb! Nem sokat érnél vele. Inkább azon mesterkedj, hogy fölakasszanak a vágyad betöltése után, minthogy a víznek szaladj nélküle.

RODRIGO: Számíthatok rád? Céломhoz segítsz?

JAGO: Bennem megbízhatol. Eredj, szerezz pénzt. Sokszor mondtam már neked, de újra meg újra ismétlem: gyűlölöm a mórt. Szívemen fekszik az ügy, mert az enyém; neked is szíveden fekszik, mert a tiéd. Tartsunk össze, álljunk közösen bosszút. Ha sikerül fölszarvaznod, az néked gyönyörűség lesz, nékem szívétvidítő öröm. Sok mindennel terhes az idő, ami megszületni vágyik. Lódulj, iramodj, hajszold föl a pénzt. Holnap bővebben megbeszéljük. Isten áldjon!

RODRIGO: Hol találkozunk holnap?

JAGO: Az én szállásomon.

RODRIGO: Ott termek jó korán!

JAGO: Helyes. Isten megáldjon! — Hé, te, Rodrigo!

RODRIGO: Mit óhajtasz?

JAGO: Aztán holmi vízbeugrásról szó se legyen, hallod-e!

RODRIGO: Te, mintha kicseréltek volna! A birtokomat mind, mind eladom.

JAGO: Csak rajta! Jó szerencsét! Duzzadjon ám az erszény!

(Rodrigo el)

Bolondból így csinállok pénzes erszényt.

Magamszerzett tudásom csúfolnám meg,

Tacskókkal lopva a napot, haszon

S multság nélkül. Gyűlölöm a mórt.

Suttogják, hogy hitvesi ágyam gyolcsán

Bitorkodott. Nem tudom, igaz-e,

De már a pusztá gyanu is föllázít,

Akár a bizonyosság. Megbecsül

S így annál könnyebb elbánnom vele.

Lássuk csak! Cassio csinos kölyök.

Ha kitúrom, s mellé bosszút is állok

Kettős fondorlattal... De hogy? Hogyis?

Fülébe majd azt duruzsolgatom,

Hogy Cassio cicázik hitvesével.

Nyájas, finom, termetre daliás;

Kész asszonycsábító, tehát gyanus.

A mór egyenes, nyílt természetű,

Becsületesnek lát, ha annak látszol;

S orránál fogva úgy vezethető,

Mint a számár.

Megvan! Már megfogant! Éj s pokol árnya,

Vessétek szörnyszülöttem napvilágra!

Fordította HARSÁNYI KÁLMÁN.¹

¹ Othello-t Shakespere műveinek a Kisfaludy-Társaság által kiadott gyűjteménye Szász Károly jeles fordításában közölte; e műfordítás a gyűjtemény kiemelkedő darabjai közé tartozik. De ki szabhatná meg az újabb műfordítóknak, hová forduljon érdeklődésük, lelkesedésök? Shakespere minden nyelven új meg új műfordítókat lelkesít munkára. E drámát a Nemzeti Színház közelebb a szintén jeles új fordításban szándékszik színre hozni, melyből e részletet közöljük.

(Szerk.)

SZEMLE.

Az esztergomi érseki szék betöltésének kérdése.

A trianoni halálos ítélet a teljesen védtelen magyar nemzetet, mely Europa közepén, Pannonián, Dácián és a Kárpátoktól le Délre a Duna-Tisza-öntözte területeken át egyedül tudott több, mint ezer éves és Nyugot védbástyájául századokon át szolgáló államot alkotni, a megsemmisítés örvénye elé sodorta.

Ki sejthette volna, hogy ez az úgynevezett békeszerződés még az első, a szent király István részére a francia pápa, II. Sylvester által adományozott főkegyúri jog gyakorlását is békóba fogja szorítani.

A kétharmad területétől és népességétől megfosztott Magyarország királyát is el kellett űzni ősei trónjáról, nehogy a letiport, megalázott, kifosztott, fegyvertelen ország megtámadja az állig felfegyverkezett nagyhatalmakat és a rajta osztozkodó szomszédokat.

A nagyhatalmak parancsára meghozattak csakhamar az 1920 : I. és az 1921 : XLVII. törvények, melyek megszüntették a királyi hatalom gyakorlását, IV. Károly uralkodói jogait, az ausztriai ház trónörökösödési jogát és ekként a királyválasztás joga a nemzetre visszaszállt.

Az első helyen említett törvény 13. §-a pedig kimondta, hogy az országos főhatalom élére állított kormányzó a «főkegyúri jogot nem gyakorolhatja».

Ez azonban külön törvény hozatala nélkül is áll, mert a főkegyúri jog — mint önként érthető — az egyházban gyökerezik és ezt a jogot a pápa a királynak adta, már pedig az ő rezervált főkegyúri jogát, a főpapok kinevezését csak a király gyakorolhatja és ez a jog király nem léteben az ország szuverénitását bíró főhatalmat nem illeti meg.

Világos, hogy a főkegyúri jog gyakorlása szünetel, ámde ennek törvényben kimondásával, melynek alkalmazásán századokon és századokon folyt vita, az ügy nincs elintézve. Miként történhetett, hogy a főkegyúri jog gyakorlásának szüneteléséből a római kúria irányában előállott új helyzet és ennek következményei nem jutottak a királyi szék betöltéseig tartó ideiglenes állapot megoldását biz-

tosító tárgyalásra? Talán rövid volt az idő? Lehet. De nem volt akadálya annak, hogy a törvényben a pótlólag még szükséges intézkedésnek elrendelése kimondassék.

Hiszen ha nincs is király, ki főkegyúri jogánál fogva a püspöki kinevezést gyakorolhassa, pedig ezt p. o. Franciaországban a királyi hatalom megszüntetése után az I. Napoleon és a Szentatya közt kötött konkordátum értelmében a *respublica* elnöke az állam és egyház elválasztásáig a «*nominamus*» kifejezéssel gyakorolta, a mai helyzetben, ha nincs is főkegyúri kinevezés, az állam főhatalmának szükséges tudnia, hogy a római kúria kit állít az egyházmegye élére és ki az, ki püspöki kinevezése által az ország törvényhozásának tagja lesz azelőtt a főrendi, ma a felsőházban. De ez még nem minden. A főpapok halála után az egyházi javadalmakat a kincstár veszi át és őt illetik azoknak a széküresség alatti jövedelmei mindaddig, míg a megüriült érseki, püspöki, apáti, préposti szék be nem töltetik. Ez volt a király joga Franciaországban is a *jus regaliæ* alapján.

A megüresedett püspöki székek fenntartására szolgáló javadalmakat, melyek bevételei a még fennálló törvények szerint a királyt illetik, az ország kormánya veszi át, kezeli és igazgatja azokat és a kincstárba szolgáltatja be a jövedelmeket mindaddig, míg az új püspök ki nem neveztetik, amidőn a kormány megállapítja a javadalom bevételeiből az elhalt püspök hagyatékát, továbbá a kincstárt, az egyházat, végre a javadalom átvételének idejétől kezdve az új püspököt illető jövedelmek szétosztását.

A megüresedett püspöki javadalom bevételeit azonban József császár, ki megszüntette 1783-ban azoknak a kincstárba beszolgáltatását, az általa eltörölt szerzetesrendek vagyonából alakított vallásalap javára, plébániák alapítására, templomok építésére és fenntartására rendelte az egyház javának előmozdítása végett.

Így maradt az Ferenc király idejéig, ki 1792-ben az udvari kamara előterjesztésére elrendelte, hogy miután a nyilvános igazgatás minden ága 1790. évben az előbbi lábra visszahelyezett... mi sem lehet jogosabb és méltányosabb, mint hogy Én is éppen azon jogba ismét visszahelyeztessem, melyet az ország alkotmánya és a törvények értelmében minden elődeim és Magyarország királyai elláthatatlan időktől kezdve gyakoroltak, és amelyre nézve egyedül boldogult emlékü nagybátyám, József császár tett önkéntes pillanatnyi kivételt. Jóváhagyom tehát az udv. kamarának alapos javaslatait és fenntartom Magamnak minden az Én adományozásomtól függő egyházi javadalmaknak ezentúl a kincstárba bevonandó időközi jövedelmeit oly szükségletekre fordítani, melyeket Én az idő és a körülmények-

hez képest a legsürgősebbeknek és a legáltalánosabb hasznúaknak fogok találni.»

Ez az állapot maradt meg 1855-ig, midőn a szentszékkal kötött konvenció tárgyalásainak egyik eredményeül boldogult Ferenc József március 17-én az egyházi beneficiumok időközi jövedelmeiről intézkedik, melyeket, mint a szentszékkal 1855 aug. 18-án kötött konvenció 36-ik szakaszában is foglaltatik, «az ő elődei a magyar királyságban századok hosszú során át békességben bírtak», a vallásalap javára lemondott.

Fel lehetne vetni, nem indokolatlanul, azt a megjegyzést, hogy a kincstárt illető jövedelemnek más célra rendeltetéséhez a törvényhozás hozzájárulása is szükséges lett volna. Erre azonban az a válasz lenne adható, hogy az intézkedést II. József is, Ferenc József is, bár nem, illetőleg még nem koronázott királyok, főkegyúri joguk alapján tették, mely jogról azonban a szóban lévő konkordátum — érthetőleg — meg nem emlékezik.

Ezt a kérdést azonban mellőzve, ma is sértetlenül fennáll közjogunknak az a tétele, hogy a püspökök kinevezése a királyt illeti, és ha időlegesen nincs is király, ki ezt a jogot gyakorolhassa, a püspök halála után a királyt helyettesítő főhatalom rendelkezik a javadalom fölött, amelyet kezelésre átvesz, jövedelmeit beszedi, és ha az új püspök kinevezetett, kibocsátja az utasítást, hogy a javadalom neki a hűségeskű után átadassék.

És ime meghozatott az 1920. és 1921. évi törvény a nélkül, hogy a változott helyzet igényeinek lehetően megfelelően az ügy legalább is ideiglenesen tisztáztatott és rendeztetett volna. Így történhetett meg, hogy gr. Csáky Károly halála után a váci püspöki székre igen érdemes egyházi személy nevezetett ugyan ki, azonban annak figyelembevétele nélkül, hogy a beneficium a kormány kezében van. Nagyon természetesen ezután az egyház a javadalom átadása iránt való kérelemmel fordult a kormányhoz. Egy percre felmerült az a gondolat, hogy a beneficium átadásának nem adatik hely. Az új püspök azonban letette a hűségeskűt és az átadás megtörtént.

Vajmi szükséges lett volna tehát, mint említettük, a királyfosztó törvény meghozatala és a főkegyúri jog gyakorlásának függőben maradása után is a főkegyuraság intézményéből folyólag a kormányt a bekövetkezett változás mellett is megillető ügyek tisztázásáról és a római kúria által méltányolt súlyos helyzetben felmerülő kérdések ideiglenes megoldásáról gondoskodni. Ez mindenesetre sokkalta sürgősebb és fontosabb lett volna, mint a kanonokoknak, továbbá már nemlétező apátságok, prépostságok címeire apátok- és prépostoknak a püspökök által — egyébiránt teljesen indokolt — kinevezését és az

ily címekben gazdagabb egyházmegyékből a szegényebbek részére címek kölcsönzését illető ügy elintézése minisztertanácsi jóváhagyó tudomásvétel mellett.

A helyzet az esztergomi érseki szék megüresedésével sokkal nehezebbé vált, mint midőn a váci, a kalocsai és a pécsi főpapi székek vesztették el halálozás és áthelyezés következtében főpásztorukat és a megüresedett érseki és püspöki székekre az új főpapok kinevezettek.

A helyzet azonban nem a primási és a hercegi cím miatt vált nehezebbé, amelyről a boldogult primás tévesen mondotta, ha ugyan így mondotta és nem tévesen hallották az illetők azt a nyilatkozatát, hogy ő az utolsó hercegsprimás.

A hercegi címet és méltóságot III. Károly diplomája az esztergomi érsekséghez kötötte. Ez Magyarországon az egyetlen eset, míg Ausztriában több érsek- és püspökséghez van kapcsolva a hercegi cím. Az illető érsek vagy püspök főpapi székének elnyerése által bírta és bírja mint például az újonnan kinevezett seckau püspök az azzal összekötött hercegi címet. Károly király 1714. évi diplomájában, melyet Keresztély Ágost bíbornok-primáshoz intézett, így szól: «... kedvességednek az érseki széken utódait a római szent birodalom valódi hercegeinek címére s a birodalmi hercegség méltóságára emeltük... ezen órától kezdve... mindörökké neveztesse mint a szent birodalom hercegei (mindazonáltal ugyanazon állapotban épen maradván az ő régi és valódi címeik és méltóságaik, valamint Magyarországnak is ebbeli határozatai, jogai, kiváltságai és szokásai).»

Az ország rendei 1715-ben a 111. t.-cikkkel fejezték ki hálájukat a királynak és Keresztély Ágost érseknek.

Ami pedig a primási méltóságot illeti, senki sem vonhatja kétségbe, hogy a magyar egyházban a primátus az esztergomi érseket illette és illeti már kezdettől fogva.

A primás kifejezést először II. Endre 1239-ben használja, midőn az esztergomi érsekről azt mondja, hogy locum primatis tenet. IX. Bonifác pápa pedig Zsigmond király közbenjárására Kanizsay János érseknek a primásság jogát és a született követi előjogot adományozta 1394-ben. Megerősítette ezeket a jogokat 1452-ben V. Miklós pápa is, midőn Széchy Dénes kardinális állott az esztergomi érsekség élén (1440—1465).

Újabb megerősítés Bakócz Tamás érseksége alatt történt, ki már mint bíbornok és velencei pátriarka a II. Gyula halála utáni választásnál pápajelöltképpen szerepelt Medici bíbornok mellett, ki

X. Leo pápa néven ült Péter apostol székébe és aki Bakóczot az ő primási és született követi jogaiban Magyarországra és a kapcsolt és kapcsolandó részekre — utódaira is kiterjeszkedőleg — megerősítette.

Ugyanezt írja XI. Kelemen pápa is a szász herceg, Keresztély Ágosthoz intézett brévéjében, melyet válaszul küldött a primásnak «az egyház legfelsőbb tekintélye, a királyi méltóság és az ő primási jogai védelméről» szóló levelére a következő szavakkal buzdítván őt azok további védelmére . . . *tuique ipsius Jura, propter Primatis munus, quod cum Ecclesia Strigoniensi in Hungariæ Regno obtines.*

Ma a primási méltóság egyházi részéből már vajmi kevés maradt fenn. Tulajdonképpen csak a fellebbezés a primási szentszékhez. A püspöki karnak ő a feje, ki a püspököket ülésre hívja össze, melyen elnököl. Nemzeti zsinatot hívhat össze. Az apostoli keresztet más érseki tartományban maga előtt vitetheti.

A római kúria hivatalos irataiban, a kinevezésekben a primási méltóság azonban nem említetik s csak kivételesen, elvétve fordul elő a primási cím egyéb, inkább magán, vagy esetleg officiosus levelekben, de mégis előfordul és miután Magyarországon a primásnak közjogi első és kiváló állása van, önként érthetőleg ezt Róma tiszteletben tartja és ezért történik, hogy a római nem hivatalos levelek borítékán a címezés külön-külön *Principi, Primati* szavakkal kezdődik. A hercegi címet külön csakis az esztergomi érsek használja, míg a birodalmi hercegi címet bíró többi érsek és püspökök «*Fürsterbischof*» és *Fürstbischof*-nak nevezik magukat.

A primások azonban, Magyarországot sem kivéve, valamint a többiek, így például a salzburgi, a lyoni, a malines-i érsek, kik Gallia, Németország, illetőleg Belgium primásaiképpen is neveztetnek, csak a pusztá címet bírják és a római kúria által *Gerarchia cattolica* és *Annuario pontificio* címzéssel kiadott általános sematizmusban meg sem említettetnek!

Megcsonkult a magyar primási méltóságnak közjogi része is, ám azért a primás-érsek személye közjogi méltóságaink közt az első helyen áll, mint ezt számos törvényünk megállapítja. Ő koronázza meg a királyt, kinek első tanácsadója, a Szt. István-rendnek Mária Terézia által alapítása óta gr. Barkóczy Ferenc érsektől kezdve nemcsak főpapja, hanem külön királyi kinevezéssel rendszerint nagy keresztese is!¹

¹ Dubois cardinalist, Párizs érsekét a becsület-rend lovagkeresztését a köztársaság elnöke csak két éve, hogy a rendben tisztté léptette elő!

Országunk primása régi méltóságainak címei közül azonban máig megtartotta a király fő és titkos kancellárjának, aki a királyi kettős pecsétet Kopácsy-ig őrizte, továbbá a római szentszék született követének, valamint Esztergom vármegye örökös főispánjának címét.

Az esztergomi érseket továbbra is, mint eddig, megilleti a primási és a hercegi méltóság. Ezen kérdés fölött vitatkozni valóban fölösleges lenne.

Ámde rendkívül nagy fontosságú az a kérdés, hogy miként történik majd az érseki szék betöltése most, midőn az érseki megyéhez tartozó területnek legnagyobb része idegen állam uralma alá jutott. Azelőtt az esztergomi érsek joghatósága alá az 1917-iki sematismus szerint a főkegyházakon kívül 473 plébánia tartozott több, mint 1,600.000 hívővel, ma, a folyó évre szóló névtár szerint az ország és az egyházmegye szétszakítása után 108 plébániában — a budapestiekkel együtt, a lélekszám 708.869, melyből a fővárosra 552.607 és a vidékre 156.262 esik.

A püspök kinevezését tartalmazó pápai bullákban ugyanis megállapítatik az a terület, melyre a püspök joghatósága kiterjed. A bulla tehát konstatálni fogja, hogy az elveszett területeken levő plébániák már nem tartoznak az esztergomi érsekséghez s ezzel kimondja, hogy joghatósága csak a trianoni béke által megcsonkított egyházmegyére vonatkozik?

A római szentszék, azóta, hogy Magyarországnak és Ausztriának is megcsonkítása bekövetkezett, oly egyházmegyében, melyben az ő főpapjának, mint Nagyváradon gr. Széchenyi Miklósnak elhalálozása által a főpapi szék megüresedett, ennek élére apostoli adminisztrátort állított. Ugyanílyképpen járt el, midőn Glattfelder, a csanádi püspök elhagyta temesvári székhelyét és Szegedre költözött át. Ekkor a csanádi egyházmegyéből Romániának jutott részre Temesvárott rendelt adminisztrátort, míg a Szerbiához csatolt szerb-bánsági részre a belgrádi érseket nevezte ki adminisztrátornak. Az Olaszországba eső brixeni püspökségből Ausztriánál megmaradt részre Innsbruckba, a munkácsi egyházmegyéből Magyarországnál megmaradt részre pedig apostoli adminisztrátort Miskolcra (Papp Antal címzetes érsek, volt munkácsi püspök személyében) nevezett ki, míg a nagyváradai püspöki megyéből Magyarországnak megmaradt részen levő 32 plébánia számára Mayer Antal apostoli adminisztrátor dr. Lindenberger János nagyváradai kanonokot debreczeni plébánost nevezte ki helyettese gyanánt.

De ami bennünket leginkább érdekel, mert a legnagyobb fontos-

ságú, az az esztergomi érsekségnek Csehszlovákia számára leszakított részére, jelesen a nagyszombati vikáriátus és a komáromi főesperesség területére a szent atya által a neki közvetlenül alávetett apostoli adminisztrátor kinevezése. Ezen az esztergomi érsekség joghatósága alá már nem tartozó területen a cseh kormány Nagyszombatban vagy Pozsonyban (?) egy új püspökség és egy püspökségnek (talán a nyitrainak) érsekségre emelését szorgalmazza.

A római kúria részéről apostoli adminisztrátor kinevezése mindenestre jóakaró intézkedés volt, mert ily módon az idegen állam uralma alá jutott magyar egyház eredeti határai megmaradtak és az apostoli adminisztrátor kinevezése egyelőre nem praëjudikált a határookra vonatkozó kérdés megoldásának.

Ámde a mai állapot az esztergomi érsekség joghatóságát illető rendkívül nagyfontosságú kérdés megnyugtató végleges megoldásának útjában áll és az állandóan nem tartható fenn. Ezt a cikket még a holdogult primás életében írtuk. Azóta azonban átköltözött az örökkévalóságba és most már bekövetkezett ezen kérdés eldöntésének ideje, kapcsolatban a megárvult érseki szék betöltésével.

Mellőzve a betöltésnél a nehéz személyi kérdést, e mellett felmerül a még nagyobb fontosságú kérdés, hogy mily módon történjék az érseki szék betöltése. Az egyház és az ország érdeke megköveteli, hogy a betöltés végleges legyen és az egyházmegye megkapja az ő érsekét és az ország a kath. egyháznak főpapját, kinek alkotmány és közjogunk szerint bírt előjogai megcsönkultak ugyan és még nagyobb csorbulás esett az ő primási méltóságán is, de még mindig oly kiváló előjogok fűződnek mindkét irányban az ő érseki és primási méltóságához, melyeknek sértetlen érvényben febantartása szent kötelesség.

Nagy nehézséget okoz az országhatárok rendezésére vonatkozó kérdés megoldásának hiánya. Ha a szentszék a püspöki széket betölteni kívánja, akkor a kinevezési okmányba tartozik annak a területnek megállapítása, melyre az ordináriusnak, az érseknek püspöki hatalma kiterjed. Azonban ebbe a trianoni szerződés által elszakított részeket nem veheti be. Ezért történt eddig, hogy a határok tekintetében hátrányos intézkedés a kívánatos rendezésnek útjában ne álljon, a szentszék egyelőre apostoli adminisztrátorokat nevezett ki.

Ámde van-e remény arra, hogy az egyházmegyék, jelesen az esztergomi egyházmegye határainak rendezése iránt Magyarország és Csehország közt a római kúria hozzájárulása mellett elfogadható egyezmény oly rövid idő alatt jöheszen létre, mint ezt az egyház és a hívők érdeke megköveteli. Ha pedig ez be nem következik, akkor alig képzelhető, hogy a jövőendő érsek az egyházmegye területének

megjelölése nélkül neveztessek ki. Ez esetben pedig apostoli adminisztrátornak kirendelése válnék szükségessé, mi azonban a legfájdalmasabb benyomást idézné elő az országban. Esztergomnak nem lenne érseke, az országnak nem lenne primása!

A mohácsi vész után az országnak óriási területei több mint másfél századon át török uralom alatt szenvedtek. Elpusztult fővárosa, elpusztultak templomai, intézményei, lakatlanokká, néptelenekké, sivatagokká lettek mindama részei, melyek török hódoltság alá jutottak. Az ország fővárosa Pozsony lett és egyszersmind koronázó városa, mely az ország igazgatásának is központja és a primásoknak 277 éven át székhelye Nagyszombaton kívül, hová az esztergomi káptalan is költözött és ahonnan szintén mint központból indult ki a sok sebből vérző kath. egyház helyreállításának, a tudományok, az iskolák fejlesztésének fáradságos nagy munkája az agyonsanyargatott ország megmaradt részeiben. És nem oly hosszú idő lefolytával, a mohácsi vész után, a nemzetnek már viaskodnia kellett a bécsi kormány központosító és germanizáló törekvéseivel, József császárnak a magyar törvények ellenére végrehajtott önkényes intézkedésein át 1848-ig és a szabadságharcnak orosz segítséggel leverése után a Bach-rendszer alatt, midőn a germanizáció leghívebb munkásait a cseh hivatalnokok szolgáltatták.

Az 1867. évi kiegyezés végre annyi százados elnyomás után meghozta a kettős monarchia keretében az ország függetlenségét, de még 50 év sem mult el és bekövetkezett a világháború és ezzel a trianoni béke, mellyel az országot földterületének és népességének két harmadából kifosztották és melynek áldozatul estek a nemzetnek majdnem valamennyi vidéki városai és kultúr-központjai, köztük Pozsony, az országnak hosszú időn át koronázó és fővárosa, a kath. egyháznak, a primásoknak székhelye Nagyszombattal, a kis Rómával együtt! És a primás, az esztergomi érsek elvesztette egyházmegyéjének legnagyobb részét, úgyhogy plébániáinak száma ma Budapesttel együtt, mint említettük, nem több, mint 108.

Vajjon lehetne-e és miként az esztergomi megye határainak nehéz kérdését áthidalni? Ezen fordul meg az egész ügy elintézése. Eleinte az elszakítás után megmaradt az esztergomi érsek joghatósága az egész nagyszombati vikáriátushoz és az ezenkívül az elszakított egyéb részeken fekvő főesperességekhez tartozó plébániák fölött. Utóbb ezt bizonyára a folytatott tárgyalások alapján fenntartani nem lehetett és az érsek vikáriusa helyébe a szent atya a maga apostoli adminisztrátorát nevezte ki. (Amministrazione Apostolica ad nutum S. Sedis.)

Most, Csernoch primás halála után, az érseki szék betöltésénél a régi határokat nem lehet belevenni a kinevezési okmányba, már pedig ha ez ütközőpont lenne, akkor, már említettük, az apostoli adminisztrátor kinevezésének szüksége kerülne szóba. Ezt alig lehetne másképpen elkerülni, mint azzal a megoldással, hogy a kinevezendő érsek a mai statusquo alapján nyerhetné megbízatását a püspöki hatalom gyakorlására.

Ámde, mint fentebb példákat hoztunk fel, vannak egyházmegyék, melyekből plébániák más püspök területére is esnek. Itt különösen felenlítjük azokat, melyek Csehország illetőleg Ausztria területén az apostoli szentszékek alávetett exemt boroszlói hercegpüspöknek: Bertram kardinálisnak vagy viszont Szilézia és Németország területén a prágai és az olmuíci érseknek joghatósága alá tartoznak. A boroszlói püspöknek a cseh keleti és nyugati Sziléziában 70 plébániája, 9 fiókegyháza van 250,000 hívővel, az olmuíci érseknek porosz területen a katecheri gen. vikáriátusban 41 plébániája és 5 fiókegyháza 80,562 hívővel, a prágai érseknek pedig szintén porosz területen a glatzi ált. vikáriátusban 55 plébániája és 9 fiókegyháza 163,550 lélekkel.

Mi sem méltányosabb és indokoltabb, mint, hogy ha a nagyszombati vikáriátus az esztergomi érsek joghatósága alól a Szlovenszkóban esetleg felállítandó új püspökség hatósága alá kerül, legalább azok a területek, amelyek az esztergomi főszékesegyházi vikáriátustól és az esztergomi főesperességből kiszakítottak, az esztergomi érsek joghatósága alatt megfelelő formában megmaradhassanak.

Erre bizonyára legalkalmasabb mód az lenne, ha az esztergomi érsek hatósága alatt vikáriátus állíttatnék fel. Ha ennek keresztülvitele mégis legyőzhetlen akadályokba ütköznék, akkor a magyar plébániák kormányzására külön magyar püspökségnek szervezése lenne kívánatos és szükséges.

Az esztergomi érsekségben három vikáriátus van: az esztergomi, a budapesti és nagyszombati (ma apostoli adminisztrátúra).

Az esztergomi vikáriátushoz tartozik a főszékesegyházi, a nógrádi, a honti, a barsi, a komáromi főesperesség 22 kerülettel. A budapesti vikáriátus az esztergomi székesegyházi főesperességhez tartozó budapesti kerülettel. A nagyszombati vikáriátus részben az esztergomi főesperességgel és a nyitrai, sasvári és pozsonyi főesperességgel és 25 kerülettel.

Az esztergomi vikáriátusból a barsi főesperesség teljesen a nagyszombati apostoli adminisztrátor alá tartozik, valamint az esztergomi főesperességből a párkányi egész kerület, sőt a nógrádi,

honti, barsi, komáromi főesperességekből az esztergomi egyházmegyének nem maradt meg több plébániája, mint 30.

A nagyszombati apostoli adminisztratúra alá tartozó komáromi kerületi kilenc plébánián kívül (32,809 hívővel) és a párkányi kerületi 12 plébánián kívül (32,562 hívővel) a többi magyar plébániák száma még 91!

Fejtegetésre és indokolásra nem szorul, hogy mily nagy vallási és egyházi érdekek fűződnek ahhoz, hogy a magyar plébániák az esztergomi érsek joghatósága alá vikáriusa útján visszakerüljenek, mi ellen a fent felsorolt számos példák után egyházi szempontból észrevétel alig tehető, vagy azok számára legalább magyar püspökség állíttassék fel. Szabad hinni és remélni, hogy már derengeni kezd az igazság, a méltányosság napja, mely reá világít a békés megoldások útjára. Alig lehet kétkedni a fölött, hogy a szentszék a legnagyobb jóakarattal törekszik a primás halála által még súlyosabbá vált helyzetben az esztergomi érseki szék betöltését közmegnyugvásra elintézni és a cseh uralom alá jutott magyar plébániák kérdését kedvező megoldásra juttatni, mert ez nemcsak a magyar plébániák, hanem magyar kath. hívőknek, hanem magának a kath. egyháznak is nagy érdeke.

ZENE.

A zenei év

(1926 október — 1927 június).¹

Az elmúlt zenei év eseményeinek összefoglalása kedvezőbb képet ad, mint az előző. Emelkedő lüktetéséből kiérezhető a jó jövő ígérete.

Itt az ideje, hogy a magyar zeneművészet értékeire rámutatva, előálljunk azzal a kéréssel, melynek meghallgatásától függ a «jobb jövő».

Anyagi támogatás nélkül minden művészet elsorvad. Ezért támogatni kötelesség. Szomorú szárnyaszegettségünkben százszerosan az, mert ha a magyar művészet nő és erősödik, kiszámíthatatlan energiájával megszerzi magának érvényesülési területét szűk határainkon túl is, amellyel kultúrfölényünket lépten-nyomon bizonyíthatjuk a nagy nemzetek előtt. Történelmünk sok példát mutat, hogy mikor alig lélekzettünk, az irodalom erejéből új életre keltünk. A magyar betű a legvitézebb magyar katonánál is erősebb harcosa a nemzeti ügynek. Gondoljunk csak a közelmultra, Tompa, Vörösmarty idejére!

Ugyanilyen erő rejlik a faji magyar zeneművészetben is.

A jó politikának adottságokhoz kell igazodnia. Kultúrpolitikánk irányzata érzi ezt. Kormányzatunk tudósainkat, íróinkat, képzőművészetünket talán erejét meghaladóan is támogatja. Támogatja olyan nehéz viszonyok között, amikor nincsenek jó utaink, kevés a kórházunk és száz más elsőrendű fontosságú létfenntartási kérdésünk rendezetlen. De a kultúrának ebben a hadjáratában a zeneművészet alig vesz részt. Mostohagyermekként sír, mert nem állították arra a helyre, amely megilleti. A zeneművészet Beethoven ideje óta nem csak szórakozás. Erősebb és hódítóbb, mint a nyelv. Mert világnyelv! Nem volna-e célirányos a magyar zene világnyelvét megismertetni mindenhol?

¹ Az 1925 október—1926 júniusi összefoglalást a *Budapesti Szemle* 1926. évi szeptemberi számában közzétük.

A magyar társadalom a magyar zeneművészettel szemben megértő, de egyedül nem vállalhatja a mecénás szerepét. Ha a kultusz-kormány tudósainkat, festőinket, szobrászainkat, építészeinket támogatja, miért mostoha a muzsikával szemben? Aránylagosságról beszélünk, költségvetési tételekről. A zeneművészet támogatására egy évre 157 millió állott a kultusztárca rendelkezésére. Ez nem összeg! Lehet a Palestrina Kórusnak évi 1—2 milliót, a Budapesti Ének- és Zenekaregyesületnek három milliót s a Filharmóniai Társaságnak 50 millió segítséget adni?... Akkor, amikor nem irigyelt, de ezekhez képest kiáltó összegek jutottak egyéb művészeti és tudományos célra?

De ne vonultassuk fel a bizonyítékokat, hiszen kérni akarunk és szerényen sorunkra várunk. A kultuszminiszter úr, akinek gondosága közismert, nem feledkezhetik meg rólunk, csak utolsónak hagyott a sorrendben, holott mi lehettünk volna a legjobb előcsatárok a nagy nemzetek szeme elé vitt magyar kultúrhadjáratban. Mert a zene azonnal hódít, s ha muzsikánkat jobban megismertethettük volna, bizonyára nagyobb érdeklődéssel várná a külföld irodalmunkat és képzőművészetünket.

*

Az Operaház sokkal jobb művészeti eredményt mutatott fel, mint az előző évben.

A színházi év szeptember 26-án nyílt meg s június 8-án zárult. Tehát két héttel tovább tartott, mint az előző. Ez alatt az idő alatt 213 előadás volt, míg az előző évben csak 206. A 213 előadásra 57 opera, 8 balett és egy oratórium esett. Az oratóriumot is beleszámítva, 8 magyar szerző műve összesen 41 előadást ért meg és 49 idegen opera 183 előadást. A balettek közül 4 magyar mű 9 és 4 idegen 11 előadást. Amint látható, az arány nem kirívó, sőt az előző évek és évtizedek idegenimádó irányzatához képest magyar szempontból (amely egyetlen kötelező szempontja az Operaháznak!) haladó, megnyugtató. Összesen 6 bemutató volt, kétszer annyi, mint az előző évben. Ebből 4 opera, 1 oratórium és 1 balett. Az újdonságok közül 3 magyar mű és 3 idegen. Bemutatók: *Assisi Szent Ferenc* oratórium (okt. 9.), *Háry János* daljáték (okt. 16.), *Petruska* balett (dec. 11.), *Fanni* opera (febr. 16.), *István király* opera (ápr. 2.) és *Falstaff* opera (május 12.). A hat újdonság közül Beretvás Hugó és Lányi Viktor *Assisi Szent Ferenc*e a nagy Szent halálának hétszázéves emlékünnepe alkalmából került színre. Jelentéktelen alkalmi mű. Egy előadást ért meg.

Kodály Zoltánnak, a magyar zene elismert mesterének első színpadi műve, a *Háry János*, melynek szövegét Paulini Béla és Harsányi Zsolt írta, nagy nyeresége a magyar dalműirodalomnak. Az operaházi vaskalaposabb közönség megdöbbsent e műfaj szerint felemás ópusz előadásán. De jól mulatott, magyarul szórakozott, mert a színpad közvetlensége meghódította. Úgyhogy a daljáték nyolc hónap alatt 12 előadást ért meg. Jól tudjuk, hogy a külső siker ritkán áll arányban a belső értékkel. Kodály *Háryja* annyira faji, magyar muzsika, hogy minden magyar lelket megfog. Ilyen szellemű művek után áhítozik az első magyar dalszínház s ha a *Háry* évtizedek előtt készült volna és két-három testvére nő, Operaházunk játérendje nem negyed, hanem legalább felerészben magyar művekből állana. A *Háry János* előadása dicséri Operaházunkat, amelyből Márkus László főrendezője az érdem nagy része.

Kitűnő eredménnyel dolgozik osztályostársa, a másik főrendező: Szemere Árpád is. Márkus emelkedett művész, Szemere értékes gyakorlati erő. A két mester keze máris átvarázsolta az előadásokat. Szemere Árpád Szabados Béla *Fanni* című lírai dalművében mutatta meg kvalitásait.

Szabados Béla a magyar muzsika legfinomabb szavú költője. Új operája is csupa érzelem és légység. Pasztellszínű magyar partitúra. Tárgya kedves, régi és magyar. Mohácsi Jenő a szövegkönyvet több megalkuvással (mert a színpad mindig megalkuvás) és kevesebb finomságkereséssel írhatta volna. A *Fanni* négy hónap alatt hat előadást ért meg. Az Operaház bizonyára gondoskodni fog arról, hogy e magyar vezérkönyv kincsei a most induló szezonban is kivirágozhassanak.

Európa és Amerika ma legfelkapottabb muzsikusának, a legújabb zene vezérének, Stravinszki Igornek egyik legzseniálisabb színpadi művét, a *Petruskát* szívesen fogadtuk. Szertelen partitúra, de költői kéz munkája. Jó választás volt. És szép előadás. Az érdekes «burleszk» hét előadást ért meg s valószínűleg állandóan műsoron marad, mint minden nagyobb operaszínpadon.

Verdi *Falstaffja* nagyon hiányzott játérendünkből. A nagy olasz daloló nálunk ma inkább él, mint valaha s ha *Falstaffját* nem ismerjük, hiányos képet kapunk róla.

Zenetörténetileg értékes bemutató volt Beethoven *István király* című ünnepi játékának előadása. A legnagyobb zeneköltő centenáriumi ünnepségei során került eléink ez az ópusz, melyet a pesti Királyi Városi Színház (német színház) megnyitására írt a Mesterek Mestere. Ugyanerre készült az *Athén romjai* című opera is, melyet

kár volt mellőzni az ünnepélyek rendjén. Hiszen nem a művek értékességét, hanem magyar vonatkozásait kellett volna megbecsülni. Az *István király* szövegkönyvét Márkus főrendező avatott kézzel dolgozta át. Beethoven vezérkönyve a játékrendnek mindig használható magyar ünnepi darabja marad.

A hat bemutató mellett csak egy felújítás volt. Feledhetetlen emlékü baritonistánk, Takáts Mihály síremléke javára Mozart remekét, *Don Juant* állították be a műsorba (május 21.) Telmányi Emil vezényletével. Az előadás nem volt kielégítő. Telmányi karmesteri kvalitásai Mozartig még nem emelkedtek. Az évek óta kísértő és húzódo karmester-kérdést Telmányival, várakozásunk szerint, nem lehet megoldani. Talán idővel. Most tanulmányútra küldte őt az Operaház, de félünk, hogy nagyszerű muzsikális kvalitásai nem karmesteri erények. Sok gyakorlat után jó karmester lehet, de a vérbeli karmester születik. A karmesterkeresés nagy gond! Hogy segítsünk magunkon? — senkisem tudja. Egy bizonyos: idegen karmester nagy szégyen volna Erkel Sándor és Kerner István székében.

Az Operaház szorgalmát mutatja, hogy négy operát és egy pantomimiát tűzött műsorra új betanulással. Ezek: Mozart vígoperája, a *Figaro házassága*; Wagner zenedrámája, *Az istenek alkonya*; Gluck pásztorjátéka, a *Május királynője*; Beethoven *Fidelioja* és Dohnányi Ernő némajátéka, a *Pierrette fátyla*.

Nem mondjuk, hogy akár a bemutatók, akár a felújítás, akár az új betanulások megválogatása minden szempontból helyeselhető; nem mondjuk, hogy a külföldi nagy színpadokat nézve, nincsenek hiányaink, de a magunk takarója szerint kell takaroznunk, s ha a legmagasabb kritikai mérlegelést ez a műsoranyag meg nem bírja, lehet mentségeket keresni és találni rá.

A zenei évfordulók közül a következőket ünnepelte meg az Operaház: az aradi vértanúk halálának emlékezetére (okt. 6.) *Hunyadi László* került színre; Assisi Szent Ferenc halálának het századik évfordulójára (okt. 9.) *Assisi Szent Ferenc* című órátorium; Erkel Ferenc születésének évfordulóján (nov. 9.) *Bánk bán*; Beethoven születésének évfordulóján *Fidelio*; Verdi halálának évfordulóján (jan. 29.) *Aida*; március 15-én *Hunyadi László*; Beethoven halála napjának századik évfordulóján (márc. 26.) a *Missa Solemnis* és a sorozatos ünnepségek keretében (ápr. 2.) az *István király* s a *Fidelio*. Díszelőadás kettő volt. A Szállodások Nemzetközi Egyesületének közgyűlése alkalmából (okt. 1.) a *Farsangi lakodalom* és Colasanti Arduino olasz kir. szépművészeti államtitkár tiszteletére (nov. 18.) *A trubadur*.

Sorozatos előadásként két Wagner-ciklust kaptunk és öt ifjúsági előadást. Az előző évben tíz ifjúsági előadás volt. Ennek a számnak csak nőnie szabad. Műsoruk sem volt szerencsés: *Carmen*, *Pillangókisasszony*, *Bajazzók*, *Parasztbecsület* helyett a *Bánk bánt*, *Hunyadi Lászlót*, *Jancsi és Juliskát*, *Cremonai hegedűst*, talán a *Bolygó hollandit* s egy-két balettet (*Nürnbergi baba*, *Mályvácska királykisasszony*) kellett volna játszani.

Több indokolatlan, mint indokolt vendégszereplés tarkította a játérendet. A napokban szállt síkra Szabados Béla az idegen invázió ellen s vámvédelmet kért a magyar művészet számára. Észre se vesszük s nyakig benne vagyunk az idegen-szeretetben. Holott az Operaháznak legelső művészeti parancsa: magyar erőkkal jó előadásokat adni. Ha rendkívüli külföldi művész viszi el a magyar pénzt, akitől a mieink tanulhatnak, a vendégszereplés indokolt. Egyébként káros. Az meg aztán egyenesen nevetséges, amit az Operaház 1926—27. évkönyvének nyolcadik oldalán olvashat az ember, hogy Pataky Kálmán (a legszebb tenorhangok egyike) itthon «állandó vendég» és nem Bécsben. Ha csak «vendég», hagyján, ha fájlalando is. De ha «állandó vendég», vagyis itthon a legnagyobb szükség volna rá, miért engedték el? A másik «állandó vendég» évek óta Leuer Hubert kamaraénekes. Miért volna rá állandóan szükség? hiszen tisztán magyar erőkkal kell fenntartani a magyar kir. Operaházat, vagy — sehogyse. Indokolt vendégszerepléseknek tartjuk: Németh Mária, Gyenge Anna, Marcel Journet, Pawlowa Anna, Weingartner Felix, Jeritzsa Mária, a berlini Sing Akademie és a római Societa Polifonica Romana estéit. A többiek (Franco Lo Giudice, Jan Kiepura, Manovarda Ferenc, Sir Thomas Beecham, Schlusnus Henrik, Anday Piroska, Bajor Gizi, Raicséff Péter, Dirk Fock, Lánczy Margit) elmaradhattak volna.

Az Operaház személyzetének létszáma az előző évhez képest alig változott; 18 magánénekesnő, 19 magánénekes, 2 állandó vendég, 6 ösztöndíjas tag, 98 zenekari tag (az előző évi 89 szemben, üdvös növekedés!), 43 férfi énekkari tag, 38 női énekkari tag, 5 magántáncosnő, 3 magántáncos, 18 kartáncosnő, 8 táncosnő, 124 műszaki és altiszti személyzet, 6 karmester, 2 korrepetitor, 1 karigazgató, 1 balettmester, 2 főrendező, 2 rendező, 2 segédrendező, 1 gazdasági főnök, 23 tisztviselő, 3 sűgő, 8 működő és 5 nem működő örökös tag, végül két tiszteletbeli tag. Összesen = 340 tag.

A bérletrendszert kell még szóvátennünk. Hasznos volt, de túltengésbe sülyedt. Különösen olcsósága miatt. Semmivel sem lehet indokolni az operaházi helyek alacsony árait. A mozi drágább, mint

az Operaház! Évi 80 pengőért 30 előadásra lehetett bérelni egy földszinti székét. És aránylagosan ilyen olcsón a többit. Egy előadást tehát 2 pengő 60 fillérért nézhettek végig a földszinten. Egy mozi-jegy 2—4 pengőbe kerül. Ezen változtatni kell és ne 10%-os legyen az emelés, mint a most induló szezonban, hanem bátran kétszerannyi, mert presztiziskérdést látunk a jegyárak viszonylatában s fel kell jutnunk ismét arra a magaslatra, hogy az Operaházba járást ünnepies művészettiszteletnek tartsa a közönség és ne olcsó szórakozásnak.

*

Legrégibb és legérdemesebb zenei intézményünk, a *Filharmoniai Társaság*, most sem állott azon a magaslaton, melyet számára a magyar zenekultúra kijelölt. Nem tisztán önhibája miatt, de a felelősséget teljes mértékben vállalni tartozik. Elnökkarnagyuk, dr. Dohnányi Ernő, főszezonban ismét elhagyta hűséges gárdáját, idegenben keresve a babért és a pénzt. Dohnányi kényszerítő körülményeit ismerjük és még most az egyszer elfogadjuk. De ez az évenként szabályosan bekövetkező távollét megbontja a Társaság művészeti életét és veszélyezteti jövőjét. Dohnányi olyan rendkívüli mester, hogy helyettesíteni nem lehet. Minden módot meg kell ragadni, hogy talentumát egyedül itthon, a magyar zenekultúra egyedüli dicsőségére ragyogtathassa. Anyagi kérdés az egész. Zenetörténeti példáink is vannak rá, de a mai zeneéletben is gyakori, hogy a nemzetközi zenei nagyságokat egy-egy állam igyekszik teljesen magának lekötni. Mikor Beethoven el akarta hagyni Bécsét, hogy a württembergi fejedelem szolgálatába álljon, Bécs városa (amellyel különben sok ellenkezése volt), a bécsi társadalom és arisztokrácia egyesült erővel működött közre, hogy a «város díszét» megtarthassa. Sikerült is. Száz év múltán ugyanezt tette Bécs Strauss Richárddal. Miért ne követnők a példát Dohnányiért, a magyar művészetért? Elsősorban természetesen a kormányra hárul a feladat e kérdés végleges megoldásában.

Ha Dohnányi itthon marad, nem kellene a vendégkarmesterek. Nem marad gazdátlanul a Filharmoniai Társaság, amelyre úgy kell vigyáznunk, mint a szemünk fényére, mert ez a zenekar egész zeneéletünk tengelye. Ezenfelül leköthetnénk a mestert mint pedagógust, mint komponistát s mint előadót. Dohnányi eddig zeneéletünk halk vezető szelleme volt. Legyen vezér, vagy vezértárs.

Utolsó óra, hogy ez bekövetkezzék, mert a Filharmoniai Társaság hetvennegyedik évi rendes közgyűlésén a titkár jelentésében ezt mondta: «A Filharmoniai Társaságnak anyagiakban talán fenn-

állása óta leggyengébb évadja volt az elmúlt évad. Hiszen megtörtént az a Társaságunk történetében egyedülálló eset, hogy voltak hangversenyek, melyeknek bevétele alighogy fedezte a kiadásokat». Közönségünk a régen díszes hangversenyekről lassan elmarad, mert céltudatos művészeti programot nem kap. Vendégkarmesterek ízlése szerint, kapkodva összeállított műsorokkal nem lehet művészi színvonalat tartani.

E színvonal elérését tisztán társadalmi támogatással nem remélhetjük. Az állami és városi segélyezés mérvének megváltozásához kell folyamodnunk. A titkári jelentés idevágóan ezt mondja: «Amíg a békeévekben 10,000 korona állami és 6000 korona városi segélyt kapott a Filharmóniai Társaság, addig most az állami segély az évad folyamán való többszöri kérelmezés után emelkedett 50 millióra és a városi segély 20 millió korona volt. Mind a két tétel, viszonyítva az összegnek annak ideji vásárlóerejéhez, óriási diszparitást mutat a régebbi segélyezésekhez képest. Mivel pedig Társaságunk fennmaradása és működése nemcsak a zenei életnek, hanem az általános kultúra ügyének is fontos, bátran mondhatjuk, országos érdeke, bizonyosaknak kell lennünk abban, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr legalább a régi időknek valamennyire is megfelelő államsegély beállításával fogja működésünket továbbra is lehetővé tenni». A jelentésnek minden szava helytálló. Szomorú volna, ha különösebben is indokolni kellene. Úgy tudjuk, hogy a Filharmóniai Társaság évi 20,000 pengő államsegéllyel megelégednék s régi fényét egyszerre visszanyerné. Mert ne feledjük el, hogy «mindezen akadályok, gondok és bajok ellenére is újból megmutatta az elmúlt évadban művészi életképességét. Hiszen nem volt vendégkarmesterünk, aki ne ismerte volna el Társaságunk európai értelemben vett elsőrendűségét» (titkár jelentés). De előttünk fekszenek a német világlapok legnagyobb elismerései is, melyeket a Társaság a «Musik im Leben der Völker» frankfurti nemzetközi zeneünnepélyein való szerepléséért (1927 augusztus) kapott.

Ennek a nagyszerű együttesnek ilyen anyagilag és művészetileg gyenge évet többet nem szabad végigélnie. A bérleti hangversenyek számát az előző évhez képest tízről nyolcra csökkentették. Ezenfelül három rendkívüli, egy ifjúsági, három centenáris Beethoven-hangversenyt, hét nyilvános főpróbát és négy vidéki hangversenyt tartottak. Három-négy évvel ezelőtt bérletben keltek el a főpróba jegyek, most alig volt közönségük. Nem vonzottak a műsorok. A magyar közönség ma már elsősorban magyar újdonságokat kíván és mit kapott? Kazaesay Tibor *Keleti képek* szvitjét és Siklós Albert *Tinódi*

Lantos Sebestyén című szimfóniai költeményét. A tavalyi műsorban is kifogásoltuk a magyar újdonságok kis számát, pedig akkor négyet mutattak be. Hát csak ennyi és ilyen kóták volnának a magyar szerzők fiókjaiban? A tizenkét hangversenyen még a következő magyar művek szerepeltek: Bartók *Tánc-szvitje*, Dohnányi gordonkaver-senye, Kodály *Psalmus hungaricus* és Liszt *A-dur zongoraversenye*. Tehát tizenkét hangversenyen, vagyis negyvennyolc műsorszám-ban hat magyart találtunk. És csak egyetlenegy Liszt szerzeményt! Miféle arány ez? Az állam és a város elsősorban a magyar szerzemé-nyekért pártolja a Társaságot. Ez kikötés. Így teljesíti a Filharmóniai Társaság? Nehéz helyzetbe kerülünk, mikor nagyobb segíelyezést sürgetünk. Idegen bemutató nyolc volt. Tehát háromszor annyi, mint magyar. Közülük értékesebbek: Balakirev: *Yslamei*, Reger: *Böcklin szvit*, Honegger: *Dávid király*, Roussel: *A pók lakomája*. A többi műsorszám klasszikus és romantikus szerzők ismert műveiből került ki.

Hét idegen vendégkarmester vezényelte a nyolc bérleti hang-versenyt. Megdöbbentő szám! Közülük Abendroth Hermann, kölni főzeneigazgató és Knappertsbusch Hans, országos bajor főzeneigaz-gató nagyszerű zenekari művész, de a többi (Niluis Rudolf, Krauss Clemens, Klenau Pál, Heger Róbert, Spanjaard Martin) szükség-karmester volt.

A hangversenyeken Güller Youra zongoraművésznő, Lhevinne József zongoraművész, Haydu István gordonkaművész, Földessyné-Hermann Lula zongoraművésznő, Strasser István karmester, dr. Székelyhidy Ferenc énekművész, Nikisch Mitja zongoraművész, Herrnfeld Panni hegedülő kisasszony, Kruyswyck Annie énekesnő, Földesi Arnold gordonkaművész, Alpár Gitta énekesnő, Fuchs-Fayer Rózsi és Jendrassik Ernőné énekesnő, Eisenberger Severin zongora-művész, Basilides Mária énekművésznő, Jeanne Mária Darre zongora-művésznő és Dohnányi Ernő működött közre. A magyarok a kül-földiek felett túlsúlyban voltak. De milyen magyarok!? Dohnányi neve mellett: Strasser István, Fuchs—Fayer Rózsi és Herrnfeld Panni..., Herrnfeld Panni!... Ezelőtt ilyen képességű nevek álmodni sem mertek filharmóniai koncerten való fellépésről.

*

A Filharmóniai Társaság mellett három zenekari alakulat szol-gálja a szimfónikus művészetet. A Komor Vilmos által vezényelt *Kamara-zenekar*, melynek műsora többnyire üzleties szellemet mutat ;

a Lichtenberg Emil által kormányozott *Budapesti Ének- és Zenekar-egyesület* és újabban a *Székesfővárosi Zenekar*. A *Kamara-zenekar* látja el a rádió szimfonikus zeneszükségletét is. Meglehetősen felületesen. A rádió általában nem szolgálta a magyar zeneművészet legnagyobb feladatait. Megelégedett — igen helytelenül — középszerű eredményeinkkel. A *Budapesti Ének- és Zenekaregyesület* elég magas művészi színvonalon állott. Ha a művek kifogástalan előadását mindig nem is érte el, gondos, értékes műsorokat adott. Öt nyilvános hangversenyt tartott, melyeken Händel: *Sámson* oratóriuma; Schumann: *Manfrédje* (Byron); Bach: *Karácsonyi oratóriuma* (először); Beethoven: *C-dúr miséje* és Bach öt *Kantatája* (először) szerepelt több értékes műsorszámmal együtt. A *Székesfővárosi Zenekar* negyedik évét töltötte be s első olyan szezonját, melyet a Fővárosi Népművelési Bizottság irányított. Ezeknek a vasárnap délutáni igen olcsó hangversenyeknek célja az, hogy hozzájuttassa a székesfőváros lakosságának széles rétegeit a zeneművészet komoly, nemes alkotásaihoz. A műsorok ezt a célt elég jól szolgálták. De a zenekar csak akkor lesz fejlődésképes, ha tagjait állandó jellegű muzsikusból toborozzák és megfelelő karmestert kap.

Itt említjük, hogy a *Palestrina Kórus* szűkös viszonyai közepett is minden fellépésével nemes művészetet hozott.

A zenekari hangversenyek keretében nem szabad elfeledkeznünk a *Bécsi Filharmóniai Zenekar* két élvezetes estéjéről, melyet dr. Weingartner Félix ragyogó művészettel vezényelt.

*

A kamarazene iránti érdeklődés az előző évéhez képest — sajnos — nem növekedett. A *Waldbauer—Kerpely vonósnégyes* társaságot a külföld most is jobban megbeesülte, mint mi. Abból élnek és abból tesznek eleget itthon a magyar művészetnek tartozó kötelezettségeiknek, amit külföldön keresnek. A vonósnégyes társaság számára, mely a zenevilág egyik legművészeibb kvartettje, sürgős és hathatós állami támogatást kérünk, mert különben a magyar zenekultúra egyik büszkesége el fog sorvadni. A kvartett működéséből ki kell emelnünk Dohnányi Ernő új vonósnégyesének bemutatását (nov. 30.). A kiváló mesternek ez a harmadik vonósnégyese és 33. ópusza. A magyar kamarazeneirodalom gyöngye. Egy második, igen elismeréseméltó vonósnégyes társasággal is dicsekedhetünk, melyet *Magyar Vonósnégyes Társaságnak* ismerünk. Tagjai: Melles Béla, dr. Gulden Jenő,

Gáti István és dr. Kárpáthy Sándor. A frankfurti zeneünnepélyen, (aug. 25.) döntő steikert arattak.

Meg kell emlíünk azokat az emelkedett szellemű vasárnap délutáni kamarazene hangversenyeket is, melyeket dr. Hubay Jenő palotájának termeiben rendszeresített. Ilyen alkalmakkor nemcsak gondos programmot és újdonságokat kaptunk, hanem a rendkívüli mester nemes játékában is gyönyörködhettünk.

Milyen üdvös volna, ha a házizene ápolása terén minél többen követnék Hubay mester példáját!

*

Szóló-hangversenyeink száma az előző évhez képest nem növekedett. Örülhetünk, mert megszűnt a koncertek túltengése.

Dohnányi Ernő most is a legnagyobb zenei élményekkel ajándékozott meg. Bartók Béla (14 újdonsággal) és Kodály Zoltán szerzői estje messze kimagaslott. Fráter Loránd, de különösen dr. Molnár Imre és Balázs Árpád a magyar dalirodalom terén sok új értéket hozott. Balázs Árpádot, a magyar nóta leghivatottabb költőjét, ötvenedik önálló hangversenye alkalmából díszes és nagyszámú közönsége meleg ünneplésben részesítette. A magyar előadóművészek közül Koncz János, Hír Sári, Telmányi Emil, Wolff Jussi, Hegyi Emánuel, Ember Nándor, Stefániai Imre és Dullien Klára hangversenyei emelkedtek ki. (Ez utóbbi különösebben azzal, hogy Hodula István szép hegedű-zongora szonátáját bemutatta.) A külföldiek közül leginkább Güller Youra, Battistini, Hubemann, Manen Joan, Casals és a *Doni Kozák Kórus* hangversenyeiben gyönyörködtünk. A hangversenszezon legnagyobb meglepetése a *Doni Kozák Kórus* szereplése volt. Tökéletes férfikar. Közönségünk legszélesebb rétegeit is meghódította.

*

Két vezető zenepedagógiai intézetünk, az *Orsz. Magy. Kőr. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola* és az állami kezelésből az iskolai év végén ismét magántulajdonba vett *Nemzeti Zenede*, híven szolgálta feladatát. A Főiskola a Beethoven ünnepélyek során önerejéből a *Kilencedikkel* állt elő. Kitűnő előadás volt. Hubay Jenő vezényelte. Ez az est a Főiskola történetének legszebb lapjára irandó. A Főiskola operaestjei is pedagógiai jó eredményről tanuskodtak.

A Főiskola zavartalan működésében két hiány észlelhető. Szendy Árpád halála óta a zongoraművészképző s Koessler János halálával a

zeneszerzési művészképző katedrája üres. Érthetetlen a késedelmeskedés, ha Dohnányi vállalja a tanszékeket.

A *Nemzeti Zenede* értékes zenetörténeti hangversenyével igyekezett színvonalat tartani.

*

A *Városi Színházban* a sok jelentéktelenség között nevezetesebb zenei esemény is akadt. Egy estén három magyar bemutatót kaptunk. Dohnányi Ernő kedves, finom egyfelvonásos vígoperáját, a *Simoan nénit* (melyet magyar földön csak Debrecenben játszottak); Lavotta Rezső értékes partitúráját, a *Karnevalt* és Kósa György hipermodern zenéjű *Laterna magica* című énekes mimodramáját (febr. 24.). Puccini: *A fecske* című operettjét is bemutatta a színház. Mind a négy újdonságban Karácsonyi István karmester művészi ereje érvényesült.

Öt világrész elismert és ünnepezt legnagyobb férfienekese: Saljapin Fedor egy estén a *Faust* Mefisztójában nagy híréhez méltóan vendég szerepelt.

*

Vidéki zenéletünk az országos Beethoven-ünnepségek kapcsán öröndetes lendületet vett. A Filharmóniai Társaság Miskolcon, Debrecenben, Pécsen, Nyíregyházán és Szombathelyen rendezett szinfónikus estéket. A Waldbauer—Kerpely vonósnégyes társaság, valamint Dohnányi Ernő és Telmányi Emil 13 városban (Békéscsaba, Debrecen, Hódmezővásárhely, Makó, Miskolc, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár, Szolnok, Szombathely) több kamarazene és szóló-hangversenyt. Ezenfelül több helyen (Győr, Kaposvár, Békéscsaba) a helybeli zenei egyesületek siettek ünnepelni a zeneművészet legnagyobb fejedelmét.

Nevezetes hangversenyei voltak a vidéknek azok, melyeket a rendkívüli mester, Hubay Jenő, zenéletünk vezére, jótékonycélra tíz nagyobb városban tartott. Mindenütt ünneplés, diadal és szeretet kísérte.

*

Egyházi zeneművészetünk színvonala nem egységes. Különösen a vidéki városok mutatnak elmaradottságot. A fővárosban Demény Dezső, Harmath Artúr, Koudela Géza, Árokhaty Béla, Sugár Viktor nagy szorgalommal igyekszik az egyházi zeneművészet emelésén, fej-

lesztésén. Az előadásra került misék között még mindig sok az idegen mű. Új és értékes magyar miséről csak egyről tudunk, a Lavotta Rezsőéről.

*

Egyenetlen zenekultúránknak nagy hiánya, hogy nincsenek zenei íróink. Az a néhány név (dr. Isoz Kálmán, Lavotta Rezső, Major Ervin), akik újabban dicséretes szorgalommal tűntek fel, nem végezhetik el azt a nagy munkát, amely eddig elhanyagoltan a magyar zenei írók egész gárdájára vár. Zenészeti szakfolyóiratunk évekig egy se volt. Most aztán egyszerre négy termett. Kettő közülük, az *Apollo* és a *Zene*, régi eltépett gyökérből fejlődött hajtás. A *Crescendo* című most indult. Az eddig Temesváron elt *Zenei Szemle* új szerkesztőkkel a fővárosban jelenik meg. Nagy szükség van rá. Komoly, értékes folyóirat.

*

Külön kívánunk szólni Beethoven halálának századik évfordulóján rendezett ünnepségeinkről. A centenárium külső díszben és művészi emelkedettségben nem maradt el az 1870. évi Beethoven születési és az 1911. évi Liszt születési két jelentős zenei ünnepségünk mögött. Sőt (ami zenekultúránk életerősségének feltétlen bizonyítéka) túlszárnyalta azokat egyben: hogy ezen a centenáriumon az egész magyar társadalom résztvett. Nem csupán a hivatalos körök ünnepelték a zeneköltészet legnagyobbját, hanem az egész magyar közönség osztatlanul. Sőt merjük mondani: jobban és igazabban ünnepelt a közönség, mint a hivatalos körök. És ez az igazi!

Az Országos Beethoven-ünnepélyen 2 operai, 9 zenekari, 15 kamarazenei, 6 zongora-hegedű, 4 zongora-estet, összesen 36 hangversenyt rendeztek, melynek több mint a fele Budapestre esett. A közönség a jegyeket hetekkel előre úgy elkapkodta, hogy a kintrekedtek kívánságára újabb 3 hangversennyel kellett megtoldani a hivatalos műsort, pedig a zenekari koncertek mindenikét kettőnek számíthatjuk, mert a nyilvános főpróbák is zsúfolt házak előtt folytak le.

A külföldi ünnepségekkel való összehasonlításban sem kell szégyenkeznünk. Berlinben, Bécsben, Bonnban és Párizsban az egész művelt világ adózott a Mesterek Mesterének, de a világ egyik legnagyobb szónoka s a zeneművészetnek mindenestre egyetlen rendkívüli szónoka: gróf Apponyi Albert, nálunk és nekünk mondta el díszbeszédét. Dohnányi Ernő, a világ koronázott Beethoven-játékosa,

nálunk és nekünk zongorázta el a zengő levegő legnagyobb urának csodálatos költeményeit.

*

Íme, az 1926—27. évi zenei szezon elég mozgalmas és érdekes képet mutat. Az előzőhöz képest pedig feltűnő emelkedést. A háború előtti időkhöz természetesen nem szabad mérni az eredményeket, de azért abszolút művészeti értékekben sem volt hiány.

Talán ebből a vázlatból is kitetszik az az öröndetes eredmény, hogy *a magyar zeneművészet az emelkedés és haladás útjára talált.*

Papp Viktor.

MŰVÉSZET.

A magdeburgi német színészettörténeti kiállítás.

Az emberiség egyik legsajátosabb megnyilatkozásának, a színjátszásnak történetével foglalkozó tudomány alig pár évtizedes. Korántsem olyan megmunkált terület, mint a művészettörténet, ahol már elkövetkezett a szintézis kora. A színészettörténetírás a filológiai előmunkálatoknál tart és egyes nemzetek még a tényösszehordásban sem jeleskednek. Az olasz, francia, spanyol színházi mult csak rendszertelen monográfiákból ismeretes, annál nagyobb tudományos apparátussal dolgoznak a németek és az oroszok, és újabban az angolok is jelentős érdeklődést tanúsítanak e problémakör iránt. A magyar színészet történetének megírása is még munkásokra vár.

Amilyen fontos a művészettörténetíró számára a múzeumok anyaga, ugyanolyan — vagy talán még inkább — mindent jelentő a színjátszásra vonatkozó emlékek gyűjteménye a színészethistorikus számára, akinek legjobb esetben rajzok, képes ábrázolások és kevesetmondó írott feljegyzések alapján kell rekonstruálnia egy-egy kor színjátszásának stílusképét. Németország korán felismerte ennek a nagy munkának a fontosságát az általános kultúrtörténetírás szempontjából és egyetemein tanszéket állított a színészettudománynak, múzeumokat létesített, kiállításokat szervezett, amelyek mind előmozdították, hogy olyan kiváló tudósgárda dolgozik sok eredménnyel e területen, mint Joseph Gregor, Max Hermann, Carl Niessen, Alfred Merbach, Alfred Lehmann, Arthur Kutscher, Franz Rapp stb.

Az eddigi színészettörténeti kiállítások közt kétségtelenül a legnagyobbat rendezték a németek Magdeburgban. Körülbelül ötezer kiállítási objektum szerepel a prof. Albinmüller által épített újstílusú kiállítási csarnokokban, melyet az Elbe egyik szigetén, a Rote Horn-on emeltek... Miért éppen Magdeburgban? Erre a kérdésre felelni próbálva, a német idegenforgalmi politika útvesztőjébe tévednénk, ezért hát csak maradjunk a kiállítás termeiben, ahol az eligazodást térképek segítik.

Az antik színjátszást egyetlen terem mutatja be: néhány terrakotta-szobrocska, legtöbbje «Gipsabguss», egy-két váza és relief-kópia. E gyarló anyagért való kárpótlásul kis modellben szemléltetve kapunk egy görög tragédia-előadást az atheni Dionys-színházban. A rekonstrukció Heinrich Bulle, a nagynevű archeológus, würzburgi egyetemi tanár munkája, a kivitel Heinrich Wirsing müncheni szobrász türelmes kezét dicséri. A vallásos játékok termeinek vitrinjeiben ott látjuk többek között a luzerni híres passziójátékok díszlet-elrendezésének eredeti terveit, melyeket Renward Cyasat (1545—1616) készített és amelyek alapján Albert Köster rekonstruálta a luzerni vásártéren lefolyt kétnapos passziójáték szimultán színpadát, amit kis modellel szintén bemutatnak. Több misztériumjáték kéziratán kívül a tíz szűzről szóló eisenachi játékok modellje, továbbá a máig fennmaradt népies vallásos játékokra vonatkozó reliquiák alkotják e rész kiállítási anyagát, a nélkül, hogy a német misztérium-játszást össze tudnók hasonlítani pl. az egészen sajátos spanyol misztérium-előadásokkal, vagy az olasz rappresentazione sacra-val.

A népies színjátszás az a terület, mely a legnehezebben felkutatható. A köznép teátrális szórakozásai a vezető körök által lenézve nem hagytak maguk után emléknymot és így egy sereg összefüggés kiderítetlen. Így például a késő-római színjátszás hagyományainak a commedia dell'arteig való továbbélése tény, bár a kutatások mai állása szerint csak félig bebizonyított. Az egyes figura-típusok genealógiája, nemzetek szerint való differenciálódása, kosztüm- és maszk-történeti jelentősége, köteteket és évek munkáját kívánó problémák, ezért nem igen csodálható, ha még csak ehhez hasonló kérdésekre sem próbál felelni a népies játékokról összegyűjtött kiállítási anyag. A német Fastnachtspieleken és Hans Wurst sorsán kívül csak a commedia dell'artet képviselik a Callot- és Gillot-metszetek, meg a meissen és nymphenburgi porcellángyár remekbe készült kis porcellán-figurinjai.

A színpadformák fejlődésében fontos szerepet játszik a humanizmus századaiban kialakuló polgárság puritán színpada, melynek konstrukciója érdekes megegyezéseket mutat az egyes nemzetek által alkalmazott játéktér színész hangúlyozó jellegében. A Terentius-színpad ugyanúgy pódium-színpad, mint a Meistersingerbühne. A kölni színészettudományi intézet kis Terenzbühne modellje és a Max Hermann által rekonstruált Hans Sachs-színpad csak a nemzeti eltérésekről beszél, a játék-lényeg azonos: előfüggöny nélküli semleges előtérben folyó színészi akciót hátul különböző módon ta-

golt függöny-háttér zárja el, mely a színről való távozás alkalmára szól. Nem véletlen, hogy az angol renaissance-színpad is analóg szerkezetet mutat. Az iskolai színjátékokat is képviseli két szemléltető modell, a Rasserbühne és a Maria-Himmelfahrt-Kircheben 1627-ben felállított Jezsuita-színpad, amely utóbbin egy magyar-vonatkozású iskoladramát mutattak be *Stephanus, König von Ungarn* címen.

A modern Guckkastenbühne őseinek, a renaissance perspektíva-színpadnak kialakulását szépen nyomon követhetjük a metszet- és rajz-reprodukciókon és modelleken. Seb. Serlio 1545-ben Párizsban megjelent *Secondo libro d'Architettura* utasításai alapján e csoportban megtaláljuk az első illúzió-hatásra törekvő színpadterv kicsinyben megvalósított mását. Ugyancsak Serlio elgondolását illusztrálja egy világítási modell, mely egyben a vicenzai Teatro Olimpicóban kicsúcsosodó renaissance színpadművészet távlati fogásait is jól illusztrálja.

A német származású nagy dekoratőrt, Turttenbachot, természetesen mindenkinél gazdagabb anyag képviseli. Még dúsabb a német színészettudósok egyik legkedvesebb studiumára, a barokk-színpadra vonatkozó metszet, rajz és makett-sor. Udvari ünnepélyek, ballet-előadások, látványosságok pazar megrendezői, díszlettervezői, elsősorban L. O. Burnacini, Pozzo, Domenico Mauro, Fernando, Francesco, Alessandro és Galli-Bibiena stb. a kosztüm- és díszlettervek egész sorával szerepelnek a sok kisnevű és névtelen mester mellett.

Innen eljutunk a vándorszínpadoktól a nemzeti színjátszásig terjedő kort képviselő terembe. Gondos statisztikai térképek és táblák mutatják a Németországban szerte kalandozó angol komédiások, a Schönemann-féle trupp vándorlásait, az állandó színtársulatok kialakulásának családfáját. Három sikerült színpad-modell szemlélteti az angol színpadot, de a németalföldi színjátszást, melynek hasonlóképpen sokat köszönhet a német színpad, csak néhány Rederijker-színpadot ábrázoló metszet-másolat képviseli. A sarokban két angol komédiás selyemkosztüm dokumentálja, hogy a vándortársulatok egynémelyike nem lehetett éppen a legszegényebb. Színészképmások, szobrocskák, kéziratok és szerepkönyvek dús sora végén a kiállítás büszkesége: a *Haramiák* bemutató előadásának (1782 jan. 13) egyik eredeti díszlete, a Moorok kastélyának galériája, vászonrafestve a falakon függő képektől az oldalt beeső fényig minden... Iffland éppen csakhogy be tudott talán fejhajtás nélkül lépni a «terem» ajtaján. A mannheimi Nemzeti Szín-

ház e muzeális értékű reliquiája előtt: Goethe weimari rendezői széke.

Karl Friedrich Schinkel, Angelo J. Quaglio, Simon Quaglio és a többi kevésbé jelentős úttörő réalista dekoratőr díszlettervei, kosztümrajzok, szereplőképmások, színház-modellek számolnak be a klasszikus és romantikus színháztudomány egyes étappejairól. Külön termet kapott a meiningeni történelmi realizmus: eredeti fegyverek gyűjteménye a falakon, a sarkokban igazi páncélok, ruhák, a vitrinekben II. György meiningeni herceg eredeti rajzai.

A müncheni két Shakespeare-színház modellje, az első (1889) Karl Lautenschläger és Jozsa Savits, a második (1908) Eugen Kilian és Julius Klein elgondolása alapján szemléltető képet ad a rendezéstörténet e fontos reformjának mibenlétéről. Látjuk Otto Devrient híres Faust-rendezésének képeit, a makettek sora szemlélteti a Wagner-opreák színházi történetét és a bayreuthi reformot. A Deutsches Theater azonban — nem tudni, mi okból — nem küldve el archívumának történelmi anyagát a kiállításra, a Brahms-korszak színházművészete elfelejtett mostohagyermeké lett a rendezőségnek. (Érdekes, hogy a maiakkal szemben Reinhardt is nagyon gyarlóan van képviselve.) Annál szebb a modern német színházművészet kialakulását és mai helyzetét ismertető rész. A színház-modellek, eredeti díszlet- és kosztümtervek, diapozitívek százai illusztrálják Ferdinand Gregori első stilizált színházképeitől (1904 március) és a Müncheni Művészszínház úttörő díszlettervezőjének, Fritz Erlernek makettjeitől (1908) kezdve, a történelmi jelentőségű Adolphe Appián, Edvard Gordon, Craigon, Orlikon és Sternben keresztül Ludwig Sievertig és Emil Pruchanig és azontúl az orosz hatás alatt színházat konstruáló Eduard Sturmgig és prof. W. von Wecusig a modern színházkép útját. A decentralizált német színházi kultúra büszkeségei lehetnek ezek a termek.

Nem adná a jelen keresztmetszetét a kiállítás, ha statisztikai táblázatok, térképek, stb. nem számolnának be a különböző színházi szervezetekről, a speciálisan német népszínháztársulatokról, köztük az ízlésfejlesztés és általános színvonal emelése körül nagy munkát végző Volksbühnenvereinek működéséről. A külföldi német színháztudomány ugyanúgy külön termet kapott, mint a színház-építészeti, színháztechnika stb. Dr. Alfred Lehmann érdekes, bár hiányos anyagot állított össze a bábjáték fejlődésére vonatkozóan.

Ime, a magdeburgi színháztörténelmi kiállítás seregszemléje, nagyon vázlatosan; pozitívumaiban rendkívül tanulságos és negatívumaiban is a problémák egész sorát veti fel. Egy élő és folytonos

fejlődésben levő nagy színházi kultúra megnyilatkozása, mely útmutató lehet nemcsak tudományos vonatkozásaiban, hanem az aktív magyar színházvezetés terén is. Minden színvonal alá züllött vidéki színészetünk, a fantáziátlan, száraz realizmusból a színpadművészetig fejlődni nem tudó fővárosi rendezés-gyakorlatunk egyformán tanulhatnának Magdeburgban ön- és céltudatos munkát, széles látkört, európai színvonalat. Az epigon magyar rendezés félénk külföldutánzásából az hiányzik, ami olyan naggyá tette a német és orosz színházi kultúrát: az önálló utakon járás bátorsága...

A még meg nem született magyar színészettudományt pedig előre figyelmezteti a kiállítás a nemzeti problémák mindenekfölött való hangsúlyozásának fontosságára.

Németh Antal.

IRODALOM.

Olasz dráma Erzsébet királynéről.

— Fabrizio Colamussi: *Elisabetta d'Austria, dramma storico lirico in IV. atti.* Franco Capitelli. Foligno. —

A dráma, tudjuk, olyan, mint a rajz: a kihagyások művészete; a színpadon minden fölösleges szó öl s nem egyszer azon fordul meg a siker, mennyire tudtuk közlendőinket sűríteni, mennyit tudtunk mondanivalónkból elhallgatni.

Ha ebből a szemszögből vizsgáljuk Colamussinak Erzsébet királynéről írt s Olaszországban megjelent színdarabját, már néhány oldal átlapozása után megállapíthatjuk, hogy Colamussi nem drámaíró és az «Elisabetta d'Austria» című alkotás minden, csak nem jó színdarab. Ez a szerző nincs tisztában a drámaszerkesztés alfájával és omegájával: sok fontosat elhagy és sok mellékeset kiemel. Szót szaporít, a nélkül, hogy feltárná és elmélyítené azt, ami jellemző.

Hogy mégis foglalkozunk vele, ez nem is annyira a mű egyéb értékei, esetleg a lírai részletekben fel-felcsillanó költői lendület kedvéért történik, hanem azért, mert bennünket, magyarokat, minden kell, hogy érdekeljen, ami szeretett királynénkkal összefügg s nem térhetünk szótlánul napirendre annak az olasz költőnek — drámai szempontból elhibázott — műve felett sem, aki az áldott emlékü királyasszony érdekes alakjához áhítattal és rajongással közeledik s a magyar nemzet iránt táplált rokonszenvének jellemzésére is néhány meleg színt talál.

Fabrizio Colamussi annyira lírai természet, annyira elgyönyörködik a hangulatképek lassan elpergő virágaiban, hogy még a színt leíró «instrukciók»-ban sem mérsékli magát s olyankor is, mikor egy jelenet színpadi képét vázolja, szinte tobzódik a költői hasonlatokban. A hangok elvesznek, «mintegy elnyelve a kanyargó ösvényektől», majd párok táncolnak, «mint a tavasz friss fuvalmai», és «a terem-

ben minden elevenség, tűz, ünnep és minden mértéktartás, csönd, szelidség, mint zöld-arany fénye a fátyolernyős csillároknak . . . » Mikor pedig a zenekar és a tánc elhallgat, «csak a vízesés és a lelkek énekelnek tovább».

Aki a zárjelek közé ennyi színt pazarol, abban nyilvánvalóan túlteng a hangulatfestő művészet, s nem csodálkozhatunk, ha palettáján mindenre van szín, kivéve a cselekménynek sűrített drámai helyzetekből való felépítésére.

De lemondva arról, hogy telivér színdarabot kapunk, engedjük át magunkat a szerző kalauzolásának.

. . . Az első képben, mely a stahrenbergi tó partján, a possenhofeni kastély parkjában játszik, nem történik egyéb, mint az, hogy egy öregasszony jövődőt mond a nővéreivel vigadó Wittelsbach Elisabetha hercegisasszonynak, megzavarva lelke nyugalját azzal a jövődöléssel, mely két koronát ígér fejére : egy császárnőt és egy másikat : tövisből.

A második kép táncestély-jelenete Elisabetha rövid beszélgetését adja egy ifjú vendéggel, mely arra vonatkozik, hogy három ok teszi az embert magánossá : a szerelem, az örület, a szenvedés. Ezt a beszélgetést, mely amúgy is túlságosan vázlatos, kifejlése előtt megszakítja Elisabetha atyjának előadása, ki vendégeinek szórakoztatására költeményt szaval, citerakiséret mellett. A költemény bármily csinos, itt semmiképen sincs helyén s feleslegesen uralkodik a vérszegény jeleneten.

A harmadik képben a possenhofeni kastély kertjében találkozik a még rövidszoknyás Elisabetha hercegnő az ifjú Ferencz Józseffel. A véletlen találkozás bájos képében néhány meleg szót ad az író a fiatal hercegnő ajkára, mely természetimádatát festi : «Enyém a tó, az erdő, a hegyek, enyém az élet, a levegő, — enyém a szabadság! . . . » Hogy a felajánlott korona mindennek az elvesztését hozza s hogy a jövő a töviskoronával terhes, mint a baljós jövődölés emléke, megvillan Elisabetha agyában, de a szerző sajátságos módszerére vall, hogy ezt is csak a zárjelek között lévő utasításból tudjuk meg. Csodálatos, hogy ennek az írónak túlhalvány pasztellművészete mennyire kerüli a plasztikus kidolgozást s a jelenetek elmélyítését. Egy-egy jelenet : egy-egy ködfoszlány, melyekből lehetséges megérzések rétegződésével rakódik ki a méla szinszimfónia elmosódó képe. Alig vettük észre s vége az első felvonásnak. Misztikus sejtelmek között megindul a mártírkirályné megjövődölt szomorú útján.

A második felvonás első képében, — a wieni Hofburg tróntermében, ahol feltűnnek a magyar urak nagyszerű díszruhái és szerepel a magyar gárda festői csoportja s néhány magyar név a főrangú hölgyek között, — a császárné, mint a cerimóniák rabja, az ünnepélyes cerele közben látományokkal küzd. Ám a zavaros hangulatkép drámai jelenetté nem érik; a szerző megelégszik néhány szaggatott, melodramatikus akkorddal, melyek arra vallanak, hogy a természetet és a szabadságot imádó egyéniség összeütközik a trón reprezentatív kötelességeinek terhével.

A második felvonás további folyamán fellép az intrikus Grünne, Ferencz József katonai nevelője, ki Zsófia főhercegnő kegyén keresztül akarja biztosítani befolyását az ifjú császárra s tervszerűen szövő hálót az ifjú császárné ellen. Kegyeletünket sértő udvari pletykák keverednek itt históriai valóságok látszatával: a koronás férjétől elhanyagolt ifjú császárné, kit szabadságkedvelő természete s különö lovarnői szeszélye összeütközésbe hoz a Hofburgban dívó etikett hagyományos formáival, midőn fia neveltetéséből is kizárják, az összeütközések elől sértődötten vonul feledni a tengerre.

A következő jelenet már a «Miramar» fedélzetén játszik, tengeri viharban. Az élet elől menekülő császárné a hullámokkal és a szelekkel, voltaképen saját vízióival folytat meglehetősen dagályos párbeszédet.

A harmadik felvonásban anyja ellenére a császár belátja, hogy a trónörökösnek vissza kell adni édesanyját. Az imént szélesen beállított Grünne már nincs sehol: végleg letűnt a szereplők közül.

Erzsébet császárné Festetics grófnő kíséretében visszatér Wienbe s érzékeny jelenetben babusgatja 10 éves kis fiát, azonban a császárral nem óhajt találkozni.

A következő jelenet a «Scena del Galoppo», amely az «alla Nazione Ungherese» ajánlással van ellátva, a francia tengerparton játszik, 1875-ben. Itt hősnőnket a költészet, a nyugtalanság, az örület démonai várják és kedvenc paripája, melyet Sándornak hívnak.

Alig, hogy a színpadra lép, Elisabetta lóra pattan s kibomló hajfürtökkel elvágat. Egy arra járó vadásztól, ki a lovászokkal beszélget, hallunk a merész lovarnő veszedelmes bravurjairól, ki a tengerparton nyaktörő mutatványokra ragadtatja magát. Elisabetta a habzó paripán ismét visszatér s lóhátról hosszú monológot mond, közben kedvesen szólva magyar lovához, melyet szeret, mert szemében a pusztá végtelensége él és ereiben annak a földnek, a forró,

szabad Magyarországnak nemes vére lüktet, amelynek erénye a leg-szentebb érzés : a hazáért való szép önfeláldozás.

Egyébként itt álmotdatja meg hősnőjével a szerző az Achilleion márványvizióját.

A harmadik felvonás utolsó jelenetére, mely ismét a Hofburgba visz, a mayerlingi tragédia árnyéka vetődik.

A zárófelvonás az Achilleionban indul meg, hol Elisabetta, fekete fátyolával mint valami árnyék, egy szerzetesnek elpanaszolja, hogy régi gyöngysorai, melyeket évek óta nem visel, betegek, halványak s visszavágyódnak a tengerbe. Hogy nyugalma legyen, el fogja temetni őket a tengerfenéken s velük régi életét.

Jó a görög oktató, kivel Elisabetta Homerost és Shelleyt olvassa, s elmagyarázza neki Achilleion szépségeit : a múzsák terrace-ját, a Borghese hercegtől való antik szobrokat, a Heinenek emelt templomot, a haldokló Achillest. Közben életfelfogását tükrözni látszó szavakat ejt : nem tart szentnek mást, mint saját akaratát, nem él másért, mint álmaiért, szomorúsága kedvesebb életénél. Sajnos, Colamussi darabjának főalakja nemcsak akkor mutatkozik ilyen jelenségek, midőn a sok csapás már átviharzott életén, hanem jóformán mindjárt kezdettől fogva. Mintha bizony a magyarok királynéja, aki a magyar nemzetnek és királyának kiengesztelése körül annyi érdemet szerzett, soha sem lett volna egyéb pusztá árnyalaknál. Szeretnénk vitába szállni a szerzővel, aki átugrotta mindazt, ami nekünk a szép királyasszonyt történelmünk magasztos alakjává teszi, de be kell látnunk, hogy nem komoly elmélyedéssel megírt történelmi dráma szerzőjével állunk szemben. A bibliografiai függelék vagy tíz forrásművet felsorol ugyan, de éppen e művek összeválogatásából kitetszően, melyek csak külsőségekben adhattak támpontokat, nem várhatunk a könyvtől történelmileg hiteles, mélyenjáró kor-, élet- és jellemrajzot. E helyett az álmatag lírikus, kit néhány romantikus pose ragadt meg, fantasztikus hősnőjét fantomok és koboldok seregével veszi körül ; lám, Korfu-szigetére is utána jönnek a játékos koboldok, elcsenik a királyné szinte történelmivé vált fekete legyezőjét, s a legyező táncát járják a fatyolba burkolt gyászos nő körül, kit misztikus beszélgetésbe vonnak.

Az utolsóelőtti jelenet a genfi anarchisták rejtekhelyére visz, ahol elhatározzák a gyilkosságot. Az utolsó képen csendes beszélgetésben találjuk a császárnét Sztáray grófnővel, amint a végzetes kirándulásra készül. A császár levelét emlegeti, aki a schönbrunni viágokról írt neki. A Luccheni merényletének előadásában reá-

ismerünk az akkori hírlaptudósításokra, melyeket itt csak a csöndes haldoklás víziói egészítenek ki.

M. Barrès Erzsébet királyné halálakor azt írta: «L'imbécile Luccheni a tué une morte.» Ez a kétszeres halott ma élőbb, mint valaha: élő emlék egy nép szívében. Erzsébet királynét a magyar nemzet hálás kegyeletébe fogadta s legendás alakját nemcsak a szenvedések töviskoronája, hanem a szeretet glóriás virágfüzére is övezi. Colamussi ragyogóan kiállított könyvében meghatottsággal leljük fel szeretett királynénk remek képmásait, a korfui kastély gyönyörű képeit, mindazt, aminek köze van Erzsébet királyné életének valóságához. Ám az idegen agy fantazmagóriái miatt, melyekkel a szerző az alakot felcicomázta, valamint sok minden miatt, ami a jellemrajz és korrajz teljességéből hiányzik, ez a könyv Magyarországon sohasem válhatik kedvelt könyvvé.

Idegenek távolról talán láthatták ilyen viharoktól hajtott kóbor felhőnek Erzsébet királyné bolyongó silhouette-jét, — mi szívéhez közelférközve másnak látjuk, többnek tudjuk őt. Igaz, hogy az a könyv, melyet mi a magyarság ez őrző angyaláról elképzelünk, nem is viselhetné ezt a címet: *Elisabetta d'Autria*.

A magyarok Erzsébet királynéjának magasztos alakja annyira egybefonódik a nemzet és királya között létrejött nagy békemű: az 1867-diki kiegyezés történetével, hogy már ennél a történelmi szerepénél fogva is reászolgált a magyarság örök kegyeletére.

A kiegyezés egy dicsőséges félszázadra nyomta rá bélyegét, egy félszázadra, mely a magyar szellemi és anyagi kultúrának Mátyás király óta legtermékenyebb korszaka, a haladás boldog ideje volt.

E boldog idő védőszentjét a trón magasából kapta a boldogtalan királyi asszonyban, kinek csapásoktól sujtott, de nemzetéért mindig áldozatos hűséggel dobogó szívét elemezni, megérteni és a világ elé tárni oly feladat, melynek méltó megoldása magyar világnézetet, magyar érzést és magyar tollat kíván.

Ifj. báró Wlassics Gyula.

A magyarországi német irodalom története.

(A legrégebb időktől 1848-ig.) Írta Pukánszky Béla, 1926.

A Budavári Tudományos Társaság kiadásában megjelent vaskos. 607 oldalnyi terjedelmű legújabb kötet szerzője bámulatra méltó szorgalommal gyűjtötte össze s több esztendei kutatásainak ered-

ményeképpen a hazai németiség irodalomtörténetének keretében foglalta egybe mindazon adatokat, melyek a magyarországi németiségnek egyrészt német-osztrák testvéreikkel, másrészt a magyarsággal való kulturális és szellemi kapcsolatainak megvilágítása szempontjából szóba jöhetnek.

Hogy a hazai német irodalom a magyar szellemi életnek kiegészítő része, azt többen hangoztatták Czvittinger Dávidtól kezdve egészen Toldy Ferencig, aki irodalomtörténetében a hazai nem magyar nyelvű irodalmi termékeket is szükségesnek látta felsorolni. S bár Gyulai Pál és Beöthy Zsolt a magyar irodalomtörténetben csupán a magyar nyelven írott műveknek adtak helyet, Szinnyei József biográfiai s Szabó Károly könyvészeti munkája újból vendégszerezéssel nyit ajtót a hazai német íróknak is. Ezen úttörők jobbára lexikális adatain kívül azonban a hazai németiség szellemi életét illetőleg a komolyabb és tervszerű kutatások feldolgozása csak a múlt század végén indult meg, még pedig Petz Gedeon irányítása alapján a hazai német dialektusok tanulmányozásával. Bleyer Jakab kezdte meg s jelölte ki a hazai németiség irodalomtörténeti életére vonatkozó kutatások irányát, s az ő kezdeményezésére 1912-ben megindult *Német Philologiai Dolgozatok* című sorozat már is több értékes munkát produkált.

Ha Gyulai és Beöthy nyomán a magyar irodalomtörténetírók csupán a magyarnyelvű irodalomra szorítkoztak, annak természetes okát abban láthatjuk, hogy Toldy Ferenc óta óriási módon felgyülemlett a feldolgozásra váró anyag, s így éppen a tudományok fejlődésével járó specializálódás következményeképpen tekinthető külön szakember feladatának a hazai németiség irodalmának feldolgozása. Mert hogy német íróink jelentőségét elvitatni nem lehet, azt már Kisfaludy Sándor elismerte, aki így ír e kérdésről:

«Vannak nekünk igen érdemes Hazánkfiai, kik noha magyarok, mégis németül írtak és ezáltal Hazánknak becsületet, a német Literaturának még nagyobb hírt, nevet és hasznót szereztek. Fessler, Engel, Glatz, Schedius, Schwartner, Genersich, Rösler, Halitzky, hogy többeket ne említsünk, olyan férfiak, kikre a Magyar Nemzet büszke önérzéssel és örömmel tekint és csak azt sajnálhatja, hogy szép és nagy tehetségeikkel szomszédainknak több hírt és hasznót szereztek, mint magunknak; de másrésről meg mintegy felüli bánatunkat azon tekintetbéli érdek és nyereségünk, hogy ők a Magyar német Írásaik által jobban megismertették a világgal, mint sem ha magyarul írtak volna. A magyar nem vesz azzal, ha valaki őtet úgy állítja akár egygyenkint, akár nemzetesenben a világ színére,

amint van, él és cselekszik. S ezek azt híven teljesítették.» (Viszota : *Kisfaludy S. a recensiókról. Akad. Értesítő* 1907. 81 s k. l.)

Kisfaludy azonban csak az egyik jelentőségét látta meg a magyarországi német íróknak. Már pedig a mellett, hogy műfordításokkal s egyéb írásaikkal a magyar irodalmat és szellemi életet ismertetik a külföldi németiséggel s így ezen világnyelv útján az egész művelt világgal, van még egy számbavehető jelentőségük s ez az, hogy a német szellemi életet viszont nálunk ismertetik, s ezáltal a kétfelé kiépített közvetítés kölcsönössége útján annál intenzívebbé válik az érintkezés a két heterogén eredetű, nyelvű és világfelfogású nép között. Vajjon mi lett volna hazánkban a reformációval, a pietizmussal, a felvilágosodás stb. eszmeáramlataival, ha annak zászlóvivő apostolaiul éppen a hazai német írók nem léptek volna fel? Ennek a kettős jelentőségnek szem előtt tartása az iránytűje a hazai német irodalom kutatójának.

Mivel azonban hazai németiségünk már számbelileg sem alkot olyan kompakt egységet, mely nyelvileg a németiség szempontjából olyan homogén alakulatnak volna tekinthető, mint pl. a kicsiny Svájc németisége, mert hiszen a hazai német kultúra részben már a magyarok bejövetelekor itt talált germán törzsek maradványa, a többiek pedig különböző időkben és különböző vidékekről vándoroltak be s így köztük a német szellemi összetartás soha annyira el nem mélyülhetett, hogy abból irodalmi tekintetben az önállóság magasabb eszthetikai kritériumai előtt is helyt álló alkotások nagyobb mennyiségben jöhettek volna létre, azért hazai német íróink nem is tarthatnak számot a nagy-német irodalom keretén belül olyan értékelésre, mint pl. akár az osztrák, akár a svájci írók. Szerző tehát kénytelen volt lemondani az esztétikai követelmények rostájának következetesen szigorú alkalmazásáról, mert különben nagyon kicsire zsugorodott volna össze az az anyag, mely a fent vázolt s bennünket érdekelő kettős jelentőségénél fogva mégis megérdemli, hogy megővassék az elkallódástól és a feledéstől. Helyesen tette azt is, hogy az egyes hazai német törzsek irodalomtörténetét nem különítette el egymástól. Ez túlságosan mozaikszerű töredékekké tagolta volna szét munkáját. E helyett művelődéstörténeti szempontból választott korszakok szerint tárgyalja anyagát s az egyes korszakokon belül tárgykörök és műfajok kereteiben rendezi el mondanivalóját. Ahol szükséges, ott rámutat egyik-másik törzsnek különálló tevékenységére, mint pl. az erdélyi szászokéra, kiknek irodalma valóban nem egyszer más jellemvonásokat mutat, mint a többi hazai német tör-

zseké, azonban az összekötő kapocs valamennyi között mégis a közös haza kulturális élete és az anyagi érdekközösség, mely mellett a lokálkolorit érvényesülése éppoly kevésbé lehet zavaró hatással, mint az, ha a nagy-német irodalomtörténetírók külön fejezetekben számolnak be olyan eseményekről, mint pl. a göttingai Dichterbund, a sváb Dichterkreis, a hallei Dichterverein, a sziléziai Dichterschule stb.

Az I. fejezet a magyar honfoglalás előtti idők germán kultúra emlékeiről szól. Érdekes, hogy már e korból való germán eredetű szavaink is vannak, minők: halom, bükk stb. s hogy a magyar bunmonda kialakulására is befolyással voltak a keleti gótok mondái.

A tatárjárásig vitt korai középkorban (896—1242) a német befolyás a keresztény államszervezet kiépítésében érvényesül. Német hittérítők jönnek hazánkba. A megyerendszer a frank monarchia Gaugrafschaft-jainak felel meg s Szent István törvényeinek forrása a «Lex Alamaunorum» s a «Lex Baiuwarorum». A magyar pénzverés alapsúlya a Karoling font s a pénzrendszer a frank-bajor rendszert követi, sőt az oklevelek fogalmazása is a német császári kancellária szerkesztési módját követi. A Gizella királynéval bejött lovagok keresztneveit magyarok is felveszik, s a német hűbéri birtokok nevüket is nem egyszer gazdájuktól kapták. (Ratoldus: Rátót, Mahtin: Majtény) A jövevények honosítják meg a nyugati harcmódot, s megint számos szót veszünk át tőlük: páncél, torony, várta, herceg, hódol stb. A káptalani iskolákban számos német tanítót találunk, Csanádon Walter énektanítót stb., s az esztergomi énekiskolában is német módszer szerint tanítanak 1028-ban. A bevándorlók az Árpádok idejében a felvidéken a Szepességet szállják meg s a bányavárosokat alapítják, s ugyancsak II. Géza alatt telepednek le az erdélyi szászok is, sőt 1217 körül Pestnek és Budának is voltak német lakói.

A mohácsi vészig terjedő keresztény középkorban alakul ki a városokban a polgári társadalom az iparosokból és kereskedőkből. Német nyelven vezetett aktáik és törvénytáraik közül legrégibb a «Gemaine Statt- und Percrecht der erbarn und löblichen Stat Schebnitz» a 14. századból. Ehhez csatlakoznak a «Villkühr der Sachsen in dem Zips», a «Sachsenspiegel», a «Pressburger Rechtsbuch» stb. A fennmaradt jegyzőkönyvek, számadások, okmányok, szerződések, céhlevelek, levelezések élénken bevilágítanak a német polgárok életébe. Míg a magyar királyi kancelláriától kiállított okmányok nyelve

egységes s a bajor-osztrák formákat követi, addig a városokéiban annál nagyobb a nyelvjárásbeli tarkaság. A városi és polgári életre vonatkozó szavaink nagy része is német eredetű, pl.: polgár, soltész, geréb, hámor, céh, bognár, pintér, csaplár, borbély, kalmár, bál, fertály, meszely, garas, gyoics stb. Az irodalom első szárnypróbálgatásai is e korból valók. A városi életnek két szellemi központja van. Az egyik az iskola, melynek latin tagozata mellé hamarosan kiépül a németnyelvű iskola, a másik a templom. A Confraternitásokon kívül, melyek közül legrégibb (1248) a Confraternitas Plebanorum Scepusiensium, a szerzetesrendek, a vallásos élet s a tudományos irodalom gyűpontjai. Az Árpádok idejéből ismeretes 13 ferencesrendi klostrom német többségű városokban épült. A német kódex-irodalom teljesen a vallásos élet körében marad, csak egy világi van köztük: a XV. századbéli «Lautrecht puch, wie man ein ygleich sache richten soll». Még a glossariumok is a vallásos élettel állanak összefüggésben, amennyiben a prédikációkban előforduló kifejezések gyűjteményét adják. A XIV. század végétől fogva már világi tárgyú művek hivatásos másolói is ismeretesek, s pl. Liebhardus Egheuvelder pozsonyi városi jegyző kódexgyűjteménye kiterjeszkedik a középkori német műveltség minden ágára. Vannak már krónikák s más történeti feljegyzések is, köztük Helene Kottaunerin naplója, aki Albrecht (1439—1440) özvegyének, Erzsébet királynénak bizalmasa volt. A legrégibb líra szintén a vallásos érzésből táplálkozik; míg a legrégibb világi tárgyú lírai költeményben Schoenbleser bártfai városi tanácsnok felesége halálát gyászolja (1436). Oswald újbányai jegyző 2000 soros töredékében pedig már a német császármonda első hazai epikai feldolgozását üdvözölhetjük. Vannak nyomai a misztérium-előadásoknak is. Német vándorköltők már Nagy Lajos udvaránál megfordulnak. Az olasz humanisták mellett a németek sem maradnak el. Conrad Celtis kétszer is járt nálunk, első ízben még Mátyás király uralkodása alatt, s az általa alapított Sodalitas Litteraria Danubiana-ban hazai német humanisták is szerepelnek. A reformáció talaját a külföldön járt diákok, elsősorban Erasmusnak hívei készítették elő, akik Mária királynénak, II. Lajos özvegyének környezetében találtak kedvező fogadtatásra. A mohácsi csata pedig nemcsak a német humanista költőket s a «*Neue Zeitung*» nevű hírlapokat, hanem a népies históriás énekeket is foglalkoztatta.

A reformáció korában (1526—1616) a hazai németiség műveltsége a felvidéken s Erdélyben eltávolodik a katolicizmustól, s a

német egyetemek látogatása és Melanchtonnak irányító hatása a hazai német humanistákra szorosabbra fűzi a német protestantizmussal a kapcsolatokat. Az erdélyiek reformátorának s legnagyobb humanistájának, Johannes Honterusnak (1498—1549) művei Luther stílusának első hazai visszatükrözései, kinek hatása alatt áll az erdélyi szász prózaírók és költők egész sora. Az első könyvnyomdákat német városokban állítják fel, s a jobbára még Németországból importált könyvek túlnyomóan protestáns teológia tárgyúak. Se szeri, se száma a prédikációskönyveknek, az egyházi énekeskönyveknek, imakönyveknek és oktatómunkáknak. Az antikatholikus dogmatikai és apologetikai irodalom áradata mellett nem hiányzik a protestánsoknak egymással folytatott polémiája sem, minő a felvidéki kryptokálvinizmus küzdelme az orthodox lutheránusok ellen.

«Historia von Susanna in Tragedien weise gestellet zu vbung der Jugent zu Bartfeld in Vngern» címmel jelent meg könyvalakban az első iskoladráma Leonhard Stöckel bártfai iskolamester tollából (1559). Népszerűsége kiderül abból, hogy a darabot még a XVII. században is előadták. E mellett tért hódítanak a népies miszteriumok és passziójátékok is, főleg Hans Sachs szövegei alapján.

A világi tárgyú prózaírodalom előterében az ú. n. Türkenliteratur áll s a legnépszerűbb témák egyike Zrínyi hősi halála. A jogi művek sorából említendő a felvidéki bányavárosok s az erdélyi szászok jogkönyve, vannak történeti művek is, míg az időszaki nyomtatványok sorában közkedvelt latinnyelvű kalendáriumok és csiziók mellett végre a bártfai Georg Henisch adja ki az első németnyelvű naptárt.

A barokk irodalom korának (1606—1760) másfélszáz éve az ellenreformáció jegyében indul meg, mely főleg Nyugatmagyarországon erős katolikus német kulturát eredményezett. A hazai németiség az újabb német telepítésekben friss erőforrásokhoz jut, bár ezek irodalmi tevékenységet csak a XVIII. század végén kezdenek. Az elűzött protestáns tanítók helyét a piaristák és jezsuiták töltik be, a még megmaradt protestáns iskolákban a pietizmus mellett főleg Comenius érezteti hatását. A könyvnyomtatás fejlődése az ellenreformáció folytán fennakadást szenved, s a polgárok könyvszekerényeiben a XVII. század folyamán is jobbára vallásos tárgyú könyvek vannak. A prédikátorság apáról fiúra szálló foglalkozássá válik, s ha a régi görögöknél voltak évszázadokon át fennálló papi családok, úgy itt is a felvidéki Klesch-, Serpilius- és Pilarik-család szinte az

ókori példára emlékeztet. Az alkalmi beszédek áradata mellett számos protestáns dalgyűjtemény is megjelenik, köztük már hazai szerzők eredeti művei is. A protestánsüldözés eredménye az ú. n. exuláns-irodalom, mely nemcsak az elüldözött papok szenvedéseivel s a katolikusok vádjainak cáfolgatásával foglalkozik, hanem rámutat a protestáns hívők vallási közönyére s a prédikátorok morális defektusaira is. A hazai németiség túlnyomó többsége protestáns volt, s így a katolikus németek nem kerülhették el Pázmány Péter hatását, azonban a német jezsuita hitszónokok s a német és osztrák népszónokok (pl. Abraham a Santa Clara) befolyása is érvényesült. A XVIII. század egyházi szónokai pedig már a francia minták után indulnak. Nem tudnak önállóságra jutni a katolikus egyházi énekek, sem pedig az imakönyvek, oktatóművek és vitairatok.

A profán tárgyú irodalomban népszerűsége tesz szert Johann Gorgias erdélyi szász író szatirikus és erotikus témáival, melyeknek egyensúlyozására helyes erkölcsi felfogás nyilvánul meg Lackner és mások műveiben. A viruló alkalmi költészetből említendők a lakodalmi s a halottakat sirató versek. A legjelentősebb gyűjteménye az effajta verseknek a Valentin Frank von Frankenstein erdélyi szász királybíróról elnevezett «Rosetum Frankianum», míg a százszok első poéta laureatusa, Petrus Mederus világi gáláns verseinek köszönhetette hírnevét. Ez utóbbi irány hívének bizonyul Amadé László magyar költő is német nyelven írott költeményeiben. A Bécsből átplántált jezsuita dráma nemcsak önálló művelőkre talál nálunk, hanem Johann Schenauer személyében még komponistára is. A protestáns iskoladráma. Plautus és Terentius előadásai úgyszólván csak a latin nyelvtanítás szolgálatában állottak s csak Franz Czako brassói gimnáziumi igazgató passziójátéka (1755) az egyetlen németnyelvű előadás. Hivatásos színészek előadásairól vannak adatok Pozsony, Pest, Buda és Temesvár városokban. Pozsonyban olasz operákat is adnak elő, egybeült csak bohózatokat és rémdrámákat (Hof- und Staatsaktionen).

A tudományos irodalom is fellendül e korban. A történészek egész sora követi David Frölichet a hazai németiség eredetének kutatásában. Fantasztikus föltevéseik ellen a fent említett Frankenstein tiltakozik. A modern tudományos történetírók másik csoportja Bél Mátyás hatása alatt áll, ki *Notitia Hungariae* c. nagy munkájában elismeréssel adózik a németiség szorgalmának s a városi élet fejlesztése terén szerzett érdemeinek. A német nyelv művelő társaságok működése eredményezi az első nyelvtanokat és szótárokat. A kecskeméti

magyarból erdélyi szásszá lett Bakoss János nagyszebeni városi tanácsos írja (1678) az első grammatikát «Kurz- und rechtmässiger Grund der Hochdeutschen Sprache». Az első német szótárt Georg Henisch írta (1616). Tudunk híres orvosokról és természethuvárokról is, pl. a budai Lorenz Stocker iratai Buda természeti szépségeit és gyógyforrásait ismertetik, míg a selmecbányai magyarból elnémetesedett Máдай Dávid hallei árvahazi főorvos a lázbetegségekről és gyógyszereikről írt több munkát. Jelentékeny a háborús tárgyú röpiratok és egyéb művek száma is. Zrínyi hősi halála még mindig kedvelt téma, éppúgy a török háborúk s Erdély harcai a Habsburgokkal. Az irodalmi igényeket a kalendáriumok és almanachok elégítik ki. A már említett Frölich a németországi «Calendarium historicum» hagyományait ápolja 1623—1649-ben Boroszlóban és Nürnbergben megjelent 26 kalendáriumában. A későbbi lőcsei stb. kalendárium-szerkesztők hivatkoznak is Frölichre, mint akinek műve mintául szolgált.

A magyarul író és szóló erdélyi szász Heltai és Dávid mellett a németül író magyarok (Amadé, Bakoss, Bessenyei, Máдай stb.) mindennél meggyőzőbben mutatják a kölcsönös érintkezés törekvéseit.

A felvilágosodás korát (1760—1812) s a romantika korát (1812—1848) szerző már csak kivonatossan ismerteti, minthogy e két kort eredetileg külön kötetben óhajtotta megjelentetni. Azonban így is 70+73 oldal jut e két korszakra, melyről szóló ismereteink a hatványozott mennyiségben növekvő adatok bősége miatt valóban indokolttá is tették volna külön kötet megjelenését. Ha pedig külön kötet megjelentetése nem volt lehetséges, úgy célszerűbb lett volna a tőlünk távolabb eső s így bennünket kevésbé érdeklő korok anyagának tömörítésével nyerni teret az így elhagyott értékesebb anyag számára. Jellemző példaként hozom fel a barokk-irodalom korát, melynek vallásos irodalmát a 238—317. lapokon tárgyalja szerző. Vajjon megérdemel e tárgykör 80 oldalt a maga egyoldalúságával és az irodalmi értéket sokszor el sem érő minőségével? Azt hiszem, ilyen részletesen kiterjeszkedni minden jelentéktelen prédikátorra még egy speciális egyházi irodalomtörténetben is sok volna. Meg kellett volna rostálni az anyagot s csupán azzal foglalkozni bővebben, ami esztétikailag is irodalmi értéket képvisel, vagy pedig a maga korában nagyobb hatást gyakorolt. Akkor aztán bizonyára maradt volna hely a kivonatban közölt két utolsó korszaknak is, melyeket egyrészt azért nem ismertetek az előző korokéhoz hasonló

részletességgel, mert már nincs rá terem, másrészt mert az eddigi ismertetésből láthatja az olvasó, hogy mily széles alapon fogott hozzá munkája megírásához a szerző. Kifogásom tehát nem csökkenti alapos munkájának érdemét, melynek jelentősége éppen abban áll, hogy a kutatási területen felbukkanó legapróbb adatokat is gondosan feljegyezte.

A mű valóban hasznos szolgálatot fog tenni mindenkinek, aki a hazai németiség kérdéseivel foglalkozik, s használhatóságát csak fokozza a részletes bibliográfiának korok szerint való tagolása s a közel 50 oldalra terjedő névmutató.

Wagner József.

Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság június hó 25-én tartotta 1927. évi rendes közgyűlését, amely az 1926. évi nyereséget 190,951.52 pengőben, az osztalékot pedig 15.— pengőben állapította meg.

A TUDOMÁNYOS TECHNIKA FERENC JÓZSEF URALKODÁSA ALATT.

Tíz esztendővel ezelőtt távozott el az élők sorából szeretett királyunk : Ferenc József.

A multak emlékeit betakaró szellő, mely után «vékonyka porréteg marad, hol elszáll», a nagy király halála óta eltelt két lustrum alatt alig néhány könyöknyi réteggel fedte be az akkori eseményeket. Elárvult nemzetünk azonban a népek életében csak egy pillanatnak tetsző, ez alatt a tíz esztendő alatt átment a szenvedéseknek és megalázásoknak kálváriáján.

Fájó érzés vesz rajtunk erőt, ha arra gondolunk, ami volt és nincs meg, viszont jóleső érzéssel emlékezünk vissza arra a boldog korra, amelyben az ő igazságos, bölcs kormányzása alatt virágzott fel Nagy-Magyarország.

Ez a visszaemlékezés erősíti hitünket a nemzet jövőjében. Hiszen az időnek fonalas rokkáján a jövőnek szövete a multnak szálaiból készül.

* * *

Tapasztalatokban gazdagon foglalta el a magyar trónt 1867-ben, az életrekelő Magyarországnak bűbájos tavaszán, amikor hitestársa, Magyarország védőangyala, a felejtethetlen Erzsébet királyné jóvoltából a budai királyi várpalota ablakaiban is muskátlik nyíltak.

Meggyőződött már arról, hogy a trónnak a fegyveres hatalomnál is biztosabb támasza a nemzet szeretete és együttérzése. Ebben a tudatban valóban legalkotmányosabb királyunk lett. Bizalmát a nemzet ősi erényébe vetette s ebben a bizalomban nem csalatkozott, — de a nemzet sem ő benne.

Közel ötven esztendőös uralkodása alatt hazánk szellemi és gazdasági téren páratlan haladást tett.

Koronázása előtt mintegy félszázaddal kezdte meg közéleti tevékenységét a legnagyobb magyar.

«Amikor a politika terére léptem, Magyarország sírkert-hez hasonlított, ahol minden alszik,» — írja egyik levelében Széchenyi és hihetetlen energiával indítja meg nemzetünk felébresztésének, átalakításának nagy művét.

Az átalakulást nem érthette meg, de megvalósult az Ferenc József uralkodása alatt.

Trónraléptekor a technikai alkotások terén éreztük leginkább hátramaradásunkat.

Érthető tehát, hogy amikor pitymallani kezdett és «mindnyájunknak édes anyja» ajkai körül másfél évtizedes szomorúság után vidám mosoly kezdett derengeni, a hosszú évek során át tartó pangásnak és annyi visszafojtott reménykedésnek szinte természetszerű következménye volt a lelkes alkotnivágás.

Ferenc József elhárította a produktív technikai munka útjában álló akadályokat és a magyar génusz uralkodása alatt ezen a téren olyan kiváló eredményeket ért el, amelyek a legnagyobb kultúrnemzeteknek is dicsőségére válnának.

Ferenc József a technika évszázadában uralkodik, természetes tehát, hogy a technika vívmányai felettébb felkeltik érdeklődését. Kevésbé ismeretes, hogy kitűnő rajzoló volt. Megtanult látni. Talán ebben találja magyarázatát, hogy jó emberismerő is lett. Akit megszeretett, annak talpig embernek kellett lenni. Innen van, hogy egyik legkedveltebb embere, a szilárd magyar karakter inkarnációja, gróf Tisza István volt.

Elődjei közül különösen II. József érdeklődött a technikai alkotások iránt.

A kalapos király az ország közgazdaságának föllendítésére a közlekedés előmozdítását, a jó utak létesítését fontosnak tartotta. Amikor 1785-ben Budán szobrot akarnak neki emelni, hozzájárulását a következő kijelentéssel tagadja meg: «Ha majd a kereskedelmet virágzásra juttattam, az országot egyik végétől a másikig országutakkal és hajózható

csatornákkal elláthattam, amiként reménylem, ha ekkor állít a nemzet nekem szobrot, köszönettel fogom azt elfogadni.»¹

II. Józsefnek a technikai alkotások iránti érdeklődését mutatja, hogy meglátogatta a XIV. Lajos korában épült száz-zsilipes híres Canal du Midi-t, amelyet már 1681-ben átadtak rendeltetésének. 1825. évi franciaországi utazásában a legnagyobb magyar is megszemléli ezt a nagy művet és elragadtatásában így kiált fel: «Vétek-e, ha egy ily mű láttára, amelynek létesítéséhez annyi erő és kitartás kelle, minekünk is szokottnál hevesebben forr a vérünk! S ha e helyet azzal a szent ábránddal hagyjuk el, hogy mi is hatni s valami magasztosba akarunk kezdeni.»

Hat hétre rá Pozsonyban van az országgyűlésen s ott valóban magasztosba kezd. Nemzetiségünk megmentésére alapítja a Magyar Tudós Társaságot.

Ferenc József királyunk 1869 november 16-án megjelenik a nagy technikai műnek, a Szuez tengeri csatornának megnyitó ünnepélyén, amelyen részt vett Eugénia francia császárné, Frigyes porosz trónörökös, több fejedelem s a világ minden tájáról vagy harmincezer ember.

A Szuez-kanális megnyitása a világközlekedés történetében epochális jelentőségű esemény. Ennek a hatalmas technikai alkotásnak megszemlélése, hasonló hatással volt reá, mint a Canal du Midi-é II. Józsefre és Széchenyire, — bizonyára fokozta érdeklődését a tudományos technika vívmányai iránt.

Hazai technikai alkotásaink iránti érdeklődése már jóval előbb nyilvánul meg. 1857-ben ifjú bájos hitvesével végigutazik a még építés alatt álló tiszavidéki vasút alföldi vonalán. Ki tudja, hogy nem járult-e hozzá a nemzet és király közötti megegyezéshez, ennek a technikai műnek a megszemlélése is. Hiszen ezen az úton tapasztalta először Erzsébet királyné a tőzsgyökeres magyar nép hódolatát, ragaszkodását és ekkor zárta szívébe a magyar.

Ferenc József uralkodása alatt mindenekelőtt közlekedési hálózatunk kifejlesztése terén érünk el nagy eredményeket.

¹ Csöpey és Kuppis: *A világforgalom*. 180. o.

A XVII. században egy utazó ezt írja Magyarország útjairól: Hungari ponunt luteum super luteum et vocant «töltés». (A magyarok sarat sárra helyeznek és töltésnek nevezik.)

Alföldi útjaink még 1867-ben is ilyen állapotban voltak.

Kőutaink hossza 1865-ben 12,100 km, uralkodása végén, 1916-ban meghaladja az 50-ezer km-t.

Még nagyobb mértékű vasúthálózatunk fejlődése. Vasúthálózatunk kiterjedése 1866 végén 2234 km, a millenium idejében, 1896-ban 14,503 km és 1916-ban 22,663 km.¹

Hajózó utaink fejlesztése terén világraszólót alkottunk az Alduna végleges szabályozásával.

«Az Alduna hazánk életére, azt kell nyűgeitől megszabadítani és a Fekete Tengerig hajózhatóvá tenni» — írja Széchenyi már 1830-ban. Az ő energikus vezetése alatt, a Vásár helyi tervezete alapján végzett mederjavító munkálatok következtében «Közép-Európa számára már 1846-ban megnyílt a szakadatlan dunagőzhajózási út».² Ilyesmódon a fokozatosan fejlődő forgalmat a Vaskapu és az Alduna végleges szabályozásáig, tehát félszázadot meghaladó időszakon át, ha nehézséggel is, de le tudtuk bonyolítani.

A végleges szabályozás keretében a Vaskapu-csatornát a millenium idejében, 1896 szeptember 27-én nyitották meg.

Jelentőségéhez mérten méltatja ezt a korszakalkotó eseményt a *Budapesti Közlöny* 1896. évi szeptember 26-iki számában.

¹ A mult század utolsó két évtizedében vasúti és úti hálózatunk fejlődése öt évi átlagokban a következő volt: (V. ö. Hieronymi Károly: *Közlekedési eszközeink fejlesztésének irányelvei*. Budapest, 1902. 21. oldal.)

	Évenként átlagosan épült vasút	Évenként átlagosan épült közút
1881—1885-ig	389 km	305 km
1886—1890-ig	445 «	
1891—1895-ig	535 «	
1896—1900-ig	636 «	

1881-től 1900-ig tehát átlagban évenként 500 km vasutat és 355 km kőutat építettünk.

² A Dunagőzhajózási Társulat. *Visszapillantás keletkezésére és fejlődésére, különösen Magyarországon*. Budapest, 1885. A Társulat saját kiadása. 24. o.

Ime egy lap Nagy-Magyarország fénykorának történetéből :

«A Vaskapu-csatorna e rendkívüli méretű és fontosságú vízépítési mű ünnepi megnyitása szeptember 27-én, vasárnap megy végbe, a jól teljesített munka nagyszerűségéhez és jelentőségéhez méltó fénnel . . . ő császári és apostoli királyi felsége, valamint meghívott királyi vendégei : Ruménia és Szerbia uralkodói s mindhármuknak nagydíszű udvari és katonai kísérete, József főherceg úr ő császári és királyi felsége, a közös, az osztrák és a magyar miniszterek, a diplomáciai testület tagjai, a Ruméniából és Szerbiából meghívott kitűnőségek, méltóságok, főkonzulok, konzulok, az osztrák birodalmi tanács és a magyar országgyűlés két házának küldöttségei, a főpapság képviselői, köztük a csanádi róm. kath. püspök, a közös hadsereg és m. kir. honvédség meghívott tisztjei, a kereskedelemügyi m. kir. minisztérium képviselte, Krassó-Szörény és a szomszéd törvényhatóságok küldöttjei, az orsovai állami, megyei és városi hatóságok, a hajózási társulatok, a Vaskapu-szabályozási művezetőség és építési vállalat, továbbá a bel- és külföldi sajtó képviselői, a vállalat munkásainak és a környék földnépének részvételével.»

«A ritka jelentőségű történelmi esztendőnek, melyben Magyarország koronás királyával együtt fennkölt lélekkel ünnepli a honalapítás ezeréves fordulóját, minden időre szóló és sok nemzet kereskedelmi és műveltségi törekvéseit erősen lendítő emléke marad a folyamszabályozásnak ez óriási s aránylag rövid idő : eddigelé alig több mint hat esztendő alatt létrehozott alkotása, mely már Széchenyi Istvánnak is fáradságos törekvése volt, de egészben véve, még csupán nemes álma lehetett, mivel a földadat nagyságával akkor még nem állhatott arányban a nemzet anyagi és technikai ereje.»

«Kivitele sokkal fejlettebb időre, mai korunkra maradt. Miután a Berlinben 1878-ban tartott kongresszus Magyarországot bízta meg a Vaskapu szabályozásának keresztülvételével, hogy a Nyugat és Kelet kereskedelmi érdekeit s egy nagy víziút forgalmát ne sokáig csorbítsák már a hajózás aldunai szirtútjai : hét év multán néhai Baross Gábor, a nagy-

tevékenységű kereskedelemügyi miniszter látott a munkához, melynek végrehajtását és nagy költségét készséggel szavazta meg Magyarország törvényhozása az 1886. évi XXVI-ik és az 1889. évi XII-ik törvénycikkekben.»

«A közgazdasági és kulturai óriás munka főlavatása, e szabályozott nagy vízi út megnyitási ünnepe, mely világforgalmi fontosságának megfelelőleg egyszersmind nemzetközi jelleggel bír, nevezetesebb időpontra nem eshetett volna, mint a most folyó esztendőre, melyben az ország lelkesen ünnepli ezeréves fennállását s fennkölt reményekkel és egyre gyarapodó törekvésekkel áll a második ezerév küszöbén.»

«A hatalmas mű, melyre ezidőszerint az egész művelt világ szeme néz, mostantól fogva országnak-világnak fogja hirdetni, hogy Magyarország nagy áldozatkészséggel, anyagi és értelmi erővel bír a béke legnehezebb munkáinak végrehajtására is, amint bírt a multban s bírni fog — ha szükség lesz rá — a jövőben is elszántsággal és vitézséggel a fegyveres harcok küzdelmeiben a haza és trón megvédésére.»

«A világforgalom érdekeire nézve roppant fontosságú új folyamcsatorna, mely az ország, valamint a tőszomszéd déli államok anyagi jólétét is évről-évre emelni fogja: egyszersmind örök emléke, műveltségtörténeti dicsősége marad áldott tevékenységű korunknak, melyben a törekvő nemzetnek és koronás királyának teljes egyetértése Magyarországot ily óriás méretű vállalatnak aránylag rövid idő alatti létrehozására is képessé tette.»

A megnyitás előtt fogadta őfelsége az aldunai Vaskapuszabályozó m. kir. művezetőség és vállalat mérnökeit s az üdvözlőbeszédre adott válasza mindenha emlékezetes lesz a magyar mérnökség előtt. «Örvendek, hogy személyesen láthatom azokat a férfiakat, akik több évi fáradozás és kitartó buzgalom, valamint a technikai ismeretek legújabb vívmányainak lángeszű felhasználásával, leküzdvé a természet és elemek által alkotott súlyos nehézségeket, oly nagyjelentőségű munkát hajtottak végre, amely előtt még későbbi nemzedékek is hálával és tisztelettel meg fognak hajolni. Örömmel fejezem ki Önöknek ezért teljes elismerésemet s reménylem, hogy e mai napon alkalmam leend személyesen meggyőződni,

hogy Önök nagy feladatukat nemcsak buzgón, de sikeresen is teljesítették.»

A nagy magyar mérnöki munkáról megemlékezik az országgyűlést 1896 október 6-án bezáró trónbeszéd is : «A fényes siker, melyet e szabályozási mű létesítésénél az emberi elme és tetterő a természet által állított hajózási akadályok legyőzésében aratott, mindenkor hirdetője lesz a magyar szakértségek dicsőségének.»

Megelőzően sem Európában, sem a világ más helyén nem végeztek ilyen nagyszabású, sok tekintetben egészen különleges természetű, rendkívül nehéz mérnöki munkát.

A Vaskapu-csatorna, ez a hatalmas technikai mű valóban egyik legnagyobb dicsősége Ferenc József áldásos uralkodásának. A végleges szabályozási munkálatok megkezdésének emlékére a magyar parton az *Alibeg*-sziklába bevéssett emléktábla¹ évezredek át fogja hirdetni nevét, hasonlóan, mint a Dunának jobbpartján, az ott létesített út emlékére a «Tabula Traiana» Trajanus római császáráét.

A Traján-utat közel tizennyolc századdal korábban létesítették, mint a Vaskapu-csatornát. Mind a két technikai mű korának egyik nevezetessége.

Trajánus idejére esik a római mérnöki technika legmagasabb virágzásának kora. Ferenc József uralkodása alatt ér el világhírű sikert a magyar mérnöki technika.

Mind a két nagy uralkodó működésében van közös rokon-szenves vonás. Trajánus más vonatkozásokban is a római birodalomnak egyik legderekabb császára. Ferenc József más vonatkozásokban is hazánknak egyik legkiválóbb királya.

¹ Az aldunai Vaskapunak és a többi zuhatagnak az 1888. évi XXVI. törvények által elrendelt szabályozása megkezdettet

I. FERENCZ JÓZSEF

uralkodása alatt

Gróf *Szapáry Gyula*

miniszterelnöksége idejében

Bellusi *Baross Gábor*

m. kir. kereskedelemügyi miniszter által 1890. évi szeptember 15-én.

Isten áldása legyen e művön és megalkotóin!

Ferenc József uralkodása alatt valósul meg Vásárhelyi Pálnak, a Tiszaszabályozás lángeszű tervezőjének :

»Aki csatornát tört az erősb Duna szirtjein által
S csüggő szirtfalakon tört diadalmi utat»¹

korszakalkotó tervezete

Olyan szabályozás, mint a Tiszáé, egyedülálló a világon. »Az emberiségnek soha nem jutott eszébe, hogy egyszerre 160 mérföld hosszban szabályozzon s vagy ezer telep érdekében 2.750,000 holdakat szárazzá tegyen. Soha ilyen munkát megindítva nem volt, erre példa nincs», — írja jellemzően Herrich Károly.²

Folyóink szabályozásával és az ármentesítéssel Ferenc József királyunk uralkodása alatt nagykiterjedésű földterületet szereztünk meg művelés alá.

A Tisza-völgyén ma az ármentesített terület túlhaladja a két és félmillió hektárt. Ez az eredmény Európában páratlan, Csonka-Magyarország szempontjából pedig életkérdés. A Tisza-völgy lakosságának exisztenciáját az ármentesített területek hiányában ma alig lehetne biztosítani.

Hálával kell gondolnunk Ferenc József elhunyt királyunkra, aki lehetővé tette ezt az új honfoglalást.

De nemcsak a közlekedés és vízszabályozás terén nagy a haladás.

Uralkodása alatt a gyáripar megteremtésével, a mezőgazdaság és a kereskedelem fellendülésével, hazánk gazdasági ereje hatalmasan fejlődött.

Elsősorban az ország szívének, Budapestnek haladása óriási mértékű.

Budapest fejlődésének alapját a legnagyobb magyar a láncid megalapításával, amelyen át »az ifjú szép Pest nyujt Corvin agg várának hű kezét», vetette meg.

Ehhez a monumentális műhöz kellett a fővárosnak hozzájárulnia.

Ferenc József megelégedéssel tapasztalta, miképen fej-

¹ Garay János epigrammája.

² A Tiszaszabályozás és a szegedi válság. *M. M. és E. E. Közönye.* 1879. 259. o.

dk ki magyar szék- és fővárosa a világ egyik legszebb
eropolisává.

A magyar főváros dunamenti csodaszép panorámájába ékesen illeszkednek bele a lánchidat követő grandiozus Dunahidak: a Margit-híd, az Erzsébet-híd, a Ferenc József-híd, valamint az új összekötő vasúti híd. Mindegyik a maga nemében párját ritkító alkotás.

A pesti parton az országház, a budai oldalon a rekonstruált királyi palota, a halászbástya, a Mátyás-templom, a Lágymányoson a kir. József-műegyetem palotája, a városligetben a Mezőgazdasági Múzeum, a Műcsarnok, a Szépművészeti Múzeum stb. mind az ő uralkodása alatt létesült monumentális építmények, bármely nagy városnak világhírű díszei lennének.

* * *

Még alig mult el két évtized a koronázás óta, amikor hazánk kulturális és gazdasági fellendülését bemutatni kívánta az 1885. évi első országos kiállításon.

A kiállítás védnöke Rudolf trónörökös a megnyitáskor tartott üdvözlő beszédjében hangsúlyozta, hogy ez a kiállítás «valódi hadszemléje Magyarország mezei és erdei gazdaságának, állattenyésztésének, bányaművelésének, ipari és kézművességi erejének, irodalmi és tudományos, művészi és építészeti alkotásainak, valamint tanügyi fejlődésének». Ő felsége válaszában jóleső érzéssel emelte ki, hogy ez a kiállítás «hivatva van a világ előtt nemcsak a magyar korona országainak áldásdús fejlődését feltárni, hanem egyszersmind fennhangon hirdetni, hogy ez a szép birodalom a kultúr államok között minden tekintetben méltó helyet foglal el».

Az 1885-iki országos kiállítás valóban örömdetesesen mutatta az országnak a kiegyezés óta történt fejlődését és megerősödését. Sőt a gyáripárterén túlnőtt az országos kiállítás keretén. Olyan nevezetes technikai találmányt hozott ugyanis napfényre, amely az egész világon becsületet szerzett a magyar névnek.

Bláthy, Déry, Zipernovszky, három magyar tudós technikus, a budai Ganz-gyár kiváló mérnökei ezen a kiállításon mutatták be azt a transzformátort, amellyel lehetővé tették

az elektromos áramnak nagy távolságra kevés veszteséggel való átvitelét, nagy területen gazdaságos szétosztását.

A modern elektrifikálás, az elektromos világítás, a munkaátvitel ilyen módon vált lehetségessé és csak természetes, hogy általuk az ipar, a közlekedés, tehát kultúránk fejlődése újabb impulzusokat nyert.

Még nagyobb mértékű fejlődésről számol be az 1896. évi millenáris országos kiállítás, mely a művelt nyugat figyelmét is nagy mértékben felkeltette.

A mesébe illő millenáris hódolófelvonulás, az országgyűlés megjelenése a királyi pár előtt, feledhetetlen esemény.

Ebben az esztendőben nevezetes magyar technikai alkotások jutnak tető alá. A Vaskapu-csatornáról már megemlékeztünk.

1896 okt. 4-én Ferenc József ő felsége nevenapján adták át a forgalomnak a budapesti fővámtéri dunahidat a király ő felsége jelenlétében, aki a kereskedelmi miniszter üdvözlőbeszédjére így válaszolt: «Örömmel engedtem meg, hogy ez az új híd nevemet viselhesse s midőn ezt a közforgalomnak ezennel átadom, őszintén kívánom, hogy e szép mű, mely egyszersmind a magyar műépítészetnek és vasiparnak kiváló teremtképességét is tanúsítja, újabbi hathatós tényezője legyen kedvelt magyar székvárosom további felvirágzásának.» Ezután aláírta a balparti pillér-kapuzat toronygömbjébe szánt okmányt, amelyben a nemzettel együtt ünneplő király és a nemzet egyértelmű hő kívánságát fejezik ki a következő sorok:

«Az ezeréves mult történetéből merített bizalommal a jövő iránt, vallásos áhítattal fordulunk az isteni gondviseléshez, vegye továbbra is oltalmába házunkat és hű magyar nemzetünket s óvja minden viszontagságtól e művet, hogy a hozzáfűződő remények megvalósulván, örvendetesen fejlődő székesfővárosunk további haladásának és felvirágzásának biztos eszközévé váljon.»

Ferenc Józsefnek igaz örömet szerzett a millenáris kiállítás, amelynek jelentőségét igen nagyra értékelte.

Bizonyítja ezt állambölcsestől áthatott, mélyen átértézt megnyitóbeszéde is.

«Örömteljes érzelmektől áthatva jelentünk meg e történelmi időszakot jelző kiállítás megnyitásán.»

«Különösen fokozza örömünket, hogy a magyar állam ezeréves fennállásának dicsőítésére, a hasznos munka, a szellemi és anyagi teremtő erő évszázados fejleményeinek bemutatásával ily valódi béke-ünnepély áll első sorban.»

«E kiállítás, amint reménylem, tanusítani fogja országvilág előtt, hogy a magyar nemzet, fönntartván ezt az államot sok viszontagság között dicsőségesen egy évezreden át, nemcsak a harc téren tudta vitézségével a trónt és hazáját mindenkor megvédeni, hanem a művelődés terén is méltó helyet vívott ki magának és foglalhat el a művelt nemzetek között.»

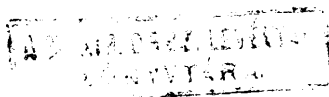
«Tanusítani fogja továbbá azt a buzgalmat és áldozatkészséget, mellyel e kiállítás létrehozatalán az egész ország fáradozott, valamint a külföldnek azt a hálára kötelező készségét és rokonszenvét is, melyet az a sok értékes és történetünk szempontjából megbecsülhetetlen tárgynak e kiállítás számára történt átengedése által nyilvánított.»

«És tanusítani fogja végre, hogy habár a politikai küzdőtéren hazafias érzelmeik érvényesítésére sokan különböző és eltérő utakat választanak is, a magyar szent korona iránt való hűségben, a hasznos munkánál, a tudományok terjesztésénél s ezáltal az ország javának és dicsőségének előmozdításánál, a hazának minden polgárát egyesítve és teljes egyetértésben találjuk.»

«Őszintén kívánom, hogy ez az összhang és testvéries egyetértés terjedjen ki áldást hozólag mindarra, ami szeretett Magyarországom boldogítására és jövőjének biztosítására szolgálhat s hogy az eddig elért siker, minden elbizakodás nélkül, inkább hathatós ösztönül szolgáljon a további munkásságra és haladásra, kérvén az Istent, hallgassa meg esedezésünket s kísérje áldásával és oltalmával e kiállítást, amelyet megnyitottnak nyilvánítok.»

Távozásakor hangsúlyozta, hogy nagyon kellemes emlékekkel távozik a szép kiállításból.

* * *

Ferenc József királyunknak rendkívül sokat köszönhet műegyetemünk.

Főiskolánknak két kiváló patronusa volt: nagynevű alapítónk, József nádor, akinek nevét viseljük és jószágos uralkodónk Ferenc József.

Ő emelte egyetemi rangra főiskolánkat s az ő uralkodása alatt emelkedett csakhamar műegyetemünkön a technikai felsőoktatás olyan magas színvonalra, hogy méltán kiállja a versenyt a külföld legkiválóbb technikai főiskolaival.

Műegyetemünk a királyi kegynek megnyilvánulását ismételten élvezte.

A múzeumkörúti műegyetemet Ferenc József 1884 május 21-én látogatta meg s közel másfél óráig tartó ott-tartózkodása folyamán nagy érdeklődéssel szemlélte meg a műegyetem oktatási termeit, gyűjteményeit és laboratóriumait. Távozásakor annak az óhajnak adott kifejezést, hogy «a műegyetemi ifjúság előmenetele a díszes épületnek és fényes berendezésnek megfelelő legyen».

1901 március 22-én felruházta műegyetemünket a technikai doktorráavatás jogával és amint a műegyetem részéről nála tisztelgő küldöttségnek kijelentette: «örömmel teljesítette a műegyetemnek ezt a régi kívánságát».

Amikor a technikai tudományok egyetemének látványosi új hajlékában az 1909 10. tanév elején a tudomány-szomjas ifjúság előtt megnyíltak a kapuk, a kir. József műegyetem hálásan gondolt akkori ősz királyunkra Ferenc Józsefre.

Az ő atyai gondoskodása és jóakarata tette lehetővé ennek a fényes palotának létesítését.

Az új hajlék befejezéséhez azonban még hiányzott a zárókőletétel.

A kir. József műegyetem tanácsa úgy tervezte, hogy a megnyitáskor a zárókő elhelyezésével avatja fel új épületcsoportját.

Ferenc József azonban kilátásba helyezte, hogy ennek az ünnepnek fényét megjelenésével emelni fogja s ezért a műegyetem a felavatást későbbre, a király által megállapítandó időpontra halasztotta el.

Az 1910 május 25-ére kitűzött zárókötéltétel ünnepélyét emlékezetessé tette ő felsége megjelenése.

A felavatás ünnepélyén gróf Zichy János kultuszminiszter üdvözlő szavaira ő felsége így válaszolt :

«Élénk megelégedésemre szolgál, hogy a boldogemlékű nagybátyámról, József főherceg nádorról nevezett műegyetem mai zárókötéltételi ünnepélyén megjelenhettem.»

«Örömmel kísértem figyelemmel és mindig szívesen mozditottam elő a műegyetem fejlődését, amely az utolsó évtizedek alatt lépést tartott úgy a nemzet fellendülésével, mint a technikai tudományok rohamos haladásával és egyre növekvő fontosságával.»

«Szívesen járultam ahhoz is, hogy a technikai oktatásnak ez a főiskolája méltó elhelyezést nyerjen.»

«Midőn a zárókő letételére az engedélyt ezennel megadom, egyben biztos reményemet fejezem ki, hogy a kir. József műegyetem díszes új otthonában is tovább fejlődve, egyre hathatósabban fog hozzájárulni a technikai tudományok előbbreviteléhez és a magyar ifjúságnak komoly munkásságra való vezetéséhez s egyre gazdagabban fogja árasztani a nemzetre a produktív munkán alapuló gazdasági erősödés áldásait.»

Az ünnepélyes aktus befejezése után az ősz király dr. József főherceg ő fensége, a kormány és az egybegyűlt illusztris társaság kíséretében a rektori fogadóba ment és az emlékkönyvbe elsőnek írta be nevét.

Ezután másfél órán át tartózkodott a műegyetemen. Megtekintette az erre az alkalomra rendezett rajzkiállítást, továbbá, a vasúti múzeumot, a könyvtárt, a Technikus Ebéd helyiségeit és a mechanikai technológiai tanszék műhelyeit. A látottak fölött legteljesebb megelégedését fejezte ki.

A műegyetem közelről tapasztalta az uralkodó atyai jóindulatának melegét.

E nevezetes napnak kedves befejezése volt az a szerenád, amelyet a műegyetemi és tudományegyetemi énekkar ugyanaznap este programmon kívül adott a királynak.

Ő felsége látogatásának emlékére gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök a műegyetemnek ajándékozta Ferenc

József király és Erzsébet királyné carrarai márványból készült szobrát.

Ezt a szoborcsoportozatot eredetileg az országház kupolacsarnokába szánták, ott azonban alapozási nehézségek következtében nem lehetett elhelyezni.

A műegyetem tanácsa köszönettel fogadta a kitüntető ajándékot s azt a könyvtár csarnokába helyezte el.¹

A király nemes intencióiról tesz tanubizonyyságot a záróközmány szövege :

«Mi I. Ferencz József, Isten kegyelméből Ausztria császára, Csehország királya és Magyarország apostoli királya stb. Magyarország haladását szívünkön viselvén, mindig örömmel járultunk hozzá, hogy a technikai tudományoknak Budapesten emelt egyeteme akadálytalanul fejlődhessék. Magyarország egészséges gazdasági fejlődése lebegett szemünk előtt akkor is, amikor a Magyar Törvényhozásnak a kir. József műegyetem állandó és célszerű elhelyezése érdekében, az 1902-ben alkotott XVII. t.-cikket 1902 július 21-én szentesítettük.»

«A nagyszerű építészeti alkotást, melyet 1902-ben dr. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterségének és dr. Ilosvay Lajos rektorságának idejében Czigler Győző műegyetemi tanár kezdett meg, 1909-ben gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterségének és dr. Wartha Vince rektorságának idejében Hauszmann Alajos és Pecz Samu műegyetemi nyilvános rendes tanárok fejezték be.»

«Abban a biztos tudatban, hogy a kir. József műegyetem míg egyrésztől szakadatlanul a technikai tudományok fejlesztésén fáradozik, másrésztől sohasem felejt el, mivel tartozik e hazának, mely fenntartásáért és felvirágoztatásáért kész a legnagyobb áldozatokat is meghozni, a zárókövet azzal a hő óhajtással iktatjuk főépületünk falába : vajha a Mindenható hosszú időre biztosítaná a békét, mely feltét-

¹ A szoborcsoport alakjait Szécsi Antal műegyetemi szobrász-tanár, az alapzatot pedig Steindl Imre műegyetemi ny. r. tanár tervezte.

lenül szükséges, hogy ez a tudományos főiskola a vele szemben támasztható követeléseket zavartalanul kielégíthesse.»

Budapest, 1910 május 25.

Fényes elismerésben részesítette Ferenc József műegyetemünket már 1909 okt. 28-án kelt legfelsőbb elhatározásával, amellyel megadta az engedélyt a kormányzati jelvények viselésére és felhatalmazta a kir. József műegyetemet, hogy a «sub auspiciis Regis» intézmény életbeléptetése iránt javaslatot tehessen.

A királyi kegynek a megnyilvánulása valóban nagy kitüntetés volt a műegyetemre, mert ilyen módon kifejezést talált a tudományegyetemekkel a teljes egyenrangúság.

A koronás király szervezetileg kívánt résztvenni a műegyetem működésében. Az erre vonatkozó szabályzatot 1910 szept. 14-én erősítette meg.

Műegyetemünk fejlesztése terén továbbra is tapasztaltuk kegyét.

Közigazgatási osztályunk felállítását Ferenc József király ő felsége 1914. évi február 14-én kelt legmagasabb elhatározásával hagyta jóvá.

Ennek az új intézménynek a műegyetem keretében való szervezése nyilván a műegyetem kulturális működésének elismerését is jelentette.

Magyarország ezen a téren úttörő volt.

A német technikai főiskolák egy évtizedre rá, mostanában alakulnak sorban egymás után át technikai és közgazdasági főiskolákká.

Szeretett királyunk utolsó kegyét halála előtt pár hónappal tapasztaltuk. 1916 július 19-én hagyta jóvá ma is érvényes legújabb szervezeti szabályzatunkat. Ez a szabályzat megállapítja, hogy a műegyetem élén a Rector Magnificus áll. Műegyetemünk az előterjesztett tervezetbe nem vette föl ezt a megtisztelő címezést. Dr. Jankovich Béla kultuszminiszter azonban a kir. József műegyetem belső súlyát és a technikai tudományok becsét értékelve, hogy a tudományegyetemekkel való egyenrangúsítás külső kifejezést is találjon, ezzel a módosítással terjesztette legfelsőbb jóváhagyás elé a szabályzatot és azt ő felsége szentesítette is.

Íránta érzett soha el nem múló hálánknak csak szerény visszhangja a mai megemlékezés, valamint az a kegyeletes gyászünnepély, amelyet halála után 1917 március 25-én tartottunk.

* * *

Ferenc József kiváló fejedelmi erényeinél talán még tündöklőbbek emberi erényei.

A megtestesült pontosság volt.

Azt mondják, az emberiséget a vasutak szoktatták rá a pontosságra. Nálunk Ferenc József közmondásos pontossága járult hozzá elsősorban ennek az erénynek megbecsüléséhez.

Koránkelő volt. Itthoni tartózkodásakor eleinte sokszor hajnalban ment ki vonattal Gödöllőre. Az úgynevezett «fülemile vonat»-ot sohasem kellett a megállapított időnél csak egy fél perccel is későbbben indítani.

Páratlan volt kötelességteljesítése.

A szó legnemesebb értelmében a nemzet napszámosa volt. A pirkadó hajnal már íróasztalánál találta. Minden előterjesztett ügyet lelkiismeretes alaposággal tanulmányozott át.

Azok a tisztviselők, akik abba a helyzetbe jutottak, hogy felségfelterjesztést írnak, fokozottabb figyelemmel végezték munkájukat. Megválogatták a kifejezéseket is, nehogy a király fennakadjon rajtuk. Ez a gondosság kiterjedt még a technikus terminusok megválasztására is.

Az uzsoki vasúti vonalon emelkedő pályarészben másféle kitérőt nem lehetett létesíteni, mint jobbra és balra egy-egy kiágazó csonkavágányt. Ezt az elrendezést hasonlóságánál fogva «bajuszkitérő»-nek neveztük el. A felségfelterjesztés készítésekor azonban eszünkbe jutott, vajjon nem fogja-e a király banálisnak találni ezt a kifejezést. Így született meg azután a bajuszkitérő helyett a «csúcskitérő» technikus terminus.

A brit főváros legforgalmasabb terén, a Trafalgar-square-n áll Nelson admirális hatalmas emléke. A magas oszlopon messziről olvasható Nelsonnak a trafilgári tengeri ütközetben kiadott híres parancsa: «Anglia elvárja, hogy mindenki tegye kötelességét».

Az angol főváros nagy forgatagában naponként ezrek és ezrek olvassák ezeket a szavakat, amelyek nevelőhatással vannak Anglia népének kötelességtudására és munkaszere-tetére.

Nálunk a legelső magyar ember, Ferenc József király páratlan kötelességteljesítése volt valóságos nevelő hatással népeire.

* * *

A magyar a világ összes népei között legjobban ragasz-kodik királyához.

Megénekelte már nagy költőnk Vörösmarty :

«A legelső magyar ember a király :
Érte minden honfi karja készen áll.»

De különösen megnyilvánult a magyar nép szeretete Ferenc József iránt.

A magyar fantáziája sokszor kalandozik a királynál. Minden érdekli, ami a királlyal történik.

A díszebédeknel övé az első pohárköszöntő. De még az egyszerű nép ünnepnap i ebédjén is, ha valami különös jó falat kerül az asztalra, hozzáteszik, — hiszen a királynak a legjobbat kívánjuk — megehetné a király is.

A ragaszkodás és hódolat Ferenc József király iránt nemcsak a nevét viselő kiváló technikai alkotásokban, (Ferenc József-híd, Ferenc József földalatti vasút stb.), kul-túrális intézményekben, (Ferenc József tudományegyetem, Ferenc József intézet stb.) nyilatkozik meg, hanem talán leg-jellemzőbben a népdalokban, ahol a magyar népiesen Ferenc Jóskáról dalol.

Az eladó lány szeretne a királlyal beszélni és szépen meg-kérlelni, hogy szabadságot adjon a rózsájának. Ferenc Jóska mezitláb kénytelen a bálba menni, mert nincsen kész a kor-dovány-csizmája. Kilenc kovács nem tudta megvasalni, mert gyémántpatkót, — hiszen az való a király csizmájára, — egy se tudott csinálni.

Ott van Ferenc József a nép meséiben is. Amikor a budai királyi várat építik, Dunántúl így mesélnek :

«Építik a várat nagy sürgés-forgással. Építik, építik, míg csak meg nem unják. Kilencvenhét pallér a téglákat rakja, ezerszáz napszámos váltig adogatja. Harminc ács fűrészel, húsz kovács kalapál s ezalatt a kertben kilenc kertészlegény rezedákat ültet.»¹

Szépséges Erzsébet királyné öntözi majd a rezedabokrot s Ferenc József király ő felsége minden áldott nap leszakít belőle egy szálat és személyesen teszi Szent István jobbája.

Így azután a rezedaszálak megoldják a nehéz kérdést. Ha hazajön a király, sohase hagyhatja el Budavárát, mert a szent ereklyét az ország fővárosából nem szabad elvinni.

Melyik ország uralkodója dicsekedhetik az egyszerű népnek hasonlóan megnyilatkozó ragaszkodásával?

És a legendás gavallér király emlékét megőrzik a Hargita alján, a Bánátban, a Bácskában, a Felvidéken, a Szepességben, az emléke iránt annyira hálátlan Ausztriához csatolt Nyugat-Magyarországban és a századokon át velünk közösségekben élt Horvát-Szlavonországban.

Kincses Kolozsvár, Szt László városa Nagyvárad, Rákóczi városa Kassa, az ősi koronázó város Pozsony, az Adria gyöngye Fiume és még annyi nevezetes helye Nagy-Magyarországnak sokszor gondol a szeretett nagy királyra, aki alatt verőfényesebb volt a nap s boldogabb volt az élet.

* * *

Nyolevvanhat esztendőskorában hunyta le szemét Ferenc József. Fél századon át volt Magyarország királya és mégis mindannyiunknak közös érzése volt, hogy korán hagyott el bennünket.

Alig egy századja történelmünknek szintén volt egy másik kimagasló alakja, akinek halálára visszagondolva, ugyanez az érzés fog el bennünket.

Műgyetemünk első patronusa József nádor a magyar

¹ Mikszáth Kálmán: *Hazajön a király.*

nemzet öröme fél századon keresztül viselte a nádori méltóságot és úgy érezzük, hogy ő is korán hagyta el «Mohács népé»-t. Ha megéri az 1849. esztendő, az ő bölcsesége bizonnyára elhárította volna a nemzet és az uralkodóház közötti szakadást és ahhoz sem fér kétség, hogy ha Ferenc József királyunk nem hal meg a világháború folyamán: Magyarország nem volna ma megcsönkítva.

Ferenc József áldott királyunkkal sírba szállt a tekintély és a kötelességteljesítés mintaképe.

Halála után kezdődik a dekadencia.

A tekintélyek kora a legnagyobb tekintély elhunytával lejár. Csak a jogokról beszélnek és minél hangosabban, de a kötelességteljesítés mintaképének eltávozásával megfelekeznek a honpolgári kötelességekről. Az eredmény: megnyomorított hazánk.

* * *

Valóban alig volt még uralkodó, akinek nemes alakját több szeretet, ragaszkodás és tisztelet környékezte volna, mint Ferenc Józsefét, akinek kijutott a szenvedésekből is.

Jól mondja Schiller *Polykrates gyűrűje* híres költeményében:

«A lét öröme öröm nélkül
Emberfiának sohse jut.»¹

Egyetlen fia és fenkölt hitvese tragikus halálával ért nagy csapás elviselésére a munkában keresett és talált vigasztalást.

Követte a középkori szerzetesek szép mondását: *labore est orare*. Valóban a munka volt imádsága. Népeit produktív munkára szoktatta és boldog volt, ha tapasztalta annak eredményét.

Produktív munkára buzdított, amikor Szeged borzalmas pusztulásakor kimondotta az ígét: «Szeged szebb lesz, mint volt», — aminthogy az be is következett. A produktív munka áldásainak szaporodását várta műegyetemünk kulturális munkájától, — amiben nem csalatkozott.

¹ Dóczi Lajos fordítása.

Hasonlóan értékelte a produktív munkát minden időknek egyik legnagyobb szelleme, Goethe, hatalmas művében, a szinte leírhatatlan varázsú *Faust* tragédiában.

A legmélyebb pesszimizmusban az élvezetek után rohanva, Faust Mephistophelessel kötött szerződését e szavakkal végzi :

«Ha egykor így szólnék a perchez :
Oly szép vagy! óh maradj velem!
Te engem akkor láncra verhetsz,
S nem kell nekem több kegyelem!
Halálharangom megkondulhat
Szolgám ne légy többé te már,
A mutató akkor lehulhat,
Az óra áll. időm lejár!»¹

És az öreg, nagy költő, gazdag életének alkonyán, remek művének befejezésekor a produktív technikai munka gazdag eredményeivel szerzi meg Faustnak azt a pillanatot, amelyről elmondhatja : «Oly szép vagy! Óh maradj velem».

Az Istennel és a világgal tusakodó Faust végre megnyugvást talál a tenger erejével való sikeres küzdelemben.

A terméketlen tenger betörései ellen gátat emel, a kereskedelem és közlekedés előmozdítására csatornákat épít, kiterjedt, mocsaras területeket lecsapol és így a népnek új földet ad.

Képzeletében látja fáradságos munkájának gyümölcsét. Szabad országban szabad a nép, amely azonban nem tunya biztosságban él, mert körülötte leskelődik a setét. Ez a tudat éberségre, kitartásra s haladásra neveli a népet.

Népeinek boldogulása felett érzett tiszta örömét, a legideálisabb boldogság érzetét minden időkre hasonlíthatatlanul fejezik ki Faustnak gyönyörű sorai :

«Ha látnám mint nyüzsg szüntelen
Ilyen szabad nép e szabad helyen,
Rá szólnék a pillanatra :
Oly szép vagy! óh maradj velem!
Az életem nyom nélkül nem maradna,
Nem nyelne el a végtelen.

¹ Goethe : *Faust*. Tragédia. Fordította Kozma Andor. I. R. 55. o.

E nagy előreérezés alatt
Most boldogít a legszebb pillanat.»¹

Felejthetetlen nagy királyunk a produktív technikai munka nyújtotta ezt a boldogító legszebb pillanatot sokszor érezhette.

Ő is ellátta Magyarországot közlekedő utakkal. Nálunk is új honfoglalást jelentett a Tisza-völgy ármentesítése — mintha Goethe próféciája éppen erre a munkára utalna.

Szabad földön szabad lett a magyar nép és elérkezett a «reményben gazdag, tettben szapora» idő.

A jóságos fejedelem azonban látta a kívül leskelődő setétséget, a veszedelmeket, amelyek népeit környékezték. Igyekezett azoknak kitörését, ameddig csak lehetett, elhárítani.

És amikor a sorsdöntő perc bekövetkezett, jóleső érzéssel tapasztalta, mint tódul a gátra a haza és a trón védelmére, ellenállhatatlan erővel fiatalja, öregje.

Neki is volt e szerint számos pillanatja, amelyre bensőleg bizonyára rászólt :

«Oly szép vagy! Óh maradj velem!»

És ezek a szép maradásra hívott pillanatok gyógyították a sors csapásai által lelkén ütött mély sebeket.

Az ő áldásos élete valóban nem maradt nyom nélkül, nem nyelte el a végtelen!

Termékenyítse meg nemzetünk jövőbeli munkálkodását az ő nemes szelleme!

Áldjuk emlékezetét!

ZELOVICH KORNÉL.

¹ Goethe : *Faust*. Tragédia. Fordította : Kozma Andor. II. R. 216. oldal.

VAJDA JÁNOS.

A természet fenséges képeivel s a társtalanság komor szimbólumaival szerette példázni a maga pályáját Vajda János. A havas hegycsúccsal, mely átkos magányosságban borong, csak felhők járnak s mennykövek szaggatják. A Szaharába távolról ködlő piramissal, mely társtalanul s tehetetlenül várja, hogy eltemesse a szitáló homok. A meteorral, melyet valami kimondhatatlan s elviselhetetlen titok addig égett, míg darabokra szakította. Az üstökössel, mely ismeretlen távolságokból jön s magányosan, fenséges, lobogó gyászként futja meg nyílegyenes pályáját a kacéran körbeforgó csillagok közt. E hatalmas és zord képek közt, költészetén át tekintve, magának a költőnek alakja is mintegy felmagasodik előttünk s megfedekezünk róla, hogy a valóságban a magyar költő küzdelmes és szegényes életét élte ő is és az élet gyakran kényszerítette fájdalmas elhajlásokra ettől a nyílegyenes pályától.

Még e fenséges képek elé állítva s az idő távolából nézve is érezzük, mily nehéz feladat Vajda János jellemzése. Kevés költőnknel tűnnek szemünkbe oly éles disszonanciák, valónak és költészetnek, tehetségnek és jellemnek oly meglepő ellentmondásai, mint nála. Költészetének is sok vonása van, megkapó eredetisége s zordon nagyszerűsége mellett is, ami meghökkent vagy éppen lesújt. Az a sötét kétségbeesés, örök békétlenség és rideg gyűlölködés, mely erre az egészében amúgy is eléggé egyhangú és egyszínű költészetre sötét felhőként nehezedik, megdőbbsz; kevés témát váltogató, gyakran művésztelenségig hideg elmélkedése fáraszt, egész költői világának kedélytelensége, szeretet s minden gyöngédebb érzés nélkül való volta kiábrándít és elszomorít, sóvár érzéki-

sége s egy-egy szertelenkedő kifejezése visszásan érint bennünket.

Bizonyára ezek az okai elsősorban annak is, hogy kortársai idegenül álltak vele szemben s nem fordultak feléje azzal az érdeklődéssel, melyet másnemű költői értékei megérdemeltek volna. Vajda, mint minden, hivatottságát és nagyságát érző művész, a kortársak ítéletét a jövőhöz fellebbezte meg s ennek elismerésétől várta az elégtételt a jelen mellőzéseért. Egyik költeményében ezt írta :

Hallhatlanok bírāja az idő.
Csak akkor tudjátok meg, hogy mi ő,
Ha elmerültek hosszú századok,
S hozzá hasonlót még nem láttatok . . .

A századok elmerültétől még távol állunk ; még csak egy emberöltő telt el azóta, hogy feltárult Vajda előtt a halál kapuja, melynek titkait annyszor feszegette : de talán már meg lehet kísérelni a feleletet arra a kérdésre, hogy mi volt ő s miben nem láttunk hozzá hasonlót elődei és kortársai között.

Vajda kétségtelenül a legszerencsétlenebb embereknek, élete pedig a leglehangolóbb emberi sorsoknak egyike. Életében átokra fordult mindaz, amiből más számára áldás fakad : költői adomány, szerelem, családi érzés. Legvégszebb megrontója képzelete volt, mely mások számára tündérvárakat épít menedékül a sors viharai között s megszépíti az életet. Nála képzelet és való katasztrófális meghasonlásba jutott egymással. A képzelet felgyújtotta a költő lelkét s a szépek és a rendkívülinek kápráztató képeit és vágyait varázsolta eléje. Nem mindennapi életsor után vágyódott s valami emberfölötti alkotással kívánta ámulatba ejteni a világot. Képzelete a kiváltságosan szép élet képeivel nyugtalanította, a való pedig szegénységére s gyűlölt robotmunkájára eszméltette. A kecsegtető képek között ott ragyogott a költői dicsőség ígézetes képe is előtte, az élet azonban kiábrándította s éreztette vele, hogy hiába van tehetsége, mégsem tud érvényesülni. Képzelete szertelen arányúra növelte előtte saját nagyságát s ennek a kivételes nagyságnak érzetében mérhetetlenül fölháborították az élet kellemetlenségei.

Ezekben pedig nem volt vele szemben szűkmarkú a sors

s elárasztotta valóban súlyos csapásokkal. Alacsony származása, szegénysége, boldogtalan szerelme, szerencsétlen házassága, ki nem elégített költői becsvágya megmérgezte lelkét. Férfikora küszöbétől kezdve élete egészen befelé fordul, külső eseményekben szegény, de gazdag csalódásokban s megrendítő lelki élményekben. Aki pályája elején egyik költőbarátjához írt versében a világ hibáztatását «gyöngye lelkek vétke ürügyé»-nek mondta s fájó életű, kishitű csoport híresztelésének azt, hogy a világ elvetemült s bűnökkel van teli: az csakhamar elzordonult lélekkel, gyűlölettel és gúnnal vonult vissza a világtól, melyről meg volt győződve, hogy csupa önző és törtető gazemberből áll.

Végletes képzelődése mindnagyonbbrá növelte előtte az emberek hitványosságát s egyre engesztelhetetlenebbül elidegenítette tőlük. Sívár embergyűlölettel telt meg lelke, magányba menekült s érdes modorú különccé lett. Egyre sűrűbben példázta magát «a csaholó ebek elől sebeivel a legsűrűbb magánynak rontó» vaddal. Nem az élettel s temperamentumával való bölcs leszámolás kerestette vele ezt a magányt, hanem szerencsétlen természete szorította oda. Ő nem az érzelmes, némán szenvedő visszahúzódók közül való; úgy jár fel s alá magányában, tele gúnnal a világrend igazságtalanságai, átokkal az emberek gonoszsága, daccal a sors ellen, mint ketrecében az oroszlan.

Míg más költők a magánynak boldogító voltát vallják, nála a magány egyjelentésű az elátkozottsággal. Gyakran emlegeti egyedülisége zordon átkát s társtalan és átkozott életét. Oh, bizonyára sokszor tört fel az ő szívéből is egyik alakjának, Ártornak sóhaja: «Oh, kedves az élet, szép a világ!» s szíve mélyéről szakadt a lét leggyötrőbb kérdéseivel való viaskodása közben a vallomás:

Szép e földi lét, tagadhatatlan.
Van itten szenvedés, sok itt a baj.
De mennyivel több a bű és a báj!
Tündérvilág ez és kíváncsú
E siralomvölgy!

Szegényes, zord magányából vágyódva s átkozódva nézte a jólét s a társasélet örömeit és leküzdhetetlen sóvárgással

esengett az életnek sok szép adománya után. Telhetetlen, kielégíthetetlen vággval töltötte el lelkét képzelődése, de a sois megtagadta tőle vágyának kielégítését. Ez volt egyik legfájóbb érzése lelkének, amint maga is bevallotta :

Vágyamnak, melyet érezek,
Nagysága ép a kárhozat.

Meghasonlásba vitte robusztusan egészséges teste s betegesen csapongó képzelete. A lélek gyűlölte az embereket s kereste a magányt, a test kívánta a világ örömeit s ki-kicsalogatta társtalanságából a költőt az emberek közé, honnan mindig csalódottan és megbántva üzték vissza felviharzó indulatai átkozott magányába.

Elfásulva meddő harcában, dacosan a jövőre apellált s úgy tett, mintha megvetné a jelen olesó sikereit, pedig lobogó becsvággval áhítózza a népszerűséget. Lassankint megszakadt minden lelki szál, mely embertársaihoz fűzte s gyötrelmes belső magányosságban úgy élt szegényes szobája falai közt, mintha kozmikus erők kiragadták volna emberi környezetéből s valami lakatlan, vulkánikus szigetre tették volna, melyen még örökös az elemek nyugtalanító háborgása. Lelkének kísértetei fel-feljártak, nem tudott felejtetni, képzelete tébolyító elevenséggel idézte eléje zaklató víziókban mindazt, ami vágy nyugtalanította lelkét : az áhított feledés helyett a jelen izgalmaival kelt fel lelkében újra meg újra mindaz, ami gyötörte szívét s ami újból meg újból felszaggatta a vérző sebet.

Mindez sajátságosan éles vonásokat fejlesztett lelki arculatán. Keze már férfikora küszöbén ernyedten ejti ki a fegyvert, mellyel életharcát meg kellene vívnia, elsáncolja magát keserű, nyugtalanító gondolatai közé s gyűlölködő gúnnyal kacagja mások küzködését, az élet komédiáját. Sívár társtalansága, önmagával viaskodó életmódja szenvedélyes érzésekkel, háborgó s követelődző indulatokkal, szilaj vágyakkal, tépelődő gondolatokkal s dühös elégedetlenséggel népesítette be lelkét. Zárkózott, nehéz természetű különc, túlhajtottan érzékeny, komor, tépelődő ember lett belőle. Végletesen látott mindent és mindenkit, kedélyét sűrűn korbácsol-

ták fel titokzatos belső viharok s folyton a létnek s a maga életének problémáiba ütközött. Maga is ezt mondja önmagáról írt bírálatában : «Ez az egyéniség az indulat és szenvedély mértéktelen hőfokával, eszményiségével és ábrándosságával a közélet piacán, azon érdekek és hiúságok számító vásárterén szerencsés nem lehetett s mindenesetre a legerősebb összeütközésekre ragadtatott». Nyugodtabb óráiban maga is látta, hogy pályája megakadásának oka «jórészt önmagában, illetőleg ama személyes tulajdonaiban fekszik, melyek költészetének . . . rendkívül becses sajátságait adják».

Ebből a magashatörő s önmagába roskadó, különködő és nyugtalan sorsból, ebből az összhangtalan, meghasonlott és örömtelen életből csak összhangtalan, meghasonlott és örömtelen költészet fakadhat s az ilyen önmagát zaklató, szakadatlan érzelmi feszültségben vergődő lélek, bármilyen műformában próbálkozik is, önmagát nyilatkoztatja meg. Vajdának szenvedélyesen lobogó, de befelé égő, zárkózott, komor lelke csap ki mindenből, amit írt ; nemcsak lírájából, hanem elbeszélő költészetéből is.

Egészében a boldogulásra s megismerésre törő ember tragikus vívódása ez a költészet ; az emberi léleké, mely boldogságot keres és tudásra törekszik, de lépten-nyomon rá kell eszmélnie erejének végetségére s lépten-nyomon felsír belőle a meghasonlás keserűsége s a küzdelem lebírhatalan kényszerűsége. Tragikus líra ez ; Vajda azon az úton járt, melyen az emberi lélek a legtöbb sebet nyerte örök küzdelmében a boldogságért és tudásért.

Csupa gyötrelmes kérdés egész költészete, melyekre hasztalan keres választ. Hiába fürkészi azt a megfejtetlen rejtelmet, amit a nő jelent a férfi életében s hiába feszegeti a világot, a természet s az élet nagy titkait. Csupa belső nyugtalanság s összhangtalanság egész költészete, egy nagy meghasonlás panaszos kiáradása, mely reménytelenül keresi a megnyugvást. A magábavonult, szakadatlan belső viharok között vergődő s révbe jutni nem tudó ember költészete. Ezt a gyötrelmes belső küzdelmet s megbékélésre nem jutó meghasonlást költészetünkben senki sem szólaltatta meg nála megindítóbb hangokon s megragadóbb képekben.

Mint abban a zaklatott lélekben, melyből fakadt, ebben a költészetben is tömérdek egyenetlenség van, kiváló tulajdonságok mellett feltűnő fogyatkozások és hibák. Egyik legelkeesebb méltatója, Schöpflin Aladár is azt írta róla : «A lángész és a kontár csodálatos, megdöbhentő keveréke».

Ő maga úgy jellemezte költői egyéniségét, hogy ezt «minden másokétól feltűnőleg megkülönbözteti ama féktelen, mondhatnók erőszakos szenvedély, mely — kivált szerelmi dalaiban — a leggyöngédebb érzelemmel s ama, hogy úgy mondjuk, őskori, vadon érzékiség, mely másfelől a legesapongóbb ábrándossággal, légies fellengéssel egyesül». Az érzelmek kiegyensúlyozatlansága mellett az is meglátszik költészetén, hogy nehezen, kinnal dolgozott s a munka nem szerzett neki gyönyörűséget, csak gyötrődést. Egyízben felpanaszolja, hogy sorsának mostohasága, a létért való küzdelmének sanyarú kényszerűsége elvette idejének javát s a költészetnek csak kevés nyugodt órát szentelhetett. Valójában inkább úgy áll a dolog, hogy nem tudta megvárni érzelmeinek kiforrását, kiteljesedését, virággá bomlását. Már mint bimbókat leszaggatta őket indulatos türelmetlenséggel. Igaz, hogy nála a rövidebb, játszi szerelmi dal helyébe a hosszabb, bonyolultabb szövésű szerelmes vers lép, mely szinte kiteragei, nem egy hangulat szárnyán röppenti ki a költő érzését ; de sokszor a vers terjengése csak azt érezteti velünk, hogy a költő azon alaktalanul és salakosan adja eléink, ahogy benne kavargott.

Sok más egyenetlensége között gyakran érezzük a kifejezéssel való küzködését, formátlanságát. Nem tud uralkodni sem érzelmein, sem gondolatain, ezek kirobbannak belőle s széttörik a forma korlátait. Egyébként is kevés érzéke van a forma iránt s még ott is, hol a tartalom költői, ezt bágyadtan, nehézkesen repíti pongyola és muzsikátlan vereselése.

Van azonban 10—12 olyan verse, mely a legzavartalább gyönyörűséggel s mély megindulással tölti el lelkünket. Ha a többiek közül kiszakítva olvassuk a *Száll a hegyre barna felhő*, *Őszi tájék*, *A vaáli erdőben*, *A bikoli fák alatt*, *Tavaszfélé*, *Nádas tavon*, *Az üstökös*, *Búcsú a naptól*, *Gina emléke*,

Húsz év után, Harminc év múltán című verseket, egy nagy költő varázsos körében érezzük magunkat s úgy árad belőlük szíviinkre az életnek és természetnek szép, halkszavú, elnyugtató melanchóliája, ahogyan melenget bennünket egy-egy bágyadtan mosolygó őszi napsütés. Ezekben tartalom és forma elbűvölő összhangjával ragyog Vajdának minden költői kiválósága.

Vajda bizonyos mértékig újszerű típusát mutatja nálunk a költőnek. Nehéz életviszonyok között küzködő, szegény magyar költő előtte is bőven volt, de elődjei szegénységüket vagy bohém kedvvel viselték, vagy az életnek idilli örömeiben, a kevéssel megelégedett szív boldogságában, a független szegénység büszkeségében találtak érte kárpótlást. Vajda az első költőnk, ki szegénységét lázadozva, Isten és világ ellen támadva, zord daccal viseli s költői adományát is inkább átoknak, mint áldásnak hirdeti.

De nemcsak magának a költőnek alakja újszerű jelenség irodalmunkban, hanem költészetének is vannak elemei, melyekben szemmeláthatóan eltér elődeitől és kortársaitól.

Mindenekelőtt ilyen vonásául szokták említeni azt, hogy a bölcséleti elem szélesebbkörű érvényesítésével gazdagította líránkat s így megindította ennek bölcséletibb irányú elmélyülését. Nem bölcséleti rendszerről vagy filozófiai alapon végiggondolt világszemléletről van természetesen nála sem szó, hanem a metafizika elemi problémáiba való elmélyedésről.

Mint minden önmagával viaskodó lélek, ő is gyakran roskad a lét nagy és titokzatos kérdésein való tépelődésbe. Különösen a végtelenség gondolata, mulandóság és végtelenség kibékíthetetlensége, az élettelen anyag örökélete s az élő és gondolkozó lény mulandósága : a tér véghetetlensége s az idő múlhatatlansága, az életnek szakadatlan körben futó játéka foglalkoztatja sűrűn. Mindaz, ami körül gyötrő elmélkedései forogtak, benne van legnagyobbbszabású bölcselő költeményében, a *Végtelenségben*. Nem az elmúlás, hanem az öröklét gondolata tölti el borzalommal lelkét :

A mulandóság lehangol csak,
Az öröklét kétségbe ejt.

Kétségbeejt, hogy az ember nem semmisülhet meg, mert a végtelenség az úr s ez csonka nem lehet; nem veszt el semmi sem, minden csak változhatik. Ebből a bizonyosságból mered Vajda elé a leggyötrőbb kérdés: mi lesz a halál után? Lázadó daccal tölti el, hogy hasztalan kopogtat «a lehetetlenség konok vaskapuján» s hasztalan verdesi «fájó, törékeny fejét e kemény, áthatlan, óriás acéltömegbe». A tudomány nem felel, hallgat a sír is és a zaklató kérdéssorozat abban halkul el, hogy csak egy menedék van: megragadni a hit kötetlét s nem bocsátani el többé. A tulvilági élet gyötrelmes titka egyébként nemcsak keserű terhe az emberi léleknek, hanem az ember nagyságának is fölemelő bizonyossága, hogy van ereje végigélni az életet az elkerülhetetlen halál tudatával. A tragikus hősök dicső elszántságának fenséges pathosza zendül meg szép soraiban, mikor a lét megfejthetetlen kérdései közt szemébe villan az egyetlen bizonyosság:

Ember, mulandó, koldus vagy király,
Emeld föl és hordd magasan fejed!
Hős vagy, fenséges, mind, ki a halál
Gondolatát agyadban viseled!

Gyötrő, kínos problémák ezek Vajda számára, melyekre folyton visszatér, de se megoldásukhoz nem tud közelebb jutni, se megfejthetetlenségükbe nem tud belenyugodni. Így egész bölcselő költészete egy nagy kérdőjel, melyre a természet megtagadja tőle a válaszadást. Valósággal viaskodik, harcol e kérdésekkel s vergődve, majd lázadó indulattól elragadva, keresi rájuk a feleletet. Ketreche zárt rabnak érzi lelkét, mely mindenütt a kételybe, a végtelenség megfejthetetlen kérdésébe ütközik bele. Hiábavaló a keserves tusa s végül tehetetlenségének felháborító tudatával kell meghátrálnia, hogy ismét előlről kezdje az egyenetlen viaskodást.

Még hattyúdálában is tépelődik:

Bánt a homály és nem hágy békét,
Keresni a dolgoknak végét,
Ha túl a szent, a szűzi fátylon
Lehetne még valamit látnom!
Amit nem látott még a többi
Halandó, tépelődő földi.

Ha már a természetet nem tudja megérteni, legalább a maga rendeltetésével szeretne tisztába jutni, de kétségeire megnyugtató feleletet az utolsó órák se tudnak adni.

Még szörnyűbb is várhat ottan,
Határidőn túl, óh halál...

Ezzel a kétellyel esik ki kezéből a toll s «kétségbeejtő borzadály» gyanánt mered üvegesedő szeme elé a túlvilági élet.

Eszméiről, gondolatairól találóan mondja Gyulai Pál, hogy ziláltak, szertelenek s «in vacuo» tévedezők. Nincs vezetője e kérdésekben, nem tudja összhangban látni a hitet és a tudást s hit és kétely közt vívódva végül is bevallja, hogy hívőnek kell az embernek lennie, mert üres szívvel e kérdések előtt leroskad. Ha nem talál is megnyugtató feleletet, megpróbálkozik keresésével. Úgy vág neki a lét nagy problémáinak, mint törekeny lélekvesztő a viharos tengernek; ködbe vész, majd a gyötrő víziók hullámai összecsapnak fölötte, vissza kell fordulnia; de megpróbálta a lehetetlent s nem merült el. Sok egyenetlenség van e költeményekben is, de viszont vannak helyei, hol erős költői képzelet szárnya röpíti a gondolatot s a küzdő, vergődő szív vércseppjeire esik megrendült tekintetünk.

Bölcselő lírája beletűzte költészetünkbe azt a sötét virágot is, mely a külföldi irodalmakban akkor már hervadóban is volt: a pesszimizmust. Töprengései a lét problémáin elvezették oda, honnan úgy látja, hogy az élet neki kárhozat, a halál nem vigasz. Életuntsággal telik el lelke, azzal a fájdalommal, melyben benne sajog a világgal s önmagával való meg hasonlása.

Bűn a teremtés, átok e lét,
Becsületes csak a halál --
Talán, talán, ha lelkünk végkép
Megsemmisül, nyugtot talál...

sír föl belőle az élet megvetése. Legsűrűbben visszatérő s legjellemzőbb szavai: kárhozat, átok, kiégett szív. Egyetlen magyar költő lantjáról sem hangzottak el oly ádáz átkok az élet ellen, amilyenekben Vajda életuntsága kirobban. Keserű szavai tovább hangzanak aztán követőinek lantján.

Sajátságosan újszerű az a szerelmi érzés is, mely Vajda költészetének leggyakoribb sugallója. Életének nem öröme, hanem könyörtelen zsarnoka volt a szerelem, mely egész testi-lelki valóját lenyűgözte s ezt a vallomást adta szájára : «Nincs a világon több valóság, csupán csak egy : a szerelem». Elődei bizonyára tartózkodtak volna annak bevallásától, hogy életükben ennyire kizárólagos jelentőségű ez az érzés s aligha hagyták volna el ajkukat olyan leplezetlen vallomások, amelyeneket Vajda tesz.

A boldogtalan szerelem költője ő ; a szerelem az ő életében kízó démon, melynek még emléke is mint élő fájdalom, folyton vérző seb kíséri a költőt egész életén át s feldúlja ezt. Valami romantikusan nagy érzése ez a költőnek a hozzá méltatlan nő iránt, kit még akkor is eszményi rajongással övez, mikor látnia kell, mily mélyre süllyedt. Mint a troubadour-líra hódolata, mint a legeszményibb lovagi szerelem, úgy kíséri érzése évtizedeken át Gina alakját, a «nagyon is szépet, elviselhetetlenül, türhetetlenül, mártírrá kínozólag szépet» s érzése talán csak szíve utolsó dobbanásával halt el. Közben-közben egy-egy múltó fellobbanás más nőkhöz is sugall lantján néhány dalt ; de az oltár előtt, melyen szeretlent kedvelő fantáziája az egyre lejjebb süllyedő eszményképet tiszta fényéből mit sem veszítve ragyogtatta előtte, hódolatának mécse pillanatra sem aludt ki. Talán találóbb kép volna, ha azt mondanók, hogy a parázs folyton izzott a kép előtt s időnként hatalmas máglyákat gyújtott vele a költő, melyeknek magasra csapó lángja vérforraló világításban mutatta sóvár tekintete előtt a bálvány testi bájait.

Szeretik Vajdában látni a modern költészet perdita-kultuszának atyját. Ebben azonban valamelyes igazságtalanság is van Vajdával szemben. Ő nem perditáért lángolt, hanem mindvégig abba az érintetlen, hideg, gőgös leányba szerelmes, amilyen volt Gina, mikor megismerkedtek. Az el nem csókolt csók, az el nem nyert s mégis elvesztett boldogság sirámaint énekli ő s annak a tudata marcangolja, hogy kedvese nem volt s már nem is lehet az övé. Az egyébként eléggé mindennapi történet az ő képzeletében az illúzióiból kifosztott, megrabolt szerelemnek páratlan tragédiájává nőtt

s ennek gyötrelmeit mélyen átélte. Emlékezetében mint egy szép halott élt Gina, ki sohasem volt az övé s mégis elvesztette, de nem tud lemondani róla.

Nem szerelem az ő érzése, csak a *szerелеm átk*a. Elvakult érzés, mely szívének minden jobb sugallatával s minden nemesebb tiltakozásával harcban áll; az a kín, melyet ezekkel a nehézkes kifejezésekkel jellemzett: «Kárhozott szívében testvértelenül, vígasztalhatatlanság bizonyosságával, zordon egyetlenség szörnnyeteg átkával örökös tanyát vert egyes-egyedül.» Ezt a gyötrelmes vergődést tördelik dalokba szerelmi ciklusai.

Végzetes érzése volt ez életének, amire utalnak panaszai is: a szerelem mindennek öröm, csak az ő szívében istenostora; a szerelem neki nem mennyország, hanem mártíromság; tüzes szerelemmel verte meg őt az isten. De legkínzóbb átká képzelete, mely gyötrő szerelmi látomásokkal viszi a költőt a kárhozat tüzébe. Amint Sámson Tihamér merő tekintete előtt éjfelenként megjelenik a káldori vár hajadonja, a gyönyörű Enikő,

fiatalságban mosolygva gyönyörre csaló kép,

de «kedves ragyogása» hamar hanyatlani kezd s fiatal rózsái elhervadoznak: úgy varázsolta Vajda elé is képzelete egész észvesztő érzéki szépségében Ginát, de hajh, a kegyetlen, kacér, szép leány erkölcsi rózsái is lehervadoznak s bukásának gyötrő, vad víziói kergetik egymást a költő előtt. Agyába «befagyott emlékezet»-nek mondja ezt a víziót s éjei leggyötrőbb kísértete gyanánt ezt említi.

Ami nincs, az kísért engem,
Ami izzó velőm gondol, —

írja egyik versében. Rettenetes, szertelen látomások gyötrik, ha kedvesére emlékszik. Mégis mindig rá emlékszik.

Gina iránt érzett szerelme megmaradt mindvégig csak lázas képzelődésnek, a költőt kínzó vágyakozásnak egy elérhetetlen eszménykép után. Ennek ellenére is tele van érzé-kiséggel, merész képekkel s burkolatlan vallomásokkal. Merőben testi volt e vágyódás, amint maga is bevallja:

Szépségedet látom én csak,
Szívedet nem kutatom.

Valami abnormis intenzitással lobogott lelkében s ebből következnak a költő szertelen túlzásai, megalázkodó, töredelmes vallomásai s túlraajongó imádata.

A magyar lírában egészen új ez az érzés s új az a hang is, amelyen szóhoz jut. Forrása az eszményi vonzalom helyett az érzéki vágyódás, tárgya a régi női ideál helyett a társadalmon kívül élő nő. A mi szemünkben talán csak sekélyes érzés, de Vajda tragikusnak érezte: a férfi örök vágyódását szenvedte benne a nő után, a nagy természeti parancsnak, az elnyomhatatlan s meghallgatásra nem találó érzésnek tragédiáját. S ott, ahol megtisztul ez az érzelme a sóvár érzékiségtől, ott valóban megragadó erővel szólal meg s egész költészetünkben leghatalmasabb lendülettel, tragikusan komor bensőséggel érezteti a férfinak végletesen hű, de rajongásában megcsúfolt szerelme gyötrelmeit.

Az újabb költői irányt előkészítő vonást látnak Vajdának hazafias lírájában is. Ennek legismertebb s legkiválóbb terméke *A virrasztók*, az ötvenes években felvirágozott allegorikus költészetnek egyik legszebb hajtása. Már ebben is megszólal Vajda lelkének sívár kiábrándultsága s ez még erősebben hatja át hazafias költészetének későbbi termékeit. Ezekben aggódó hazafias érzése szívből fakadó keserőséggel, de végletes panasszal és kétségbeeséssel vagy indulatos szemrehányásokkal szólal meg. Akik azonban csak a nemzetet gyalázó támadásokat látnak bennük, ne feledjék, hogy Vajda mint honvéd is küzdött nemzetéért s egy ízben keményen megfenyített egy idegent, aki az ő szigorú bírálatára való hivatkozással gyalázni merte a magyar nemzetet.

Újszerű végül a természethez való viszonyában, hogy, bár ami kevés enyhület van költészetében, azt a nyugtalan lelkeknek ettől a nagy pihentetőjétől nyerte, — de mégis rá nézve a természet se megnyugtató. Az ő szemében a természet legjobb esetben közömbös az emberszív vergődéseivel szemben:

A végtelen világ, az egyetem
Hallgat közömbösen, részvételen.

Egyébként ennek a jelenségei is csakhamar metafizikai kérdéseket vernek fel Vajda lelkében s a szépen induló természetfestések reflexiókba hajlanak át. S mintha már nyomai jelentkeznének nála a természet szimbolikájának, misztikus hangulatokat sugalló kísérteties és bizarr jelenségei felhasználásának is. Különösen az «éjnek a holdfényben, szélben táncoló, mozgó rémeivel teli» erdőnek fantasztikumát, «képzelemingerlő» jelenségeit s a csöndnek kísérteties hangulatait emlegeti sűrűn.

Ennyi az a kapcsolat, mely költészetünk újabb irányát Vajdához fűzi. Formai kapcsolatok keresése ingoványos talajra vezetne s már előre sem igen biztat eredménnyel. Úgy látszik, inkább Vajdának elszigetelt helyzete, méltatlan mellőztetése s meghasonlása a korabeli irodalom vezető férfai-val fordította feléje ifjabb írók vonzalmát. Az érzésük szerint félreismert és üldözött lángelmét emelték benne vezéri paizsra, azt, aki elfordult az uralmon levő iránytól és hagyományoktól s büszke elzárkózottságában minden egyéni korlát, konvenció és szabály megvetőjének tűnt föl előttük. Adyt pedig alighanem inkább annak a közönségnek érzése fűzte hozzá oly meleg rokonszenvvel, hogy költői dicsőségeért ő is egy feldúlt élet boldogtalanságával fizetett s lelkére «az örök egyedüliség bús magyar titka» nehezedett egy életen át.

Kétségtelenül olyan alakja korának, kit nem lehet hallgatással mellőzni. Eredeti, erős, érdekes egyéniség. A maga útján indult s méltán írta már egyik első ismertetője, Zilahy Károly, bírálatának jeligéjéül: «Hó! Ez derekabb dal, mint a többiek». Költészete ugyan nem mutat szembetűnőbb fejlődést se tartalmi, se formai tekintetben, de szám szerint is van annyi szép verse, amennyi elég érdem arra, hogy neve ne menjen feledésbe még a szélesebbkörű olvasóközönség közt se. Egészében pedig költészete, még egyenlenségeivel és szertelenségeivel is méltán rászolgált arra, amivel Beöthy Zsolt jellemezte: «Zordonságában és merészségében kétségkívül egy kiváló egyéniség ígézetével hat reánk . . . Erős, hatalmas, izzó költészet, mely onnan jó és oda ér, hol legmélyebb emberi érzéseink és gondolataink rejlenek.»

E költészet hatásától bizonyára elválaszthatatlan Vajda

egyéni sorsa. Költészetén keresztül lehetetlen szánsalom nélkül gondolni szerencsétlen életére, lehangeló csalódásaira, sívár magányára s keserű vívódásaira; lehetetlen megdöbbenés nélkül szemlélnünk azt a belső tragédiát, mely költészetéből kibontakozik előttünk: lelkiünk mélyéig megrendítő tragédiáját egy gyógyíthatatlan belső vérzésben emész-tődő szívnek, melyben «mérhetetlen életvágy» lobogott s a mostoha sors mégis arra kényszerítette, hogy gyűlölettel és átokkal forduljon az élet ellen. Vannak versei, melyek késő nemzedékek elé is megindítóan rajzolják a költő alakját, kinek szívét Prometheus keselyűiként szaggatták az elűzhetetlen vágyak s véresre zúzta magát azokon a kapukon, melyek előttünk is komoran, felnyithatatlan titokzatossággal sötétlenek. Megindítóan szólaltatják meg a vergődő s szenvedő embert, az örök embert, testvérünket a földi lét gyötrelmeiben és átkában.

KÉKY LAJOS.

A NÉPDAL TITKA.

I. A zengő sziget.

Bizonyosan vannak sokan, akik észrevették már azt a nagyon is mindennapi jelenséget, hogy az ember csakis akkor fedezheti fel a gyermekkorát, amikor már öregedni kezd. Sőt talán az öregedés egyik legbiztosabb tünete, hogy a gyermekkor erősen jelentkezik a lélekben. Ezzel függhet össze az is, hogy az ember a gyermeket, mint olyat, unokájában tudja legjobban élvezni. Az apa a gyermeket nem a saját gyermekkorán, hanem a saját apaságán keresztül látja, míg ellenben az unoka már nem a gyermekünk, hanem a gyermekkorunk. Ez adja meg a nagyapaságnak a maga különös zamatját.

Vajda János egyik versében áll ez a két sor: «A múltból fölmerül egy pillanat, mint óceánból elsüllyedt sziget.» A gyermekkor ilyen óceánból fölbukkanó tündérsziget, tele dallal és zenével. Nemcsak látni, hallani is véli az ember, — mihelyt Prospero higgadtsága és nyugalma kezd beleszűrődni a lelkébe. S a zengő sziget felől dallamok szállanak. Méla ritmusok, melyekkel a bölcsőben ringattak el bennünket, duhaj nóták, amelyek pohárcsengés mellett csattantak ki a falusi korcsma nyitott ablakán keresztül. Gyermekdalok a boszniai okkupáció idején, a kisdédóvó tágas termében, tépéscsinálás közben s künn, a kisváros darabos kövezetén a menetelő bakák egyenletes lábdobogása, amint keményen verik a taktust az elszánt, jókedvű katonanótához. Rongyos cigányok a hetivásáron, a lacikonyha asztalai körül, déli verőfényben buzgón húzzák egyik dalt a másik után s éjtszaka, amikor álom terül a városra, bent egy rozszant zongora, kívül egy-egy tilinkó ismétелgeti a nappal melódiáit . . . S ez a sok-sok dal mind csak tarka selyemuszálya volt annak a tündérkirálynőnek, aki akkor még idelenn járt közöttünk. Majdnem félszázad

homályán keresztül látom a vidéki város rögtönzött színpadján, füstölő petróleumlámpák sárga, égető fényében... Piros csizma van rajta, sötét szeme és fehér fogsora vakít és tündököl. Azt énekli, hogy «Rózsabokorban jöttem a világra» — és mindenki elhiszi és természetesnek találja... A népdalt ő jelenti s a népdal őt jelenti. Blaháné...

Ezek a visszajáró dalok olyan természetesek, olyan önkénytelenek, olyan maguktól értetődők voltak valamikor, mint a pillangók a réten, a szitakötők a víz felett, a madarak a faágon. Amíg az ember mint gyermek, velük él és növekszik, hallgatja vagy énekli őket, nem kutatja az értelmüket, nem vizsgálja a természetüket, nem fürkészi a titkukat. De mikor annyi évtized után sűrű rajokban szállanak a zengő sziget felől: egyszerre mintha csupa hierogliffé, kérdőjellé, talánnyá változnának át, amelyekről az embernek gyermekkorában sejtelve sem volt, s amelyekről meglett korában szeretne tiszta fogalmat alkotni magának.

II. A vadrózsa és a bolondgomba.

A tudomány már rég átesett azon a gyermekes hiedelmen, hogy a népdal magától terem. Ma már egy komoly ember sem hiszi, hogy az ábrándos népdal úgy nő, mint a vadrózsa, a pajkos nóta úgy bújik ki, mint a bolondgomba. A vadrózst meg a bolondgombát nem ültetik, de a népdalt költik. Minden népdalnak szerzője van, s szerzője nem a nagy ismeretlen, a Nép, hanem legtöbbször sok kicsi ismeretlen, akárhányszor olyan, aki nem a népből való.

Egy titokzatos költői gárda húzódik meg itt a névtelenség sötétségében, s a végtelen láncból, amely századokon vonul keresztül, néha kipattan egy alak s átlendül az írott irodalomba. Ennek a névtelen költői gárdának lelki alkata azonban lényegileg teljesen összevág annak a fényes nevű költői gárdának a lelki alkatával, amely magát az igazi, az írott irodalmat alkotja, s ha valaki abból a csudálatos népköltési gyűjteményből, amely a Kisfaludy-Társaság munkásságának egyik legbeszédesebb dokumentuma: összeválogatna egy kimerítő anthológiát, okvetlenül meg lehetne állapítani, hogy

e névtelenek között is van egy pár rendkívüli tehetség — egy pár tökéletes művész, egy csomó ügyes ember, hogy ne mondjam: rutinos verselő és sok száz ügyetlen utánzó, vagyis kontár versfaragó. A másik dolog, amely ugyanilyen biztossággal állapítható meg, hogy az úgynevezett népköltészetben a műfajoknak ugyanaz a sokasága és változatossága uralkodik, mint az elismert irodalomban. Jelenet, életkép, genre, tájkép, epikának, lírának és drámaiságnak százféle vegyülete épp úgy megtalálható e népdalokban, mint a nagy dalköltők oeuvre-jében. csak amott jóval nehezebb betekintést nyerni, mert a szerző mindig Anonymus, talán mindig más, a dalok egyszerűen leváltak a szerzőről; egyazon szerző műveit sem fűzheti össze a mi szemünkben az egyéniség vezérfonala. Nem kapunk soha gyöngysort, mindig csak egyes gyöngyszemeket. Mi természetesen, mint a XIX. század jól nevelt gyermekei, nagyon megszoktuk, hogy jobban érdekel bennünket a fonal, amelyre a gyöngyök fel vannak fűzve, mint maguk az egyes gyöngyszemek. A mi XIX. századbeli bölcseségünk veleje az, hogy a személy fontosabb a műnél, az egyéniség érdekesebb az alkotásnál. Sainte Beuve, aki a látásnak egy teljesen új módját fedezte föl azzal az elvvel, hogy a műben és a mű mögött meg kell keresni az embert, mint centrumot és döntő tényezőt, egy nagyszerű igazságot ültetett el a kritikában, de a XIX. század őszintén antiklasszikus és elszántan romantikus művészete ezt az igazságot ad absurdum vitte. Évtizedek óta minden nyelv- és ízlésrontást, minden ferdeséget, minden túlzást, minden furcaságot, sőt minden nyavalyát azzal mentegetnek, hogy ez eredeti és egyéni, úgy hogy Saint Beuve igazsága végre a szimbolizmus, impresszionizmus, futurizmus, dadaizmus és még Isten tudja, miféle «izmus»-ok zsákutcájába jutott. Az egyéniség kultusza nagyon kikezdte az irodalmat és a művészetet. Mert a nagy művészet mindennek fölött normális, vagyis az emberi normák szerint való. Nem rendellenes, hanem éppen rendjével tündöklő, nem szétválasztó, hanem összekötő, nem azzal lep meg, hogy különös, hanem azzal döbbsent meg, hogy magától értetődő.

A népdalt tehát semmivel sem helyezheti alább az, hogy nem férhetünk hozzá a szerzőjéhez, hogy a dal mögött nem

bírjuk fölfedezni az egyéniséget, aki előtt leborulhatunk, vagy akinek az üstökét megcibálhatjuk. Annyi bizonyos, hogy művészivé a népdalt ugyanaz minősíti, ami Petőfi vagy Goethe dalát. A költők természetesen bonyolultabbak, de e bonyolultság világosan és tisztán meghatározható. Petőfi bonyolultabb, mint a legjobb népdal írója, mert Petőfinak — mint minden nagy költőnek — nemcsak testi ősei vannak, hanem szellemi őse az egész nemzeti- és világirodalom, teljes nyelvi és technikai fölkészültségével, amelyet a Petőfihez hasonló geniek a legrövidebb idő alatt felszívnak és sajátukká formálnak, úgy hogy mindent megtanulnak s tán éppen ezért minden ponton eredetiek tudnak lenni. De hogy mi áll a Petőfi költészete mögött: arról könnyű meggyőződni Horváth János hatalmas könyvéből. A népdal sohasem juthat föl erre a legfelső fokra. A műdal és népdal e fokozati különbségét legjobban példázza az a gyönyörű, drámai dal, melyet Krisa János fölvelt a *Vadrózsák* című gyűjteménybe, holott biztosan tudta róla, hogy Gyulai Pál a szerzője. Ez a «Hadnagy uram, hadnagy uram» kezdetű vers, amely a leg-tökéletesebb népdal lehetne, ha nem volna benne egy áruló sor és egy áruló motívum, amely leleplezi a nagy kultúrájú költőt. A motívum a végső sor, a «Csak előre édes fiam», amelyet a legnagyobb technikai virtuozitással helyez a költő a vers végére, mert így a győzelem perspektívájába állíthatja hőseit, a vitéz hadnagyot, de ez a «csak előre» éppen azért olyan szimbólikusan döntő erejű, mert nemcsak a művelt írónak, hanem a művelt olvasónak is egész sereg irodalmi élményét és emlékét idézi föl ugyanabban a pillanatban. Ez már irodalmi kultúrából fakadó költői bravúr, amilyent a népdaltól nem lehet és nem is szabad várni. Az a sor pedig, amely kilendül a népdal keretéből, az, amikor azt mondja a hadnagyról, «mély sebében összeroskad». Ez a sor több megfigyelést kapcsol egy mondattá, tehát olynemű költői stilizálást mutat, amely a népköltészettől idegen. A jó népdal — amint mindjárt látni fogjuk — valóságos csodáit adja a sűrítésnek, amikor arról van szó, hogy történést vagy élményt sűrítsen. Nyelvi sűrítésre azonban nem képes, mert ennek alapföltétele az irodalmi kultúra. Hogy ezen a téren

Arany János a mi legnagyobb művészünk, ez csak megerősíti és bizonyítja ezt a megállapítást, mert Arany Jánoshoz fogható irodalmi kultúrája igen kevés költőnek volt a világon.

Csakhogy ezek a fokozati különbségek nem jöhetnek számba, mihelyt a népdalt, mint költői terméket vizsgáljuk. A jó népdal értéke nem az, hogy a népből ered, vagy hogy népies, hanem hogy jó dal. Nem népiessége a fontos, hanem dalszerűsége. Mert a népiesség csak matéria, a dalszerűség forma. Még az sem döntő, hogy a nép szótára aránylag szegényes és sovány, egész úgynevezett költői készlete és kelléktára majdnem mindig ugyanaz. A költészet nem költői szavak sommája, hanem a költői intuición ereje, a költői szuggeszció varázsa. A franciák között. Rostandnak van a legtöbb költői szava, a legdúsabb kelléktára, s a nagyobb költő mégis Racine, aki minden dekoráció és kelléktár nélkül dolgozik. A népdal is ott a legerősebb, legközvetlenebb és legeredetibb, ahol nem az állandó szókészletből és kelléktárból merít, de mielőtt ezt pontosan kimutathatjuk, meg kell állapítanunk, mi a dal — a maga legegyszerűbb, legősibb, legbiztosabb formájában. Ezt akarom megvilágítani a következő kis fejezetben, amelynek címe :

III. Az örökkévaló pillanat.

Goethe igen pontosan megmondotta, hogy minden költemény alkalmi költemény. Minden költeménynek magva tehát az élmény. A költőre nézve élmény mindaz, ami elindítja benne az alkotás folyamatát, úgy hogy egy költőre nézve élmény lehet egy másik költő verse. Olyan élmény, mely eredetit és nem utánzatot hoz létre. Ha csakugyan az alkalom a költemény anyja, akkor minden jó vers anyagyilkos. Az alkalom elmúlik, a vers megmarad. Ez az élet mulandósága s a művészet halhatatlansága.

A dal a maga legegyszerűbb és legősibb formájában a pillanatnyi élmény, vagyis a pillanat, amely meg akar maradni, ki akar válni az idő tovahúzódnó láncából ; a pillanat, amely halhatatlanná akar lenni. Ehhez csoda kell, a költészet csodája, amely egy teli pillanatot kiragad a pillanatok vég-

telen sorából, az élet folyton változó és vívódó ritmusából. Ez első sorban csakis úgy valósítható meg, hogy az élet végtelen ritmusa helyett a költészet teremt egy véges, zárt, határolt ritmust, (a rím is csak zárol és határol), s ezzel a zengő hálóval kifogja a legelőbb, a legtelibb, a legsűrűbb pillanatot,

E zárt ritmus keretében örökkévalóvá lesz a pillanat s a vers az idők végeig őrzi az élményt, melyet a valóságban már rég eltemetett az idő.

Strindberg Ágostnak van egy dramaturgiai kézikönyve, melynek legnevezetesebb tétele az, hogy minden drámai mű alapjában véve egyfelvonásos és hogy a többfelvonásos szerkezet csak praktikus mérlegelésből és meggondolásból ered. A gondolat első látásra paradoxnak tetszik, de van komolyabb magva is annyiban, hogy a világirodalom tele van olyan drámai alkotásokkal, amelyek egyfelvonásos műveknek is foghatók fel. A görög tragédia és komédia bevallottan egyfelvonásos, az ötfelvonásos francia tragédia és komédia annyira hangsúlyozta a tér- és időbeli egységet, hogy volt idő, amikor a *Mizantróp* öt felvonását a Comédie Françaiseben s ennek mintájára a Nemzeti Színházban is egyfolytában játszották végig, függönyeresztés nélkül s csak rövid csengetyűszóval jelezték a felvonásvégeket. Shakespeare minden darabját felvonásos beosztás nélkül írta meg egy csomó jelenetben s a maga idejében egyfelvonásosnak játszották is, mert hiszen a függöny és a felvonásköz csak jóval később jöttek divatba.

Ez a Strindberg-féle megállapítás a dal területén legalább is olyan jogos, ha nem jogosabb. A dalnak legegyszerűbb formája, a 4—5 vagy akár 8-soros strófa, tehát az egystrófás vers, ami szimbólikus kifejezése annak, hogy itt a pillanatba sűrűsödő élményről vagy az élménnyé feszült pillanatról van szó, amelyet ritmus és rím (mondhatnám úgyis, csak a ritmus) elszigetelt a valóságtól.

A művészi egység tehát jóformán adottnak látszik. Az ember azt hihetné, hogy ahol csak egy strófára van szükség, nem lehet elhibázni a szerkezetet. Mindjárt látni fogjuk, hogy ez mily vastag tévedés. Négy sort is lehet rosszul vagy jól,

elmésen vagy kontárul szerkeszteni. De azért az egystrófás szerkezet erős külső hangsúlyozása az egységnek, amelyre a költészet és művészet többé-kevésbé tudatosan, de mindig törekedni fog.

Csakhogy idők folyamán maga a strófa és a strófás szerkezet is, csalékonnyá vált. A költők, amikor strófákba szedik versüket, legtöbbször maguk is egy grafikai képlet suggerenciója alatt dolgoznak, úgy hogy ha a nagy lírai költőket olvassuk, talán az egy Arany Jánost kivéve, a legnagyobb szerkezeti meglepetésekben lehet részünk. Arany János, a legnagyobb költők közt is kivétel az önkritikának olyan mértékével, a költői lelkiismeretnek olyan érzékenységevel dolgozott, hogy például Toldi első részének második énekében, amikor a Toldi-ház György urat várja s az előkészületek izgalmas tempóját nem volt lehetséges beleoltni a nyolcsoros strófák egyformaságába, Arany János föláldozta a grafikai képletet a művészi követelménynek. Modern virtuóz költők, akikben erősebb a vers egységének tudata, mint a strófa parancsa, akárhányszor egymásba ömlesztzenek át versszakokat olyanformán, hogy a mondat vége a következő strófa kezdete. Itt tehát nyilvánvaló, hogy a sok strófa voltaképpen egy hosszú strófa. De olyan lírai költőknél is, mint Petőfi, Goethe, Heine, akik tisztelői és mesterei a strófás szerkezetnek, egészen különös fölfedezésekre bukkanhatunk. Petőfinak egyik szépséges dala, a *Temetésre szól az ének*, melyről Voinovich Géza azt írja, hogy mintája a valódi dalnak, egy sóhaj, egy könny a szemben, két strófából áll, de elég ránézni s már megállapíthatjuk, hogy ez a két négysoros strófa voltaképpen egy nyolcsoros strófa, különben nem is mondhatná róla Voinovich, hogy egy sóhaj, egy könny a szemben.

Temetésre szól az ének,
 Temetőbe kit kísérnek?
 Akárki, már nem földi rab,
 Nálam százszor ta boldogabb.
 Itt viszik az ablak alatt,
 Be sok ember sírva fakadt! —
 Mért nem visznek engemet ki,
 Legalább nem sírna senki.

A két strófa között nincs, hogy úgy mondjam, felvonás-köz, nincs nagyobb cezura, nincs nagyobb szünet, nincs nagyobb lélekzet, sőt talán akkora sem, mint a hatodik sor után. A helyes szerkezeti tagolás szerint inkább az utolsó két sor veendő külön. És ugyanígy a *Sikos a hó, szalad a szán* kezdetű vers, amelynek három strófája van, — voltaképen egy nagy strófa. Heinenek *Du bist wie eine Blume* kezdetű híres verse hiába van két strófába szedve, hamisítatlan nyolcsoros strófa. És így folytathatnám a példasort a végtelenségig. Minthogy minden lírai dalnak az őse a négysoros vers, a költők később a hosszabb verseket is legjobban szerették négysoros strófákba tagolni, még akkor is, amikor már kifejlődtek a szövevényesebb strófa-formák.

De ha kell még nyomósabb bizonyíték arra nézve, hogy minden dal eredetileg egystrófásnak indul: vegyük a legművészibb dalformák egyikét, a szonettet. A szonett egy művészileg tagolt, arányosan felépített, tizennégysoros strófa.

Ebből természetesen nem következik, hogy ne volnának olyan dalok is, amelyeknek egyes strófái nem tapadnak egymáshoz szorosan, de mégis van közöttük szerves és erős egybefüggés. Hiszen a második strófa lehet merő antitézise az elsőnek, vagy a különböző strófák lehetnek a téma különböző változatai (gondoljunk csak az úgynevezett kördalokra), de s sokstrófájú költeménynek eredendő oka egészen másban keresendő. Mihelyt az élmény, amely a dalt kifakasztja, nem egy pillanatban sűrűsödik össze, hanem már egy bizonyos időtartamot ölel fel, szóval nem teszi az élményt időtlenné, hanem az időt, mint olyat belejátszatja az élménybe, akkor a dal többé nem egy strófa, de talán már nem is egészen, nem is tisztán dal, hanem lírai történet. Petőfi csudálatos verse, a *Szülőföldemen*, így játszik az idővel, megmozgatja a jelent, a múltat, a jövőt, majdnem témájává lesz az időnek a háromféle áramlása, de felül is emelkedik a dalon, — mert a tiszta dal az időtlen, a halhatatlan, az örökkévaló pillanat.

Egy régi híres népdal egyetlen strófája így szól :

Megérem még azt az időt,
Sírva még el kapum előtt,
Megöleled a félfáját,
Úgy siratod a gazdáját.

Ez a dalban tökéletesen objektiválódott líra, mely a pillanatba sűrített élményt kitepi az életjelenségek láncából s az örök most perspektívájába helyezi. A fájdalmas feszültség egy teli pillanata, mely erősen érezteti a meg nem érdemelt hűtlenséget, képek és hasonlatok nélkül, egy tökéletesen elképzelt jelenetben. Ez egy kép és egy hasonlat — de a Goethe értelmében. Ein Gleichniss. Életsors, amely képpé és ritmussá szublimálódott.

IV. A lírai díszletek.

Az olyan tökéletes dalokban, a minő az előbbi, rögtön feltűnik, hogy benne helyszín és történés, ember és környezet, élmény és keret annyira egybeáramlott és semmiféle kritikai boncoló-eszközzel szét nem választhatók.

De vannak azután népdalok, amelyekben szakadozotttság és ziláltság tárul elénk, ahol a részek szétesnek. Nézzük csak ezt a nagyon ismeretes népdalt :

Káka tövén költ a ruca,
Jó földben terem a buza,
De a hol a szép lány terem,
Azt a helyet nem ismerem seholsem.

Az első sor : «Káka tövén költ a ruca», mint jól ritmizált kép, egészen elfogadható, de ami utána következik : egyszerűen hajmeresztő. «Jó földben terem a búza», — ennek az első sorral költői egybefüggése sincsen, a költő egyszerűen azt konstatálja, hogy a rucának a víz kell, a búzának a föld, valószínűleg azért, mert ruca és búza valamennyire rímelnek. Az utolsó két sor merő meggondolatlanság. Az ismeretlen szerző nem tud olyan helyet, ahol a szép lány terem. Ennek csak akkor volna valami értelme, ha a dal humoros volna, úgy hogy az ellenkezőre kellene értenünk. Így helytelen, suta, se nem értelmes, se nem humoros.

De vannak ennél is furcsább esetek. Egy másik ismert népdal így szól :

Hét csillagból van a göncöl szekere,
Hét szeretőm volt már nekem egyszerre.
A hét közül hűséges csak egy maradt,
Az is nyugszik temetőben, a fekete hant alatt.

Az első, ami feltűnik e suta kis dalban, az, hogy a szerzőnek más volt a szándéka, nem az, amit kifejez. A harmadik és negyedik sorban mint szerencsétlen flótást mutatja be magát, akinek hét szeretője közül csak egy maradt hűséges és az is meghalt. Csakhogy ennek a mélabús két sornak igen groteszk módon ellent a dal második sora, mely szerint a szerzőnek egyszerre volt hét szeretője, tehát nem ő csalta meg hat leány, hanem ő csalt meg hét leányt. De ha jól odafigyelünk, nem nehéz rájönnünk, hogy ez nem igaz. A szerző egymásután szeretett hét leányt, s az a végzetes egyszerre szó úgy került a versbe, hogy mint önkénytelen rím adódott arra, hogy szekere. A szerzőnek nem volt elég judiciuma, hogy megváltoztassa. Ilyen esetet az irodalomban, a műdalok közt is sokat lehet találni.

De ennek a két népdalnak fontosabb része — az az első soruk, amely közös, új problémát hoz elénk: a lírai díszlet kérdését. «Káka tövén költ a ruca», «Hét csillagból van a göncöl szekere», stb., stb. Töméredek népdal kezdődik ilyen festői sorral, amely dekorációt ad a következő sorokhoz, amelyekhez néha nincs is több köze, mint az olyan dekorációnak, mely nem is tartozik szorosan egy darabhoz.

A «Megérem még azt az időt» című dalban nem volt dekoráció, ott abszolút művészi egység uralkodott, de legyünk tisztában azzal, hogy a népdalnak (sőt a nagy költők dalainak is) ez nem egyetlen fajtája. Akció és kép nem mindig hatják át egymást, hanem a környezet akárhányszor úgy jelenik meg, mint a legművészebb, legfinomabb dekoráció, amely adekvást képből fejezi ki az érzést, melyet aztán a költő kép nélkül is kifejez a rá következő sorban.

Nézzünk egy Petőfi verset:

Rózsabokor a domboldalon:
Borulj a vállamra angyalom.

Az első sor csak díszlet, de gyöngéd színeivel kitűnő háttere a második sornak.

A jó népdalok szintén kitűnő díszleteket adnak, még pedig rendszeren egy, ritkán két sorban. Egy négysoros dal így szól:

Felleg borult az erdőre,
Nem átkozlak, ne félj tőle.
Ha rád ajkam átkot szórna :
Sohsem szerettelek volna.¹

Az erdőre boruló felleg teljes képben fejezi ki a lelki-állapotot, amelyet az utána következő három sor közvetlenül mond ki. Díszlet és lelkitörténet teljesen kiegészítik egymást. Kedves, bájos, humoros, szinte groteszk a következő kis dal.

A hideg szél fujdogál,
A falevél hulldogál,
Leányhűség muldogál,
S a jó legény sírdogál.

Dekoráció és történet itt már szinte megint egybeolvadnak. Kitűnő díszletek egyébként is bőven akadnak a népdalokban. «Hull a levél a virágról, elválok én a babámtól», — vagy még inkább ugyanennek a dalnak egy másik strófájában ez a két sor : «Sárgul a hold az ég alján, mind a kettőnk oly halovány».

De hova tegyük a dalokban felbukkanó rosszul állított díszleteket, azokat a bekezdő sorokat, amelyek távolról bizonytalanul jelzik a környezetet, akárhányszor nem is tartoznak a tárgyhoz, nem függenek egybe a dal centrális érzésével. «Zöld a kökény, majd megkékül, most vagyok szerető nélkül.» Vagy : «Kútágasra szállott a sas, engem rózsám ne csalogass.» Vagy : «Kék a kökény, zöld a petrezselem, a rózsámban meghült a szerelem!» (Egyébként is kontár vers.) «Rég lehullott a levele a fának, kis angyalom, régen járok utánad.» (Csak a régen szó kapcsol igen tökéletlenül.) Vagy : «Márványkőből van az utca feneke, gyöngé vagy te, babáma szerelemre» stb.

Itt három megfejtés lehetséges.

Az első az, hogy a jó népdaloknak seregestül vannak kontár utánzóí, akik nem lélekből költenek, hanem meglévő versek mintájára csak kifaragják a maguk sorait. Itt tehát az értelmetlenség valódi, de naiv.

A második megfejtés — amely szintén egy egész sereg népdalra vonatkozik, — az, hogy a népdal szerzője egyszerűen tréfál és játszik s nem hogy keresné a kapcsolatot vagy

¹ Múdal. — Szerk.

egybefüggést a dekoráció és a tárgy között, ellenkezőleg éppen az a célja, hogy ne a valószínűségével, hanem a szépségével hasson. Itt a szépség válik úrrá a valóság fölött. Ezt az esetet igen jól példázza Petőfinek egy kedves verse, amely így kezdődik: «Ezrivel terem a fán a meggy, feleségem van nekem, csak egy». Itt nyilvánvaló a játékos szándék, Világos, hogy a meggyet csakis a rím követelte, a vers az egy feleségről szól, aki azonban több a soknál. A hangsúlyos vers idézte föl az első sort, úgy hogy ez ebben az esetben a gomb, amelyhez hozzávarrják a kabátot. Ugyanez megtalálható tömörked népdalban: «Megérett a som, nincsen huszasom». Vagy: «Két krajcáros cintányér, ne epekedj a lányér» stb. Itt tehát az értelmetlenség szintén valódi, de tudatos.

A legbonyolultabbak azok az apró népdalok, ahol a dekoráció sem nem valószínű, sem nem játékos, ahol ösztönszerűleg érzünk ugyan egybefüggést is, valódiságot is, költőiséget is, de amelyeknek végső hatása mégsem egyenletes és kibékítő. Itt azonban már a mai lélektan kutatólámpájára van szükségünk, hogy eligazodhassunk e négy soros kis útvesztőkben.

V. Tündéralom és lidércnyomás.

Egy országszerte ismert kis dal révén talán megvilágosodik ez az egész titok.

Ég a kunyhó, ropog a nád, —
Szorítsd hozzád ezt a barnát!
Míg a barnát szorongatod,
Azt a szőkét elszalasztod.

Ez a dal kétségtől érthető, sőt a dekorációja is eléggé értelmes. Ahol tűz ég, még ha a nádfődeles kunyhó tetejét pusztítja is: ott közel a szerelem gondolata. Ezt már régebben is tudták. De akármilyen érthető is ez a négy soros dal, hatásában nemcsak kínos, de nyugtalanító is egyúttal. Az olvasóban vagy a hallgatóban — föltéve, hogy odafigyel — okvetlenül fölmerül a kérdés, hogy ha olyan jól ég az a kunyhó, miért nem megy oltani a legény, s a szőke

lány, aki csodálatos módon szintén ott van, amikor a legény a barnát szorongatja, miért nem kiált segítségért? Ezek a kérdések azonban elnémulnak abban a pillanatban, mihelyt a dalt nem életszerű, hanem álomszerű jelenetnek fogjuk fel. Mint pillanatba sűrített álomkép a vers elsőrangú, élő és természetes és humoros zamatja felold benne minden nyugtalanító elemet. Álomban az égő kunyhó, a legény, aki álmában bíztatja magát, s míg a barnát öleli, attól retteg, hogy elszalasztja a szókét, aki szintén ott áll: mindez alakok me-revségükben és némaságukban tökéletes álomképet mutatnak.

És itt eljutottunk mindennemű dalnak ahhoz a forrásához, amelyet Freud Tagestraumnak, Léon Daudet «rève éveillé»-nek, éber álomnak nevez, a tűnődésnek, ábrándozásnak, álmodozásnak ahhoz a neméhez, ahol majdnem úgy, mint az igazi, az éjtszakai álomban, az ítélet félreáll, s a tudatos képzettársítás helyett képzeteknek és képeknek olyan szeszélyes, különös, meglepő kapcsolatai állnak elő, amelyeket csakis az álmokból és az álmokon keresztül lehet megfejtetni. A léleknek ezt az állapotát, a költésnek ezt a módját tartalmilag és formailag csodálatosan tükrözi Petőfi oeuvre-jében a *Felhők* című ciklus, ahol a rendező értelem oly másodlagos szerepre van kárhóztatva, hogy strófák helyett teljesen szabad és szeszélyes versformák váltakoznak egymással, a kétsoros verstől a tizenkétsorosig. A *Felhők* értékét sokáig nem ismerték fel s a nagyközönség tudatában ma sem élnek eléggé. Ha ezeket a verseket álomképeknek nézzük: eleven voltuk, fantasztikus erejük, suhanó vagy rohanó ritmusuk egyszerre nyilvánvalóvá lesz előttünk. Alig van közöttük egy pár, amely mint valóságtükrözés adja ki teljes hatását s amelyet — szabad formája ellenére — be lehetne sorozni a rendes lírai költemények közzé. Petőfinek van egy gyönyörűsége *Tündérálma*. A *Felhők* a *Tündérálom* ellentéte, ez az abszolút költészetté emelt sorozatos *lidércnyomás*... Csak rá kell tekinteni az egyes képekre... Az élet eltört fazék, amelynek oldaláról vén koldus nyalja a rászáradt ételt; a remények szálló madarak, amelyeket lelövöldöz a való, e zord vadász; az emlékezet az összetört hajó egy deszkaszála, a boros asztal víg temető, a lány szeme úgy tündöklök az éjben, mint villám

tüzénél a hóhérpallos, az ifjúság forgószele, a szív földalatti lak, a lélek csak barátja a testnek s elhordja magát, midőn amazt pusztulni látja, a szerelem óriási láng, aki rákgyújtja a világot, a vér úgy forr a szívben, mint boszorkány üstjében a bűvös víz — és így tovább. Petőfi e kis gyűjteményben a lidércnyomás Shakespeareje. Csak az *Őrült* hiányzik ott, hogy a kör összeszoruljon. És nem véletlen, hogy e költeménysorozatban az egyik vers címe *Az álom* és nem véletlen, hogy egy másik vers utolsó sora e kérdés: «Mi volt ez, való-e vagy álom» s tipikus és törvényszerű, hogy az egész sorozat visszatérő gondolata a halál és a mulandóság. Ez tudniillik a tudomány megállapítása szerint az éber álom legmélyebb karakterisztikonja.

A népnél az éber álom ritkább, az éjtszakai álom bejátszása a dalokba jóval gyéresebb, mint az irodalomban, de mégis tömör dolog van, amely e dalokban is nem a valóság ténye, hanem az álom szeszélye... Ez a négy sor:

Azért, hogy én szegény vagyok,
Fekete hat lovon járok,
Fekete hat lovam karesú,
Magam vagyok barna fattyú! —

nem a valóságból, hanem csakis az álomból ritmizálódott. Fekete hat lovat ma legfeljebb a halottas kocsi elé fognak, — s a szerző erre semmiesetre sem gondolt. Egyszerűen álomképet reprodukál.

Azt lehetne állítani, hogy ahol a népdal túlmegy a valóságon és a fantázia szárnyára kap, ugyancsak az ősi álommotívumok mozgatják, mint a népmeséknek nem egyszer csudálatosan megkapó jeleneteit. Hogy a nép a mesében a valóság almafáját aranyalmafának nevezi, ez az álmon keresztül való szemlélet, mert az álom sokkal erősebb hangúlyokkal dolgozik, mint a valóság. A valóságban a legény egy ribizlibokrot lát, amelyet egy kis leány öntöz. De a dal ezt már így adja elő:

Három bokor ribizli,
Három kis lány öntözi.

Ez a híres népdal,

Jegybeli mátkámért, mit nem cselekedném :
 Tenger sűrű habját kanállal kimérném.
 Tenger fenekiről gyöngyszemeket szednék,
 Jegybeli mátkámnak gyöngykoszorút kötnék.
 Küküllő kövecse kalamáris volna,
 Mezőn mennyi fűszál mind pennaszál volna,
 Tán amennyi levél mind papiros volna :
 Égen mennyi csillag írődeák volna,
 Szerelmem leírni annak is sok volna.

Ilyeneket az ember csakis azért gondolhat, mert ilyeneket szokott álmodni.

Egy másik dalnak első fele nem egyéb, mint egy álom leírása :

Kimenék egy hegyre,
 Benézék egy kertbe,
 Ott láték egy házat,
 Árgyélus a neve,
 Abba van egy asztal,
 Bánattal befestve,
 Azon van egy pohár
 Erdélyi bor benne.

Itt még az is meglehet, hogy a bánattal befestett asztal olyan asztal, aminőt csakis álmában lát az ember, vagyis rá van festve ez a szó, hogy bánat. A házra is valószínűleg rá van festve ez a szó : Árgyélus, ami valószínűleg azt jelenti, hogy az illető a saját házára gondol s magát nevezi Árgyélusnak, mert álmában királyfinak érzi magát, ami a valóságban eléggé ritka, de álomban a legközönségesebb dolog.

A népdalnak az a faunája és flórája és kelléktára, amely a népnek nem valóságos környezete, iskolában tanult, könyvekből olvasott, mindenfelől hallott benyomásokból először álmokképekben valósul meg a népdal szerzői előtt s aztán kerül csak mint élmény a dalokba. Máskülönben a dalbeli legény nem veszíthetné el ökrét a cédruserdőben, nem látná a kis várost márványkövel kirakva (én magam is sokat álmodtam egy faluról, ahol gyermekkorom legszebb hónapjait töltöttem, úgy, hogy a nagyvendéglőt egyszer márványpalotának álmodtam), nem képzelné el, hogy azért köpül vajat,

mert aranykocsit akar kenegetni azzal, s az aranykocsin fejér márványt hordogatni, amiből kis palotát akar építeni.

Legérdekesebb oldala a kérdésnek talán az, hogy a népdal — éppen úgy, mint a műdal — akkor vallja magát álmodónak, amikor tiszta valóságot óhajtott és bekövetkező életfordulatot lát álmában.

A *Vadrózsák* egyik legszebb darabja, hogy egy legény a mátkájával álmodik, s az ötstrófás élénk vers azzal végződik : «Azonban ébredtem, mert feljött vót a nap, hát meglett amit tett az álom és a pap.» Csakhogy itt az álom reálisabb, kézzel foghatóbb a valóságnál, itt az álom nem mestere, nem bűvésze, nem varázslója a valóságnak, hanem serény és fürge szolgálja. A nappali álom vagy éber álom képei egészen másfajta, még akkor is, ha kedvesek, ha értelmesek, ha önmagukban logikusak. Ezekben a képekben ugyanis olyan káprázatos mágia van, amelyhez képest a legelevenebb valóság is mindig egy kissé szürkén fog hatni. Azt hiszem, semmivel sem tehetek úgy pontot ennek a kis fejezetnek a végére, mint Petőfinak azzal a költeményével, amelynél igazabb álomképet egy költőnél sem találni :

Kedvemnek, ha magja volna,
Elvetném a hó felett,
Ha kikelne, rózsaeerdő,
Koszorúzná a telet.

Ez a szuverén álom, — amely egyúttal a teljes költészet.

VI. Egyszerűség és primitívség.

A népköltészetet a romantikusok fedezték föl az irodalom és a közönség számára, de a népköltészet nem romantikus, sőt ellenkezőleg : antiromantikus. A romantikusokat nem is maguk a népdalok izgatták, hanem amit beleéreztek e dalokba, az az illuziójuk, hogy e költői dokumentumok mögött van a láthatatlan, megfoghatatlan, rejtélyes kollektív néplélek (nagy N-nel), amelyből mint ősforrásból bugyognak elő e tiszta dalok.

Ma már nemcsak azt tudjuk, hogy e dalok mögött tehetőséges költők vagy kontár versfaragók állanak, hanem azt is, hogy e költők és versfaragók nem romantikusok, hanem merő-

ben klasszikus alapon állanak. Gyulai Pál nem hiába fordult a romantikustól a népieshez, — a népdal klasszikus dal.

Ez a négy sor :

Nagy az én rózsám ereje,
Kilenc pandur sem bír vele,
De ha az én hangom hallja,
Sírva borúl az asztalra.

példája a klasszikus dalnak. A négy sor nyomán hosszú kommentár támad fel az olvasó vagy a hallgató lelkében. A romantikus költő ezt az egész hosszú kommentárt egyszerűen belehelyezi magába a dalba, amely aztán négy sor helyett legalább is négy strófát fogna felölelni. A kis népdal klasszikus, mert a költője abszolút biztossággal és pontossággal tudta, mit kell elmondani és mit kell elhallgatni, a ténybeli valóságnak és a költői formának teljes harmóniája, egyéniségnek és anyagnak hibátlan egyensúlya, amely itt minden romantikus hajlam nélkül s minden romantikus eszköz híján ugyanolyan módszerrel dolgozik, mint a klasszikus költő.

Ebből a kis dalból világosan megérthető, hogy a költői egyszerűség nem belső szimplaságot jelent. Az egyszerűség csak művészi eredmény, amely csakis bonyolult, bár ösztönzerű redukció révén érhető el. Az egyszerűség nem ellentéte a bonyolultságnak, hanem csakis a bonyolultság legművészebb megoldása. Az egyszerűség az a művészi erő, mely átlátszóvá teszi a bonyolult anyagot. Whistler úgy határozta meg a rajzolás mivoltát, hogy az az elhagyás-művészete. Minden igazi művészet az elhagyásnak vagy az elhallgatásnak, más szóval az egyszerűsítésnek művészete.

A népdal azért is klasszikus, mert tendenciátlan. Nem ideológiákból teremt, hanem mindenkor a valóságból. Nem magyarázza az életet, hanem költőivé alakítja. Igen sok műköltő, ha a régi világban arról írt volna, hogy «Októbernek elsején be kell rukkolni», vagy militarista vagy antimilitarista szellemet és tendenciát vitt volna a dalokba. Ha azonban valaki a berukkolást vagy militarista vagy antimilitarista felfogással nézi, akkor a kaszánya mindig csak laktanya lesz és sohasem válhatik azzá a sorsszerű és költői környezeté vagy díszletté, amelynek a népdalokban látjuk.

És végül klasszikus a népdal, mert igazi mintáiban teljes erővel érvényesül az a tulajdonság, amelyet költőileg beteg korszakok prózáinak vallanak, holott minden igazi klasszikus költészetnek és művészetnek alapvető principiuma, ez pedig a józanság, amelyet a francia *bon sens*nek nevez, s amelyet olyan nagy kritikusok mint Boileau, Lessing és Gyulai Pál, mint zsinórmértéket alkalmaztak minden költői termékkel szemben. A józanság költői nyelvre áttéve annyit jelent, hogy rend, arány, mérték, valóság, világosság, önellenőrzés, harmónia. A költői mámort is csak a költői józanság dirigálhatja, a költészet szörnyűségeit csak a költői józanság emelheti művészivé. Victor Hugo csak monstrumokat tudott teremteni a drámáiban, de Aischylos Klytemnestrája és Szofoklesz Elektrája, akiket a klasszikus józanság formált: nem monstrumok, hanem tragikai teremtmények.

De ha ilyen elemekből áll a népdal egyszerűsége, akkor a népdalt nem lehet és nem is szabad primitívnek tekintenünk. Hogy is lehetne primitív az, ami évezredes hagyományokból táplálkozik, amibe számtalan nemzedék tapasztalata és emlékezete szűrődött bele, aminek biztos etikája és esztétikája dacol minden változó divattal.

A népdal ma is az az érték, amelynek Gyulai Pál hitte és hirdette. Ma is forrás és fundamentum és ma még eggyel több okunk van rá, hogy ismerjük és szeressük. Ma csakugyan tanúi lehetünk annak, hogy az egyszerű népdal helyett a kezdetleges kuplé hódít mindenütt a világon, amely mögött nem áll a hagyomány, csak a nemzetközi félművelt csöcselék. Néger táncritmusokat házasítanak össze azzal a primitív szöveggel, amelynek nincs gyökere, csakis a konvencionálizmusban, s mely éppen azért keresi az általánosat és laposat, hogy mindenütt tárt ajtókra találjon. Ezek a kuplék nem őszinték, csak triviálisak, nem egyszerűek, csak primitívek. Már úgy íródna, hogy minél könnyebben lehessen őket lefordítani a világ bármelyik nyelvére. Az ilyen népdalnak nincs titka, csak kulcsa és ez a dollár. Csak az a szándék őszinte bennük, hogy pénzt akarnak velük keresni. És ez a meghibbant, vén Európa, amely egykor a legjobb trubadurok dalaira lejtett, most táncolni kezd az amerikai dal és néger

tánc közös nevezőre hozott ritmusai mellett és vadrózsa és rozmaring helyett drótra fűzött virágot tűz a kebelére. De ha Amerikának nem volt igazi gyermekkora, — Európának volt s ennek az élő hagyománynak ma is még beszédes dokumentuma a népdal, amelynek legnagyobb titka a klasszikai egyszerűség, amelyre a legtehetségesebb romantikus költőt is megtaníthatja.

HEVESI SÁNDOR.

Észrevételek a «népdal titká»-hoz.

Hevesi Sándor kétségkívül ért a színház dolgaihoz, abban él és ízig-vérig szakemberré képezte ki magát benne. Annál meglepőbb volt, mikor a Kisfaludy-Társaságban tagbemutatkozó székfoglalót nem tárgyköre tapasztalataiból, hanem attól merőben idegen területről választott. Hogy az így készült előadás inkább lendületes rapszódia lett, mint szakszerű fejtegetés, nincs rajta mit csodálkoznunk. Az intelligens laikus beszél belőle a népdalról, erről a tagadhatatlanul szfinx-szerű költői fajról, amely eddig nem egy alaposan hozzáértőnek is fejtorést okozott.

Tárgyválasztását mindazonáltal meg lehet érteni. Bizonyára ő is úgy járt, mint kívülről számtalanon mások, akik szinte megdöbbenve vették magukon észre, mily mélységes hatást tud lelkükből kiváltani ez az igénytelen s kultúréletünkben egyre hátrább szoruló műfaj. S ha volt valaki, aki ezt nemcsak a maga élménye nyomán vette észre, hanem látnia kellett tömegek megmozdulásán, átmelegedésén, úgy az bizonyára az az éberfigyelmű színházi ember volt, akinek ebben valami megfoghatatlan «titkot» kellett sejténie. Hiszen hányszor megtörténik, hogy valami semmitmondó darabban felcsendül egy-két népdal a maga igénytelen naivságával, szövege tudj' Isten milyen együgyűség, dallama száz mérföldre van a modern muzsikától s a figyelmes rendező egyszerre csak azt veszi észre, hogy hallatára valami megnevezhetetlen moraj támad az eddig merev nézőtérén, a tetszés, a felcsillanó részvétel biztos jele mozdul meg odalenn s utána felzajlik a tapsvihar oly őszinte elemi közvetlenséggel, ami az erre nem számító színházi embert szinte elképeszti, — íme a kézen fekvő ok, ami e titokzatos rejtély kifürkészésére, a népdal lényegének kutatására önkénytelenül rávezette a kíváncsi dramaturgot.

Nem ő az első s nem is lesz az utolsó, akit a probléma izgalomba hozott. Azt hiszem, már XIV. Lajos udvarának szép lelkeit is foglalkoztatta a Napkirály parancsa, amely zenekarának megtiltotta a

«Kuhreigen» játszását, mert svájci testőrei másnap rendre elszök-döstek hegyóriásos hazájukba. Darwin is csodálkozva írja meg naplójában, hogy csendes-tengeri útjuk alatt a végtelen unalomban elfásult hajólegénység egy pifferary-s skót nóta hallatára szószeroros értelemben megbolondult s a honvágytól halálos betegek lettek. Vagy Szabolcska verse : a *Grand Caféban* miért hatott ránk oly elemi erővel, mikor képzeletben átéltük felsíró nosztalgiáját a *Kondorosi csárda mellett* . . . hallatára? Mi hozta létre még tavaly is azt a kész csodát, hogy sajnálatos pénztelenségünk miatt a külföld leghíresebb művészeinek hangversenyein ürességtől kongtak a koncert-termek, de ugyanakkor Balázs Árpád, Fráter Lóránt és mások nótáestjein zsúfolásig megteltek a padsorok. Mindez nem vitatható tény és ily értelemben csakugyan van «titka» a népdalnak.

Induljunk el Hevesi fejtegetései nyomán. Amit előadásának elején mond, abból azt olvassuk ki, hogy e különös hatás lelki rugóját annak a belső húrnak megrezdülésében keresi, amely gyermekemlékeinek felrajzását idézi elő. Van benne valami, de magyarázatnak korántsem kimerítő érvényű. Ha csupán a gyermeki évek emlékképeinek fellelevenülése hozná létre, úgy a dajkadal, vagy a játszó gyermekek táncos énekei lennének népdalaink közül a leghatásosabbak ; másfelől szerinte is : az öregeknek tetszenék a nóta inkább, mint a fiataloknak. Már pedig ismeretes, mennyire túlteng dalainkban a szerelni érzés annak összes árnyalataival. A felserdült fiatalkor tehát : a szerelem időszaka, amely a nóták legjavát és legkedveltebbjeit termeli, bizonyára jóval hatékonyabb tényező lesz a gyermekemlékeknél. Azt sem lehet mondani, hogy az öregek kedvelik inkább, legfeljebb a régít szeretik jobban. — De nem is ezen fordul meg a kérdés. A városi embert, kivált a főváros szülöttjét fiatalkorában alig kísérik népdal-reminiscenciák, mégsem tudja magát kivonni azok varázsszerű hatása alól. A keresett igazi hatóerő ennek folytán nem is eredhet az egykor átélt élmények felidézéséből, hanem inkább a a szöveg nyomán elképzelt szituációba való képzeleti belehelyezkedésünk s az ebből felfakadó hangulat úrráélése fölöttünk.

Sokan ebben döntő szerepet tulajdonítanak a dallamnak. A zenei elem, a nóta hatóereje kétségkívül nem kicsinylendő járulék ; bizonyos le nem tagadható emocionális elemet kapcsol hozzá s vele az érdeklődést, lelkesedést növeli ; stimuláns tehát, élénkítő, de egy-magában, szöveg nélkül, nem képes a képzeletet foglalkoztatni. Gondoljunk csak a cigány játékára ; ha olyan nótát húz, amelynek szövegét nem ismerjük, esetleg lüktető ritmusával belső emóciót tud fakasztani, de továbbiakban cserbenhagy ; áthelyezkedést, egy bizonyos

helyzetbe, környezetbe beleélést hiába várunk tőle. Az ismeretlen szövegű dallam üres hangmoduláció marad, melyhez nem tudunk semmi elképzelést kötni. Erre a sajátos helyzetbe-varázsolásra csak a szöveg képes, amely ezt a hatóerejét megtartja akkor is, ha pusztán dallamát halljuk, de a szöveget ismerve, a kettő: dallam és szöveg egy közös emlékképbe forrottan egyszerre merül föl bennünk. S van abban valami, hogy bennünk, kultúremberekben, népdalaink hallatára, sőt még inkább ha magunk is énekeljük, némi homályos epekedés ébredszik, képzelet szárnyán tovavívó vágyódás támad messze a szabad természetbe, valahova ki távoli pusztákra, egyszerűbb és boldogabbnak képzelt viszonyok közé, — s alig lesz valaki, aki ezt a nosztalgikus vágyódást, majd amint magát már odaképzeli, annak jóleső kielégülését át ne érezte volna. A képzeletben átélt ez új helyzet, annak játszi végigélése lesz a népdalok hatás-titkának igazi nyitja.

Minthogy pedig ez a pszichológiai folyamat meglepően közös érzés, általános érvényű a társadalmi osztályok minden árnyalatán keresztül, ennek nyomán még mélyebbre áshatunk, ahol ott bent a lelkek ősi szilárd alaprétege gyanánt rábukkanunk a közös nemzeti érzés alapjára, arra, ami magyarrá tesz, s ami ki nem irtható e föld szülőttéből. S a magyar népdalnak az ad roppant jelentőséget, hogy onnan a legmélyről ezt az alapérzést, melyet mi kaputos magyarok a föléje rakódott idegen alluviunok miatt már-már kezdünk elfelejteni, megmozdítja, a mindenünnen rásópródott réteget egy-egy önfeledt pillanatra le tudja rólunk hántani s amíg lelkesedünk vagy elmerengünk rajta, ismét ez anyaföld igaz gyermekei vagyunk.

De voltaképp nem erről akarok én ezekben a hevenyészett széljegyzetekben elmélkedni. Szorosabban nem is hivatásom, hogy a népdal hatásának titkát firtassam; hanem felszólaljak, mint folklorista, Hevesi másik témafejtegetése ellen, az ellen, amit a népdalok szerkezetéről mond. Ezt az ötletes s épp emiatt megvesztegető exkurziót azon melegében korrigálni kell, nehogy cáfolatlanul esetleg végzetes tévedéseknek válják kútforrásává.

Hevesi nyilvánvalón nem vett még tudomást a népköltéssel foglalkozók újabb kutatásairól és azok eredményeiről. Szempontja a régi évszázados tévedés, amely egy-egy nótaszöveget önmagában, különváltan vizsgál; ízekre szedi és megállapítja, micsoda zaggyvaság van benne, mennyire hiányzik a sorok között az értelmes összefüggés s ezt a különöséget, mint a népköltészet másik «titkát» igyekszik hipermodern teóriákkal (Freudizmus!) magyaráztatni. Felfogásában hajszálnyit sem tér el azoktól, akik a mult század első negyede óta, tehát

kerek száz éve, sikertelenül törték fejüket e természetellenesnek látszó jelenségen. Ez elődök is úgy tekintették a nótaszöveget, mint általában az irodalmi, költői termékeket szokás : mint végleges, megállapodott alkotást, mint lezárt s többé nem változó költői megnyilatkozást. Ez esztéta-irodalmi szempont hívei nem vették észre, legalább is nem vetettek számot azzal, hogy a népköltői termék gyökeresen különbözik az irodalmi alkotástól. Míg ezek végérvényes formában kerülnek elénk s a betűberögzítéssel életük befejeződött, mondhatnók : mumifikálódott, a nótaszöveg élő ajkon és emlékezetben van meg, állandóan proteusi változásokon megy keresztül ; élete van, viszontagságokon megy át. Az a lejegyzés, amelyben véletlenül szemünk elé kerül, az a szövegforma, melyben énekelni halljuk, a népdal életének pillanatnyi állapotát mutatja csupán ; hasonló az élő emberhez, kinek egyetlen fényképe kerül elénk. Vajjon ki merészelne egy ismeretlen valakiről egyetlen fénykép után ítéletet mondani? vajjon elárulja-e ez az egyetlen pillanatot tükröző kép az illető származását, élete folyását, viselt dolgait, jellemét? Ugyanígy vagyunk egy népdalnak valamely elszigetelt szövegalakjával.

Az ilyen elkényszeredett, romlott, kevert példányokból a népdal jellemére következtetni tehát nem szabad. Bizonyos azonban, hogy e nem szerencsés változtatást, az értelmileg össze nem tartozó sorok egybekeverését tisztán a tovaharapózás folyamán ölti fel a szöveg. Kötünk ez a változatok tanulmányozásából ; ha valamely népdal szövegeltéréseit egybeállítjuk, érdekes bepillantást nyerhetünk az ilyen szövegromlások mechanikájába. Egyik legismertebb dalunkra könnyű ráfogni, hogy értelmetlenség ; első sora nem függ össze a a másodikkal :

Vékony deszka kerítés,
Jaj, de karcsú teremtés . . .

Az élénk képzeletű belemagyarázók, mint Hevesi is tette az «Ég a kunyhó, ropog a nád . . .» szövegével, hajlandók volnának ugyan a deszka vékonysága és a lány karcsúsága között elburkolt hasonlatot keresni s eszükbe sem jut, hogy a dalnak eredetileg más állhatott a második sorában ; pedig megállapíthatjuk, hogy egyszerű szövegátalakulással van dolgunk, mert az ország számos helyén még az eredeti és helyes értelmű formát éneklük :

Vékony deszka kerítés,
Átlátszik az ölelés . . .

Feltűnhetett bizonyára másoknak is, mily szembeszökő az ellentmondás a «Csipkés a szőlő levele . . .» nóta szövegében :

Vártalak rózsám az este ;
 Váratlanul jöttél hozzám,
 Áldjon meg az Isten, rózsám!

Számos változata azonban másképp tudja :

Nem vártalak én az este ;
 Váratlanul jöttél hozzám . . . stb.

Amint a *Magyar Daltár* II. 291. alatt, vagy a Néprajzi Múzeum fonogramm-gyűjteményének 431. sz. lemezén helyesen fennmaradt. De még így is azt vethetnék ellene, hogy mi köze a váratlan látogatásnak a «csipkés szélű szőlőlevélhez»? Ám ez is megmagyarázódik a multszázadeleji *Sárospataki Dalkönyrecskében* megőrzött, igen korai változattal :

Csipkés a szőlő levele,
 De lerázza az ősz szele :
 Piros volt babám orcája,
 De már lehullott virága . . .

ahol világos az egyszerű hasznlatba állítás. Nem kellett hozzá később egyéb, mint a nagyon tetszetős dallam fennmaradása, amely a szöveg első sorával, mint dallamjelzővel, összeforrvá, ezt a kezdősört is fenntartotta, míg a többi sor helyi változásokon menve keresztül, végül a váratlan látogatást tartalmazó sorokkal rögződött meg.

Milyen képtelen állítás van annak a nótának elején, amely azt mondja :

Kukorica szára,
 Felfutott a fára . . .

(l. Benedek E. *A magy. népkölt. gyöngyei*. 100. sz. és Vikár Béla : *A m. népkölt. remekei*. I. 271. l.), mikor minden gazdálkodó bölcsen tudja, hogy a kukorica szára sosem fut fel a fára. De mindjárt érthető lesz a tévedés, ha rábukkanunk az eredetire Krizánál (*Vadrózsák*. Új kiadás. I. 56.), ahol még így van :

A fuszulyka szára
 Felfutott a fára . . .

A «fuszulyka» (bab) székel tájszót az Alföldön, hova a dal eljutott, nem ismerik, növényszárak közül pedig a kukoricáé a legelterjedtebb, a helyettesítés tehát, tekintet nélkül az értelemre, önként állott elő.

A szövegromlásra a számos tanulságos eset közül még csak egy példát. A 319. sz. fonogramm-hengeren és Kálmány L.-nál (*Szeged népe*. II. 27.) ez a szöveg van megörökítve :

Már én többé kocsislegény nem leszek,
 Kalapomhoz darútollat nem teszek,
 Mert a darú magasan száll, szépen szól ;
 Haragszik rám a galambom, mert nem szól.

Hogy itt szövegkeveredés, két dal egybeolvasztása történt, mindenki látja. De miért kerültek össze? Az eredeti dalszöveg is megvan számos helyen :

Már én többé kocsis legény nem leszek,
 Kalapomhoz kakastollat nem teszek,
 Mert a kakas mind kikukorékolja,
 Merre jártam, hol voltam az éccaka.

A libériáskocsisok pörge kalapján az egykori kakastollat később darútoll váltotta fel. Az első vers szövegmódosítója önkéntelen az új szokás darútollát tette be a divatjamúlt kakastoll helyébe ; a darútoll meg vitte tovább az ehhez fűződő másik nótaszöveg («Magasan repül a darú, szépen szól . . .») beiktatásába.

Íme néhány tájékoztatóul közölt eset a népdalok sorsváltozásai-
 saiból. Az már ezekből is kitűnhetik, hogy az eredeti szövegezés, ha-
 csak nem mókázó tréfából költött zaggyvaság, rúnjáték vagy tánc-
 kurjantás, ahol igazán nincsenek tekintettel az értelmi összefüggésre,
 a komoly önvallomást tartalmazó dalokban sohasem értelmetlen,
 sem valami «Tagestraum»-ban, «trance»-ban, vagy más pszichikus
 aberrációban termett összeviasszaság, hanem igen értelmes, világos,
 józan szöveg, amely Arany János hasonlata szerint, mint a kódarab,
 belekerülve a patak (a szájhagyomány áramlásának) sodrába, az gör-
 geti, csiszolja kerekké vagy torzzá a maga sajátos sorsa szerint. —
 Valóban a fonogramm-hengereken sok elferdített változat mellett ta-
 lálunk nem egy eredeti, a maga nemében mesteri tökéletességű nép-
 dalt. Hiszen a költői tehetség nem monopoliuma a művelt elemnek ;
 a nép gyermekei között terem legalább is ugyanannyi, ha nem több,
 «nótafa», valódi teremőtehetség, kiknek értékét a környezet ismeri,
 megbecsüli, csak épp hogy termelésük ott él lappangva, felfedezetlenül
 s ott pusztul a maga kis körében, egyik kiszorítja a másikat ; vagy ha
 elterjed is, a nemzet zöme, néhány véletlen kivételen kívül, nem vesz
 róla tudomást.

Kettőt ezekből is szeretnék itt közreadni.

Parádon Vikár Béla vette fel ezt a dalt (fonogr.-heng. 201. sz.) :

Árva vagyok, hej, de igazi árva :
 Ki vagyok a rózsám szívéből zárva.
 Ha még egyszer a szívéből kitagad,
 Magos az ég, csillagostul leszakad.

Vagy az a betyárdal, melyet éneklője : Zelei József költött, aki legénykorában Bogár Imre bandájában jeleskedett és csekély 35 éves rabság után csendes öreg ember lett belőle (fonogr.-heng. 226. c. sz.) :

Madarastól Kiskúnságig szomjaztam,
Hortobágytul Debrecenig utaztam.
Fütyül a szél, zápor hull a rónára,
Sír az Isten, hogy teremtet, azt bánja!

*

Felvetődhetnek az eddigiek ellen az az ellenvetés, hogy hiszen nem is olyan dalokról van szó, melyek a népi rétegben lappanganak és ott a továbbadás rendes módján folytonos átalakulásban vannak, hanem köztudatba átment, divatos és szövegükben immár meg rögzített népdalokról. Hát ezekről is megvan a folkloristáknak a maguk véleménye.

Merész állításnak fog talán tetszeni, de való igaz, hogy hazai művelt elemünk igazi népdalokat nem ismer ;¹ csak hiszik, hogy sok népdalt tudnak, de nyomban kiderül a tévedés, amint kifaggatjuk őket. Az a népdalnak hitt számos népies ének, amit úrrendünk emlékezetében tart, több mint 90 százalékában műtermék ; szerzették szövegét, dallamát olyanok, kik maguk is a felsőrétegből valók. Ezeknek a népies műdaloknak máris saját kialakult stílusuk van ; ezt követik a dalszerzők némi újszerű változatot vive beléjük és ezt tanulja meg intelligenciánk népdalok gyanánt.

Nemrég kísérletképen egy barátunkat, aki komoly úriember és magát jó nótaismerőnek tartja, kivittük a Néprajzi Múzeumba, ahol hamisítatlan népi környezetből vagy másfélezer népdal van fonogrammban felvéve. A dalok kartonlapokra is át vannak írva hangjeggyel és szöveggel. Találomra kiemeltünk közülök egy nyalábban vagy 300 darabot és átnéztük vele. A végén ámulva jelentette ki, hogy belőlük alig ismer tíznél többet ; a többi merő idegen, sosem hallott melódiájú és szövegű termék. Különben példa rá maga Hevesi

¹ Nemcsak ez egy műfajjal vagyunk így. Bartók és Kodály rég megállapították, hogy az igazi népi dallamtípus is ismeretlen az úri rend előtt. Magam hasonlót tapasztaltam a népmesék terén. Vajjon ki ismeri az intelligens társasrétegből a «Nap-, Hold- és Szél-sógorok» meséjét, vagy : «A halhatatlan szörny és a táltosok versenyéről» szólót, a Sárkánycsaládot, a Fehérló fiát, a Hajnalkötöző királyfit, a Táltospárba és kancatej-fürdőről szólót, az Ólombarát meg a vasfejű farkas történetét? Pedig népünk ezeket szereti legjobban és népköltési gyűjteményeinkben ki is vannak adva.

is, aki előadásában népdalnak idézi a «Hét csillagból van a göncöl-szekere» nótát (Palmer Kálmántól való a 80-as évekből), említi a «Káka tövén költ a rucát» (szerzője Balkányi Szabó Lajos debreceni ügyvéd, tőle való a «Kossuth Lajos azt izente . . .» szövege is), sőt ilyennek tartja a «Hull a levél a virágról» kezdetű ismert Petőfi-költeményt.

Volna még nem egy észrevételem Hevesi többrendbeli merész fejtegetésére, de nem hibáztatom értük. Alapjában a közvélemény téves felfogásának tolmácsolója ő is, csak modernebb szellemáramlatok magyarázatait törekszik benne érvényesíteni, hogy nagy egészében milyen eredménnyel, az talán a fentiekből önként következik.

SOLYMOSSY SÁNDOR.

Tanulmányom filológiai kérdéseket nem akar érinteni; merőben esztétikai szempontból a népdal keletkezésének körülményeit egyáltalában nem fontosak. Népdal az, amelyet a nép elfogad és énekel, akár eredeti, akár megrontott formában; a dalrontásnak kétségtávol megvan a maga filológiai kórképe, de e tanulmány szempontjából a romlott formában énekelt dal épp oly élő, épp oly jellemző s ugyanazokat a problémákat nyújtja, mint a leghamisítatlanabb és legtökéletesebb népdal.

Hevesi Sándor.

AZ ELSZAKÍTOTT FELVIDÉK MAGYARSÁGÁNAK SZELLEMI ÉLETE.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

V.

Az irodalom.

Vajjon lehet-e felvidéki magyar irodalomról legalább olyan szellemben beszélni, amint ma önálló erdélyi irodalomról beszélünk? Nem korai-e minden kísérlet, mely a felvidéki irodalom belső képét kívánja megrajzolni? Láttuk, hogy ennek az irodalomnak a multban nincs semmi hagyománya. Láttuk, hogy a felvidéki magyarság gyökeres erjedési folyamatot él át, mely még messze van a befejezéstől s melynek kimenetele ma még kétséges. Irodalmi élet ott kezdődik, ahol írók és közönség közvetlen szellemi érintkezésben vannak. A Felvidéknek vannak társadalmi egyesületei, de nincsenek írói körei. Vannak irodalmi gócpontjai, de nincsen szellemi központja. Az irodalmi gócpontok jelentősége, hatása fluktuál. Ma Kassa, tegnap Pozsony, volt idő, mikor Losonc, és lehet, hogy holnap Prága. Ez talán különösen hangzik, de a centralizáló törekvésű államalakulatban a cseh főváros mind több magyar elemet szippant fel. Itt jelenik meg a Felvidék legnagyobb napilapja: a *Prágai Magyar Hírlap*, itt van a politikai pártok központi irodája, prágai egyetemeken tanulnak a magyar diákok százai. Már pedig valamely város szellemi hatása attól függ, mennyi szellemi erőt tud központosítani. Egyelőre a legjelentősebb felvidéki írók elszórva élnek különböző városokban és falvakban és csak elvétve találkoznak. Mécs László Nagykaposon, Tamás Mihály Beregszászon, Rácz Pál Ungvárott, N. Jaczkó Olga Tarnán, Győry Dezső hol itt, hol ott, jelenleg

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1927. évi 599. számában.

Rimaszombatban, Márai Sándor Párizsban él. Vannak irodalmi jelenségek, de nincs egybefolyó irodalmi élet. És mégis meg kell kísérelni ebben a széttagolt felvidéki irodalmi életben az összefogó jegyeket megtalálni. Spranger írja: «Wer nicht den Mut hat, rationale Linien durch den Zusammenhang des Lebens zu ziehen, dem fehlt der Mut zur Wissenschaft und zum Leben.»¹ Így ha a felvidéki irodalmi jelenségeknek egységes nevezőre való hozása néhol talán majd erőszakolt-nak is látszik, terméketlen nem lehet, ha közelebb visz meg-értésükhöz.

Ma már különben is kezd a felvidéki irodalom arculatja a kezdet káoszából kibontakozni. Kezd megszabadulni a dilettántságtól, mely megnehezítette objektív értékelését. Kezd kialakulni a vérbeli írók gárdája, akik nem akar-nokoskodásból, hanem belső hivatásból írnak. Az irodalom művelése már nemcsak nemzeti kötelesség, hanem művészi feladat is. A közönség ízlése is kezd tisztulni. Élénk részt vett az irodalmi vitákban, szorgalmasan látogatja az irodalmi elő-adásokat. Izoláltsága is enyhült az utóbbi években. Ismét lehetővé vált a kapcsolat Magyarországgal. A könyv ugyan még mindig tiltott áru, ha magyar, de a cenzura szigora már nem olyan nagy, mint az első években. Felvidéki íróknak módjában áll felkeresni a budapesti írói köröket és viszont magyarországi jelentős írók is már ismétellen ellátogattak Felvidékre, hogy ott előadásokat tartsanak. Így egyrészt a közönség igényei megnöttek íróival szemben, másrészt az írók számára is adva van az összehasonlítás lehetősége. A fel-vidéki közönség és irodalom viszonyáról ennek az irodalom-nak egy szellemes ismertetője azt állapította meg, hogy a közönség sokkal konzervatívabb, mint a magyarországi, viszont az irodalom sokkal nyugtalanabbul modern, és így a kettő között áthidalhatatlan ellentét van. Ez igaz is volt a multban, de ma már lényeges közeledés állt be. Az egymásra-utaltság kényszerűsége, a közös életsors tompítja az ellen-téteket és mind jobban kifejezésre juttatják a közös jegyeket.

A felvidéki írókat összefűzi, hogy általában egy nemze-

¹ E. Spranger: *Lebensformen*. Halle. 3. 9. 1.

dékhez tartoznak. Legtöbbjük még alig töltötte be a harmincadik életévét és a nagy világkatasztrófa még az iskola padjaiban találta őket. Az új életalakulás az első benyomások frissességével hatott rájuk. Egészen új alapokon kellett új életet kezdeniök. Az egységes magyar társadalom, az egységes magyar állam életáramába még nem kapcsolódtak be. Ez annál tragikusabb volt, mert nagy részük, köztük a legjelentékenyebbek, azokhoz a nemzetiségekhez tartoznak, melyek csak a közelmúlt évtizedekben kezdtek a magyarsághoz asszimilálódni. Magyar nevük legtöbb esetben felvett költői név, családjaikat még erős szálak fűzik a tótsághoz, németiséghez vagy zsidósághoz. Ilyen Mécs-Mártoncsik László, Tamás-Tvaroska Mihály, Győry-Wallentinyi Dezső, Márai-Grosschmid Sándor, Tamás-Tomasek Lajos, Egri-Eisler Viktor stb. A magyar eredetűek egy része más magyar tájról került közvetlenül az elszakítás előtt a Felvidékre. Darkó István székely, Toma István újhelyi, Dobai János alföldi.

Divatossá vált újabban nálunk — részben német mintára — az írók faji vagy nemzetiségi eredete után kutatni és az eredményből az írók műveire vonatkozó messzemenő következtetéseket levonni. Ezért szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy amikor a felvidéki írók nemzetiségi hovatartozóságát kiemeljük, nem ennek az irodalmi divatnak vagy áramlatnak hódolunk, noha annak jogosságát bizonyos keretek között nem vonjuk kétségbe, mert az egységes magyar irodalomban az írók faji vagy nemzetiségi származása nem lényeges vonás, legfeljebb csak színárnyalat, a felvidéki irodalomban azonban — mint alább igazolni igyekszünk — központi probléma.

Ezt elsősorban a lírikusoknál figyelhetjük meg. A felvidéki líra hétévi termését Sziklay Ferenc gyűjtötte össze egy antológiában.¹ A kiválogatásban nem vezette semmiféle irodalompolitikai szempont. Célja volt az egyetemes magyar olvasóközönségnek a felvidéki lírikusokat bemutatni. Az el-

¹ *Lírai antológia Szlovenszko és Ruszinszko magyar költőinek alkotásaiból.* Szerkesztette Sziklay Ferenc. Berlin. Voggenreiter, 1926.

szakadás után a lírai költészet Felvidéken rendkívül felvirágzott, mondhatnók felburjánzott és éveken át uralkodó műfaj volt. Lassan azonban elhallgattak az alkalmi lírikusok és így már lehetővé vált egy történeti szempontú antológia összeállítása, mely különösebb válogatás nélkül felvesz mindenkit, bármilyen költői irányhoz tartozzék is. Sziklay huszonhat költőt szolgált meg. Nem lehet célunk, hogy mindegyikükkel foglalkozzunk. Vannak köztük olyanok is, akik ma már nem is élnek a Felvidéken, vannak, akik kétségtelenül hamarosan el fognak tűnni ismét az ismeretlenségben, ahonnan tiszavirág-népszerűség őket ideig-óraig kiemelte, de lehetnek olyanok is, akik csak a jövőben jutnak el tehetségük kibontakozásához.

Első tekintetre ebben a felvidéki lírában nem bírjuk felfedezni az egyéniség jegyeit. Szinte Falu Tamás *Kicsinyesek* című regényének légkörében érezzük magunkat. Falu Tamás egy elszakított felvidéki kis város magyar intelligenciájának életét írja le, mely apró eseményekből, helyesebben eseménytelenségekből, felszínes szórakozásokból tevődik össze. A háttérben azonban ott érezzük a rettenetes katasztrófát, melyről még beszélni sem szabad, melynek tudata azonban ott él minden szóban és minden mozdulatban. Ennek az antológiának versei is legnagyobbbrészt kis egyéni érzelmekről, egyéni problémákról szólnak, valami bágyadt humanitási érzés hatja át és teszi őket egyszínűvé. Időtlen és nemzethez nem kötött versek ezek, szinte az az érzésünk, hogy akár franciául vagy németül is megjelenhettek volna és a világ bármely táján. Hiányzik belőlük az erdélyi költészetnek annyira jellemző röghözkötöttsége és mély problematikája. Olvasva őket, szinte igazat adunk a felvidéki líra szatirikus kritikusanak, Keller Imrének, aki a felvidéki líráról így ítélt: «Egy szellemes kassai irodalombarát egyszer-kétszer megcsinálta azt a tréfát, hogy egy szlovenszkói költő verssorait összecserelerbeverte — és a költemény abszolút semmit sem veszített eredeti értékéből. Én ezt a tréfát akként variáltam, hogy négy cseh-szlovákiai magyar író költeményéből egy-egy versszakot vettem át és illesztettem össze egy költeménybe és az így nyert ötödik költemény nagyszerűen megállotta a

helyét — szlovenszkói mérték szerint. Ilyen egyénietlenség hangban, modorban, felfogásban, meggyőződésben, írásban, kifejezésben nem lehet alapja, kiindulópontja, forrása egy szárnypróbálgató irodalomnak.»¹ Nem látja meg azonban ennek a költészetnek mélységeit, aki így a látszat szerint ítélt. Aminthogy érdemes kritikusok sem látták meg a *Kicsinyesek* allegória-jellegét és megbotránkoztak a regény üres tartalmán. A felvidéki lírára a negatívumok is jellemzőek, legfőbb képviselői azonban annyi pozitív értékkel gazdagították az egyetemes magyar irodalmat, hogy ma már nem lehet napirendre térni felettük.

Látszólagos egyszínűségük közös élményforrásaiknak következménye. Lényegesen megkülönbözteti azonban őket az a mód és az a világszemlélet, ahogyan ezekre az élményekre reagálnak. A világháborút még gyermekfejjel élték át, és annak emlékei közül csak az a rettenetes sok nyomórúság és tragédia vált bennük tudatossá, mely ennek a világháborúnak következménye volt. Ezek közül is a legnagyobb, hogy egy csapásra elvesztették hazájukat, kicsúszott lábuk alól az egységes magyar nemzeti államhoz való tartozás megingathatatlanak vélt bázisa. Ez a katasztrófa, mely létalapjukat érintette, elfordította őket az apák nemzedékétől, melynek az összeomlást, a legnagyobb és legnemesebb illúziókban való csalódást tulajdonították. Innen magyarázható az a bizonyos forradalmi hangulat, mely költészetüket áthatja. A magyar multba való visszaemlékezést, a magyar multba való bekapcsolódást ez a csalódás elmérgesítette. Új elhelyezkedést kellett találni. Egyesek a világszabadság vagy a kommunizmus eszméinek kezdtek hódolni, mások páneurópeizmusba tévedtek. Akikben pedig erősen élt a magyar érzés, a magyar megkötöttség, azok hazát veszítve új alapokat kerestek. Az erdélyi költőknek ez nem vált problémájukká, mert az egységes magyar állam eszméjét, mely nálunk mindig egy volt a nemzet eszméjével, helyettesítette számukra a hagyományilag adott erdélyiség. Erdély kicsiben maga Magyarország.

¹ Keller Imre : *Irodalmi mozaikok*. Athenæum. Kassa, 1926. 148. l.

A felvidék a felvidékieknek soha nem vált hazájukká. Fel-tűnő, milyen kevés a felvidéki lírában a Felvidékre való vonatkozás, milyen kevésbé ihlették meg költőit a Tátra hava-sai, a Vág völgye, az évezredes városok történelmi emlékei — egyáltalán a szülőföld. Szlovenszko csak állam, egy külső, erőszakolt adminisztratív alakulat, mely belsőleg nem jelen-tett semmit. Így foglalta el a lírikusok lelkében a haza helyét a nép. Aminthogy a német nép lelkében is a Bismarck terem-tette Reich felett áll a Volk fogalma. Állam és nemzet ezer éven át egybeforrva, szétváltak a felvidékiek lelkében és meg kellett teremteniök magukban az egységes magyar nem-zetet, melyet összetart a közös nyelv, közös hagyományok és a közös művelődés.

És itt állt be a további meghasonlás azoknak a lelkében, akiket neveltetésük, művelődésük, nyelvük magyarrá tett már, de akik nem ebből a népből eredtek. Fentebb kifejtet-tük, milyen rohamosan indult meg a magyarság izolálása a Felvidéken, hogyan váltak le egymásután testéből az asszi-milálódott, de még meg nem gyökeresedett nemzetrészek. A költők, bármily nemzetiséghez tartoztak is, hívek marad-tak a magyarsághoz, már csak azért is, mert csak ezen a nyelven tudták magukat kifejezni. Ez a magyarnyelvűsé-gük — talán akaratok ellenére is — jobban megkötötte őket, mint a hagyomány vagy művelődésük. Lelkük bensejében mégis megindult a harc: hová tartoznak tulajdonképpen. Szembenállt egymással két lehetőség: visszaívelés az ere-deti nemzetiséghez, mely — úgy látszott — egy új hősi kor elején áll, mely dicsőséggel és jóléttel kecsegtet — vagy hű kitartás a magyar mártírsors mellett, üldöztetésben és nyo-morúságban. Ez a benső harc egy új problematikát vitt bele a felvidéki és általa a magyar lírába. A nemzet már nem azo-nos többé az állammal, hanem csak a magyar nyelvűek ösz-szeségét alkotja, de azt aztán kivétel nélkül: beletartozik úr és paraszt, gazdag és szegény. Innen a felvidéki líra szo-ciális alaphangulata. A költők két nemzetiség között állnak és a bennük levő kettőség kiegyenlítésére törekesznek. Ezt a kettőséget találóan jellemzi Becker C. H. porosz kultusz-

miniszter a Felvidék egy jelentős szülöttjének, Gragger Robertnek elemzésében.¹ Annak tulajdonítja, hogy Gragger sorsszerűen hivatva volt két nép, ez esetben a magyar és német között hidat verni, mert mindkettőnek egyéniségét meg tudta érteni, sőt kifejezésre juttatni és bírálni. Ilyenforma a felvidéki költők álláspontja is. Gyűlölik a világháborút, a békeszerződéseket, a diplomáciát, mely a népeket egymástól elválasztotta, sőt egymás ellen uszította és világ-békét és általános szeretetet hirdetnek. Költészetük tett-költészet. A felvidéki lírát harcos optimizmus jellemzi.

Igyekeztünk megjelölni a felvidéki líra közös jegyeit. Az a mód, ahogyan ezeket a jegyeket kifejezésre juttatják, adja meg sokszínűségét és művészi jelentőségét. Ilyen szempontból tekintjük át legfőbb képviselőinek költészetét, a nélkül, hogy teljességre számot tartanánk. Célunk nem lehet történelmi összeállítás, ehhez még hiányzik a történelmi értékelés távlata, hanem csak a jellemző jegyek kiemelése. Irányelvül az egyes költőknek a magyarsággal szemben való állásfoglalása szolgál, mely, mint láttuk, nem külsőleges osztályozási elv, hanem mindnyájuknak központi problémája.

Ily szempontból a sor jobbszárnyán azok a költők állnak, akiket az összeomlás meggyökeresedett magyarságukban talált, akiknek ez ugyan legfájóbb élményükké vált, mely egész költészetüket betölti, de a magyarsághoz való viszonyukon nem változtatott. Továbbra is ápolják magukban a hagyományos magyar ideológiát, a magyar állameszmét, kuruckori és 48-as reminiscenciák kelnek bennük életre, az *Új földesúr* hangulata válik bennük elevenné. Két szélső nemzedékhez tartoznak, a legidősebbhez, mely már nem tud és nem akar az új viszonyokba beletörődni, és a legfiatalabbhoz, melyben ható erő lesz magyar neveltetése és magyar származása. Legjellemzőbb és legismertebb képviselőjük Ölvédi László.² Még gimnáziumba jár, amikor a csehek szülővárosába, Érsekújvárra bevonulnak és szemmel kíséri lassú

¹ C. H. Becker: Robert Gragger: *Eine Gedächtnisrede. Ung. Jahrbücher*. VII. 1. 5. 1.

² Ölvédi László: *Valakit várunk*. Bpest, 1922. és *Bányász éneke*. Berlin. 1923.

térfoglalásukat. Budapesten jár egyetemre, Berlinben, Párizsban tanul és a felvidéki életet inkább külső szemmel nézi, mint valóban éli, noha minden ízében odatartozónak érzi magát és elhivatottan részt kíván venni sorsában. Nagyon korán kezd verselni és mivel éppen a végzetes átmeneti években a szereplő nemzedék lelkihangulatát fejezi ki, korán népszerűvé válik. A Magyar Tudományos Akadémia egyik költeményét dícsérettel tünteti ki (*Könyörgés*), második kötetét, a Berlinben megjelent *Bányász énekét* a cseh rendőrség elkobozza. Elsősorban a nyugatiak költője. Kassa sokáig nem vesz róla tudomást, Pozsonyban verseit szelvében szavalják. Az *Új Auróra* egyik legkedveltebb költője. A nemzeti csüggedés lenyűgöző éveiben missziót tölt be a maga körében. Majdnem egyedüli élménye a magyarsága, mely hősi pátoszban jelentkezik. Nagy erők feszülését érzi izmaiban, mely tehetetlenségre van kárhoztatva. Robbantani szeretne a bányász Davy-lámpájával, az egész világot tűzbe borítani, hogy elpusztuljon benne az ellen és phönixként keljen új életre a magyarság. A tettet szomjúhozza :

A szó csak gyenge, hitvány eszköz.

Költő, művészet, mindez oly kevés.

Felénk az élet harsonáz,

Ezrek szíven a végtelenbe futni :

Ez embersors és szentelt küldetés.

Új janicsárok kellenek, akik búcsút mondvá családi életnek és egyéni boldogságnak, egy nagy eszméért áldozzák fel életüket. Fájdalommal látja azt a közönyt, melybe népe süllyed és mellyel a sorscsapásokat fogadja. Néha úgy érzi, ő ennek a népnek utolsó harsonása, elhivatott arra, hogy vagy felrázza vagy valami utolsó nagy tettel hősi halált haljon. Képzületét a magyarság nagy hősi hagyományainak emléke fűti. Történeti képeket idéz fel a berlini hársfák alatt, Genf magyar emlékei előtt, a párisi Louvre-ban. Még a külföldet is belső magyar szemmel nézi. Sok megindító fiatal-ság van Ölvedi költészetében. Még kiforratlan. Problémái egyszintűek. Formakészsége még erős ingadozást mutat, részben ragaszkodik a hagyományos formákhoz és szókincsekhez (szívesen újítja fel a kurucdalokat, ami különben jellemző

a többi felvidéki költőre is), részben új hatások alá kerül. Ady, Mécs, Reményik szuggesztiójától nem tud mindig szabadulni. Sokkal fiatalabb még, mintsem hogy ne tudná majd saját magát megtalálni.

Az idősebb nemzedékből Jankovich Marcell és a nemrég elhalt Kersék János tartoznak még ide. A mult költői

S mi elment, az a szép, a jó ...
S bár tegnapom borát iszom még,
Ah, minden, mintha távolodnék,
S bár lelkem néha mécsként lángol,
Magam vagyok a volt világból ...

(Havazás.)

írja Jankovich Marcell. Kersék János kurucdalokban kesergő el a jelen fájdalmát. Költészetük valóban olyan, mint izenet a multból, megszokott formákban dalolnak, régi érzéseket ápolnak. Az új világban ők képviselik a hagyományt. Érzéseiben és élményeiben hasonlatos hozzájuk a felvidéki parasztköltő, Mészáros József, ez az erős autodidakta tehetség, aki meglep néha gondolatainak eredetiségével, habár átvett formák között ír. Mind e költők számára a magyarság nem probléma, benne élnek, lételemük.

Új dalokkal jön Győry Dezső.¹ Benne már összeroppant a sérthetetlen magyar államba vetett hit, ő talán első költője a nemzetből fajjá vált magyarságnak. Ez a változás nem megy benne végbe súlyos megrázkódtatások nélkül.

Két nemzedék között áll, maga egészen fiatalon és szenvedve küzd a jobb magyarságért, melyet — úgy érzi — apái elárultak.

Nemzeti önismeretet hirdet az illúziók rombadőltn, látja fájának nagy erényeit, de látja hibáit is. Szeretetre, összetartozásra ösztönöz.

Mert úr, paraszt, szegény és gazdag egyek :
Hogy egy rögből és lélekből születtek.
Egyek vágyban, gesztusban, alakban :
Magyarok. — Amen. Megmásíthatatlan.

¹ Győry Dezső : *Százados adósság*. Rimaszombat, 1924.

Győry nem nemzetének, hanem fajtájának költője. Költészetének éppen ezért nincs sem ú. n. hazafias, sem politikai tendenciája, mégis tösgyökeresen magyar. Talán leg-hívebben fejezi ki a felnövekvő magyar nemzedék lelki képét, mely már nem is ismerte a magyar állam fogalmát. Feltörő szocializmusának, mely világnézetében nyeri magyarázatát, nincs politikai tendenciája, hanem inkább magyar célzata. Minden magyart testvérnek tekint. Formailag Győry bekapcsolódik a modern magyar irodalomba, mégis kevés benne a szimbolizmus, verselése egyszerű, de telve erővel.

Gondolatvilágban vele rokon a korán elhunyt Merényi Gyula kassai költő, akinek költészete azonban sokkal kevésbbé eredeti. Egész verselésében, frazeológiájában, különösen magyar verseiben megérzik Ady frazeológiájának hatása. Egyik kötetének a címe is jellemző: *A halál alléja*. És egyike első verseinek ebben ezt a címet viseli: *Az Egyenletlenség ünnepén*, ilyen képekkel: «Halálba bomlott az Őpuszta» vagy «Bús egyenletlenség ünnepén érünk a végső fordulóra» stb.

Az ő költészetének is megvan az a szociális mellékíze, ami Győryt jellemzi, bár nála a mult iránti gyűlölet már bizonyos forradalmi érzésbe csap át és testvéri érzése már nemcsak minden magyarokra terjed ki, hanem a más nemzetiségűekre is.

Keller Imre a fájdalom poétájának nevezi Merényi Gyulát, és úgy találja, hogy fájdalmának forrása a mult gyűlölete.¹ Talán inkább a jelen sívársága, mely a magyarságnak sorsát megpecsételte és mely alatt szenvedett. Ez a fájdalom alaphangulat jellemzi szerelmi költészetét is. Különben akárcsak Győrynél, a szerelem aránylag kis helyet foglal el költészetében.

Győry is, Merényi is a Keletnek költői. Az *Új Auróra* köteteiben nem szerepelnek.

Az első költő, aki egész Felvidéket meghódította magának, áthidalván az ellentétet Kelet és Nyugat között: Mécs László. Ő az első, akinek neve a határokon túl is elterjedt. Kassa mellett Hernádszentivánban született, magyar-

¹ I. m. 103. l.

érzésű tót tanítói családból, Kassán járt gimnáziumba a premontereiekhez, majd belépett a rendbe, Budapesten járt egyetemre, jelenleg a rend plébánosa Nagykaposon, Ungvár mellett. Rövid pár év alatt három nagy kötete jelent meg,¹ mindegyik határjelző fejlődésének történetében.

Költészetéből egy új társadalomnak képe bontakozik ki. Mécs László két nemzet között áll és ez lehetővé teszi számára, hogy mindkettő fölé emelkedjék. Szíve azért magyar marad. Származásáról maga így nyilatkozik :

Hernádparti meredélyen
nőtt a szürke kis palánta
— — — — —
Szegény kántor öntözgette,
viharbíró fának szánta.
— — — — —
Szelek jöttek Székelyföldről,
ifjú lombját megzúgatták,
szelek jöttek Nagyalföldről :
lelkük kincsét rajtahagyták,
Tiszántúlról, Dunántúlról
dudorásztak rajta . . .
Tárogató lett a fából . . .
A magyar mult ott tengerlett,
felzúgott az éjszakából . . .
S mint kagylóba : belepergett
könny- s vércsöppek zugásából
a magyar Mult lelke . . .

Mit vizsgáltok görcsövekkel?!
milyen fából lett a szerszám

Törhetitek már kerékbe :
szól a hangja mindörökre . . .

(Tárogató.)

Ezzel a hitvallással Mécs László el is intézi származásának problémáját, mely benne soha nem válik kínzó ellentétességgé, hanem egyik forrása lesz általános nagy emberszeretetének. A gyűlöletet nem ismeri, ezért fordul el borzalommal a világháborúnak még emlékétől is. Hajnali harangszóra kongatja meg ifjú szívének harangját, szeretné, ha minden ember meghallaná, minden ember testvér lenne.

¹ *Hajnali harangszó.* Ungvár, 1923. *Rabszolgák énekelnek.* Berlin, 1926. *Vígasztaló.* Berlin, 1927.

Ez az általános emberi együttérzése nem zárja azonban ki, hogy teljes szívvel magyarnak ne érezze magát. A fentebb idézett *Tárogató* c. verse tanubizonyságot tesz róla, mennyire érzi a magyar multhoz való kötöttségét. Ha ez nem is válik nála annyira központi problémává, mint Ölvedinél vagy Győrynél, mégis teljesen együtt él népével, osztozik annak egész tragikumában. A *Turáni torzó* című versciklusában ad ennek művészi kifejezést. Csakhogy ő nem a csüggedésnek, hanem a bízó, tettekrekész optimizmusnak a költője: a nemzeti, faji életakarásnak:

Négy égi tájon szenvedés-ugarba
vetettük ömlő könnyeink vetését:
tél közepén kezdtünk tavaszi dalba
s úgy várjuk a vetésünk kikelését,
mert aratás kell: élni akarunk!

Remény ösvényen a négy égi tájról
indulgatunk neki az új jövőnek...
Szöllőt akarunk szedni bojtorjáról
s elhisszük, hogy tövisen fügék nőnek:
elhisszük most: mert élni akarunk!

(*Szétszóródás után.*)

Így ha néha könny borítja is el szemét, mikor népének jelenjét nézi, mint bordala, a *Borkostolás* mutatja, mégis mindig újra és újra kezd bízni. Nem érti Mécs Lászlót, aki benne csak a pacifistát látja és politikai szempontból értékeli. Az ő magyar nemzeti érzése új érzés.

Költészetének származási adottsága mellett másik élménytadó forrása mélyből fakadó, katolikus vallásos hite. Papi elhivatása egybeolvad benne a költőivel. Isten országát szeretné a földre varázsolni, rózsákat olt az evangéliumból, hogy szebb kegyen a föld. Gyermekei hittel hiszi, hogy ez megvalósítható, csak az embereknek kell megjavulniok az evangélium szellemében. Ezért hirdet szeretetet gyűlölet helyett, jóságot rosszság helyett. Semmi emberi nem idegen előtte, mindent megért, s egy új, tisztult idealizmust hirdet. Minden élménye csak keret, hogy ezt a hitvallását hirdethesse. Mindenben szimbolumot lát, szinte látomás-

szerűen. Metafizikai erők uralmát érzi mindenütt. Innen költészetének misztikus alaphangulata.

Az utóbbi időben gyakran szemére vetették, hogy lírája egyhangúvá válik, élményekben szegény, és újabb verseiben már csak önmagát ismétli. Pedig ez tévedés. Mécs László lírája igen sokhúrú. Az érdeklődése olyan, mint egy gyermeké, mindenre kiterjed, mindenben tud csodálkozni. A legkisebb esemény fontossá lesz az ő szemében.

Élményei sokszínűek. Mint pap eljár keresztelőre, lakodalomba, temetésre. Betegeket, haldoklókat látogat. Benne él az élet nagy misztériumában. Minden esemény kozmikus távlatokat nyer nála. Résztvesz báli éjszakákon is és el tud bolyongani egyedül a mezőkön virágokat szedve. Nem is az élményeiben van az egyhangúság, hanem abban a szemléleti módban, ahogyan a dolgokat látja. Nála az élmény kifejezése sohasem cél, hanem csak eszköz, hogy evangéliumi hitét demonstrálja, prófétai ösztönét érvényesítse. Alig van egy-két könnyebb dala, mely önmagáért született volna meg. Költeményeinek ez az egyszínű célzatossága az, mely eleinte felemel, vigasztal és gyönyörködtet, később kifáraszt.

Súlyos mondanivalóinak megfelelőleg szereti a széles formákat. Költeményeinek rendesen epikai keretet ad, melyet át- meg átsző gondolati elemekkel. Az utóbbi időben mindinkább áttér a szabad versre, melybe sokkal inkább beöltöztetheti gondolatait. A meg nem kötött vers persze könnyen csábít bőbeszédűségre. Mécs László nyelvének aradata is gazdagon hömpölyög. Frázisszerűvé azonban ritkán válik. Szereti a szimbolikus kifejezési eszközöket, szuverénean rendelkezik a dekadens költészet szimboliztikájával, mondhatni: a dekadens költészetet saját vértézetében veri meg, mint Gyulai szerint Vörösmarty a klasszikus költészetet. Meglepő, eredeti, sokszor merész képeket alkalmaz, melyek azonban mindig kifejezőek. Megindulásakor szerette a képek halmozását, most mindinkább fejlődik az egyszerűség felé.

Mécs László gyermeki hittel Istentől elhivatottnak tudja magát. Elhivatottságának igazolását megtalálja költői hatásában. Nincs felvidéki költő, aki annyira mozgásba tudná hozni a tömegeket, mint ő. A felvidéki közönség még nem

érkezett el a modern költészet szintjére, nyelve számára még érthetetlen. Mécs Lászlót sem olvassa, hanem hallgatja. Mécs László szavaló művész. Minden szavalása élményszerű. Évenként bejárja, mint igehírdető, a felvidéki városokat, de szavalt már Budapesten, Berlinben és Prágában is a leg-heterogénebb közönség előtt, mindegyiket egybe tudta olvasztani. Mondanivalói annyira emberiek, hogy mindenki-ben visszhangra lelnek. annyira korszerűek, hogy mindenki-nek problémáit érintik. Így neki nemcsak a felvidéki irodalomban, hanem a felvidéki szellemtörténetben is jelentékeny helye van. Éveken át ő volt az egyedüli összekötő kapocs a széthúzó magyarság között, benne találkozott és kiegyenlítő-dött minden ellentét.

Származásánál fogva legközelebb áll hozzá Tamás Lajos,¹ ez a fiatal pozsonyi poéta, aki most van kifejlődőben. Egyszerű érzések énekesé. Nem olyan harcos, prófétai egyéniség, mint Mécs László. Származásának problémájával neki is meg kell küzdenie :

A dédapám még törte a szót
S két part közt küzdés volt élte,
Szláv álmodóknak lassú vére
Birkózott benne a varázsszal,
Mely örökségét hordta, tépte.

A nagyapámban elpihentek
A vádoló és sajtó harcok.
Az oltott ág bimbókat hajtott
S a fakult multat úgy őrizte,
Mint kontár a művészi rajzot.

Az apám már bevert gyökér volt.
A bűvölet egy röghöz fonta
S ha titkos vágás vagy goromba
Ütés rezgett nemzetén végig,
Dühhel szikrázott magyar volta.

Ő tőle kaptam magyarságom,
Mely el nem nyűtt akarat telje.
Elkanyarog az idegenbe
Bezárt szívekhez medret ásva,
De vize tiszta, itt eredve.

¹ Tamás Lajos: *Jóságom sátora*. Berlin, 1927.

Nem a tettnek a költője, hanem az érzése. Fájdó érzékenységgel húzódik vissza az élet tülekedései elől és szeretné minden emberre jóságának sátrát borítani.

Ezekkel a lírikusokkal szemben állnak azok, akik akár világnézetük, akár származásuk vagy társadalmi megkötöttségük miatt szakítottak a magyarsággal. A magyarsághoz mindössze magyarnyelvűségük köti, a Felvidékhez születésük vagy életsorsuk esetlegessége. Ők is az emberiségnek költői, de ez náluk általános emberi vagy politikai élményből fakad. Kifejezési formáikban belekapcsolódnak a nyugat-európai irodalmi áramlatokba, expresszionisták, aktivisták. Olyan költészet ez, melynek a Felvidéken nincs közönsége és a Felvidékkel nincs közössége. A legtehetségesebb közöttük a Párizsban élő Márai Sándor, aki páneurópaivá vált. Szabad versekben, expresszionista kifejezési eszközökkel ír, szereti a költői prózát, érzés- és gondolatvilága elvont és komplikált.

Ennek a költészetnek szélső baloldalán Földes Sándor áll, világnézet és költői kifejezés tekintetében is. Proletároknak érthetetlen proletár-költészetet űz. Aktivista, a *Ma* irányához tartozik.

Ezekben a költőkben látjuk a felvidéki líra főbb képviselőit. Neveket még említhetnénk, de még csak a nőírókat említjük meg, akik mintegy külön csoportot alkotnak a maguk sajátos problémáikkal. Legeredetibbnek, legmerészebbnek Wimberger Anna látszik közöttük.

A felvidéki líra jelentőségét abban látjuk, hogy a magyarsággal szemben új állásfoglalásra kényszerülve, ennek művészi kifejezést adott és így az egyetemes magyar irodalmat nemcsak új problémáikkal, hanem új kifejezési lehetőségekkel is gazdagította.

* * *

A felvidéki szépprózai irodalom aránylag későn indult meg. Először csak napihasználatra írt novellákban élte ki magát, melyek az újságok irodalmi rovataiban találtak elhelyezést. A novellaírás éppen úgy felburjánzott, mint a versírás, sok értéket azonban nem termelt. Lassan szelekció állt be az írók között, amit elősegítettek az egymásután megjelent

novelláskötetek. Nagyobb alkotásokra hiányzott a dolgozási lehetőség és főképpen a kiadó. A Könyvbarátok Társaságának megszervezése ezt az akadályt elhárította és valóban alig egy év alatt sikerült öt nagyobb regényt megjelentetni. Az első felvidéki regény tudomásunk szerint 1924-ben jelent meg berlini kiadásban: Sziklay Ferenc *Hangzatkája*. A regényírás így jellemzően történeti regénnyel indult meg. Láttuk már, hogy az irodalmi társaságok is ismételten történeti regényre hirdettek pályázatot. Pótolni akarták így a kivesző történelmi érzéket és megteremteni a történeti multba való bekapcsolódást. Meg aztán társadalmi regényt nem is lehetett írni, egyrészt mert az írók sokkal fájóbban élték az életet, mintsem hogy élményeiket objektíven kivetíthették volna, másrészt mert a cenzura sem igen engedélyezte az őszinte megnyilatkozásokat. A történeti regény nemcsak szórakoztató, hanem nevelő hatású, a multat festi, de a jelenre gondol. Felvidéki szint ebben a szépprózai irodalomban is hiába keresünk. Mintha íróinknak semmi érzéke nem volna felvidéki népi sajátságok, történelmi emlékek iránt. Felvidéki problémák csak itt-ott találnak allegorikus kifejezési formát egy-egy novellában (ezt a műfajt különösen Jankovics Marcell üzi) vagy egy-egy merészebbhangú elbeszélésben. mint Tamás Mihály *Csuka Flórián* című történetében. A novellairodalom is végigvonul a lírát annyira jellemző humanitási érzés, az elnyomottak iránti részvét, kis emberek bajai-val való szerető törődés. Ez látszik meg N. Jaczkó Olga elbeszéléseiben is és vallásos elmélyülést nyer Toma István novelláiban.

A regényírást — mint már említettük — Sziklay Ferenc nyitotta meg kis regényével, a különös című *Hangzatkával*. Csermáknak a csehből magyarrá lett zenésznek életét írja meg, nem hangsúlyozott, de nyilvánvaló aktualitással. Könyvének megérdemelt sikere volt. Sziklay könnyed és kellemes elbeszélő, éles szemmel látja meg a magyarság mélyebb problémáit. Az írás nála nem művészi öncél, minden művének van valami nemes tendenciája.

Sziklay regényét egymásután követték a nagyobb regények. Nehéz ezekről és íróikról összefoglaló ítéletet mondani.

Legtöbbjük pályájának kezdetén áll, ígéretek, így inkább csak ismertetésükre, mint értékelésükre szorítkozunk.

A legkiforrottabb köztük az ungvári Rácz Pál, aki már két novellás kötettel tette ismertté a nevét, amikor megjelent első regénye, a *Könyvnyitó asszony*. Novellásköteteiben feltűnt már kitűnő megfigyelő képességével. Leszáll az élet mélységeibe, felkeresi az élet hajótöröttjeit. Jellemző vonásokkal rajzolja őket. Erős érzéke van lelki bonyodalmak iránt és szereti az exotikumot. Tehetségének ez az iránya mutatkozik regényében is, melyben a babonák egy intelligens emberre tett hatását erős színekkel festi. Rácz Pál bizonyos fásultsággal nézi az életet, nincsenek illúziói és nem is akar ilyeneket kelteni. Prózája nem könnyű olvasmány, mert nem tekint stílusának művészi szépségére, hanem csak kifejező voltára. Regénye kétségtelenül nem jelenti még írói egyéniségének hiánytalan kifejezését, inkább csak erőpróba nagyobb kompozícióra.

Tamás Mihály még csak ígéret. Izzó temperamentumú író, fejlett stílusérzéssel, telített szláv érzékiséggel. Két kisebb kötete nagy reményekre jogosít. Tamás Mihály — éppen származásának adottsága következtében — hivatva látszik lenni arra, hogy a Felvidék problémáit meglássa és kifejezze. Megvan hozzá az őszintesége és a merészsége. Az élet erotikumát különösen nagy szeretettel festi és itt néha túllépi a művészi határát.

Akárcsak Tamás, Egri Viktor is két nemzet között áll, de a magyar és a zsidó között. (Felvidéken, mint említettük, a zsidóság külön nemzetnek számít.) Neveltetése és műveltsége a magyarsághoz köti, de azért nem tagadja meg fáját sem. Írásaiban szívesen foglalkozik a zsidóság problémáival. Látóköre azonban ennél sokkal továbbra terjed. Egri az egyik legműveltebb felvidéki író. Az új kor gyermeke, azé a nemzedéké, mely már a háború után nőtt fel és amely most dolgozza fel művészileg a háborús és háború utáni élményeket. Az újszerű problémáknak világosszemű boncolója.

A felvidéki kritika a legnagyobb reménységet a székely Darkó Istvánhoz fűzi, akinek *Két ember, egy árnyék* című novelláskötete igen erős, kibontakozófélben levő tehetséget

mutat be. Darkó különben szintén azokhoz az írókhoz tartozik, akiket a kritika magasan értékeli, de a közönség nem ért meg. Stílusa egészen egyéni, sajátos stílus. Nem a felszínes lelki bonyodalmak érdeklik, mint inkább a tudat alatt lejátszódó misztikus élet. Ezért szeret különösen olyan alakokat rajzolni, akiknek csak ösztönszerű érzései vannak, de azokat nem tudják kifejezésre juttatni. Ezeknek tudattalan, érzésszerű lelkiállapotát mesterien tudja sejtetni és megérzéskeltetni, bár a feladat nehézsége miatt stílusa gyakran homályossá és burkolttá válik. Első regényében, a *Zuzmará*-ban egy tizenhatéves fiú problémáiba világít be éles pszichológiai megfigyeléssel.

A többi felvidéki regény alig érdemli meg a velük való foglalkozást. Vagy muló szórakozást, idegizgalmat céloznak, vagy csupasz politikai tendencia szolgálatában állnak. A felvidéki regényirodalomnak csak jövője van.

* * *

A felvidéki drámai irodalomban csak kísérletekről számolhatunk be. Nincs is sok remény rá, hogy kifejlődhessék. A magyar színjátszás annyira elnyomott és elhanyagolt helyzetben van, hogy az írókra semmi ösztönzést nem gyakorolhat. A magyarság zöme ma már nem a városokban, hanem a falvakban lakik, a színházak így nem is látogathatja, igényeit a műkedvelő előadások kielégítik, melyeknek műsorában csak régi darabok szerepelnek. Az egyetlen felvidéki színház Társulat ugyan — mint már fentebb említettük — ismételtelen színre hozta felvidéki írók darabjait, de különösebb siker nélkül. Így az írók inkább Budapesten és Bécsben keresnek érvényesülési lehetőséget, mint Sebesi Ernő vagy Sziklay Ferenc, és így kikapcsolódnak a felvidéki irodalom áramából.

* * *

Röviden meg kell emlékeznünk a tudományos irodalom kérdéséről is. A Szepesmegyei Történeti Társulaton kívül, melynek működését új alapszabályai és vagyontalansága erősen megbénították, nincs a Felvidéken egyesület, mely tudományos kérdésekkel foglalkoznék. A pozsonyi egyete-

men nincs magyar tanszék. A prágai cseh egyetemen a magyar előadó három felvidéki magyar hallgatójának tótul ad elő a magyar irodalomról, főleg annak tót vonatkozásairól. A tudományos nemzedék utánpótlása teljesen szünetel. Nincs is tér, ahol tudományos eredményeket közölni lehetne: hiányzik a folyóirat. Az *Új Auróra* szokott ugyan köteteiben irodalmi és történeti cikkeket közölni, de azok nagyrészt alkalmi jellegűek. A felnövekvő magyar nemzedék minden tudományos útmutatás nélkül áll. Ha magyarországi egyetemre iratkozik be, nem mehet többé vissza. Ez a nemzedék úgy nő fel, hogy magyar irodalmi, történeti, földrajzi ismeretei nemesak hogy hiányosak, hanem tévesek. Nincs a Felvidéken ma fórum, mely objektív, tudományos eszközökkel felvennie a történelmi és irodalmi tankönyvek hamisításai ellen a harcot. Idézzük-e Széchenyi mondását, hogy elvész a nemzet, mely tudomány nélkül való? E helyen nem tehetünk egyebet, mint rámutatunk a veszélyre, mely a magyarságra vár.

A felvidéki tudományos irodalom a napilapok hasábjaira szorult és irodalmi kritikákon és rövidebb tanulmányokon kívül nem is termelt ki egyebet. Ezeknek is megvan a maguk jelentősége, és az irodalomtörténész, aki e kor irodalmával foglalkozik, nem nélkülözheti őket. Keller Imre újságcritikáit és elszórtan megjelent tanulmányait egy kötetbe gyűjtötte össze és kiadta *Irodalmi mozaikok* címen. Tiszteletreméltó vállalkozás volt ez és különösen a felvidéki szellemi életre vonatkozó tanulmányai, melyekből ismételtelen idéztünk, figyelemreméltóak.

VI.

Az új nemzedék.

Lezárva a felvidéki szellemi élet tárgyalását, nem mulaszthatjuk el, hogy egy pillantást ne vessünk a most felnövekvő új nemzedékre, mely ennek a szellemi életnek a hordozója és munkása lesz. Ma még a prágai, brünni és pozsonyi egyetem hallgatói, megteremtették a maguk nagy országos szervezetét, a Magyar Akadémikusok Keresztény

Körét, mely elsősorban kulturális törekvéseknek óhajt szolgálni. Ezen törekvéseknek két jegyét kívánjuk kiemelni, melyek jelentősek lesznek a felvidéki szellemi élet további fejlődésében. Ennek az ifjúságnak a lelkében a magyar egységes állam — sajnos — már csak mint történelmi hagyomány vagy legjobb esetben mint vágy él. Fenntartás nélkül a magyar nemzet fogalmával és képével helyettesítették. Az állam számukra csak adminisztrációs alakulat, ezért hajlanak a páneuropeizmus eszméje felé, mert az megteremtené a népek egyenjogúságát Európában és így az egyes államokban is. Legfőbb törvényük a nemzeti öncélúság. Nem ábrándozók, hanem a tettnek élnek. Nyarankint végigjárják a magyar falut, mert érzik, hogy onnan ered népünk kipusztíthatatlan erőforrása. Nemes propagandát csinálnak a magyar szónak és dalnak, és miközben gyűjtik a magyar népművészet emlékeit, a magyar népköltészet kincseit, magyar könyveket osztogatnak ki a falusi ifjúság között. Nem ismernek társadalmi osztálykülönbségeket és nem ismernek gyűlöletet. Bennük él költőiknek szelleme, de ők szeretik Ölvédi Lászlót és megértik Márai Sándort. Megülik magyar nagyok emlékét, ápolják az irodalmi hagyományokat és meghívják maguk közé az új magyar irodalom íróit.

Kiegyenlítő, megértő, munkás nemzedék ez, új szempontokkal, új nemzeti- és világérzéssel. Rajta nyugszik a felvidéki magyarság szellemi életének és ezzel létének jövője. Új szint, új értékeket hoznak az egységes magyar vérkeringésbe. Rajtunk áll, hogy ez sikerüljön nekik és ne szakadjanak el tőlünk lelkileg.

FARKAS GYULA.

A KÖLTÉSZET LÉNYEGE ÉS FORMÁJA.

I.

Szellemi életünk legjelentősebb nyilvánulásainak — sajnos — máig sincsen általánosan elfogadott magyarázata. A költészetet pl. kétezer évig tekintették felváltva majd merő fényűzésnek, majd tökéletlenebb tudományfajtának, majd a valláserköles szolgálójának, a nélkül hogy bármelyik elintézésben is megnyugodhatnánk.

Ma Elster,¹ Croce,² a neokantiánus Cohen³ és számos legkülönbélebb pártállású esztéta egyetértőn úgy látják, hogy a szellemi jelenségeket mindig tudatunk egyes oldalainak különösebb érvényesülései determinálják. Így a tudomány a képzeti oldalt igenli; a valláserköles akarati szabályozódásaink területét foglalta le, végre a művészi szemléletben (tehát a költészetben is) tudatunk érzelmi oldalát éljük meg.

Csakhogya költészet nyilván nemcsak az érzelmi⁴ oldal kifejeződése. Meg is gondolkoztat, tehát képzeti is, de nemest is, tehát akarati tudatrészünket is feltételezi.⁵ Szükségképpen mindig egész belsők kifejtése, vallomása és megformálása. Amint az egyéb szellemi jelenségek is mind többékevésbé ugyanezen teljességre törekvés jellemvonását mutatják, amit Elsterékkal csak az egymás területeibe való át-

¹ *Prinzipien der Litteraturwissenschaft*. I. 1897. kül. 1. fejr.

² Pl. *A tiszta intuición és a művészet lírai jellege* c. dolgozatában (ford. Kiss Ernő) és sok helyütt.

³ *System der Philosophie, III. Aesthetik des reinen Gefühls*. 1912, 115. k. és passim.

⁴ Az érzelem (Gefühl) meghatározásának és elhatárolásának nehézségeiről, v. ö. O. Bumke, *Das Unbewusste* 1922. 35. k. 1.

⁵ V. ö. Cohen, i. h. 137. l.

nyulásnak, illetőleg a különféle jelenségek egymásban való szükségszerű jelenlevésének lehet minősíteni.

Különben e költészetfelfogásban tarthatatlan már az alapkiindulás is, hogy vele kimondva vagy hallgatagon normáltudatot veszünk fel, amelynek részei különböző csoportosításokban szükség szerint kombináltnak és viszonyítottatnak. A Kant-féle intellectus archetypus csupán elméleti posztulátum lehet, amely gyakorlatilag annál kevésbbé értékesíthető, minthogy a valóságban egy egyénen belül soha kétszer sem ismétlődhetik ugyanaz a tudatállapot. És csak fokozódik még e hiba azzal, hogy a posztulátumnak mégis még a részeit is hiposztazáljuk. Azaz nemcsak hogy tudatunkat hamisítjuk meg hallgatagon valami üres térfélének a képére, amelyben ki-bejárnak az érzelmek, képzetek és akarások,¹ de még ezenfelül is: objektumként törünk valamit a «részeire», ami eleve nincsen, hogy ezen részeket aztán mechanikusan, váltakozó összetételű tudatállapotokká keverjük és kombinálgassuk,² sőt egymásból eredtessük is.³ Az ilyen eljárás mód merőben idegen a lelki történések természetétől.

Önkénytelenül is arra kell tehát gondolnunk, hogy megkerülve a normáltudat részekre osztásának a hibáját, külön-

¹ A valóságban persze tudatunk úgy lehet csak ezekben az ú. n. érzelmekben, képzetekben és akarásokban, ill. ezek koncertjébe adva, mint a «hang» a kiáltásban, a «szín» fogalma a kében, zöldben stb. L. B. Erdmann, *Hypothesen über Leib und Seele*. 1907, 66. l.

² E hiba közönséges voltáról v. ö. Müller-Freienfels, *Das Denken und die Phantasie*, 1916, 12., 14. l. és Coe, *The Psychology of Religion*, 1916, 230. k. l.: «For reasons of convenience we abstract now one aspect of mind, now another, as the idea aspect (intellect) and the action aspect (will); but if we then go on to treat any such aspect as if it were a thing or even as if it were a datum rather than a derivative from a datum, we begin at once to move in a fog».

³ Ezen evolúciós elképzeléssel szemben v. ö. H. Volkelt kritikáját, *Über die Vorstellungen der Tiere*, 1914, 80 kk. ll. és főleg a palaeontológiai érveken alapuló Spengler-félet is, *Der Untergang des Abendlandes II*, 1922, 16—30. kiad. 36. kk. ll. és passim. Egyébként a fejlődőnek képzelt tudat tévedésébe a Darwinén és Romanesén kívül Kant és Hegel rendszerei is belesodornak. Előbbi, mikor az elsőbbnek képzelt «Sinnlichkeit» részünket az ész (Verstand) által alakíttatja; utóbbi, mikor az ést a szenvedélyek által hívja életre.

féle komplex tudatállapotokat próbáljunk feltételezni. és ezek valamelyikében keressük meg aztán azt a típust, amelyet költészettermőnek lehet tekintenünk. Nem kétséges t. i., hogy végnélküli skáláit éljük meg a tudatállapotoknak, hogy azonban ezek az állapotok bizonyos irányok és tendenciák szerint mindamellett könnyen jellegzetes típusokba is csoportosíthatók.

A tudatdiathesiseknek legalább is két, jellegzetes csoportja mindnyájunkban könnyen és élesen megkülönböztethető. Mindnyájunkban lesznek nevezetesen először is olyan tudatállapotok esetei, amelyek (emberi elképzelésünk szerint) általában közelebb állanak az «alantasabb» élőlények (állatok) közönséges (illetőleg közönségesnek képzeljük) tudatállapottaihoz; amelyekben tehát nincsenek is tárgyak, csupán helyzetek,¹ jóllehet e típuson belül lesz persze bizonyos tökéletesedés lehetősége, úgyhogy az idetartozó esetek a legprimitívebb, diffúz és szerkezeti megformaltságot nélkülöző, bár specifikus komplexkvalitások fokán kezdődnek s tartanak fel egészen a tudatállapotok amaz árnyalatáig, ahol már valamelyes dologi tagozódások és határvonások is mutatkozhatnak. És mindnyájunkban lesz ezzel szemben — másodszor — hasonlóképp tökéletesedő tendenciával, egy ugyanily élesen elkülöníthető másik skála is, persze már olyan tudatállapotokból, amelyeknek árnyalódásai valami mindig fejlettebben okságos-dologi képletet fognak elárulni és képviselhetni. Míg tehát az előbbieket apotiori alogikusaknak nevezünk, emez utóbbiak apotiori logikus tudatállapotoknak lesznek nyilváníthatók.

Mihelyt azonban a valóságban van (ahogy van) ilyen kétirányba választható, de végtelen számú tudatárnyalat, legtermészetesebb feltevésnek látszik immár, hogy e típusok valamelyikében közelebbről is feltalálhatjuk a költészet-esetek megtermésére legalkalmasabb tudatfajtát, illetve

¹ V. ö. már jóval a modern állatpszichológiák (H. Volkelt i. m. stb.) előtt A. W. Schlegelnél, *Vorlesungen über schöne Literatur und Kunst* 1884, I. 274. k. l., utánok különösen Th. W. Danzelnél, *Prinzipien und Methoden des Entwicklungspsychologie*. (Handb. d. biol. Arbeitsmeth. Abt. VI. Teil C. H. 2.) 1922. 71. k. l.

tudatfajtákat. Csakúgy különben, mint a vallás vagy egyéb szellemi produktumok megtermésére alkalmasakat.

Ám a dolog nem oly egyszerű. Egy ilyen költészettermő tudatállapotnak t. i. olyan módon és arányban kellene egyszerűen lennie logikusnak és alogikusnak is, ahogy ezt a feltett tudatállapotok és típusok szokásos elképzelésmódja nem engedélyezi. A költészethez már Goethe szerint elengedhetetlen kettős követelmény, t. i. «das lebendige Gefühl der Zustände» és «die Fähigkeit sie auszudrücken», vagyis az öntudatlan és öntudatos elemeknek egyenrangú szükségessége, nem egyeztethető össze a tudatállapotsorok közönséges elképzelésével. Mert szó sem lehet itt természetesen arról, hogy a költészetet valami olyan, határon fekvő tudatállapot tegye, amelyben pl. csak kevés gondolatiság volna sok életrésszel, avagy fordítva. A költészetnek nevezhető szellemi jelenségben nyilvánvalóan másféle a jelzett elemek egymásba-játszása. A valódi költészeteset inkább valahogyan olyan nemlogikus cselekedet, amelynek — úgy látszik — egy logikus koordináta-rendszerben kell lejátszódnia és amelletteljességében logikusnak is megmaradnia; tehát egyszerre mindkét tudattípus jellegzetes szülötte; azénak is, amely általában a kultur-, s azénak is, amely inkább az ú. n. primitív emberre ismerhető fel jellegzetesnek. Másként szólva, a költészet valami olyan, rendkívül «vegyes» tudatállapot feltevését követelné, amelyet annál kevésbbé lehet a mi kétvégű tudat-skálánkban fellelni, minthogy benne a sor ellentett végeinek jellemvonásai paradox mód egybeesnek: *Wer das Tiefste gedacht, liebt das Lebendigste* (Hölderlin).

Előre is bocsáthatjuk azonban, hogy ami e harmadik tudatállapot elképzelésének nehézségeit, sőt általában fellelhetőségének szükségét is okozza, az kétségtelenül csak az a helytelen mód, amellyel a különben tagadhatatlanul meglevő tudatállapotokat és nagyjában elvitathatatlan típusait általában regisztrálgatják azok, akik ez állapotokat és típusaikat megszokták, mint egy fejlődéssor egymást követő lépéseit tekinteni. Ez a felfogás azonban, magukból a jelenségekből nézve teljesen indokolatlan és nyilván csak anthropomorph meghamisítása azon valóságos tényállásnak,

amelynek semmi köze sincsen az érték- és fejlődésgondolatokhoz ; ahogy ez könnyen kimutatható.

Tény nevezetesen, hogy az általunk is megkülönböztetett tudatállapotok első csoportja általában jellemzőbbnek mondható az állat, illetve fejlettebb formáiban a gyermek és a természeti ember fejlődési fokára ; ha t. i. a katexochen gyermekeket és primitívet értjük, vagyis a gyermekeket és primitívet annyiban, amennyiben képzeteik «a loi de participation»-tól¹ uralt okság fokán nem terjednek túl. Ezzel szemben a tudatállapotok második csoportja általában és elismerten csak az ú. n. civilizált embert jellemezheti, fel egészen a «tudós» névvel különböztetett maximalitásáig. Nem tény azonban, hanem kényszerű félreértés s csak a dologilag, okságra és időre beállított emberi gondolkozásunk hamisítása, ha tudatállapotainknak ilyen, az egyes emberfajtákra jellemzőbb vagy kevésbé jellemző voltát, úgy tekintjük mint értékbeli és fejlődési különbség eredményeit. Mihelyt ugyanis anthropomorphismusunk, amely sohasem tudhatja eléggé magáról, mennyire anthromorph,² önkénytelenül is magához mérte a «primitívebb», komplex-tagozatlan («misztikus») állapotfajtáknak alogikus irányzatát és azt szükségképpen alsóbbrendűnek minősítette, nyilván egyik legmakacsabb fajta, szinte gyógyíthatatlan hibának lettünk az áldozatai és az ilyen értékelésnek semmi köze nincs már a szellemi jelenségek igazi, az emberi gondolatmérték számára incommensurabilis természetéhez. Az t. i. csak anthropomorphismusunk elvakultsága, hogy a szellemi jelenségeket anthropocentrikusan véljük elrendezhetni, valójában abban a pillanatban, amikor egyik tudatállapot-típusunkat bármikép is «állatibbnak» vettük, mint a többi, és kezdetévé tettük egy a tökéletesebb «emberi» felé húzódó történelmi fejlődésvonalnak, hamis útra léptünk, amelynek mentén szükségképen lesz hamis — természetesen — a költészet elhelyezése is. Mint ahogy valóban sohasem

¹ A fogalmat illetően v. ö. Lévy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, 1910. kül. 1. rész.

² V. ö. Goethe ismert mondását : Der Mensch begreift niemals, wie anthropomorphisch er ist. *Sprüche in Prosa* Nr. 216. (Hempel kiad. XIX. k. 56. kk.)

sikerült még a költészetnek, mint egyszeri fejleménynek, valahol talán az emberi test «éneklése» (a tánc) és a zene után, de a beszélt nyelv előtt (amint már ezt egy ilyen elképzelés megkövetelné), megnyugtatóan és jogos ellenmondások felkeltése nélkül, helyet biztosítani.

A tévedés, hogy egy gondolatos tudatállapot értékét többre becsüljük, mint egy gondolattalant, legvilágosabb, amikor bizonyos primitív esetekben, amelyek nyilvánvaló funkcionális megfelelés miatt szükségképpen lesznek «költészet» gyanánt minősítendőek, oly élesen és pusztán csak a nem-gondolatos, tehát az életállapotok intenzitása, ritmusa, taktikus és motorikus elemei állnak az előtérben, illetve oly sötét háttérben a gondolatiak, hogy az ilyen eseteket fogalmilag már nem is szoktuk költészetnek, inkább csak a költészethez nyersanyagot szolgáltató életkomplexumoknak tekinteni. A valódi szellemi élet szempontjából annál kevésbé állhat meg a gondolatiság praevalenciája, minthogy a költészet értéknövekedése nyilván éppen a gondolatilag értékesebb gondolatiság fogytával függ össze (mint amely szűkebbkörű, nehezkesebb és élettanilag mindenesetre elengedhetőbb), és világosan csakis a gondolatilag (emberileg) értéktelenebb alogikum valamiféle növekedése mérheti a költészeti érték növekedését. Ámde éppily könnyen tetszik meg, közönséges (anthropomorph) felfogásunk második következménye gyanánt, a történelmi evolúció-gondolat tévessége is. Hiszen soha senkinek nem sikerült még igazolni, hogy az emberi ész az állati ösztönös intelligenciából levezethető; hogy beszélt nyelv nélkül költészet vagy akár ember is lehetne, avagy hogy a két, posztulált tudatállapottípus különbségei csakugyan bárhol elárulták volna hajlandóságukat a történelmi fejlődésben való kiegyenlítődésre. Ellenkezőleg: az ausztráliai primitívekre nyilván éppúgy, mint bármely emberfajtára, s ma éppúgy, mint ötezer év előtt, csak a két tudatállapot, illetve megnyilatkozásaik egyidejű jelenléte, sőt az egyidejűség kényszere a jellemző¹, és az ember logikus reagálását, tehát elhatározási

¹ «For the instinctive is not a stage of life, that is lived through and left behind; it is a coefficient, not only of rudimentary mind, but also of the highest selfconsciousness» — mondja helyesen Coe, i. h. 24. l.

képességét annyival kevésbbé szabad fejlődés eredményeként tekintenünk, minthogy már az állati «érzetek» is — mint ismeretes — a reflektáló és volitív szerepet is apriori betöltik.¹ E. Häckel megállapítása szerint legalább, a tudatélet akár az infusoriák és a rhizopodák sejtlelkében is «teljes» és az érzés, értés és akarás nyilvánulásai oszthatatlanul és elválaszthatatlanul kezdődnek. Helyesen látta így Danzel a hibaforrást, amikor — persze csak a «primitív» — tudatfokok tudományos felismerésénél, de mégis legfőbb akadályként vette, «wenn wir sie wertend, als unvollkommene, untaugliche Vorstufen für die sogenannten „höheren“ Stadien auffassen, wenn wir von Entwicklung nicht im Sinne eines Anderswerdens, sondern im Sinne einer Melioration reden».² Ez úton t. i. csakugyan elkerülhetetlen, hogy a költészet vagy állati életfunkcióvá fokoztassék le, avagy értékét (lényegével hasonlóképp ellenkező módon) kizárólag egyik vonásában, a gondolatiságában keressük. Aminthogy e jelenséget az esztéták valóban századokon keresztül, csak ethikai és logikai szempontok szolgálatában, majd «letolták» valamiféle homályos és tökéletlen tudásnak, ill. az «alárendelt lelkiező megismerése» alkalmának; majd «felemelték» az erkölcs igazságainak hirdetőjévé.

Ha azonban így minden odamutat, hogy a hibák csak a tudatállapot-esetek felfogási (elrendezési) módjában vannak; ha a komplex tudatállapotok megértése nyilván azon szenved hajótörést, hogy gondolkozásunk — érthetően — a maga vonásait nézte bele a játékba és összefüggést teremtett vagy értékelt ottan, ahol csupán keresni vagy megállapítani lett volna szabadságában stb., akkor közelfekvő már a gondolat, hogy a mi «harmadik» tudattípusunk ellenmondását is csak ezen értékelő fejlődésselképzelés okozza; illetve hogy ezen tévhiteltől menten, tehát ahisztórikusan és értékelés nélkül nézve, ez a költészettermő tudatállapot igenis felkutatható és megjelölhető.

¹ V. ö. H. Maier, *Psychologie des emotionalen Denkens*, 1908, 162. l. és H. Volkelt, i. h. 105. l.

² I. h. 62. l.

Sokkal jobban benne élünk azonban a magunk gondolat-járataiban, semminthogy valami, azokkal merőben ellenkező úton egyszerre és könnyen haladhattunk volna, hogy ezt a fábólvaskarika-tudatállapotunkat fennakadás nélkül elképzelhessük. A racionalizmusnak emberileg érthetően kellett a nyílt szakítás előtt mindig vissza-visszarettennie és újra ösztönösen megpróbálnia, nincs-e módja a nehézségeket a maga határain belül és a maga formájában kiküszöbölnie.

Ilyen értelemben értendőek nevezetesen az olyanfajta megkerülő kísérletek, mint a kényszeredett feltevés pl. hogy több, azaz főleg kétféle költészet (művészet) van. Először nagy általánosságban (mert sokféle árnyalat van az elképzelésben) az a lényegében élettani jelentőségű¹ nyilvánulás, amely oly közel áll az alantasabb («állati») fokozat «játékához», de legjobb esetben sem több a gyermek, a primitívek vagy a mániákusok «költészeténél». Tehát a nyilvánulás, amely csak belső értéke alapján nevezhető költészetnek, tudatos emberségünk előtt legfeljebb abnormis excessus számba megy. Másodszor aztán volna egy tipikusan gondolati művészet- és poézisfajtánk, amely lényegileg teljes mértékben lefolyhat gondolkozókéességünk határai között; vagyis azonos ama «verscsinálással», amit (hamisan persze) sokszor katexochen költészetként tekintnek.

Sehol azonban ilyen kizárólagosságban a költészetnek ezen két fajtája fel nem lelhető. Mert a primitív idegexcessus — amennyiben már «költészet» és nem még (kar-) tánc — soha a második, a gondolati formát el nem nélkülözheti s valamilyen értelem (gondolatiság), ha mindjárt kerékbe-

¹ V. ö. Konrad Lange, *Das Wesen der Kunst*, 1907², 628. l.: «Das Spiel ist für Menschen und Tiere ein Ersatz der Wirklichkeit, den sie sich deshalb schaffen, weil das Leben ihnen nicht alle Gefühle und Vorstellungen bietet, die sie zu erleben das Bedürfnis haben.» Majd: (*Das Spiel*) «Ausbildung aller Kräfte, die im Menschen schlummern», stb.

² K. Groos, *Die Spiele der Menschen* 1895, 25. és 42. l. Újabban v. ö. O. Jespersen, *Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung* (n. ford. 1925. Heidelberg), 426. kk. II. Eyre, Barlow, Man stb. ausztráliai adataira már máshol ismételtlen hivatkozhattam.

törve,² avagy a törzs előtt idegen nyelven szólva is,¹ mégis mindenütt a világon, ahol költészetről beszélhetünk, elengedhetetlenül jelen lesz. Viszont a legmodernebb költészet sem mondhat le az irracionális «csökevényről», amelynek értelmetlensége éppen csak szembeötlőbb a jólismert, értelmileg megokolatlan táncszókban (jódli stb.) és népdalokban² vagy a gyermeklírában³. egyébként alapjában minden költészet mindig jellegzetes vonása. Csak ily irracionális elem t. i. mindama szóközi hatáskereső is, amiket úgy kell tekintenünk, mint a Schillertől és O. Ludwigtól költészetkezdőnek felismert és soha egészen nem racionizálható «belső zsongás» maradékait; ilyen többek között a ritmus (és a rím), mint az összes műalkotások közös és jellegzetesen vazomotorikus berendezésünkre visszamenő tünete,⁴ s ilyen az a sokféle, semmi gondolati szójátékkal nem pótolható, mert mélyebben ülő, motorikus és taktikus hatóerő, amely költészetünk leg-tisztultabb ormain is értelemellenesen, élettani értelemben regenerál és a művészet általánosságát ill. mindenkoriságát is egyedül magyarázhatja. Nyilvánvaló tehát, hogy a gondolati tényező mint forma minden esetben elengedhetetlen, viszont a biológiai erőt képviselő nemlogikus tényezők sem pótolhatók sehol semmi logikus mesterkedéssel vagy moralizálással. A kétféle költészet feltevése halvaszületett.

S hasonlókép áll persze a dolog ama «középlény» fellelőjével is, akit többször próbáltak, mint egy ilyen jel-

¹ W. E. Rothnak NW. Queenslandból, v. den Steinennek a Xingumedence törzseiről hozott adatait l. Lévy-Bruhl-nél, i. h. 118. k. l.

² Pl. «Érik a, érik a búzakalász, Nálamnál hübb szeretőt nem találsz» stb. De elterjedhet az értelmetlenség egy egész dalra is; v. ö. pl. az «Elvitte a víz a szappant» kezdetű stb.

³ V. ö. pl. Th. Mann (*Der Bajazzo*) jellemzését a maga gyermekverseiről, amelyek «voll grosser und kühner Worte steckten und sich zuweilen reimten, einen verstandesmässigen Inhalt jedoch selten ergaben».

⁴ L. már Aristoteles, Probl. p. 920b. 29. kk. és Poet. 4. c. meg Polit. VIII. 5—7. A kérdés persze külön tárgyalást igényel. Egyelőre v. ö. Groos, i. h. 28. kk. Bücher, *Arbeit und Rhythmus*, 415. k. és Lange, i. h. 536. kk. II. (Utóbbi a ritmust már érzéki elfogadhatóságából, helyesebben testi alkalmasságából eredteti.)

lemző «harmadik» tudatállapot kivételes hordozóját, a nehézségek megfejtésének szolgálatába beállítani.

Láttuk t. i., hogy az «ösztönös» tudatállapot nagyjában a primitív, a második a civilizált «gondolkozó» embernek a közönséges tudatállapota. Formailag tehát a primitív emberrel záruló és a civilizálttal kezdődő fejlődésívek közé mindenesetre beiktatható egy olyan, rendkívüli módon «logikus» embertípus elképzelése, olyan rendkívüli nemlogikus tudatállapotokkal, amelyek elvben a különben lehetetlent, t. i. a nemlogikus lényeket logikus síkban is, megengedhetnék. Úgy hogy a «gondolatok» — ellentett irányban a közönséges beállítottsággal — különösképpen a gondolatlan tendenciák szerint idomulhatnának, és e lény gondolatiságának emberileg legtökéletesebb és leguralkodóbb vonása (már csak látszatra uralkodva, tulajdonkép magát tagadva) pusztá eszköze lehetne egy másfajta érték: a nemlogikus megdomborításának. Bergson pl.¹ már fel is tette, hogy valahol, mindjárt az életfejlődés kezdetén (?) kellett az általa úgynevezett «élan vital»-nak valami olyan tudatfajtát produkálnia, amelyben közelebb állottak egymáshoz az ösztön és az intellektus, mint egy mai rovarban vagy emberben. Szerinte csak erősen veszélyeztetné egy ilyen «ember» valószínűségi létét, hogy a kétiránybafeszülés célszerűtlenül túlterhelné véges erőnket.) És a köztudat legalább is, készen kínálja a zsenik (költők) fikcióját, mint akikről rég világos, hogy csak bizonyos pontatlanság árán generalizáljuk őket közönséges embereknek, bizonyos jellemző tudatállapotaik mérvéig azonban még ezenfelül is elengedhetetlenül van valami tipikus (érthetetlen) többletük.² Közelfekvő gondolat volna tehát, hogy e többlet tenné a különben lehetetlent lehetőségessé úgy, hogy az élettanilag elengedhetetlen lereagálások nemlogikus értéküknek kára nélkül is, szükségkép és csak kivételesen ezekben az ú. n. zsenikben lehetnének logikusakká. Amit úgy is mondhatnánk (megfordítva), hogy eszerint

¹ V. ö. E. Ott, *Henri Bergson*, 1914, 62. l.

² A német *Kunst* szó is (többek között) a *können* igével függ össze, úgy hogy a *Künstler* (a. m. a képes) ezen birtoka által különbözik a többi embertől. V. ö. Lange, i. h. 41. l.

a költészet kizárólag olyan különősfajta embereknek alkotása volna, akiknek ez az alkotás, éppen különösségük révén, csak olyasféle biológiai jelentőségű «játékuk», aminő az állatoknál a természetes reflexek minden ösztönszerűen kormányzott kiütközése: játékuk, táncuk, énekük;¹ aminő a primitívek misztikus-ösztönös karcsелеkedete, vagy a gyermek eredetileg céltalan, tisztán érzéki («esztetikus») örömért való járása, beszéde, cselekvése, éneke stb.²

Elttekintve azonban már attól, hogy az emberi költészet bizonyos szimptomái aligha engedik meg, hogy a költészet-tünemény értékileg animális «játék»-tüneményekkel azonosíttassék, — az általános lélektan is eleve (és joggal) tartózkodó álláspontot foglal el a «mindenki» hajlamaitól és funkcióitól eltérő, kivételes képességek engedélyezésében és elismerésében.³ T. i. mindnyájan képesek vagyunk legalább is olykor, az elengedhetetlen költészet-öröm kontaktusát magunkban megteremteni, ha e tény nem is lesz mindig szociális-külsőséges módon igazolható.⁴ Mindnyájan képesek vagyunk bizonyos mértékig, hogy a két «egyeztetetetlen» oldaldnak, a játéknak és kifejezésének a «költőkben» megtermő együttesét több-kevesebb tökélyel magunk is próbál-gassuk, de legalább is arra mindenképen, hogy a költészetet mint produktumot utánérezzük és utánélvezzük. Ha pedig már Lippsszel az esztétikai gyönyörűség lényegéül a magunk megélését (sich ausleben) vesszük, amely költőknél parancsoló belső szükség formájában, nemköltőknél inkább együtt-örvendezés és együtt-cselekvés (Einfühlung) által következik el,⁵ akkor a másodkézből kapott produktum utáncsinálása

¹ V. ö. Spengler, i. h. II. 159¹: «Die Kunst ist unter Tieren vollkommen ausgebildet. Soweit sie dem Menschen durch Analogie zugänglich ist, besteht sie in rhythmischer Bewegung («Tanz») und Lautbildung («Gesang»). Damit ist aber der künstlerische Eindruck auf die Tiere selbst bei weitem nicht erschöpft» stb.

² G. Tarde, *Revue Philosophique*, 17. 626. l.

³ V. ö. Müller-Freienfels, *Poetik*, 1921, 15. k. l.

⁴ V. ö. K. Vossler, *Sprache als Schöpfung und Entwicklung*, 1905, 83. l.

⁵ Érdekes ezen összefüggésben Hebbel jegyzete, aki egy ügyes költőtáncos produkciói után világosan érezte «wie weit der Trieb des

funkcionálisan csak azt fogja a tömegembernek jelenteni, amit az előrecsinálás a kivételes művésznak. Magát az esztétikai gyönyörűséget illetően tehát eleve nem lehet különbség (mondjuk) egy dráma költőjének és — persze valóban utánérző — publikumának az élményei között.

Már elsőre így annyi maradna csak egy kivételes zsenitípus feltevésének lehetőségéből, hogy e különös «emberfajta» bizonyos pillanataiban előre tudja megeselekedni nemlogikus tartalmainak valami logikus formába való átalakítását. Ám hogy ezen első és az után-csinálás között milyen elmosódó határ fekszik, jól mutatja pl. a «naív» költők jóhiszemű tájékoztatlansága, és pedig nem csak az irodalomtörténet bizonyos régebbi korszakaiban, (ahol a szerzői jogot tudvalevőleg másként értelmezik, mint minálunk).

A derék, de tehetségtelen fiú, kiről Goethe meséli a *Dichtung und Wahrheit*-ban, hogy házi tanítójával készítette a vasárnapi összejöveteleken bemutatott verseit, ám mélyen meg volt győződve, hogy azok a maga alkotásai, ez a fiú elevenen állt egyszer e sorok szerzője elé is egy fiatal, vidéki kocsis alakjában, aki a jóhiszeműség biztosságával mutatta meg neki legújabb «költeményét», azaz egyik ismert műköltőnk «népdalát», melynek kéziratában a szöveg kisebb eltérésein, a primitív írás külső karakterén, törzéseken stb. nyilvánvaló volt, milyen kevés alap kell egy ilyenfajta átlagbelsőségnek, hogy produkálásnak érezze, ami pedig szükségképpen nem több a reprodukálásnál.¹

Nem lehet tehát a költészet megfejtésének kérdését azon transcendens felfogás pillérére sem alapozni, amely egy

Menschen geht, alles Treffliche, was ihm von aussen entgegenkommt, selbst hervorzubringen; es juckte mich stark in der Beinen und ich machte mir unwillkürlich Vorwürfe über die Vernachlässigung dieser edlen Gliedmassen» *Sämtl. Werke.* ed. R. M. Werner (II. r. 1. k. 189. k. 1.).

¹ A költő és recitátora (az aoidos és rhapsodos) hasonló egybefolyását illetően v. ö. E. Drerup, *Homerische Poetik*, 1921. I. 2. fejj. § 2, kül. 57. k. 1. — I. E. Wackernell, *Das deutsche Volkslied*, 1890. 12. l., — O. Böckel (Hessische Volksl. CLXXV) után, — a népdalnak a műveletlen nép leveleiben «besonders in Augenblicken der Gefühls-wallung» sűrűn felötölő nyomaira mutat.

külön, kivételes emberfajta feltételezését kívánja. Ha van módja, hogy amaz élettanilag fontos, jellemzően tudattalan állapotokat logikus-tudottan is biztosítsuk magunknak: hogy magunkat racionális lényegünk ellenére és mégis ezen formákon belül, időnként regenerálhassuk, vagyis hogy logikus tudatunknak egy teljesjogú értéke alogikus lényegében is szerepelhessen, — akkor ezt a módot okvetlenül csak a (közönséges) ember valami közönséges tudatállapotának lehet szolgáltatnia, legfeljebb hogy ez az állapot bizonyos körülmények folytán mindenesetre különösként fog majd feltűnni. Vissza kell másszóval holtpontunkhoz térnünk: vissza azon súlyos problémához, amely alól hiába próbálkozunk ilyenfajta kísérletekkel kibujni. A «harmadik», vagyis látszólag ismeretlen tudattípust ott kell keresnünk a körvonalazott közönséges tudatállapotok között; csak persze úgy, hogy felfogásunk, elkerülve az eddigi tévedésektől elzárt árutakat, ne rettenjen vissza és a negatívumoktól már pozitíve is megsejtetett irányban, bátran vonja le a legvégső következtetéseket.

Ahhoz, hogy a «harmadik» tudatállapot helyes értékelésének elégséges alapját és előfeltételét megteremtsük, előbb mindenesetre azon kiinduló pontnak kellett megszilárdulnia, hogy a mi (emberi) «ösztönös» tudatállapotunk mindenféle állattól mint generikusan különböző, eleve függetlenítendő, vele egy fejlődéssorba nem hozható s mindenképpen összemérhetetlen. Ám ez nem ment egyszerűre.

Ha t. i. észre is vették ismételten, hogy az ember vallást és költészetet termő tudatállapotainak konzisztenciája aligha azonos az állati, mondjuk a darutáncot termő szintén «gondolattalan» tudatállapotével, egy-egy ilyen megsejtés legfeljebb odavetett megjegyzéssé törpült a természettudományos gondolkozásmód mindent elborító érvényesülésével szemben. Szerény színvallását és bizonytalan útmutatását érthetően ragyogta túl a természettudományos felfogás sokáig sérthetetlen varázsfénye s továbbra sem engedte, hogy a valóság maga igazi körvonalaiban kibontakozzék. Érthetően, mert a természettudományos babonának, hogy emberi gon-

dolatiságunk egy állatiból való automatikus javulás útján észrevétlen mintegy belénk «evoluálódik», hihetetlen mérvben adott tápot, hogy az érték- és fejlődésgondolat, amelyen ez az elképzelés alapult, önkéntelen velejárója gondolkodásunknak. A jobb belátást tehát okvetlenül meg kellett előznie a gondolkodás mindenhatóságába vetett hit megrendültének, ami a racionalizmus századaiban egyelőre be nem következhetett. Szinte máig tartott csakugyan, amíg a legkülönbébb filozófiai iskolákban megtanultuk magunkat magunk ellen, a fejlődés- és érték gondolatok kikapcsolásával látni, amely látószögből aztán a fentebb «elsőnek» jelzett tudatállapot is mindjárt más színben fog megmutatkozni.

Annyi lesz csak nevezetesen, hogy van egy tudatállapot-típus, melyben kifelé fordulnak életünk komplexitásának intenzitásérzetei, ritmusai, taktikája és sztatikája, befelé a gondolatiság; benne tehát pillanatnyilag annullált (potenciálissá csökkent) gondolatiság mellett jellegzetesen dissociatív-ekstatikus vonások uralkodhatnak. S éppily kényszerűen másul majd a «második», a normális tudatállapot-típusunk is olybá, hogy eseteinek szükségkép ezen, a potenciából kifejlendő és lassanként felnöveendő gondolatiság kisebb-nagyobb mértéke lesz az uralkodó és determináló vonása.

Ezzel adva vannak aztán a két tudatirány valóságos (hamisítatlan) fokozatai és fejlődési lehetőségei. Első tudat-típusunknak nevezetesen szükségkép egy olyanfajta tudatállapot lesz alsó határa, amelyben a csak potenciális gondolatiság mellett a homloktérben áll a substantiális életrész és tart majd a prædicatív színezés legalsó fokozatáig. Ezzel szemben a második típusnak a pályáját a substantiális alkotórésznek a prædicatív forma megett való fokozatos eltűnése jelzi, fel egészen a legtompítottabban és legburkoltabban jelenő életrész felett legjobban úrrá váló predicativum — a tudás és «tudomány» — fokozatáig; ahol az éltető felfoghatatlanság — habár persze nem csökkenő, csak elrejtődő — energiájával, már-már eltűnni látszik a gondolat sűrű szövevényében.

Egy ilyen «első» tudatállapotunk t. i. világosan képes már mindazt érthetővé és lehetővé tenni, aminek vélt ért-

hetetlensége és lehetetlensége egyedül indított ama «harmadik» tudatfajta feltevésére. Ilyenfajta tudatpillanatainkban már a lehető legtermészetesebben történhetik, hogy az élet pszichogalvanikus reflexszel (az ú. n. protopathikus reakcióval) reagáló, egyébként megmagyarázhatatlan készsége együtt legyen azzal, amit emberi reflektáló készségnek (epikritikának) neveznek. A szellemi alkotás nehézsége tehát meg van oldva pusztán egyik közönséges, régen felismert tudatirányunk helyes beállítása által. Meg van oldva úgy, hogy a költészet esetéhez sincs semmi szükség egy rendkívüli újabb, az ú. n. «harmadik»-fajta tudattípus feltevésére, mert az alkotó állapot számtalan árnyalata közt nem lesz nehéz éppen azt a specifikusan «vegyes» tudatállapotot is megpillantanunk és közelebből meghatároznunk, amely a maga különös, gondolattalan gondolatiságával az ellenmondóan «vegyesnek» felismert költészet-esetet «megtermi». Ahhoz t. i., hogy a különös egyéni élet- és gondolathajlamok meg a teremtető pillanat erővszonyai általában «vallásos»-nak nevezhető jelenség kiépülését indítsák meg, nyilván csak bizonyos mérvig arányosabb elosztottsággal kell majd egy teremtető egyéniségben az életnek és a gondolatelem potencialitásának találatnia. Mert éppen a nehezen kiszorított gondolatiság felületes győzelme lesz az, ami a vallásra oly jellemző clair-obscur állapot-színezetet szolgáltatathatja. Ahhoz ellenben, hogy «költészet» létesüljön, szükségkép majd az életelemnek valami relatív, akár velünk született, akár alkalmi túlfoka és áthatóbb győzelme lesz elengedhetetlen. Mert a költészet viszont tulajdonképpen nem más, minthogy akartan, de «gondolattalanul» «csináljuk» tovább vagy újra az életöröm lüktetésében való ritmikus feloldódásunkat.¹

Persze ezen egyszerű megismerésért hosszú és makacs küzdelemnek kellett előzőleg, főleg saját gondolatiságunk ellen lefolynia, amely (azt mondhatnók) javíthatatlanul van berendezve a hely-, idő- és okságreakciókra. S beszédesen szemléltethetik e harcnak nehézségét mindazok a megalkuvó

¹ Mindezekhez részletesebben l. *Lényeg és gondolat* c. dolgozatomat, Széphalom-Könyvtár 1927. 2. szám.

és határozatlan terminusok, melyekkel a kérdéses tudatállapot (és jelenség) megjelölésére nagyon sokat és hiába próbálkoztak azóta is, amióta megsejtették a kétféle — az állati és emberi — «gondolattalan» állapotnak a különbségét, csak még nem tudták radikálisan tudatosítani.

Hamar kitűnt t. i., hogy a multivalens «ösztönös» szó nem nyújt elhatárolást az állati ösztönössel szemben; csak éppen — persze — azok sem tudtak többet a jóllehet helyesb elképzeléseikből, megfelelő szóba fogni, akik pl. «biológiainak» nevezték az ilyen tudatállapotot. Mert ez a szó is annyit mondott csupán, hogy ez állapot valahogy nélkülözhetetlenebb egy közönséges («logikusan» beállított) tudatállapotnál, de éppúgy nem biztosított az állatok vegetatív állapotaival való összevetés ellen. És nem tudtak mindent megéreztetni azok sem, akik viszont a «nemlogikus» vagy «alogikus» nevekkel kísérletezve a gondolatiság apriori lappangását mulasztották el hangsúlyozni; aminthogy még Lévy-Bruhl ismert «praelogikus» terminusa is¹ bizonyos, a logikus fokot időben megelőzni látszó emberfajtákat követel, s ezzel végeredményben csakúgy visszacsábít az állatihoz való darwini regresszió gondolatába, mint a tudatállapotnak «subliminális»-ként való felfogása,² amely misztikus jelzés a kérdéses állapotot minden közelebbi útmutatás nélkül kényszerít az emberi küszöb alá képzelnünk el, stb.

Mind e nevek tehát a fogalmak tisztázása helyett még azok számára is, ellenkezőleg csak tévhiteknek lehettek a melegágyaivá, akik tulajdonképp jól látták a fejlődésgondolatok helytelenségét. Amint ez pl. még Danzellel és másokkal is ismételten megtörténhetett.

Ma már világos ezzel szemben, hogy a helyes terminusnak egyszerre kell és egyaránt mindkét pontot hangsúlyoznia. Azt is, hogy a felismert, állatian regeneráló «gondolattalan» tudatállapotfajta nem léphet ki gondolatiságunk kereteiből

¹ V. ö. *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*. 1910, kül. I. 27. kk. II.

² Danzel, i. h. 79. l. szerint a. m. «*Bewusstsein des rein triebhaft Volitionalen.*»

s azt is, hogy jellegzetesen emberi tudatállapot, melynek semmi jelen vagy múlt köze nincs az állati tudatfajtákkal.

Ezért hisszük, hogy minden eddiginél találóbban osztályozhatjuk az ilyen, valódi költészetet és általán egyéb szellemi alkotásokat is termő tudatállapotokat a «sublogikus» állapotok elnevezésével; amely név nemcsak az egyéb lények «izobár» állapotaival szemben különíti el kifejezetten az emberi logikusság egyik állapotát, hanem ennek a gondolatiságnak döntő fontosságú pillanatnyi lappangását is megéretteti.¹

II.

Eddig a szellemi jelenségek feltűnőbb vonásai kalauzoltak a sublogikusoknak nevezett tudatállapotok felismeréséhez. A továbbiakban ez átlátott vegetatív tónusú («gondolat-talan») tudatállapotoknak kell majd a maguk részéről tenni érthetőbbé a vallást, költészetet és a szellemi élet egyéb jelenségeit.

A költészet t. i., nyilván bizonyos és a költészetnek kedvező körülmények közt, olyan sublogikus tudatállapotnak lesz termése és kifejezése, melyet substantiálisan az élet-értékek determinálnak és csupán prädikál a gondolati értékeknek velünk született potenciálítása. Benne tehát ezen összetevők ehhez mért értékaránya fog uralkodni, sőt nemcsak a költészetre vonatkozólag lesz természetesen meghatározó az életérték és csak jelző vonás az emberivé fűző gon-

¹ Persze ez a megjelölés sem tökéletes. Benne pl. a «logikus» nincs a közönséges «logikai» értelmében értve, hanem általában jelenti a gondolkozó voltunk szerint valót, és mint ilyen jelzés az állati gondolkodások («logikumok») felé is nélkülözi a demarkációt. Hiba ezenkívül a «sub»-szó rész többértelműsége is stb. Terminusunkhoz különben legközelebb áll, sőt bizonyos tekintetben nála talán megfelelőbb is volna a «hypologikus» jelzés, de ezt Benno Erdmann (*Logik* 1907², I. 4. 42, 308. k. és egyéb műveiben is) nem a legszerencsésebben, másra foglalta le. t. i. az általa «hyperlogikusnak» nevezett maximális (művészi, prófétai, tudósi) intuición ellentett (legsőbb) pontjának a jelölésére; úgyhogy az intuitív gondolkodásnak a mi «sublogikusnak» nevezett hangulatunkra legjobban épp az Erdmann-féle hyperlogikus (legmagasabb) esetben kellene rászorulnia.

dolatiság, amelynek ellenére mintegy s amelyen keresztül a szellemi alkotás kozmikus különössége számunkra megmentődhetik. Minden valódi szellemi megmozdulásunk lényegét az élet adja, míg a gondolkozás velünk született, de fejlődő és fejleszthető képessége csak ezen lényegnek (csupán szociális vonatkozásban elengedhetetlen) — formai *prædicatumát*. Az élet a maga egyetlen lehető és teljes formájában minden szellemi megmozdulásunkban hat, míg a gondolat ezt a lényeget legfeljebb változó sokféleségben különféleként színesítheti (*prædikálhatja*): «Das Dasein kann des Wachseins, das Leben des Verstehens entbehren, nicht umgekehrt».¹

Így azután nem kell visszarettennünk az eddig oly veszedelmesnek látszott «ellenmondástól», hogy bizonyos szellemi, elsősorban vallásos és költői jelenségek, látszólagos gondolati megjelenés ellenére sem lesznek a gondolatnak teremtményei. Hogy szépségüket — fordítva — éppen az ismereti elemek jellegzetes háttérbeszorulása, kritika- és tudatossághiány, illetve valami impulzív érzelmesség gyarapítja, míg az ismereti elemek kizárólagossága legfeljebb azt a Lukai-féle költőt képes adni, akiről már Kazinczy énekelte, milyen képtelen a legcifrább szavakkal, legbujább képekkel, Phoebusszal és minden hatásesszökkel pótolni azt, hogy nem — poéta. Nem kell visszarettennünk, mert tudni fogjuk, hogy a költészet olyan, szükségképen közlő formában megjelenő szellemi jelen-

¹ Spengler tendenciózus céljaitól függetlenül, azok a gondolatok, melyeket II. kötetének egyes fejezeteiben (főleg i. kiad. 3. kk. II.) mint készülő metafizikai művének tételeit, előlegez, sokszor és sokban igen hasonló a mi, egészen más úton nyert eredményeinkhez. Sajnos, hozzájuk való viszonyulásomat nem volt már módom e tárgyalásba, melyet 1923 májusában olvastam fel a Budapesti Philológiai Társaság előtt, szervesen beolvasztani. Így csak itt hivatkozhatom pl. a generális Élet és az emberi Gondolat tényezők sokban a mi antitézisünkhöz hasonló szembeállítására. Ezek t. i. úgy szerepelnek Spenglernél, mint a «kozmosz» és «mikrokozmosz» ellentéte, pl. 13. k. I., ahol azt mondja: «Das Pflanzenhaft-Kosmische, das schicksalhafte Dasein, das Blut, das Geschlecht besitzen die uralte Herrschaft und behalten sie. Sie sind das Leben. Das Andre (azaz a «tapintási érzék», az unterscheidende Tätigkeit des Sinnes, amely Empfinden, Verstehen, Denken stb. formákra differenciálódik), dient nur dem Leben» stb.,

ség, amelynek lényegét más, t. i. az «érzéseknek» a gondolati forma alatt való reagálása és e reagálások másokra szóközileg átvivődő megrezegtetése adja. Olyan érzések megrezegtetése, amelyek bele sem férnek a gondolatiságba, vele nem mérhetők és általa nem pótolhatók,¹ hanem nyilvánvalóan a vegetatív élet áhítatos borzalommal került, sokszor szégyelt (mert — elérhetetlen) háttérével állanak összefüggésben. Csupán annyi közük van a gondolatisághoz, hogy ezt a képességünket valami titokzatos kapcsolat folytán az elengedhetlenség erejével és gyorsaságával kihívják.

A költészet tehát éppen csak annyiban fog az élet valóságából fakadó, elsődlegesen eudaimonisztikus megéléséktől, vagyis a csak vegetatív pszicho-galvanikus reakcióktól különbözni, hogy jelenségei már ösztönös keresések, melyek centrifugális úton támadtak, azaz szándékolt vagy csinált, sokszor stilizált ismételtetései bizonyos, előzőleg megismert, regeneráló hatású megéléseknek.

Ehhez képest aztán nem lehet majd kétséges, hogy egy ilyen költészet jelenség fejlődésének igazi irányát és tempóját csak a substantiális lényeg, az egyénnel adott élő «metabasisnak» vagy «biológiai ugrásnak» lehetősége, illetve enneka természete fogja meghatározhatni.² Olyan motor tehát, amely

¹ E dolgozat egységének teljes megbontását vonná maga után, ha itt próbálnék állást foglalni ama sokban hasonló és sokban eltérő tanokhoz, amelyeket Henri Bremond abbé a párisi *Institut* 1925 őszén tartott évi nagygyűléséből bocsátott világgá, majd a *Nouvelles Littéraires*-ben igyekezett közelebről kifejteni, végre 1926 végén Amerikáig nyúló viták után, két könyvben foglalt össze (*La Poésie Pure, avec 'Un débat sur la Poésie' par Robert de Souza és Prière et Poésie*), melyekre más helyt kell rátérnünk. Addig is v. ö. a *Budapesti Szemle* 1927 márciusi számában Kállay Miklós bevezetőjét P. Valéry-fordításához. (Korrekturajegyzet.)

² A következő gondolatokhoz v. ö. Spengler, II. 22. és 335. l. («Das vom Empfinden frei gewordene Verstehen ist nur eine Seite des Lebens und nicht die entscheidende» és: «mag die mikrokosmische Lebensseite eines Einzelwesens noch so mächtig entwickelt sein, sie liegt dem werdenden Leben doch wie eine Haut an, durchschauert vom Takt des Blutes und ein beständiges Zeugnis von den verborgenen Trieben kosmischen Gerichtetseins.»)

független a történelmi kialakulástól, a hely-, idő-, okság tényezőitől.

Az élő költészet, bármily magas vagy alacsony gondolati nívóról. mindig egy, persze mindig más és más életalap legmélyebb forrásához lebukva és abból kiindulólág, mindig olyan ívvel fog felfelé törni, amely csak teljesedési formájában s annyiban igazodik a történelmi szinthez, amennyiben az egyén szükségképen az illető történelmi nívóból lépett ki és abba tér vissza. Ezért lesz viszont a költészet eseteiben elengedhetetlen az első, a lényegvonal mellett a mindenkor aktuális formaruhát is fel- és elismernünk, amelyben e lényegnek mindig a kor «divatjához» képest kell megjelenni, hogy a különben érzékelhetetlen életjelenség szociális fogadtatásra képesíttessék. Sőt az sem kétséges, hogy ezen formaruha «fejlődése» — lévén a gondolati formák nyilván már dologszerű, időn, helyen és okságon orientálódó jelenség — hasonlítani is fog valamely természettudományos értelemben vett fejlődésvonalhoz. Csak éppen hogy ennek ellenére is, egy Balassi vagy egy Arany János fellépése, azaz a költészet időbeli fejlődéstől teljesen független hegyvonalai nem ezen fejlődéssel állanak majd összefüggésben. aminthogy nem a poetika-írók vagy a könnyen verselő humanisták lesznek a költészet fáklyavivői. Az időkülönbséget nem szabad bizonyos egyedek és emberfajok életforma-különbségével összezavarni. Azért, mert bizonyos «primitívek» nálunk ritkábban és persze az érdemleges fejlődhetés kizárásával látszanak gondolkozóknak, hiba pl. a nyelv őskorát vagy olyat emlegetni, hogy az ember alig-gondolkozóból lett gondolkozó lényvé, stb.¹ A fajilag különféleképen adott készség általános vonatkozásban nem fejlődhetik, csupán a produkcióknak van egyes egységeken belül formai tökéletesedésük.

Egészben tehát a költészetjelenség valóságos fejlődése apriori két összetevő: az életlényeg és elengedhetetlen burka, a gondolatlátszat fejlődéseiből fog és pedig azon érték- és

¹ Ahogy még Spenglernél is alkalmilag, pl. II. 172. k. 1. stb. olvasható.

átmenetkülönbség szemmeltartásával eredményeződni, amelyet a komponensek közt kimutathattunk. Ahogy közvetve bár, az is csak ezen elképzelés helyességét fogja erősíteni, hogy alapjában mindaz, ami ellene szólna, nyilvánvalóan csupán emberszerűségünkötől keltett hamis látszat, mert belső berendezésünk szinte kényszerítheti a tudományt, hogy elfeledve a gondolatiság szerepének másodrendű alárendeltségét¹, körülbelül megfordítsa a lényeg és a forma értékkülönbségeit. S ezt akarjuk itt röviden bizonyítani.

Külön és különös emberi képességünk nevezetesen, ha úgy tudjuk magunkban felelemezni emberi öntudatunkat (ébredlétünket), hogy számunkra és csak számunkra felfoghatóan, az időből dimenzió, a történelemből okság és magából az életből kémiai vagy pszichikai mechanizmus lesz (Spengler). Nagyon természetes azonban, hogy e kivételes képesség már pusztán meglétével csábítani fogja fajtánkat eme nagyjelentőségű «előnyének» a túlbecsülésére. Hogy önkénytelenül is melegengetni fogjuk azt a gondolati rendszert, amely láthatóan csupán bennünk van meg és már csak azért is tör reá, hogy a test, a Természet és az Élet végleg igájába hajtassék, mert ezzel következő lavinaszerű gyarapodását szükségkép úgy kell éreznünk, mint a magunk, a fajtánk legspeciálisabb tökéletesítését, ami messzenyúló következményeket rejt magában. Kényszerűvé teszi nevezetesen, hogy a hiposztazált és ekként gyakorolt «első» metaforát (pl. egy hanggesztust) nyomon kövessék a továbbiak, melyek majd mindjobban az élmény humanizálódásának és szocializálódásának irányába tolják el az élménytempót és mindig sűrűbbé vastagítják a lényeg felett a formaiság külső ruháját. Hiszen ez lesz éppen az az út, amelyen az életlehetőség vulkánikus megmozdulását emberileg lehető legtokéletesebben konzerválhatjuk. Csak azután ezen úton az életszubsztantívum ellen kiépülő és az Élet újabb meg újabb felfrissítő betörései által a végtelen tökéletesedési képesség látszatába keveredő gondolatjelző szükségkép válik természetesen öncéllá, s ezzel képessé is, hogy bennünket a maga jelentőségét illetően félrevezessen.²

¹ V. ö. fent 247 kk. II.

² V. ö. Spengler II. 14. kk. «Das Denken wird seinen Rang inner-

Már Goethe mondta, hogy a legátérzettebb formában is rejlik hazugság. Minél inkább leszünk tehát gondolkozó lényekké és a bonyolódó arabeszkek minél nagyobb gazdagsága kelti már a substancális lényeg benyomását, annál inkább feledhetjük is, hogy a szó csak — metafora s annál inkább esünk majd a közönséges hibába, hogy létünket alapjában tekintjük gondolkozásunkba gyökerezőnek, illetve általa megfejtetőnek. Spengler jól írja le, hogy a gondolat hogyan nevezi ki végre a testet is képzetnek; hogyan mutatja ki a «vér» lényegtelenességét, és hogyan hallgattatja el minden hatalmi eszközével ennek a szavát, míg aztán a mechanikus lassan fölé nő az élőnek és ez lesz azon fejlődésfok, ahol már a legmegfeszítettebb logikai teljesítmény dolga, hogy a csak nagyon is emberi úton s mintegy a «nagy hazugság» ellen, (amely dogmatikusan örök igazságokként kezeli, amik az igazi élet szempontjából szembeszökő valótlanyságok,) mégis eltévedés nélkül jussunk el a nememberi, a «kozmikus» Valóhoz.¹

Minél szükségszerűbb azonban így eltévedésünk, annál kevésbbé fogja ez természetesen megakadályozhatni, hogy döntőnek a szellemi jelenségek fejlődésében csakugyan csak a «lényeg» kiszámíthatatlan támadását ismerjük fel és a formai kifejlődés érvényesülését csak a technika másodlagos kérdésének tekintsük. Nem fordítva, ahogy általában azok tették, akik azt, ami gondolatilag nem magyarázódott, egyszerűen elhallgatták vagy «elbeszélgették».

Világos tehát, hogy amint az élet minden egyéb jelenségének, úgy a költészetnek is igazi oka és célja egyedül az egyed és a faj életével áll a legszorosabb összefüggésben.

halb des Lebens falsch und viel zu hoch ansetzen, weil es andere Arten der Feststellung neben sich nicht bemerkt oder anerkennt und damit auf einen vorurteilslosen Überblick verzichtet.»

¹ Az itt mutatkozó látszólagos ellenmondást, vagyis a kérdést illetőleg, hogy legalább is bizonyos mértékig hogyan lehet «brusquer les choses et par un acte de volonté pousser l'intelligence hors de chez elle», v. ö. Bergsonnál, többek közt *Évolution Créatrice* 1923⁵, 190. kk., 389, de főleg 209. kk. ll.

A költészet névvel nem is volna szabad egyebet jelölni, mint az Élet olyan jelenségét, melynek delejes kontaktusára csak úgy szüksége van az emberiségnek, mint akár a táplálkozására. Bármennyire össze is folyik így szükségképpen a közönséges költészetnek kétfajtájú és különböző tempójú fejlődése, jóvátehetetlen hiba volna, ha az «elgondolás» létrejöttét a pusztá gondolkodás fejlődésével azonosítanók. Tudjuk már, hogy a végtelennek látszó tökéletesülés csakis valami, tolakvó prædicatumunktól vetített fatamorgana, amivel szemben igazában az életünket garantáló sublogikus kontaktus determinálja az elmondhatatlan Való szóbeli kialakulását. Bármennyire becsvágyó is tehát gondolkozásunk, uralkodni s magának e gondolkodásnak is elejét meg végét szabni csak az «élet» lesz hivatott. Csak az időfogalom mellékességét bizonyítja az is pl., ha az eposz Homeros és a dráma Shakespeare óta legfeljebb visszafejlődött. S ezért megtévesztő már, ha fejlődésnek nevezünk valamit, ami tulajdonkép a biológiai lényegből indul fel.

Minden valóban szellemi jelenség mindig a sublogikus hangulat szervesen regeneráló kontaktusának hirtelen beálltában, mindig kiszámíthatatlanul, mint életbe gyökerezett jelenség fog egy alkotó lélekből kipattanni («támadni»); tehát a hagyományozott (átörökölt) történelmiség szerint, illetve ennek alapján, nem «lesz», csak — «hisztórizálódik». Mivel azonban a sublogikus hangulat valami történelmi logikus hangulathból indul és újabb logikum má desztillálódik, ez a kialakulás apriori kétvonalú lesz: kipattanás a jelenség lényegét és fejlődés a formájának változását illetően. Kezdődik valahol vérünk kozmikus áramlásaiban, mondjuk lényünk ritmuskészségében,¹ de mint feltörő forrás a talaj üledékét, felhossa már magával azt, amit természetesen oda is lebocsátottunk: mikrokozmosz magasságpontunk, az emberi gondolkodás szivárványszíneit; úgyhogy e szivárványjáték mindig a legtökéletesebbé fokozott korszerűségben fogja az élet-sugár ívét beragyoghatni.²

¹ V. ö. *Költészet és filológia* c. dolgozatomat, *E. Phil. Közl.* 1926. 74—83. l.

² Az élet és gondolat különös viszonyával próbálkozik Hebbel

Soha így a szellemi alkotásokat nem adhatja ki egyes tudatelemeknek egyéb elemekkel gondolati úton való össze-
tevése. Vallást és költészetet mindig két különrangú — egy
szubstanciális lényeg- és egy prædicatív formaértékű — adott-
ságnak, azaz életvalónknak és gondolkozó tendenciánknak az
egyes egyedek szerint konstans mélységdifferenciája ad. Ezért
is nem lehet majd szellemiek terén tulajdonképpen sohasem
szó kontinuuális (egyszeri) fejlődésről, mindig csak egy-egy a
fejlődés külső folytonosságába beleilleszkedő, kiszámíthatat-
lan és számtalan egymástól független regenerálódási esetről.
Legfeljebb ha egy, most ugyan már érthető körülmény
zavarhat. Hogy t. i. a velünk született tendencia alapján ama
felforrások játéka mindig újabb és újabb meszesedéssel fogja a
gondolkozás ágyát mindig tovább szűkíteni, illetve járatait
finomítani. Miközben azonban így általános regenerálódásunk
a gondolkozást és «nyelvünket» is tökéletesíti és szabályozója
lesz közbeszédünk alkotásainak, amelyek körforgásban megint
elengedhetetlen alapzatai lesznek költészetünknek (de csak
alapzata — a végtelenségig), ez a tökéletesedés természetesen
a vele csak «technikailag» fejlődő jelenségeket is mindinkább
a maga állandó fejlődésének a látszatába fogja keverni (bár
csak a látszatába mindenesetre).

E helyt az így induló kétvonalú fejlődés egyes étappejait
nincsen módunk nyomon követni. Csak a két összetevő

is, többek között, *Sämtl. Werke* II. r. 1. k. 210. l.: «Das echte Ge-
dicht hat mit dem sogenannten Gedanken, der immer nur ein Ver-
hältnis zwischen den Gegenständen ausdrückt, nie das Innerste
eines Gegenstandes selbst, nichts zu thun. Die poetische Idee ist das
wunderbare Product einer Lebens-Anschauung und das Gedicht ist
vollendet, wenn es diese dem Gemüth aufzuschliessen gewusst hat»;
amíhez v. ö. u. o. II. r. 3. k. 252. l.: «Der Verstand frage im Kunst-
werk, aber er antworte nicht», és VI. k. 368. is. A két momentum fel-
tűnő viszonyát H. Maier, *Psychologie des emotionalen Denkens*, 1908.
495. k. is észreveszi ugyan, de csak a szokványos felszínen maradással
intézi el akként, hogy a költő tárgyának legalább elemi vonásaiban (?)
fel kell mutatnia valóságelképzelésünk logikus strukturáját és ennyi-
ben tartani a hasonlóságot a reális világgal.

jelentette iránynak a legfontosabb következményét, csak azt kell még röviden bár megvilágítanunk, hogy ily alapon nyilván csak egy irányba tendálhat a költészet, és végcélja szükségképen lesz a legmélyebb lényegkifejezésnek a lehető legtökéletesebb formaruhába való öltöztetése.

A költészet ősfarmáját tevő aktus, amely eredetileg csak ösztönösen és csak az élet célját szolgálhatta, tekintettel a forma fejlődési irányára és tempójára, lassanként mélyeláthatatlan, érdektelen szemlélődésfélébe megy által, amely távol az életszerűség céljától, egyenesen már a minél gondolatossabb elvontságba burkolt érzelmkifejezés ideálja felé törekszik. Így a költészettel, nemcsak hogy a különféle nép- és egyéntípusok szerint, mindig majd versengve tökéletesített formaruhában kell találkoznunk, ami érthető. de bár e jelenség belső lényege mellett a gondolatiság nem lehet több, mint ember- és korszerű külsőségek lényegtelenebb járuléka, azért mégis a kultúremler költészetének általában feltartóztatathatatlanul el kell fejlődésében — a «lírikus» líra, epika és dráma helyett — az «epikus» líra, dráma és eposz fokozatához is érkezni; ¹ ami aztán már jelentősebb befo-lyással lesz a költészet általános terjedési lehetőségére is.

Bizonyos «kezdetleges» kultúrákban t. i. mindenkinek jobban módjában lehet hogy «költő» legyen, és pedig annál könnyebben, minél inkább csak olyan beszédajtára van szükségéhez, amelyhez a mindenki beszéde úgyis igen közel áll. E fokon a művészetek (még) megtévesztően folynak össze a spontán életnyilvánulásokkal s a «rendes» beszédet is. a mi mértékünkkel mérve, feltétlenül inkább költői vagy esetleg

¹ E felfogáshoz közel áll Cohen, *Ästh.*, 1912. 162: «die schaffende Phantasie... wird um so zauberhafter an Macht und Vielgestaltigkeit, je mehr sie von der Theorie geregelt und geleitet wird, je mehr sie die Gesetzmässigkeit der Erkenntnis in ihre eigene Aufgabe aufnimmt und als Grundlage für die Behandlung derselben festhält... Die theoretische Reife ist der durchschlagende Grund für den Unterschied der hohen Kunst von der Archaischen.» V. ö. Cassirer is, *Vorträge. d. Bibl. Warburg*, 1923. 22: «eine künstlerische Form im eigentlichen Sinne entsteht erst dort, wo sie sich zum reinen Ausdruck befreit hat». Th. Mann hasonló értelmű vallomását a «hideg ekstasisről» ismertnek tesszük fel.

ünnepi nyelvnek kell neveznünk. Ahogy Dél-Amerika egyes bennszülött törzsei pl. nem is igen «beszélnek» másként, mint vallásköltészeti vonatkozásban, egyébként némák, ill. gesztusbeszéddel tesznek eleget a közlés ritka céljának. Ezzel szemben a kultúraltabb népeknél a kifejező és a közlő nyelv már két, egymástól oly nagy távolságba és olyan heterogénná differenciálódott nyelv, hogy a mindig szűkebb járatokat respektáló és ezek respektálásával is érvényesülni akaró kifejeződési energiának a megmentése igen nehéz és ritka teljesítmény dolga lesz. Itt két határozottan elkülönült és ritkán összefogható képességet kell egy-egy szerencsés kapacitásnak, a nyelvteremtő költő kivételes esetének, magában egyesítenie. Mindig kevesebb és kevesebb költő fog tehát «beérkezni», s a gondolati pálya ráánkmenyedő kényszerűsége a költőt és a normálembert, — a Schicksalsmensch és a Kausalitätsmensch eseteit, ahogy Spengler mondja, — szinte külön emberfajtként fogja egymástól elválasztani. Amikor is gyakoribbak lesznek persze, akiket a gondolat túltengése vagy a «vér» hiánya logikusságunk áldozatainak determinált; akik beérik, ha passzíve, ill. bizonyos, korlátozott számú egyedek nyomdokaiban, elégtik meg életszükségletüket. Ritkábbak, sőt igen ritkák a cselekvően élő tettemberek,¹ akik e mellett legemberibb értékükben sem maradnak le, azaz gondolatiságuk is versenyképes lesz.

Csak olyan végletesen nem szabad a dolgot látnunk, mintha a Kausalitätsmensch az ősi játék boldogságát teljességgel is elveszíthetné s élőhalottként belefulladás mechanikus logikusságába. A fejlődés mindig célszerű igazodással veszi tudomásul a fenyegető nehézséget s ökonomikus munkamegosztással teszi lehetővé az életbevágóan szükséges életfürdőket. Ezeket t. i. valahogyan mindig fenntartja a kevés-számú alkalmas kivételnek, ellenben a nagyobb fokú gondolati béklyózottság tömegeivel a szükségelt regenerálást olyan,

¹ A nő (szemben a férfivel) sok tekintetben «állatibb», ösztönösebb és az élő ösztön okosságával («természetes ész») sokszor okosabb is, mint az okos (okságosan gondolkozó) férfi (v. ö. Spengler II. 593. k.). Ugyanez magyarázza tudvalevőleg, ha a nők általán fogékonyabbak az újság, a cselekvés és nevezetesen a költői cselekvés irányában is.

kisebb intenzitású megélésfajták útján intézteti el, aminők a fentebb célzott¹ félprodukálások, produktivitási illúziók és a — reprodukálás.

Végre csak mint próba igazolja felfogásunkat, hogy segítségével és fényénél azon logikai tévedéseket, amelyek miatt a bevezetőleg említett két, legfigyelemreméltóbb költészet-elméleti irányzatot vissza kellett utasítanunk, immár elvileg is megmagyarázhatjuk.

A darwini fejlődésvonal alkalmazása t. i. nyilván csupán egyik következménye lehetett a gondolatosság mindenhatóságába vetett, emberileg ugyan érthető, de megokolatlan hitünknek. Azon hitnek, mely a maga kínálkozóbb karaktervonásaival kápráztatva, lehetetlenné tette a valóságos, különösen vikáriáló vonalvezetés megpillanthatását és a gondolati forma kontinuális vonalban haladó pályáját kényszerítette a szellemiség fejlődési pályájának félreismernünk.

De hasonlóképp megvilágosodott közben a bevezetőleg jellemzett Elster-féle kisiklás elvi oka is. T. i. a sublogikus állapotból, mint elsősorban biológiai jelentőségű tudatállapotból eredő és ehhez közelebb is álló költészet-eset sem gondolati, sem valamely akarati karaktert a maga előterében természetszerűleg nem mutathatott. Elsternek tehát a gondolati látásunk szerint a magas emberek mellett megkülönböztetett mélyen «állati» vonásokat, amelyekről szó volt, szükségképen kellett csak amaz érzelmi (érzeti) oldalunknak iglenlése gyanánt tekintenie, amely gondolatilag hozzá valóban legközelebb áll. Így aztán a költészet-eset ezen tudatoldal hangsúlyozódásának eseteivel azonosított. — Pontatlanságával azonban Elster is, mint annyian előtte és utána, elesett persze annak a valóságos módnak megpillantásától, ahogyan a költészet, mint egy fájdalommal fenyegető gátlás élettani kitornázása, csakugyan mégis a gondolkozó tagolás közbejöttével okozhatja jellegzetes esztétikai gyönyörűségünket. Elesett a költészetprobléma megfejtésétől.

MARÓT KÁROLY.

¹ V. ö. 252 l.

HOLDFÉNY ALATT.

Hol volt? Mikor volt? Nem tudom már.

Talán Oroszország déli határán, ahonnét látni már a Podólia felé vonuló felhőket; talán szeptember elején lehetett, mert akkor indult meg az a visszavonulás, aminőt száz év nem látott a moszkvai tél óta.

Tizenhárom esztendeje, mióta nem volt ilyen riadt az ősz.

Ezen az éjszakán legalább negyvenedik órája mentünk, mindig visszafelé. Hold járt az égen, de ez is csak rémlett inkább. Mert eső hullt, harmadik éjszaka már s ha itt-ott némi szünet állt be a zuhogásban, föl-föltetszett a hold derengő fénye. Ám sejtelemszerűen mindössze.

Se különös fényű éjszakában mentünk-mentünk cuppogó bakancsokban. A futó orosz homokból dágvány lett akkorára, égő szemhéjaink körül karikák villogtak s agyunkban ott zakatolt még a tegnapelőtti útegek szörnyű zúgása. Mert az ágyúk kilenc napig dörömböltek a tomasovi erdők alatt.

De hova lettek azóta az ágyúk?

Mellettem Miriszlay önkéntes bukdácsolt a sárban. Talán most is aludt. Feje a mellére esett le s csak olyankor kapta föl és harapott a nyelvébe, ha megbotlott valami kőben. Pedig kétízben el is vágódott már, végigterülve a latyakban s miközben talprakecmergett, csúnyán káromkodott. Aztán mintha megint elaludt volna.

Mentünk-mentünk az éjszakában, de senki nem tudta, hová? Annyit hallottunk csak előző estén, hogy Lemberg táján kutya-napok várnak mindnyájunkra, akik életben maradtunk addig. De abban, hogy odáig verhessük magunkat egyszer, senki nem hitt többé. Köröskörül ellenünk zen-

dültek föl erdők és ingoványok, melyek titokzatos mélyéből tűzpontok kezdtek ugrálni koronkint, aztán elaludt hirtelen a fény s még sötétebb lett minden. Olykor mintha kétségbeesett segélykiáltás jött volna jobbkéz felől. Elnyujtva és horgogatón. S utána szörnyű hallgatásba sülyedt minden.

Az ellenség készült reánk onnanfelől.

Mi pedig mentünk-mentünk. Az emberek félálomban húzták dagadt és véres lábaikat. Nem volt egy szó, egy sóhajlás, csak a bakancsok cuppogtak. Tudta mindenki, hogy soha nem lesz vége ennek a bakancs-cuppogásnak. Megkötik egyszer a békét, de minket itt felejtene az éjszakában. És menni fogunk, örökre elátkozva menni, Lemberg szabadítására. Menni fogunk az éjszakában, amelyre soha nem jön virradat.

Egyszer — éjfél rég elmulhatott — odaszóltam Miriszlaynak :

— Hej, testvér, itt esz meg a fene!

— Mi az? — dünnögött vissza menetelő-álmából, de a fejét nem emelte föl. Úgy csüngött a mellén, letört nyakkal.

Sóhajtottam :

— Itt esz meg a fene, testvér!

— Igenis, — szólt vissza halálos álmából.

Pillanatra, mintha szünni kezdett volna az eső s egy ponton, csaknem a fejünk fölött, mintha vékony rés repedt volna ki a felhőkből. És megláttuk akkor a holdat, amint a felhők fátylai között rohant-rohant észak felé. Mert délnek menekültek a felhők. Szél zúghatott odafent.

Ám itt, az elhagyott éjszakában, olyan volt a hallgatás, mintha a túlvilágban jártunk volna.

Valami kőfal mellett kódorogtunk. Vagy másfélórája már. Kísérteti színe volt a kőfalnak, mert különös volt az éjszaka is.

Egyszer, de igen sokára, felmorgott Miriszlay :

— Hej, nagy Isten, mi lesz ebből? Meg kell döglenni itten!

Félálmosan dünnögtem vissza :

— Csak a kőfalnak lenne vége! Azt hiszem, testvér, visszafele haladunk, mert a föld előreforog a talpunk alatt . .

— Az istenfáját ennek a muszka világnak! — sóhajtott egyet Miriszlay s köpött hozzá.

Aztán mintha elaludt volna megint.

Azon az éjszakán igen megfogyatkoztunk már. Tíz nappal előbb rohantunk neki első csatánknak, behúnyt szemmel. S estére holt katonák tetemeitől feketedtek a dombok oldalai meg a szántások. És az ezredes, mikor a lenyugvó hold világánál ellovagolt az ezred előtt, könnyekre fakadt. S úgy hadargatta maga elé, mint a tébolyult:

— Hol a katonáim? Hol a katonáim?

Ez is elmúlt. Mert utána nyolc nap következett még, miközben országutak, erdők és mocsarak reszkettek az ágyúzengésben s köröskörül falvak roskadoztak a tüzek lobogásában. Minden-minden remegett s az éjszakák égiglángoltak a másvilági tűzözönben.

És e tüzek közt ott maradt a legtöbb legény. Széttárt karokkal borultak arcra s holttesteik fölött varjúk rikoltottak. Mind-mind otthagytuk őket, temetetlenül.

Most pedig mentünk-mentünk... Boldog Isten, lesz-e itt virradat egyszer?

Újra megeredt az eső, de a holdfény azért átremegett árván s ebben a félelmes fényben még mindig a kőfal mellett dülöngéltünk a sárban. S álmos ödöngésünkben tudtuk már, hogy soha nem fogunk tudni elszakadni a kőfaltól. Nem engedti a kastély kisasszonya.

Mert bizonyos volt, hogy az átkozott kőfal megett ott áll az ódon lengyel kastély s egyik sarokszobájában, amelyre féltő aggodalommal vigyáztak, ott aludt a földesúr leánya. Aludt mindenki, aludt a kastély. És a kastély kisasszonyának esti-imája tartott most bennünket a kőfalnál. Mert vagy talpunk alatt forgott előre a föld, vagy a kőfal nyúlt ki a végtelenségig, de mi sejteni kezdtük már, hogy nincsen menekülés többet ettől a kőfaltól.

S a nélkül, hogy szólni mertünk volna egymásnak, a lengyel leányra gondoltunk sokan, számtalan sokan azon az éjszakán. S nagy forróságot éreztünk a szívünk körül.

Ez a leány nem engedett tovább!

Kócszínű haja lehetett s az orra pisze valamicskét. S ké a szeme, lengyelkék.

Két héttel előbb ujjongó mosollyal gyönyörködött még bennünk, amikor sebesen törtünk előre és sötéten a haragtól, mint a vihar. Előttünk, a láthatár alá merült messzeségben, lovasaink kalandoztak cikázva s a lengyel leány, ha meglátott egy ilyen huszárt, édes borzalom szállta meg s tapsolni kezdett olyankor.

De hát mikor volt az?

Lesántultak a huszárok lovai s gyalogos katona is csak két-három róta bandukolt még a gazdátlan setéség alatt. A lengyel kisasszony bizonyára észrevette, hogy sivár napok vannak készülöben s este már térden könyörgött, hogy ne engedjen bennünket tovább az Isten! Mert mi lenne akkor a kastély háznépével s mi lenne az ő sorsa, Istenem?

Hát ezért nem tudtunk elszakadni a kőfaltól. Pedig húztuk magunkat, tehetetlenül a sárban, mint az elcsigázott állatok. Akkor tudtuk már, hogy a kastély kisasszonya elátkozott bennünket, ha visszahagynók magára.

Most aztán aludt odabent, a csipkepárnán. Olyan menygyei tisztán, mintha angyalok ölelték volna körül.

Magasan, igen magasan szél zúgott s megint szétverte a felhőket. És felettünk, de álomszerűen csak, felbukkant pillanatra a hold, amint foszlányfellegeken át kalimpált Litvánia irányának. Aztán eltűnt a szemünk elől, de félderegés maradt utána. S ebben a temetői világításban, amint összevágott fogakkal húztunk el a szürke kőfal mentén, itt is, ott is hallgatag alakok maradoztak el mellőlünk jobbról. Mintha másvilági katonák gubbasztottak volna ott a szitáló esőben. Sapkájukat a fülükre húzták le, előttük meg ponyvával letakart ismeretlen tárgyak hallgattak. Csak ágyúk lehettek. Tüzérek és ágyúk hallgattak az éjtszakában s vártak a halálukra.

Miriszlay, aki mellettem lubickolt este óta, fölbóbiskolt mostan s ráriadva az oszlopokba meredt tüzérekre, odaszólt bátortalan félhangon :

— Hová valók vagytok?

— Eperjesre, — válaszolt jobbról valaki. Tompán és reménytelenül.

Miriszlaynak majd a szíve szakadt meg :

— Az Istenért, utánunk az orosz jön . . .

— Tudjuk, — mondta ugyanaz a hang a félsötétből. — De nem lehet elhagyni az ágyúinkat!

Sajnáltuk őket, Istenem, de sajnáltuk! Mert bizonyos volt már, hogy sarkunkban az ellenség jön lábujjhegyen s elfogja a tüzéreket és el az ágyukat. S ők mégsem jöhettek. Talán a sár miatt, talán lóhiány miatt . . . Nem tudom, nem tudom.

Messziről, ágyúk és tüzérek hátából, talán az ingoványok mélyéből elnyújtott kiáltás hasított át a félsötéten. Mintha irgalmas keresztények segítsége után esdekelt volna valami fuldokló katona. Elhalt később a kiáltás, csönd támadt megint. Szörnyű csönd.

S ugyanakkor új tüzérek mutatkoztak meg jobbról, letakart ágyúik mellett strázsálva hangtalanul. Mintha száz esztendő óta strázsálták volna már így egy zokszó nélkül. Álltak s mintha meghaltak volna mind-mind a rémülettől, mely a kastély túlsó vége felől leselkedett reájuk. Miriszlay éppen akkor riadt fel gyötrő álmából s oldalt szólt megint :

— Hová valók vagytok?

— Komáromba, — szólt vissza egy gyűrött hang.

Miriszlay fejet csóvált mély fájdalomában :

— Az Istenért, utánunk az orosz jön . . . Elfog minden tüzért és el minden ágyút . . .

A félsötétből egy másik hang felelt most :

— Tudjuk . . .

És az alatt cuppogtunk a sárban. Balról pedig egyre kísértett még az elátkozott kőfal.

Egyszerre csak felnyögött Miriszlay, de irtózatossá dühvel :

— Itt fogunk megdőglenni, mind! Az istenfáját!

Erre a keserű nyögésre az emberek összevágták még egyszer a fogaikat, nyakukkal nekifeszültek a bornyúnak s talpaikkal nekidültek még egyszer a sárnak, hogy rogyadozni kezdtek térdben. A vállizmok szakadtak. De a dágvány húzott vissza a mélybe.

Kavarogni kezdett a félhomály, nem tudtam többet, van-e még nyelv a számban, sapka a fejemen, szemem előtt fénykarikák pörögtek s megsejtettem, hogy nincs messze a negyedóra, amikor össze kell esni a sárban, végignyúlunk benne s nem fogunk élni aztán. De az önkívületben is egyre forróbban csalogatott a lengyel leány alakja s tudtam-tudtam, hogy a többi katona is érte liheg mind-mind. Pedig érezniök kellett, hogy meg fognak halni hamarosan.

Még mindig nem volt vége a kőfalnak s megborzongtunk tőle, hogy fogvatart az ócska kastély, melynek sarokszobájában ott alszik az uraság kisasszonya. Szelíden aludt ott, mert tudta, hogy nem szabad őt prédául hagynunk.

Istenem, miről álmodhatott?

Két fehér karjával bizonyára átölelte párnája csücskét s talán álmában is mosolygott. Akadt-e már fiatalember, aki átkarolta s volt-e már bűnös gondolata a szöszhajú leánynak? S mi lesz vele, ó, mi lesz vele, ha egyszer sikerül elszakadnunk a kísérteti kőfaltól? Ezek a gondolatok nyomorult veszkódásunkben is felzaklattak.

Csönd volt, riasztó. Csak a bakancsok lubickoltak . . . Cupp . . . cupp . . . cupp . . .

Már nem lehattunk messze az összeeséstől, mert a metnből itt is, ott is kivágódott egy ember s ottmaradt hosszában. Egy sóhaj, egy zokszó nélkül . . . Azalatt pedig fönt, egészen fönt meghasadtak a felhők s a keskeny repedésen át megláttuk ismét az utolsónegyed sarlóját, lilaszínben, amint szörnyű erőfeszítéssel menekült, de most már északeleti irányba. Talán Podóliának. S lilafénye amint szétfolyt a tájon, halottszíne lett az arcainknak . . .

Soha-soha olyan éjtszakát!

Ám ez a túlvilági fény csak pillanatig tartott. Mert váratlanul összeborultak a felhők s félderengés környékezett megint.

Jobbfelől, mintha harmadszor is katonák ütődtek volna ki az ingoványok szélén. Úgy álltak ott, mintha megmeredtek volna fülökrebocsátott sapkáik alatt. Álltak ott hangtalanul : egy sóhaj, egy jajszó nélkül. Előttük ágyúk hallgattak, sátor-

lappal letakarva. Mintha kísértetek néztek volna reánk onnan-felől félszemmel.

Ekkor már szitált az eső s Miriszlay nem ébredt föl többet. Csak ment, csak ment az oldalamnál, lebukott fejjel. Mintha halott lett volna. De holtában is tovább bukdácsolt az ezred maradványával. Mert tudta, hogy a parancs: «Lemberg alá!»

Azt hittem, föl kell kiáltanom a rémülettől. Mert most már nemcsak a kőfal nyujtózott ki ítéletnapos végtelenbe, hanem a némaságba süllyedt tüérek sem akartak lemaradni jobbfelől. Az ágyúk is követtek. Ráriadtam, hogy háttal megyünk visszafele . . . Nem volt szabad magára hagynunk Lengyelország legszebb kisasszonyát!

Egyszer aztán nem bírtam ki. Nyomorult erőlködéssel oldaltfordítottam a fejemet s rekedten, félhangon odaszóltam a megnémult tüéreknek:

— Hová valók vagytok?

— Kassára, — mondta vissza egy síri hang.

Azt hittem, föl kell sírnom:

— Fiúk, testvérek! Utánunk már az orosz jön. Elfog egytől-egyig, elfog minden ágyút . . .

— Tudjuk, — felelt vissza egy másik hang, de még szomorúbban.

— Az Istenért, miért nem próbáltok menekülni?

Egy harmadik hang válaszolt, alig-alig hallhatón:

— Mert a parancs: «Rast!»

S hullni kezdett az eső. És túlvilági sötét kezdett előgomolyogni minden oldalról. Nem maradt kétség már, hogy valami szörnyű tévedés miatt a túlvilágba kerültünk át . . .

A holdat sem láttuk azontúl.

Mi csak mentünk a kőfal mentén s a kastély alvó kisasszonyára gondoltunk sokan. De akik húzták is még magukat a sárban, öntudatlanul mozgatták csak ázottkapcájú, véres lábaikat.

Sűrű lett a setét. S e vaksetéten át nagy-elvétveiszonyúan elnyujtott kiáltást hallottunk a setétben s félálunkban is megborzonegtunk tőle.

Hol volt? Mikor volt? Nem tudom már.

Talán szeptember elején lehetett, talán Oroszország déli határán, ahonnét sokáig lehet szemmel kísérni a Podólia földjének ballagó fellegeket.

Azon az éjtszakán a világ minden tája felől ellenünk zendültek erdők és ingoványok, melyek titokzatos belsejéből tűzpontok villogtak felénk, aztán kialudtak azok a fények s még szörnyűbb sötétségbe bukott minden.

Mi módon szakadtunk el a kőfaltól, nem tudom.

De azt tudom, hogy a kastély sarokszobájában ott feküdt akkor mély álomban a lengyel leány, akit ezerszer megöleltünk sóvárgó vágyainkkal.

Azóta sok minden történhetett vele. Talán asszony lett s ölbeli apróságot dajkál valamelyik kastélyban a Bug folyása mentén; talán elesett a vőlegénye s ő bánkódó fejjel sétál most is a régi kőfal megett, a kert őszi haldoklásától környezve; talán...

Talán nem is él már.

KOMÁROMI JÁNOS.

EURIPIDES GONDOLATAI A TÖREDÉKEKBEN.¹

Annak a megbecsülhetetlen örökségnek, melyet az Euripidestől ránkmaradt tizennyolc drámában bírunk, nem kevésbé értékes és a költő megismerése szempontjából fontos járulékát teszik azok a kisebb-nagyobb töredékek, melyek ötvenhat elveszett darabjából fennmaradtak. Valamint az archæologus nemcsak a hiánytalan leleteknek örvend, hanem tórsóknak és apróbb töredékeknek is, sőt nem ritkán éppen a csonka műremekek kötik le leginkább érdeklődését: úgy az irodalomkutatót is éppen úgy, sőt esetleg jobban érdeklik a töredékes, mint a hiánytalanul fennmaradt alkotások, mivel problémákat nyújtanak, melyeknek megoldása nem ritkán a teljesen meglevő művekre is világosságot derít. Így ahhoz a képhez, melyet Euripidesről teljes darabjainak alapján alkothatunk, új színeket és körvonalakat szolgáltatnak a töredékek: mélyítik és jobban kiaknáztatják velünk a «színpad bölcse» gondolatvilágának kincsesbányáját s kitűnő alkalmat adnak arra, hogy költészetének csaknem összes tárgyait s a tárgy költői alakítását is megismerjük.

E töredékek szinte napról-napra szaporodnak. Míg a régebben ismert és Naucktól kiadott 1132 töredék közt csak egy olyan nagyobb terjedelmű volt (Phaëthon), melyből az egésznek kompozíciójára is következtetést lehetett vonni s mely Goethe lelkes restauráló kísérletét és remek fordítását méltán provokálta, addig az Egyiptom száraz homokja által megőrzött papyrusok nemcsak Goethe vatesi jóslatát váltották részben valóra Phaëthonra nézve, hanem sok más darabból hoztak napvilágra jelentős, összefüggő részleteket,

¹ Az 1926. febr. 1-én tartott akadémiai felolvasás részlete.

főkép *Hypsipylé*ből, ebből a bájos, romantikus drámából, mely egy antik ión templom harmonikus szépségével hat reánk. Minthogy *Hypsipyle*-fordításomat az *Egyet. Philológiai Közlöny* már publikálta, a Kisfaludy-társaságban bemutatott *Phaëthon* pedig az *Évlapokban* megjelent, ez alkalommal azokat az apróbb töredékeket kívánom ismertetni, melyek régi florilegiumokban fennmaradva Euripides gondolatvilágának olyan jellemző darabjai. Ezek a gondolatok, melyek részben már az ókorban szállóigékké váltak, melyek a keresztény egyházatyák kezébe is fegyvert adtak a pogányság ellen folytatott harcaikban, művelődéstörténeti hivatást teljesítettek a multban s így, míg egyrészt kultúránk dokumentumai, másrészt ma is aktuálisoknak, szinte moderneknek látszanak. A rég' letűnt világ szellemi omladékai közt, a gondolatok euripidesi harcterén hány «modern» gondolatunkat megtaláljuk!

Euripidesnek egész élete küzdés volt az elismerésért, melyet teljesen csak az utókor hozott meg neki. Igaz, hogy régi tudósítás szerint Sokrates csak az ő darabjaiban gyönyörködött, de voltak elegenden, akik kigúnyolták, mint a vígjátékíró Aristophanes és képtelen vádakkal üldözték. Elnevezték istentagadónak, nőgyűlölőnek, erkölcstelennek. Való, hogy görög szempontból istentagadó volt, mert az Olympus isteneit részint megtagadta, részint kigúnyolta, épen, mert sokkal tisztultabb fogalmai voltak az istenségről, mint kortársainak az egy Sokratest kivéve. Rajta már bevált Schiller mondása, hogy vallásosságból volt vallástalan. A nőkről sok rosszat elmondott, az igaz, de viszont gyönyörű nyilatkozatai vannak a derék, ideális nőkről s a Medeák, Phaedrák és Stheneboiák visszataszító alakjai mellett ott vannak az Iphigeniák, Alkestisek, Makariák női ideáljai. Wilamowitz szerint a női nem hálával tartozik Euripidesnek, aki a nőt és a női szívet, a női nagyságot fölfedezte. Erkölcsi felfogása a legtöbb esetben ma is elismerésünkre és csodálatunkra méltó. De hadd beszéljenek maguk a töredékek, melyeket a kiadásokban nyert számukkal ellátva. tárgyaik szerint lehetőleg csoportosítva közlök.

I. Az Istenség.

150.

Nincsen halandó, aki boldogulni tud,
Ha legtöbb dolgában nincs véle istene.

432.

Indulj a tetre, aztán hívjad istenid.
Ki munkához lát, annak isten is segít.

397.

Ha isten akarja, nádszálon hajózhatol.

901.

Már az eszemben gyakran forgatám azt :
Vajjon a sors intézi a dolgokat avvagy az isten?
Reménytelenül s a jog ellen
Mélyre bukottat fölemel isten
S a boldogulót gyakran megalázza.

1089.

Kit meg akarnak menteni az istenek,
Annak az üdvre bő alkalmat nyujtanak.

1129.

Milyennek kell az istenséget vélni, mondd!
Mindent látónak, kit nem láthat senki sem.

835.

Ki azt gondolja, hogy derűről-borura
Rosszat tehet s azt nem tudják meg istenek,
Nagy balhit rabja. Ez kitűnik csakhamar;
Mert mihelyest Dikének érkezése van,
Egyszerre minden gaztettéért meglakol.

II. Család. Férfi és nő. Szerelem.

110.

Először arról hadd beszéljek, ami fő :
Atyjuk szavát fogadják meg a gyermekek
S mindig jogosnak tartásák, amit az kíván.

952.

Az oly atya, ki gyermekéhez zord szívű,
Nehéz öregség terhét fogja hordani.

852.

Aki szülőit életében tiszteli,
Az isteneknek élve-halva kedves az.
Ki megtagadja tőlük a tiszteletet,
Az isteneknek az ne áldozzon velem,
Ne szálljon egy hajóra énvelem soha!

316.

Oh asszony! Édes látni a szép napsugárt,
Elnézni a tengernek síma tükörét;
A zöld mezőt tavasszal, a gazdag folyót
És sok más szépet, amit csak dicsérhetek.
De nincs oly édes, nincs olyan szép látomány,
Mintha utódra sóvárgó gyermektelen —
Házában új-szülöttet lát mosolygani.

320.

Nincsen se kőfal, sem vagyon, sem semmi más,
Mit, mint az asszonyt, oly nehéz megőrzeni.

440.

Theseus, ha bölcs vagy, jó tanácsom megfogadd:
Ne higgy a nőnek, bárha igazat beszél.

805.

Minden csapás közt asszony a legsúlyosabb.

137.

A legjobb sors a világon
Nemes élettársra találni.

1060.

Dús nőt az ellenségem kapjon hitvesül.

164.

Főkincse együttérző nő a férfinak,
S gazdag az asszony, ha szerető férje van.

909.

Férjét egy nő se szépségével szerzi meg,
 Erényével nagyon sok; mert minden derék
 Nő, férjével ha egybeolvad, hű marad.
 És ennek főfeltétele; ha rút a férj,
 Az okos asszony szépnek fogja mondani.
 Mert ebbe' bíró ne a szem, az ész legyen!
 S ha rosszat mond is, jónak kell azt tartani
 S urának mindenben kedvére szólani.
 Ha férje szenved, véle szenved hitvese
 S minden buvában, örömében osztozik.
 Ha te beteg vagy, én beteg leszek veled,
 Részem bajodból zokszó nélkül kiviszem.

388.

Lakik szívünkben egy másfajta szerelem:
 Az igazságos és szeplőtlen léleké.
 Az emberek legszebb törvénye lenne az,
 Hogy azt szeressék, aki tiszta és igaz,
 S Kypristól, Zeus lányától, búcsut vegyenek.

897.

A bölcsesség csemetéje Eros,
 Teljes erénnyel.
 Nincs isten az égben nála kegyesb
 S a halandóknak kívánatosabb.
 Bútlan öröm jár véle, szívünkbe
 Reményeket olt. Avatatlanok, el!
 Kik az ő titkát nem ismeritek!
 Közöm ily nyers lelkekhez ne legyen!
 Ifjú, hallgass rám és a szerelmet
 El ne kerüljed!
 De, ha megjő, élj vele bölcsen!

III. Erkölcs. Igazság. Tudomány.

1049.

Istentelent ha a szent oltár zsámolyán
 Látnék, a törvényt én nem venném semmibe

S nem félve istent, vinném a bíró elé :
A rossz ember mindig csak rosszat érdemel.

1040.

Ha látsz olyat, ki fennhéjázva fényüző
Jólléttel avvagy származással kérkedik
S fennhordja orrát még a sorsán felül is :
Annak bukását nemsokára várhatod.

7.

Igazak és jók társasága többet ér,
Mint drága kincsek, dús vetések garmada.

910.

Boldog az, aki a tudománynak
Bírja hatalmát!
Az polgártársainak sohse tör
Kárára, sohsem tesz jogtalanul.
Az örök természet rendje köti
Le figyelmét : honnan eredt vajon az,
Hogyan és mi a célja?
Az ilyennek a rossz tettekre való
Rút vágyak eszébe se jutnak.

902.

A jó embert, bár a világ végén lakik,
Barátomúl becsülöm, bár nem látom is.

585.

Az igazságnak isten és ember előtt
Magának van csak halhatatlan érdeme.

200.

Hol bölcsesség van, ott virúlnak városok,
Virúl a ház, a háború sikert arat.
Mert sok ezer kezet legyőz egy bölcs tanács.
Tudatlanság a nagy tömeg legfőbb baja.

IV. Életbölcsség. Szellemi javak.

408.

A bölc, amíg él, el nem veszti a reményt.

37.

Küzködni kell! Ki, amit rámért istene,
Emelt fővel hordozza, az bölc férfiú.

274.

Okos belátás a balsorsnak balzsama.

194.

A higgadt ember legmegbízhatóbb barát
És legjobb polgár. Ne dicsérjétek nekem
A veszélyeket. Se tengeren, se szárazon
Nekem ne légyen vakmerő kormányosom.

1075.

Halandó vagy, halandó sorsát várhatod.
Vagy isten éltet vágyol élni, emberül?

735.

Mily oktalan, kit elcsüggeszt egy kis veszély
S egy kis szerencse fennhéjázóvá teszen.

199.

Te gyöngé-voltom s nőies testalkatom
Rútul gyaláztad. Ám a bölc gondolkodás
Erős karok vas izmánál is többet ér.

282.

Van Hellas-szerte számtalan sok rákfene,
De gonoszabb nincs, mint az atléták faja.
Először : élni nem tanulnak és nem is
Tudnának ők. Hogy' volna képes az, ki csak
Zabálni tud, kinek a gyomra istene,
Növelni a vagyont, mit apja ráhagyott?
Viszont szegény se tudna lenni, mostoha
Sorshoz simulni. Jó erkölshöz szokva nincs,
Csügged legott, mihelyt a sorsa változik.

Ameddig ifju, a város látványaként
 Kérkedve jár-kél, ám ha jó a szomorú
 Vénség, kopott lesz, mint az elviselt köpeny.
 De káros ám a hellenek szokása is.
 Hogy kedvükért nagy ünnepséget tartanak,
 S hiú gyönyört élveznek múltó külszinért.
 Hol van, ki — mert jól birkozott vagy jól futott,
 Diszkoszt dobott, öklözve állkapcsot bevert —
 Koszorujával a honnak javára vált?
 S az ellenséggel hogy' fog harcot állani?
 Kezébe diszkoszt tart s rúgván a pajzson át
 Veri ki majd honának ellenségeit?
 Ily dőreségre a csatában senkisémet
 Gondolhat. A jó és bölcset férfit kellene
 Megkoszorúzni, aki jóra vezeti
 A városát higgadtan, igazságosan ;
 Ki bölcset szavával minden bajt, harcot, veszélyt
 Megszüntet, oszlat. Városunknak ilyenek
 Válnak díszére és egész Hellasnak is!

734.

Nem hal meg a derékkal együtt az erény ;
 Túléli a test életét. De a gonosz
 Ha meghal, elvész véle együtt mindene.

V. Nemes születés. Gazdagság.

336.

A nemességről én nem sok mondhatok.
 Az én szememben a *derék ember* nemes.
 Nem-igaz ember, bárha Zeussnál különb
 Ősatyja volt is, én előttem nemtelen.

1050.

Nem illik egy királyhoz, én azt gondolom,
 Sem a derékhez rosszakkal vetélgeni.
 A hitványaknak ez túlságos tisztelet.

329.

Mennyire illik a nemeshez mindenütt
A nemes jellem és a bátor lelkület!

52.

A híres származással kérkedő beszéd
Beh hasztalan s fölösleges!
Régente, hogy világa lettünk s a szülő
Föld megformálta a halandóknak nemét,
Egyforma külsőt képezett mindenkinek.
Nem volt külön sajátság : egy fajt alkotott
És összeforrott a nemes, a nemtelen.
Az Idő szülte a dicsekvő címeket.
Az ész : nemesség, az okosságot pedig
Nem a vagyon, csak Isten adja.

VI. Humanismus.

831.

Sok rabszolgának, bárha rút is a neve,
Szabadokénál szabadabb a szelleme.

511.

A jó szolgát a szolga-név nem rontja meg :
Sok szolga van, ki a szabadnál derekabb.

168.

Névleg gyűlölt a fattyu, bár ép' annyit ér.

VII. Békeszeretet.

453.

Áldott, bőkezű Béke, te!
Legszebb isten az égbe' fenn,
Hol késel? Beh sovárgok utánad!
Attól tartok, előbb utólér
A megfáradt öregség,
Mintsem gyönyörű, szép tavaszod látnám

Széptáncu karénekeiddel,
 Kedves, koszorús csapattal.
 Oh jövel a mi honunkba!
 Jöjj, szüntesd meg a vad viszályt
 S örült visszavonást, amely
 Örvend a köszörült acélnak!

VIII. Szavak és tettek.

335.

Az *ékesszólás* a zsarnokság egy neme.

583.

Ha szép beszéddel rút cselekvény párosúl,
 Én azt a bölcseséget nem dicsérhetem.

206.

Oh gyermekem, sok szép beszéd hazug lehet
 S a csillogó szó még az igazságot is
 Sokszor legyőzi. Nem az hát a legbecsesb :
 A természet s a helyes az! Nyelvvel ki győz,
 Az bölcs lehet, de én úgy vélem, a szavak
 A tettekkel nem versenyezhetnek soha.

489.

Aj-baj! Miérthogy a *dolgoknak* nincs szavuk?
 Hogy' eltörpülne sok hatalmas szóvivő!
 Most jól pergő nyelv a kétségtelen valót
 Meglopja és ál-színekkel ruházza fel.

X. *Parainesis* (Erechtheus király mondja halálos ágyán
 fiának).

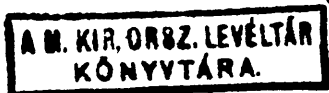
362.

Jó, hogy kérdeztél! Azt szeretném, gyermekem,
 — Hisz' már okos vagy és ha már meghaltam is,
 Megőrzöd *intelmim*, — hogy feldíszítselek
 Az ifjuságnak üdvös *ekességivel*.

Kevés szóval sokat szeretnék mondani.
Legelső kellék a szelíd, szép lelkület.
Különbséget ne tégy szegény s gazdag között,
Akkor mindenki egyaránt tisztelni fog.
Ha két ügy áll előtted, alkoss véleményyt,
Csak azt fogadd el, amely annak megfelel.
Ne kívánj jogtalan vagvont, ha házadat
Soká kívánod lakni ; mert a gonoszúl
Begyűlt vagyonnak semmi maradása nincs.
Próbálj szerezni : a nemesség ebben áll,
Jó házasságot így köthetnek gyermekid ;
Míg a szegény, akármilyen bölcs, nemtelen
És bectelenség jut csak osztályrészeül.
Barátot olyat végy, kinek beszéde nem
Hajhássza kedved. Azt, ki aljasan hizelg,
Szeszéyleidnek, tartsa távol jó lakat!
Idősebbekkel érintkezzél szívesen.
A féktelent, ki csak mulatni vágy veled,
Kerüld, mert gyorsan elszáll a bűnös gyönyör.
Ha lesz is benne módod, oh fiam, soh'se
Vadászd a polgároknak undok hajlamát.
Az meg bilincset, vagy kötelet érdemel,
Tisztos szegénynek ki megrontja gyermekét.
Sohase pártold városodban a gonoszt,
Mivel a rossz, ha kincsekben bővelkedik,
Vagy tisztséget nyer a városban, féktelen
És váratlan szerencséjével visszaél.
Atyád hogy illethesse, nyujtsd, fiam, kezed
S élj boldogúl! Nem ölelhetlek meg nagyon,
Mert asszonyos szív nem bölcs férfhoz való.

Sok szép, érdekes és talpraesett mondást lehetne még idéznem a gondolatok e gazdag tárából ; de talán az eddigiek-ből is kitűnt, hogy a görög felvilágosodás századának nagy költője sok dologban ma is méltán lehet életünk irányítója.

CSENGERY JÁNOS.

ARANY JÁNOS SZONETTJE.

«Talán már jó magam is vidorabb leszek ezután, s megtanulom elnyelni, a mi az életben keserű van», írja a *Fóti dal* egyik sorát magára alkalmazva Arany Tompának, 1855 januárius 16-án. Neuraszténiája, melyet minden árnyalatában, szinte szakorvosimódon Dóczy Jenő elemezett,¹ 1854-iki tetőpontjáról már-már alábbszáll. Tompa meleg, biztató szavai enyhítőleg hullanak sajtó lelkére; a lelkiismeret, ez a kisbíró, kezdi «palcázni», hogy mindenfelől kapott fölszólításra sem mentegető szóval, sem költői művel nem felel; *Toldi Estéjének* sikere biztatóan hat lelkére, még inkább azok a dicsérő és jóindulattal gáncsoskodó megjegyzések, mikkel Tompa kíséri «kedves rajkójának» megjelentét; apróbb verseinek kötetbe gyűjtésére gondol; egy nagyobb mű terve, Mátyás dalünnepének pompás képei és zsongó dallamai kavarognak lelkében — szóval, a «fekete hangulat»-ba néhány derűs sugár villant bele. Megjelenik az alkotó művész jótékony tündére: az ihlet, még nem állandó lakójaként nagykőrösi hajlékának, hanem mint futó vendég, aki várja a betessékelő szót, a meleg fogadtatást. Ennek a lelkiállapotnak jellemzését adja a költő *Az ihlet perce* című költeményében, melynek tárgya maga az a villámszerűen elsuhanó folyamat, mikor az alaktalan eszme alakot ölt, a tartalom formába ömlik, a hangulat színbe és szóba öltözik, a tudat homályában bujdosó tárgy megtalálja kifejezését. A költészet birodalmában nem éppen gyakori jelenség, hogy a költeménynek tárgya és anyaga maga a költői alkotásnak az a féltudatos, félrévülése állapota legyen, melyből a mű születik. Egyik bizonyossága ez is Arany önmegfigyelésének, mely példátlan élességgel, a születés pillanatában elemzi lelki életének mozzanatait, mik az alkotó művészek legtöbbje előtt öntudatlan rejtelmességbe burkolóznak. Ez a «költői tárgy» Arany életművében többször is előkerül, pl. A *tamburás öreg úrban*, a *Mindvégigben*; de megtaláljuk visszaját is — ez már más költőknél sem olyan ritka — mikor az ihlet makacs elmaradása fájó, bosszús vagy szomorkásan mosolygó kifakadásokba öltözik, mint például: *Eh!*

¹ *Napkelet.* 1924. I. 332.

Meddő órán, Meddő vagyok. E két véglet közt áll *Az ihlet perce*, mely egyrészt az alkotó készség hirtelen fellobbbanását ábrázolja, másrészt azt a remegő félelmet, hogy a termékeny pillanatot nem bírja megragadni, s ismét tétlenségbe kell süllyednie. A költemény keletkezésének idején, 1855-ben, még nem jött meg a költői megszállottságnak az a tartóssága, mely 1848 előtt egyhúzámban megíratta vele *Toldit* és társait, mely 1858-ban «nulla dies sine linea» folytonos alkotásra bírja, melynek jótékony kényszeréből szinte egyszerre kerül papirosra *Buda Halála*, élte alkonyán pedig az *Őszikék* gyönyörű termését hozta. Az öröm és kétség kétarcú hangulatának terméke ez a költemény, melyet 1855 januáriusának első felében írt. Mikor az említett levélben beszámol Tompának munkáiról, többi közt a Tomori Anasztáz kértére írt sírversről, ezeket írja: «Gyönyörű distichon! . . . éppen olyan szép, mint a szonett, melyet a minap írtam» s következik a szonett szövege, melynek a levélben nincsen címe. Mikor irodalmi tartozását lerovandó, elküldte Berecz Károlynak, a *Hölgyfutár* akkori szerkesztőjének, aki lapját egy ideig tiszteletpéldánnyul küldte Aranyinak, csak hogy munkatársul megnyerje, — ami különben nem sikerült, — ezt írja verse fölé: *Az ideál*, alcímül pedig zárójelbe: (*Fresco-szonett*), jelezvén vele, hogy a vers megíratását valami furcsa szeszélynek köszönheti, mint Vojtina gazdájának, Bernát Gazsinak torzalakú freskói¹; a vers alá pedig nem a maga nevét írta, hanem szelíd iróniával: Szende Rafael.² Figyelemreméltó, hogy *Kisebb Költeményeinek* 1856-iki és 1860-iki kiadásába föl sem veszi a verset, csak az *Összes Költemények* 1867-iki kiadásába, de változtatott címmel: *Az ihlet perce* s a gúnyos fíntorú alcím nélkül, mintegy érezvén, hogy az annak idején nem elég komolynak tartott költemény saját maga előtt elvesztette eredetének furcsa bélyegét, s immár méltó a többihez.

Egyébként is kiütöközik ez a vers Arany többi költeménye közül. Mindenekelőtt egyetlen szonettje; sem előbb, sem utóbb nem él evvel a formával, melyet irodalmunkban néhány kísérlet után Kazinczy honosított meg, Szemere Pál tett divatossá, úgyhogy Töltényi Szaniszló 1821-ben már egész kötet szonettet adott ki. Utóbb elvesztette ingerét, a mind erősebben uralkodóvá vált népiesség nem szerette a mesterkélt kötet és zárt formát, mely szoros határt szab a tartalomnak és kicirkalmazott feszültségével Prokrustes-ágyba kényszeríti az érzés s a gondolat szabad hullámzását. Hisz már Csokonainak sem tetszik a parancsolt «epigrammi evolúció»,

¹ Heine címezi gúnyos szonettjeit *Fresco-Sonette*-knek.

² *Hölgyfutár*, 155. szám; 1855 július 5.

az «egyforma tenzió», a «sok periodikus csiklandás», mely Petrarca és Himfy «nyájas kesergéseit» hovatovább unodalmassá teszi (*Lilla előbeszédje*). Petőfi, bár mestere a legnehezebb formának is és egyszer-ször tollpróbának triolettet és ritornellt — de ő is, mint később Arany freskó-szonettet: freskó-ritornellt — ír, egyetlenegyszer sem kísérli meg a szonettet. Arany szonettje is teljesen magára áll többi formája közt. Van aztán még valami a költemény hangjában, ami teljesen elüt Arany nagyonis jellemző, egyéni hangjától: valamilyen édeskés feszesség, mesterkelt kecs és csín, művészi «negély», mely úgy hat a többi költemény közt, mintha egy élemedett nénike tipegne elő félszázados ruházatban s divatjamúlt térdhajlással üdvözlőné a csodálkozó jelent. Nemcsak a rímek fonódnak kecses füzérré, hanem a mozzanatok, képek és hasonlatok; minden egyes szakasz figyelemkeltő előrésze az utórészben kielégülést talál; minden utóbbi hullám szabályosan emelkedik az előzőhöz képest, hogy a végén epigrammai kifejlésben tetőződjék: «Perc a tiéd, egy perc, az isteni!» s még ebben is művészi fokozással a legmagasabbra lendüljön. — Nem, ez a hang nem Aranyé. A nagykőrösi poeta szobájába egy pillanatra Széphalom mestere suhant könnyű léptekkel. az ő szellemujja vont a szonett keccsel teljes fordulatait. Ha van valami igaz a Sievers-Rutz-féle nyelvmelódia-elméletben, akkor az ő ördögös drótidomok¹ bizonyára Kazinczynak ítélik ezt a verset, nem Aranynak, s ez az ítélet is csak Arany művészetét dicsérné, mely példátlan alaki és hangulati hűséggel szólaltatta meg Kazinczy lantját, s a széphalni mester e szonett «édesszólása csudálgatásai-ban fel-felsikoltozik» vala, mint egykor Báróczy *Marmonteljén*, ha ámuló szeme elé kerülhetett volna. Mintha csak édes, de nőnjeinél is bájosabb húga volna Kazinczy leg híresebb szonettjeinek: *A szonett műzsája*, *A kötés napja*, *Margit szigetén*, *Az ő képe*. Szinte minden sorában van egy-egy Kazinczy-féle szó, fordulat, kifejezés, szó- és mondatfűzési sajátság: *ideál. gráciák, rózsafelhő, tündéralak*. «Mint a szerelmes járja táncosával...» így kezdődik Kazinczy híres *A szonett műzsája*, melyben Bürger hasonlata szerint a szonett enyelgőn visszaforduló rímeinek menuet táncát festi; «Mint a szerelmes boldog álminál...» visszahangozza Arany szonettje. Arany így végzi: «Perc a tiéd», mint Kazinczy *A kötés napja* záradékát: «Tiéd! Tiéd!» «A gráciák övét elejti szép» egészében Kazinczyas trópus, a végén pedig Kazinczy kedves szava a német «eine Schöne» mintájára, mint *A Margit szigetén* c. szonettjében: «a szép... felpillant», «Csillapodni száll», «reszkess elvészteni» Kazinczy-szerű igeneves szerkezetek. «De

¹ *Egy. Phil. Közl.* 1917. 7. 1.

ah!» a kedves felkiáltás, mely nélkül alig lehet el a mester és tanítványainak egy verse is. «Ha ő — ha őt», «Akkor — akkor», «Egy perc — egy perc»: Kazinczy-féle halmozott ismétlések: «Él, él!» (*Margit szívetén*), «Tiéd! Tiéd!» (*A kötés napja*), «Ez ő! Ez ő!» (*Az ő képe*). Ezek a párhuzamok csak Kazinczy említett híres szonettjeiből valók, nem egyéb verséből, mert akkor szinte minden szó mását meg lehetne találni. Mellőzve a többi részletelemzést, megállapíthatjuk, hogy *Az ihlet perce* minden ízében beleillik Kazinczy szonettjei közé, mintha csak Arany is, föllelkesülve a mester «nem-hallott» énekén, «Ausonia narancsgallyával» övezné «szög fürteit».

Kölcey, kit Arany szeret s mindenekfölött becsül, szintén nyomot hagy költeményén. Kölcey *A költő* című szonettjében Harmonia és Phantasia «dengnek» mellette, ez «rózsaleplet» vonsz felette; az *Ideálban* a cím azonosságát mellőzve: «Gyakorta jön felém szent fáim alkonyában lebegve szárnyain egy kedves ideál», mint Aranyéban: «boldog álminál tündéralakká lesz... mint rózsafelhő... lebben a művész elébe a szűz ideál».

A szövegnek három fogalmazásáról van tudomásom (hacsak a kiadatlan írásközt nem akad még több is); kettő 1855-ből, még pedig a Tompához írt levélben s a *Hölgyfutárban*, a harmadik 1867 tájáról, mikor fölvette költeményeinek gyűjteményébe, de változtatott címmel és némi módosítással, melyekkel egy kissé le is törődött valami a Kazinczy-stílusból. Minthogy a három közül nehezebben hozzáférhető, szükségesnek tartom a *Hölgyfutár* szövegének betűszerinti hű közlését:

Az ideál.

(Fresco-szonett.)

Mint a szerelmes boldog álminál
Tündéralakban leng bálványja képe!
Ugy lebben olykor a művész elébe
Teljes tökélyben a szűz ideál.

De! ah! ha vére csillapodni száll,
A gráciák övét elejti szépe;
Más hölgy tolong az istennő helyébe...
Asszony, — minéműt köznap is talál.

Reszkess az égit így elveszteni!
Ha ő jelen, ha őt mosolygni látod,
Akkor — akkor ne mulassz költeni!

Perc mulva, mint árny, tűn el az imádott;
Mikép a rózsafelhő, nem sajátod:
Egy perc tied — egy perc az isteni!

Szende Rafael.

Úgy látszik, hogy a szerkesztő a *Hölgyfutár* Nagy Ignácós helyesírását alkalmazta (mulassz, e. h. mülaszsz, perc, e. h. percz), a központosítást s a két hármas szak sorrendezését is elrontotta, mely a Tompához írt levélben teljesen a rímek szerint igazodik, míg az 1867-es szöveg sormegkülönböztetés nélkül egy nyolcas meg egy hatos szakba van írva, mintha Arany el akarta volna tüntetni a szonett külső képét. Érdekes az is, hogy a régibb szövegben az utolsó: isteni szó van feltűnő ritkított betűvel szedve, az újabban nem, de a nyolcadik sor *asszony* szava van dőlt szedéssel kitüntetve, annak az ellentétnek kiemelésére, mely *istennő* és köznapi *asszony* közt van.

A költői lélektan s az alkotás lelki állapotának szempontjából fontos Aranynak itt kifejezett véleménye, hogy a valódi költés az ihlet feszültségének tetőpontján jár sikerrel, s ez épp ellentéte Kazinczy nézetének, mely szerint a költés csak akkor kezdődhetik. «ha vére csillapodni száll»; Arany tehát Kazinczyt saját költői formájában cáfolja, palinodiát és nemes paródiát ír róla. Aranynak e vallomása szinte ellenkezik a köztudattal is, mely benne sokszor a hűvös meg gondolás, a tudatos munka költőjét szereti látni, holott e költemény szerint ő a rögtönös, intuitív költőtípushoz, nem pedig az elmélkedő, reflektáló típushoz tartozik. Megerősíti ezt az *Őszikék* költői hevületében írt késői vallomása:

... új eszme ha pezsdül,

Ne vonakodj' restül

Mikor a lant hív.

(Mindvégig.)

Leveleiben s másutt is nem egyszer szól arról, hogy az ő költői munkájában a hevület a döntő, mely nélkül meddő minden igyekezet.¹

TOLNAI VILMOS.

¹ Pl. Level. I. 352., 355., 356., 360., 364. stb.

KÉPZŐMŰVÉSZET.

A Képzőművészeti Társulat a tavalyi aktkiállítás nagy erkölcsi és anyagi sikerén felbuzdulva, ismét *Barta Károlynak*, az áldozatkész műbarátnak támogatásával az idén, télen, magyar táj- és életképi kiállítást rendezett a Múcsarnokban. Rendkívül nagy anyag gyűlt össze, mely számban felülmúlta a tavalyi aktkiállítás gazdagságát is. Természetesen a szobrászati rész ezúttal szerényebb volt, az anyag kiválasztását előíró szempontok nem kedveztek a képfaragás művészetének. Míg az emberi test legfőbb tárgya a plasztikának, addig a tájkép kimondottan festői téma, mely csak kivételesen és másodsorban — legtöbbször csak mint háttér — szerepel a domborműveken. A figurális életkép ugyan már jobban megfelel a szobrászat természetének, de az életképpel kapcsolatos közvetlenség, elevenesség, pillanatnyi kifejezés mégis közelebb áll a festészet könnyedebb természetéhez, mint a plasztika nyugalmasabb, anyaghoz kötött és ennek egyensúlytörvényével számoló karakteréhez. Csak igen ritkán születnek olyan szobrászi zsenik, akik az életképet akár egy alakban, akár csoportban kifejezve, a szoboralkotás törvényeivel jól össze tudják egyeztetni, akik a zsáneralakot az örök monumentalitás világába képesek emelni. A belga *Meunier* alkotta itt a legkiválóbbat és a francia *Dalou* parasztjai, valamint a mi *Izsó Miklósunk* *Búsuló juhásza* is idetartoznak.

Más lényeges különbséget is kell látnunk a tavalyi akt-, valamint az idei táj- és életképi kiállítás között. Az előbbin szereplő művek az ábrázoló művészetek általánosabb értékeit, viszont a most kiállított munkák a lokálisabb, helyhez kötöttebb eredményeit jelzik. Való ugyan, hogy az igazi stílusos iskolák a múltban épp olyan egyénien jellemezték az aktot, mint a tájat; hogy például a XVII. századi hollandi festészet tájképét épp olyan könnyen meg lehetett különböztetni az akkori olasz tájképtől, mint a velük egyidős hollandi aktot az olasztól, azonban a XIX. századi stíluskiegyenlítődés következtében itt bizonyos változás, eltolódás állott be. Az akt, mint a figurális ábrázolás alapja, vára lett a mult értékeit nemzetközileg őrző aka-

démiáknak, míg az élet- vagy a tájképben szabadabban érvényesült az új festői felfogás. Igaz, hogy a tájképnek is voltak megszokott sablonjai, de az attól való eltérés megengedhetőbb volt, mint az akt hagyományos szépségeinek megsértése. Gondoljunk csak a kivételes skálájú *Székelly* Bertalan és *Lotz* Károly esetére. Mindakettő meglepően friss, egyéni és modern tájképtanulmányokat készített ugyanakkor, mikor az aktfestésben gyakran többé-kevésbé a cinquecento és a barokk epigonjai voltak.

Ha egy nemzet ábrázoló-művészetében a XIX. században egyéni kifejezésre törekedett, úgy ezt — különösen, ha nem voltak régebbi művészeti hagyományai — nem az akt-, hanem a táj- és az életképfestészetben kezdeményezte. A maga fiainak, a nép embereinek, vidékének megfestésében sajátosabban, zamatosabban fejezhette ki magát, mintha művészei hagyományos köntösökbe, leplekbe burkolt szenteket, antik hőöket, allegóriákat festettek volna. Emellett a képirás fejlődésének általános menete, a természetűség elvének, a naturalizmusnak diadala is a táj- és életkép malmára hajtotta a vizet. A tájképben érvényesülhetett igazán a természethez való visszatérés legkönnyedebb, legegységesebb formája: az impresszionizmus, a legtökéletesebben. A szabad levegőn való festés összes következményeivel benne juthatott a legjobban kifejezésre. Még ha tele voltak is a vásznak alakokkal, akkor is a *plein air* tájképi színbenyomása, színössze-foglalása határozta meg őket.

A XIX. század második felének sajátos műfaja tehát a tájkép. Még a XVII. századi Hollandiában sem uralkodott annyira a tájfestészet, mint a naturalizmus és az impresszionizmus idejében. Viszont a XVII. századi németalföldi festészet abban is megegyezik a mult század képirásával, hogy mindkettőben nevezetes szerepet játszott az életkép.

Nem kell csodálkoznunk azon, hogy festészetünk magyarrá válása is a természet kultuszának jegyében, még pedig a táj- és életképfestészetben valósult meg. Csak a való természetnek, a nép embereinek elfogulatlan meglátása szabadíthatta fel képirásunkat az elavult idegen iskolák hagyományaiból. Először különösen a figurális motívumokban, a népies jelenetek, magyar típusok megfestésében keresték művészeink a nemzeti kifejezésmódot, de ez addig nem járhatott teljes sikerrel, míg művészeink el nem szakadtak a klasszicista és romantikus emlékeiktől és a külföldi naturalizmus példáján okulva, közvetlenül nem lett látásuk. A mult század 60-as éveitig a magyar életképek nem igazi parasztokat ábrázolnak, hanem parasztruhás népszínműi alakokat, romantikával átítatott szegénylegényeket, olasz

szépségű cigányokat. Ez önmagában nem lett volna baj, ha ebben a festői kifejezésmódban egy régi, magyar művészi iskola stílusa, hagyománya élt volna, de sajnos, nekünk a hatvanas évek előtt nem volt igazi festőiskolánk, képírástunk csak a szomszédos nyugati külföld eredményeinek volt átírása. Egyes elszigetelt nevezetesebb művészek, így *Barabás, Borsos, Canzi* vagy az idegenben élő festőink sem jelenthetnek még munkásságuk együttesében sem igazi jellegzetes magyar képírást. Még a mult század második felében működő *Greguss Imréné Kárttyázó szegénylegények* (1877-ből) című képe is barokk-formaharmóniát árul el.

A Műcsarnok nagy kiállítása nemcsak festészetünk mult századi kibontakozására, hanem magyarrá válására is élénk fényt vetett. Láthattuk a mult század első felének sokszor félénk, de rokonszenves kezdeményezőit, a hatvanas-hetvenes években fellépő, a romantikából kibontakozó nagy mesterek: *Munkácsy, Székely, Lotz, Szinyei* és társaik bátor természetábrázolását, a müncheni, düsszeldorfi és párizsi naturalizmus honi hajtásait, azután festészetünknek a vidéki művésztelepeken, így elsősorban Nagybányán és Szolnokon való magyarrá válását, majd az újabb évek színes természetátírását. A kiállítás anyagának összeállításánál a történeti fejlődés bemutatása mellett arra is törekedtek a rendezők, hogy a művészek jellemző, de kevésbé ismert munkáit állítsák ki.

Természetesen, ha nagy mestereinknek a Szépművészeti Múzeumban levő főműveit is kiállították volna, úgy ez a művészek jelentőségét és a fejlődés vonalát jobban kidomborította volna, azonban érthető, hogy egyetlen nagy magyar képzőművészeti galériánk anyagát, melyben a magyar képírás teljes története élvezhető, nem szívesen bontják meg. Hiszen amúgy is mindenkinek ismernie kell Munkácsynak ottani híres élet- és tájképeit, Szinyei *Majálisát* és a többi népszerű alkotást. Ezeknek hiánya nem csökkenthette a kiállítás érdekességét és jelentőségét. Viszont, ha külföldön rendeznénk történeti magyar kiállításokat, úgy művészetünk jelentőségének elismeretése végett feltétlenül szükséges mestereinknek néhány jellemző múzeumi főművét is bemutatnunk.

Táj- és életképfestészetünk nem művészeink fővárosi vagy külföldi műtermeiben, hanem a magyar vidéki telepeken lett igazán nemzetivé. Munkácsynak sokszor megcsodált *Tépécsinálói*n, a mesternek düsszeldorfi stílusát jellemző, legbehatóbb természetmegfigyelést eláruló, drámai hatású, sajnos, megsötétedett festői remekén például csak a sebesült honvéd alakja nevezhető magyarnak. A többi német típus. Német szentimentalizmus árad a középén ülő, Gretchen-szerű,

feketeruhás leány alakjáról is. Munkácsynak minél jobban erősödtek festői kvalitásai, annál jobban elszakadt a honi rögtől. Későbbi hanyatlása betegségén kívül nem csekély részben annak tudható be, hogy nemcsak a magyar típusoktól és földtől tálovdott el, hanem általában kevesebbet merített közvetlenül a természetből. Érdekes, hogy Munkácsy bizonyos mértékben — természetesen sokkal patétikusabb modorban — oda tért vissza, ahonnan fiatal korában elindult. A *Síralomház*, a *Tépéscsinálók* és az *Éjjeli csavargók* komponált, de részleteiben mégis meggyőző természetűségét Munkácsy pikturájában egyfelől romantikus népiesség előzte meg, másfelől szónokias eszményítés követte. Munkácsy e híres életképeinél magyarabbak Lotz Károlynak korai idejéből származó alföldi tájképei. *Mészöly* Géza dunántúli és balatoni tájai és *Szinyei Merse* Pál híres *Majálisa*. Pedig az utóbbi kép kivételesen nem itthon, hanem a fiatal mester müncheni műtermében jött létre. E képen már a világos *plein air* festés diadalmaskodik. Szinyei volt az első, aki a magyar ég igazi kékjét, a magyar fű valódi zöldjét, a magyar kalász hamisítatlan sárgáját, a pipacs élénkvrórsát bátran, szürkés tónusok és barnás árnyékok nélkül megfestette. Úgy *Mészölynél*, mint *Paálnál*, pedig ez utóbbi a legköltoőbb, a legnemesebb tónusú magyar tájképfestő volt, bátrabb, határozottabb lépést tett Szinyei. Csak két évtized múlva, a *Majális* megfestése után, ért oda a magyar festészet és a közönség, hogy ezen alkotás jelentőségét igazán megértse. Pedig Szinyei újítása nem kísérletezés volt, a *Majális* egyszerre a legtökéletesebb és legteljesebb formában nyilatkoztatta ki az új festői hitvallást. Mégis egy újabb idegen lökésnek kellett bekövetkeznie, hogy a világos *plein air*-festés itthon is diadalmaskodjék. E nemben *Deák-Féber* Lajos és *Bihari Sándor* alkotott a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején kiváló életképeket, de neves, nagyrészen megmost is élő festőművészeink, így *Csók István*, *Ferenczy Károly*, *László Fülöp*, *Vaszary János*, *Thorma János* és *Iványi-Grünwald Béla* is ilyen világos, sőt még halványabb *plein air*rel kezdtek.

A müncheni naturalisták és a francia *Bastien-Lepage* festészetén alapuló természetkultusz azonban akkor lett zamatosan magyarrá, mikor művészeink nemcsak a vidéki ember típusát vetették vászonra a maga sajátos kiállításában, a hazai tájat, rónát igaz valójában, hanem az itthoni levegő és fény-meghatározta színhatásokat is észrevették. És másképpen kellett kifejezésre jutni a lendületesebb magyar művészi lelkiületnek is, mint a müncheniek formát tisztelő, vagy a franciák szellemesen sziporkázó egyéniségének.

Érdekes megfigyelni a magyar képírás stílusának kifejlődését.

Nagybányán. Itt szinte kizáróan a táj- és az életkép uralkodik. *Ferenczy* Károly, a nagybányai stílus legjellegzetesebb képviselője fest csak több bibliai tárgyú kompozíciót, de ezt is teljesen a természet-hűség jegyében. *A hegyi beszéd*, a *Józsefet eladják testvérei*, *Ábrahám áldozata* és a *Három királyok* például ottani magyar alakok, cigányok és oláh parasztok a sajátos nagybányai környezetben, napsütötte, zöld háttérben vagy kora reggeli világításban. Csak késői stilizáló korszakában hagyja el *Ferenczy* Károly a *plein air*-világítást és tér át az egyszerű, az alakok körvonalaait jobban kiemelő, dekoratív kompozíciókra. A nagybányai zöld növényzet, mély kék ég és izzó napsütés az odatelepiült magyar festők vásznain a színeket telítettebbé, a festést szélesebbé, vaskosabbá tette. A formák élessége a napfény játékanak, a napsütés és árnyék nagy ellentéteinek, a színek reflexeinek áldozatul esett. Festészetük így melegebb, de sötétebb is lett. Néha az árnyék valósággal fekete a vásznaikon. A növényzet napsütötte zöldje és az ég kékje merész bátorsággal kerül egymás mellé. Kezdetben hallatlan brutalitásnak, izléstelenségnek tekintette ezt az aranyosbarna képtártónusokhoz és gyengédebb színharmóniákhoz szokott szem, de az elfogulatlanok mihamar rájöttek a nagybányai stílus sajátos, nyíltan férfias szépségére, eddig nem álmodott magyarságára.

Nagybánya mellett különösen a most 25 éves fennállását ünneplő *szolnoki* telepnek, *Fényes* Adolf és *Mihalik* Dániel művészetének volt komoly jelentősége a magyar táj- és életképfestés igazi kifejesztésében, de a kilencszázas évek elején több más, iskolától független művész is magyar szemmel kezdte festeni az itthoni népet és tájat. Ekkor már megszületett az igazi magyar képírás. Derűs optimizmus árad e művekből, a magyar lélek öntudata, jövőben bízása, természetimádata olvasható ki e vásznakból. Meg volt azonban írva a népek, emberek sorsának könyvében, hogy a nagy optimizmusnak, a materiális természet gyönyörűségében elmerülő művészet idejének el kellett múlnia. Ugyanaz történt, mint a cinquecento idején, mikor a klaszszikus derűt és harmóniát a nyugalmát veszített lélek szenvedelmes-sége, fény és árnyék között hánykolódó nyugtalansága váltotta föl. A magyar tájkép napsugara is elsötétedett. Gomolygó felhők ülik meg az eget, tragikus pátosz komorítja el a valóságot, csak a fiataloknál villannak ki feszültséget jelző fénykévék. Sokszor a tiszta kék égnek sincs igazi világossága, alkonyi melankólia borul a vidékre, sötét árnyékba merülnek erdők, tanyák, földek, az emberek látományszerű alakot öltenek. *Rudnay* Gyula, *Iványi-Grünwald* Béla és *Kosztai* József művei jelzik legtökéletesebben és legmagyarabban tájkép-

festészetünknek ezt az új stílusát. Mindháromnak művészete föléje emelkedett a természet tárgyilagos másolásának, a színimpressziók közlésének. A művész átformáló, alakító képessége került munkáikban előtérbe, amint az alkotó ember külön lelkiségét, költői elvonatkozásait hangsúlyozza. Rudnay, Iványi-Grünwald és Koszta nem a legmodernebb törekvésű magyar táj- és életképfestők, de művészetük magyar karaktere miatt kivételes helyet érdemelnek a mai magyar táj- és életképfestők között. Az utánuk következők mondanivalója még nem vetekedhetik az ő stílusuk helyi zamatjával.

Sok-sok tanulást meríthettünk a Múcsarnok e kiállításából, melynek anyagát *Majovszky* Pál gyűjtötte össze nagy lelkesedéssel, rendezését pedig *Petrovics* Elek végezte igaz körültekintéssel. Élvezettel merülhetünk el nem egy alkotás, a festmények mellett a szobrászok, így különösen *Beszédes* László, *Dankó* József és *Siklód* Lőrinc jellemző zsáneralakjainak sajátos közvetlenségébe is. A magyar táj- és életképeknek ez a fejlődéstörténeti bemutatása talán nem volt olyan egységes hatású, összeállítása nem volt olyan kiegyensúlyozott, mint a tavalyi aktkiállítás együttese, de vetekedett az utóbbi jelentőségével. Reméljük, hogy a Képzőművészeti Társulat, okulva e két tárlat sikerén, a jövőben is fog ilyen kiállításokat rendezni. A történelmi kompozíciók vagy az arcképek kerülhetnek ezután sorra.

*

A Múcsarnokban tavasszal bemutatott belga művészettörténeti kiállítás kétségtelenül a legjelentékenyebb képzőművészeti tárlat volt, melyet külföldi állam nálunk valaha is rendezett. Öt évszázad festészetének ragyogó története tárult fel itt előttünk, köztük olyan korszakok, amelyekben Belgium, helyesebben mondva Flandria, a piktura egyik fő-zászlóvivője volt. *Van Eyck*től kezdve *Brueghelen* és *Rubensen* keresztül az antwerpeni ultramodernek kísérleteiig a flamand-belga művészet minden fontos mesterét és állomását egy vagy több jelentékeny alkotás képviselte a kiállításon. Egy kis terem, melyben a kiállítás gyöngyeit, a XV. századi flamand, illetőleg németalföldi primitív mesterek remekeit láthattuk, a világ első múzeumainak híres kabinetjeivel is kiállta a versenyt. Az antwerpeni és bruxellesi képtárak nem egy féltve őrzött kincsüket küldték el hozzánk és a belga, valamint a magyar magángyűjtők is számos nagyjelentőségű mesterművet adtak kölcsön a kiállítás számára.

A francia tudósok nevezik előszeretettel primitíveknek a XV. századi németalföldi úttörő mestereket, bár ez a kifejezés cseppet sem illik páratlanul bensőséges és a természet-szemlélet közvetlen-

ségét eláruló műveikre. Igaz, hogy a távlatszerkesztés, az emberi test mintázása náluk még hiányos, de mennyivel több lélek, igazság, kereksétség nyilatkozik alkotásaikban, mint az utánuk következő XVI. századi flamand mesterek munkáiban. És minő haladást jelentenek műveik az 1400 év előtti alkotásokkal szemben. Fejlődéstörténeti szempontból éppen ezekhez kell viszonyítani munkáikat, nem pedig a XVI. századi alkotásokhoz, amelyek tudás szempontjából csak kisebb lépést jelentenek előre, kvalitás szempontjából pedig — mint mondottuk — inkább visszaesést. A primitív elnevezés a XV. századi flamand mestereknek csak pusztá megjelölése lehet, akárcsak a csúcsíves stílust jelentő gótika, melynek szintén semmi köze sincs a gótokhoz.

Valóban a teljesség, a természethűség varázsa lep meg bennünket, ha a legfőbb flamand művészpár, *Hubert és Jan van Eyck* alkotásait, így legelső hiteles művüket, az 1432-ben befejezett páratlan fontosságú genti oltárképet összehasonlítjuk a megelőző németalföldi festményekkel. Remekbe készült kódexek miniatürképei a legközvetlenebb ősei e sokosztású oltárképnek, ezekben látjuk először az illúziót akaró természetábrázolás első sikeres kísérleteit. Sőt a legszebb miniatűrök, a Berry herceg számára készült *Heures de Turin-Milan* képecskéi, amelyek 1904-ben a turini könyvtár tűzkatasztrófája alkalmából részben elpusztultak, némely tudós szerint a *van Eyckek* korábbi művei. De bizonyára a XIV. századvégi dijoni szobrászat, így *Claus Sluter* megrázó ereje sem volt ismeretlen a *van Eyckek* előtt, ha a *Mózes-kút* ellenállhatatlan kőhőseinél szelídebbek is a genti oltár-szárnyak nagy alakjai. A trónoló Atyaúr isten méltósága, Mária bája megnyugtat, bizalmat áraszt. És micsoda merész újítás volt az őszülőket ruhátlanul oly nagy méretben az oltárra festeni. Ádám naturalizmusa elárulja, hogy természet után, modell alapján készült. Mellettük az éneklő angyalok arcán, szájtartásán még az is észrevehető, hogy szopránt, vagy altot énekelnek-e. *Luca della Robbia* firenzei domborművein találkozunk hasonló jelenséggel. De ezek csak részlet-megfigyelések, melyek nem fejezik ki az egész alkotásnak és általában a két *van Eyck* művészetének az európai képirás történetében szinte egyedülálló jelentőségét. Hiszen még téma tekintetében is bámulatos újításokkal leptek meg. Tudjuk, például *Jan van Eyck* olyan életképet is festett, mely — mint nemrég *Degas* egy műve — fürdőből kilépő nőt ábrázolt. Joggal állítottak Gentben olyan emlékszobrot a két mesternek, mely a világ összes kultúrnemzeteinek hódolatát ábrázolja *Hubert és Jan* előtt.

A Múcsarnokban lejátszódott belga kiállítás egyik legszenzáció-

sabb érdekessége az volt, hogy *Jan van Eyck* művészetét is bemutatta. Hubertről természetesen nem lehetett szó, az ő alakja teljesen ködös, egyetlen egy hiteles művét sem ismerjük, sőt a genti oltáron való része sincs teljesen tisztázva. Pedig Jan nagyobbnak mondja Hubertet saját magánál. A kiállításon szerepelt apró madonna — a *Vierge à la fontaine* (*Szökőkutas Mária*) — természetesen nem közvetíti a genti oltárkép nagyvonalúságát, hanem csak a *van eycki* művészet báját, összhangját, bensőségét, illatát. A rajzban, a vonalvezetésben, a ruharedők törésében több a gótika, mint a genti oltárképnek különösen belső szárnyain, melyek valósággal a reneszánsz szélesebb vonalmenetét, formaharmóniáját előlegezik. Az antwerpeni múzeumból kölcsönzött *Szökőkutas Madonnán* éreztük, hogy még utána a késői gótika, *Roger van der Weyden*, *Dirk Bouts*, *Hugo van der Goes* törékeny, kifejező szögletességei következnek. A kis kép egyike azon kilenc műnek, melyet Jan van Eyck névvel jegyzett. A kereten olvasható a mester jelmondata, egykori ortográfiával írva, az *Als ich kann* és az 1439. évszám, mint a kis remekmű keletkezési éve. E képen kívül a különböző köz- és magángyűjteményekben még 19 jeltelen művet tulajdonít a művészettörténelem a van Eyckeknek. Sajnos, néhány művüknek csak emléke él egykori feljegyzésekben. Idők folyamán elpusztultak, elkallódtak. A budapesti Szépművészeti Múzeumnak *Krisztust a Golgotára vivő útján* ábrázoló nagyobbmértetű festményében is egyes külföldi tudósok egy eltűnt van Eyck-fele kompozíciónak későbbi másolatára ismertek.

Jan van Eyck legközvetlenebb követőjétől, *Petrus Christus*-tól nem volt kép a kiállításon, de Szépművészeti Múzeumunk a mesternek egyik legnemesebb szépségű Madonna-képét őrzi. Viszont *Roger van der Weyden*, igazi nevén *Roger de la Pasture*, aki Jan van Eyck mellett a XV. századi flamand festészet másik legnagyobb hőse, kitűnően volt képviselve a tárlaton. Formáiban kissé szögletesen fanyar, de lelkileg rendkívül mély és igaz művészetét teljes tökéletességében élvezhettük a brüsszeli Szépművészeti Múzeumból küldött *Pietán*. Rogernek *Krisztus siratását* ábrázoló eme kompozíciója, melyet maga a mester is többször ismételt, sokáig előképe volt a legtöbb ilyen tárgyú képnek a régi flamand festészetben. A Megváltónak kinyújtott végtagokkal anyja karjában fekvő, élettelen teste hihetetlenül távol van az antik szépségeszmenytől, de éppoly tökéletes kifejezője a középkor kereszténységének, mint a Parthenon ormáról való nyugvó hérosz a klasszikus görög szellemnek. Sötétedő alkony borul a Pieta csoportjára, a naplemente utáni fénybe élesen rajzolódik a keresztfának töve és a szimmetrikusan elhelyezett Szent Jánosnak

és Magdolnának feje. Megrázó, szinte vígasztalan fájdalom árad ebből a festett lelki vallomásból, keresztény hitvallástételből.

Roger művészetének befolyása igen nagy volt. Követői, utódai átvették kompozícióit, melyek még a XVI. század elején is visszatérnek. Hegyesállú, finomvonású, hosszúújjú Máriái, ráncosbőrű, szinte ványadt babinói épp olyan iskolát csináltak a flamand festőknel, mint *Botticelli* vagy *Filippino Lippi* Madonnái az olaszoknál. *Dirk Bouts*nak az antwerpeni képtárból küldött *Madonnája* szintén ennek a típusnak volt kedvesebb, beszédesebb, a természet közvetlen megfigyelésén alapuló képviselője. Itt már nincs arany-háttér, mint Roger két Madonnáján, hanem a fák zöld lombjai és fölöttük az ég kékje világít Mária mögött. A szerencsétlen végű *Hugo van der Goest* ugyancsak egy aranyalapon festett *Madonna* reprezentálta a kiállításon, amelyet Herzog báró kölcsönzött nagyhirű budapesti gyűjteményéből. A rajz határozottsága itt még több részletezéssel, de már több keresettséggel is párosul. Érezzük, hogy van der Goes egy nemzedékkel későbbi Rogernél. A Brugesben működő *Hans Memling* két férfiképmása — az egyik a brüsszeli múzeumból, a másik *Niccolo di Sforze Spinelli* érmész arcképe az antwerpeni képtárból — szintén azt bizonyította, hogy a XV. század végén már mind erősebb hidat vertek Flandria és Itália között. Bizonyára a brüsszeli kép is olasz férfit ábrázol. Nemcsak a Flandriában járt *Antonello da Messina*, hanem szinte *Perugino* neve is eszünkbe juthat e hihetetlenül gondosan festett, a finom részleteket kitűnően egybefoglaló képmások előtt.

Még Roger van der Weyden előtt kellett volna beszélnünk az úgynevezett *Flémalle-i mesterről*, akit régebben *Jaques Daret*-val, most pedig *Robert Campin*-nal azonosítanak. Egyike a legproblematisabb mestereknek. Legjellemzőbb képeit sokan egyszerűen Roger ifjúkori műveinek tartják. De a *Flémalle-i mester* típusai nem olyan ösztövérek, mint Roger emberei, vonalvezetésük kevésbé szögletes, néha nagyvonalúan monumentálisak, viszont híjjával vannak az utóbbi mester hánatos igazságainak. Campin szereti a házas interiőröket. A tárlaton egy melódikus szépségű, két zenélő angyallal körülvett, templom szentélyében álló Madonnáját láthatjuk.

Melegebb tónusok csillannak föl *Gérard David* művészetében, akit a kiállításon csak egy arany alapra festett apró diptichon képviselt. A szépség, a kerekded formák itt már teljesen diadalmaskodnak Roger szögletes gótikáján. Nem csoda, hiszen *Gérard David* működésének második fele már a XVI. század első két évtizedére esik, de a mester művészetének északi igazságát, bensőségét még nem bontották meg az Itáliából átszivárgó formaproblémák.

Gérard David művészetével rokon egy nagy kompozíció, *Adrien Isebrandt műve : Krisztus a kereszten szentekkel*, mely a jánosalmi Nemes Marcel által küldött képek között volt a legkiválóbb. Nem hiába szerepelt a festmény régebben Gérard David neve alatt. Gyönyörű rajz, meleg, szinte lombardiai claire-obscur jellemzik a képet. Nagy érdekességű volt *Colijn de Coternek*, egy 1500 körül Brüsszelben és Antwerpenben működő mesternek *Szent János evangélistája*. Ugyanennek az oltárnak másik szárnya — *A bűnbánó Magdolna* — a Budapesti Szépművészeti Múzeum tulajdona. Hálásak vagyunk Nemes Marcelnak, hogy a képet a kiállítás után letétként a Szépművészeti Múzeumnak engedte át. A névtelen mesterek munkái közül ki kell emelnünk az *Orsolya-legenda mesterének* különösen az arctípusokban szép *Madonnáját* és a *Borbála-legenda mesterének* egy kis kompozícióját, *Szent Orsolyát szentek társaságában*. (Baumgarten Nándor gyűjteménye, Budapest.)

E teremben láthattuk a régi flamand festészetnek egyik legnevezetesebb tájképét. A piciny alkotás *Joachim de Patiniernek* jegyzett műve, tulajdonképpen az *Egyiptomba való menekülést* ábrázolja, sziklás vidéken. A téma csak ürügy arra, hogy Patinier bájos, részben még a középkori miniatűrök meghittségét, aprólékosságát eláruló, de mélytávlatú tájat festhessen. A háttérben tengerből, a középtérben falu látszik olyan házakkal, mint aminők később a *Brueghelek* képein tűnnek fel. A falu tulajdonképpen Betlehem, ahol éppen az apró szenteket gyilkolják.

Egyik legnagyobb jelentőségű és még mindig aránylag kevésse méltányolt flamand mester a XV. század végéről és a XVI. század elejéről *Hieronymus Bosch*. A régi középkori hagyományokat, szellemet a XVI. század szabad természetfelfogásával kapcsolja össze a nélkül, hogy Itália közvetlenül érintené művészetét. Időben megelőzi a flandriai manieristákat és mégis modernebb, egyszerűbb ezeknél. Festészete a Brueghelek művészetének igazi előzménye. E mellett tele van fantasztikus ötletekkel, a középkori demonológia felelmetes tréfáival, mulatságos szörnyűségekkel. Mindezt pedig a legtisztább festői nyelven mondja el, mert Hieronymus Bosch a színek költője. Jól bizonyították ezt a tárlaton szerepelt művei, a *Remeteségben imádkozó Szent Jeromosa* és *Szent Antal kísértése*. Az előbbi kép a genti múzeum egyik legféltettebb kincse, a másik a budapesti Gerhardt-gyűjtemény örökösének tulajdona. A tájak félhomályában lidércfények, ördögi tüzek villannak fel, a vörösek misztikusan csillognak, mindenütt démoni kacaj, pokoli furcsaság, szörnyű álmokép. Mielőtt a középkor elsüllyedne, Hieronymus Bosch látnoki élelenséggel fel-

idézi a Walpurgis-éjet. A nála még nagyobb *Brueghel*, továbbá *Teniers* is őt követték e témákban, de műveikből hiányzik a misztikum, a rossz szellemek éjféli órájának döbbenete.

Hieronymus Bosch azonban egyedüljáró hőse volt az 1500 körüli flamand képrásnak, mely most a hallatlanul egyéni, idősb *Brueghel* kivételével egy századon keresztül olasz befolyás alá került. Antwerpen és Brüsszel legnagyobb festői mind az itáliai reneszánsz hatása alatt dolgoznak. Legönállóbb közöttük az Antwerpenben működő *Quentin Metsys*, aki a XV. század bensőségét még nem áldozza fel az új formaeszménynek. Erről különösen *Magdolnája* — a flamand *Gionconda* — tanuskodott kitűnően a kiállításon. (Az antwerpeni múzeumból.) Félénken nyitja ki kenőcsös edényét a megtért asszony, akit finomvágású úridáma mezében egy loggia árnyékában ábrázol a mester.

Quentin Metsysnél még jobban tudta összeegyeztetni a multat a reneszánszsal *Joos van Cleve* (*Mária halálának mestere*), akinek művészetében a természetszemlélet közvetlensége a gótika szögletességét a reneszánsz-szépséggel egyenlíti ki. Különösen az Andrassy Sándor gyűjteményéből való *Szent család* képviselte szerencsével ezt a stílust. A két nagy brüsszeli maniristát, *Jan Gossertot* (*Mabuset*) és *Barend van Orleyt*, akik szívvel-lélekkel Itália felé orientálódnak, nem nagyobb kompozíciók, hanem Madonnák és képmások reprezentálták. Elsősorban *Barend van Orleynak* Mária-képét (Glück Frigyes gyűjteménye) kell kiemelnünk. Ennél keresetlenebb, bensőségesebb, formailag harmónikusabb Madonnát Barend mester — ha a kép mesterének megjelölése helyes — alig festett. Manirizmusára jellemzőbb *Osztrák Margitnak*, *Németalföld helytartónőjének* és *II. Lajos királyunknak* (Ernst-Múzeum) képmása. Tudvalévően a mester előbb *Oszttrák Margitnak*, majd *II. Lajos özvegyének*, *Mária királynőnknek*, aki Magyarországból való távozása után Németalföld helytartónője lett, volt udvari festője. Arcképeiket, valamint emlékezetből *II. Lajos* képmását többször megfestette. A kiállításon *II. Lajosnak* három arcképe is szerepelt, köztük kettő, mely tényleg Barend van Orleyhoz áll többé-kevésbé közel és egy, valószínűen német eredetű képmás. Az utóbbival, mint *II. Lajos* legtermészetesebb képmásával, régebben már foglalkoztunk. Örültünk, hogy a belga kormány jóvoltából ezt a nem ugyan flamand, de magyar történelmi szempontból igen fontos képet is láthattuk a kiállításon.

A XVI. század első felének antwerpeni manirizmusát a fennebb említett alkotásokon kívül még számos más kép képviselte a kiállításon, a század második felének olaszos stílusára pedig a legjellemzőbb volt *Cozie Kálváriája* (Csetényi József gyűjteményéből). Nem hiába

neveztek kortársai Coxiet a flamand Rafaelnek. A kép egyik érdekessége, hogy mint Longinust a mester V. Károly császárt festette meg páncélban, a velencei Colleoni-szobor paripájára emlékeztető lovon.

Ettől a manirizmustól csak az idősb *Pieter Brueghel* volt távol. Ő ennek a kornak legnagyobb és legeredetibb mestere. Az ide tartozó festmények között, mint a kiállítás egyik legnevezetesebb, bár kevésbé megnyerő alkotását *A falusi sebész laboratóriumát* ábrázoló képet kell felemlítenünk. Első ismert, névvel és évszámmal (1556) ellátott műve a mesternek. Régebben e kép a budapesti Gerhardty-gyűjteménynek volt leghíresebb darabja, jelenleg pedig Palugyay Móréné és Tomcsányi Móréné közös tulajdona.

A kiállítás XVII. századi gyűjteményének természetesen *Rubens* volt a főhőse. Ő e századnak egyik legnagyobb művészegyénisége, akinek festészetében Észak és Dél érzése, felfogása megvesztegetően buja igazsággal és dekoratív nagyszerűséggel olvad össze. Századokon át befolyásolta a kulturnemzetek művészetét. Két nagy bibliai kompozícióját és egy sorozat tanulmányát élvezhettük a kiállításon. A legnevezetesebb a négy néger fejet ábrázoló kép volt: *Rubens* festészetének talán legmegkapóbb, legigazabb és legfestőibb bizonyítéka. Nemcsak a kiállításnak, hanem a brüsszeli Szépművészeti Múzeumnak is egyik legfőbb nevezetessége. Régebben *Van Dyck* művének tartották, de bizonyos, hogy a képet *Rubens* festette. Talán az antwerpeni vagy valamelyik olasz kikötőben pillantotta meg a nagy flamand mester ezt a fejet, amelyről egyszerre négy tanulmányt készített. *Rubens* két nagy társának, *Van Dyck*nek és *Jordaens*nek kiállított művei közül az utóbbi mester alkotásai voltak a nevezetesebbek, de a náluk egy fél fejjel kisebbek, *Brouwer*, *Teniers*, *Siberechts*, *Bouquet*, *Tilborg*, *Ryckaert*, *Fyt*, *Sneyders* művészetét is kitűnő darabok képviselték.

A XVIII. század nem volt szerencsés korszaka a flamand festészetnek. Ekkor csak kis egyéniségekkel találkozunk, akik stílusukat régebbi mesterektől örökölték, vagy idegenektől vették kölcsön. A XIX. század, különösen annak második fele azonban ismét felfrissülést jelent az ottani művészet számára. Ez már a tulajdonképpeni belga művészet százada. A kiállítás hivatott belga rendezői, *Paul Lambotte* szépművészeti államtitkár és helyettese, *Pierre Bantier* urak arra törekedtek, hogy ez a korszak különösen előnyösen legyen reprezentálva a kiállításon. A régi flamand mesterek nagyszerűségét az egész világ ismeri, de a XIX. századi belga művészek még rászorultak arra, hogy egjobb műveiket idegen országokban is bemutassák. *Navez*, a jeles képmásfestő, aki a francia *David* tanítványa volt, nyitja meg a sort és utána jönnek *Winne*, *Gallait*, *Wierz*, *Portaels*, az utóbbi a régi pesti

színház egyik páholyát és benne három előkelő magyar hölgyet ábrázoló festményével (1869), továbbá *Winne*, a két *Stevens*, *Braekeleer*, *Boulanger*, *Vogels*, *Degroux*, *Lys*, *Agnessens*, *Hermans*, *Mellery*, a 28 éves korában elhunyt *Evenepoel*, *Frederic*, *Claus*, *Van Rysselberghe*, *Courtens*, *Laermans*, *Baertson*, *Ensor*, *Rik Wouters*, továbbá néhányan (*Permeke*) a legmodernebb törekvésűek közül. Legtöbbjüket, így különösen a két Stevenst, azután Braekeleert, Lyst a legjobb és legnépszerűbb alkotásaik képviselték a kiállításon. A belga király és a brüsszeli, valamint az antwerpeni múzeumok adták kölcsön eme alkotások legnagyobb részét. A szobrászok közül *Vincotte*, *Paul de Vigne*, *Van der Stappen*, a nagy *Meunier*, továbbá a most élő két legnagyobb mesterük, *George Minne* és *Victor Rousseau* művészetét tanulmányozhattuk jól a kiállításon,

Nem lesz fölösleges, ha ebből az alkalomból a négy legnagyobb élő belga mesterről a festő *Laermans*ról, *James Ensor*ról, a szobrász *George Minner*ről és *Victor Rousseau*ról pár sorban külön is megemlékezünk. Aránylag kevésbé ismerik nálunk művészetüket, pedig kétségtelenül az utóbbi idők nagyjai közé tartoznak. Mind a négy mester már túl van a 60-on, mind a négy már világhíresség. Különös, egyéni stílust fejlesztettek ki maguk számára akkor, amidőn a művészek legnagyobb része a naturalista, impresszionista, vagy az elavult iskolának volt a híve. De Ensor kivételével mindegyikük az újat a régi stílushoz való kapcsolódással érlelte ki. Éppen ezért művészetük a hagyományokban gyökerezik és nem jár a régi eredmények tagadásával. Érdekes megfigyelni, hogy *Laermans* mint merít az idősb Pieter Brueghel művészetéből, *Minne* pedig hogyan éli át újra a középkori gótikát. E két mester teljesen a flamand talajból nőtt ki. Formáikat, műveik szellemét, gondolati tartalmát a belga föld és nép határozza meg. *Laermans*nál a bruegheli szögletes, faragatlan flamand parasztokból a XIX. század végének és a XX. század elejének belga munkásai lettek, akik verejtékkel keresik kenyerüket, vagy csapatostul az Óceán túlsó partjára igyekeznek, hol jobb sorsot remélnék. Megrázó hatású *Laermans*nak a kivándorlókat ábrázoló hatalmas hármasképe az antwerpeni múzeumban. Mégsem szociális ékesszólásuk miatt hatalmasak ezek az alkotások, hanem kompozíciójuk különös ritmusa, színezésük kék-fehér, szinte tragikus harmóniája következtében. A köznapiság misztikus monumentalitással párosul óriási vásznain, minden csak lényeges formáiban jelentkezik. Alakjai mintha fából lennének faragva, mégis hallatlanul elevenek. Az élesen határolt, gyönyörűen összhangolt színelületek a formák határozottságát még jobban kiemelik, a nélkül, hogy a kompozíció szétesnék.

Míg Laermans művészete a Szépművészeti Múzeum képtárából még hiányzik, addig a szobrász George Minne művészetét itt két jellemző alkotása is fogja képviselni. Az egyik egy *Apácafej*, a mester korábbi alkotása, a másik egy *Térdeplő legény* bronzalakja. Az előbbi Wertheimier Adolf ajándékozta a Múzeumnak, az utóbbit pedig a Képzőművészeti Tanács vásárlóbizottsága szerezte meg a múzeum számára. Örülünk, hogy a Képzőművészeti Tanács ezt a művet választotta ki. Minne maga mondotta nekünk, hogy ezt a szobrot tartja egyik legjellemzőbb, lelkéhez legközelebb álló művének. Gótikával átítatott naturalizmusa itt nem olyan fanyar és szépséget tagadó, mint legtöbb ösztövé, a vonalharmoníát a kifejezés bensőségeért kerülő aktjában. Pedig, hogy mennyi érzékeny bájra is képes ez a különös mester, azt a kiállítás egyik márványfeje igazolta. Minne igazi sikereit elsősorban Németországban aratta. Otthon még alig emlegették, midőn Bécsben már ünnepelték, egy németországi városban, Hagenben pedig valóságos kis múzeumot rendeztek be alkotásaiból. Rendkívül nagy a hatás, amit Minne a modern német szobrászatra gyakorolt. Őt vallják mesterüknek a német expresszionista szobrászok. Most azonban hazájában is eljött az ideje. Egyik nagy állami múzeumban, valószínű a mester szülővárosában, Gentben külön termet fognak nevezetesebb műveinek szentelni.

Minne-nel szemben az előkelő, negédes grácia mesterének nevezhetjük *Victor Rousseau*-t. Tőle is vásárolt a Képzőművészeti Tanács egy kétalakos kis kompozíciót a Szépművészeti Múzeum számára. Régebben Rousseau a parthenoni szobrok formatisztaságát rejtelmes bensőséggel párosította, majd Carrière francia festő, hatása alá került művészete. Ekkor formái lágyabbak, elmosódottabbak lettek. Utolsó időben az antik Tanagra-szobrocskák megnyerő bája ejtette meg Rousseaut. Egy sereg ilyen kis figurát mintázott, melyek a brüsszeli Múzeum szobrászati osztályának kedves nevezetességei.

James Ensor művészetéről három kép számolt be a kiállításon. Két könnyedén, csak színnel kezelt *Interieur* a mester régebbi idejéből és egy kis kép kályha körül settenkedő, felöltözött csontvázakkal. Ensor előszeretettel kereste az ijesztően szarkasztikus motívumokat, sokszor álarcos bábúkat festett, melyeknek groteszk kifejezését meglepően pikáns festői harmóniákban szólaltatta meg. Talán ez a legflamandabb vonása művészetének. De lehet, hogy inkább Párizsnak hiúságvására, mint Hieronymus Bosch hazajáró lelke inspirálta a mestert ezekre a furcsatárgyú festői capricciókra. Reméljük, hogy Ensor művészetét is nemsokára jellemző alkotás fogja a Szépművészeti Múzeumban képviselni.

Ami a belga kiállítás itteni hatását illeti, az inkább a műértők, mint a művészek számára lehetett nagy. Kétségtelen ugyanis, hogy a kiállításnak retrospektív része volt a jelentékenyebb. A régi flamand mesterek és XIX. századi belga utódaik még művészeinkre is mélyebb benyomást gyakoroltak, mint a tárlat modern része. Természetesen nem beszélünk a már említett néhány művészettörténeti jelentőségű élő mesterről, akiknek alkotásai azonban nem ellensúlyozhatták eléggé a különböző törekvésű társaik műveinek tarkaságát. Ezen a kiállításon is bebizonyult a modernekre nézve az, hogy az elsőrangú kevés nagyobb hatást keltett volna, mint a különböző irányú művészek alkotásainak csapatos fölvonultatása. Hiába, a hivatalos bizottságok által rendezett kiállítások, amelyekben az egyes művészeti csoportok, vagy irányok számuk, illetőleg esetleges befolyásuk arányában szerepelnek, nem sikerülhetnek olyan jól, nem képviselhetik olyan előnyösen országuk művészeti kultúráját, mintha csak a legjelesebbek szerepelnek. Nem arra kell törekedni a külföldi kiállítások rendezésénél, hogy az ország művészetének egész zenekarát megszólaltassák, így csak hangzavar jöhet létre, melyben a durvább és népszerűbb hangszerek muzsikája esetleg elnyomja az értékesebb szólamokat, hanem arra, hogy legjelesebb mestereink egyéni művészete kellően érvényesüljön. Itthon kell az arra hivatott műértőknek szigorú kritikával megállapítani, hogy kiknek művei érdemesek arra, hogy külföldön bemutatásra kerüljenek és nem szabad átengedni a kritikai rostálást már magán a kiállításon a külföldnek. Igaz, hogy sok olyan mellőzött van a művészek között, akik a külföldi ítélezőkhöz szeretnének fellebbezni, de esetleges sérelmeik miatt nem lehet a külföldi kiállítások szintjét, sikerét kockáztatni. Igyekezzenek az ilyenek egyénenként szerepelni külföldi nemzetközi tárlatokon. Így is arathatnak számottevő sikert. Nem szabad a művészeknek arra hivatkozni, hogy a hivatalos vagy államilag támogatott külföldi kiállítások minden adófizetőt egyformán terhelnek és mindegyik jobb fajta művésznek joga van ahhoz, hogy a külföldi kiállításon szerepeljen. Ez éppen olyan lenne, mintha állami színházainkban összes művészeinket felléptetnénk. Ismételjük, külföldön minden téren, nemcsak a sport, hanem a képzőművészet mezején is csak legjobbjaink képviselhetik reprezentatív alkalmakkor a magyar színeket. Ezt a tanulságot a belga kiállítással kapcsolatban mi is megszívlelhetjük.

*

Ez év október hó 15-én volt százéves fordulója Zichy Mihály születésének. Az Ernst-Múzeum e dátumot megelőzve, még tavasszal

emlékkiállítást rendezett a mester műveiből, a Szépművészet Múzeum pedig most ősszel mutatja be a mester grafikájának nevezetes darabjait. Ha a két kiállítás nem is adott teljes képet Zichy művészetéről, de ennek karakterét elég jól kifejezte. Igen nehéz, mondhatni áthidalhatatlan akadályok gátolják, hogy Zichy művészetének legjelentékenyebb darabjait összegyűjtsék. A mester életének legjavát tudva levően Szentpétervárott töltötte és itt, valamint Párizsban, sőt Angliában maradt műveinek igen nagy tömege. Viszont annak folytán, hogy Zichy munkássága igen nagy részben illusztrációk készítésére szorítkozott, az idegenben készült grafikai művei is könnyebben hozzáférhetők számunkra.

Valóban, aki a két kiállítást látta, megállapíthatta, hogy Zichy főképpen a forma, a rajz mestere. A szín legtöbbször csak másodrendű kiegészítője művészetének. *Lándor Tivadar*, Zichynek kitűnő életrajzírója és művészetének kiváló értelmezője elsőnek ismerte föl Zichy oeuvrejének ezt a jellemvonását és ebből a szemszögből méltatta a Zichy-illusztrációknak jelességeit és fogyatkozásait. Helyesen állapította meg, hogy Zichy művészete két ellentétes pólus között ingadozik. Egyfelől Zichy erősen hangsúlyozta a gondolati tartalmat eszme-illusztrátor volt, másfelől meglepő érzéket áruolt el a dolgok látható realitása iránt. Az előbbi biztosítja munkáinak litterális érdekességét, az utóbbi pedig művészi kvalitásait. Mert bármennyire visszatérünk is most az impresszionizmus témát-kerülő művészetétől a lelkiek kifejezésének kultuszához, nem az elgondolt motívum önmagában, hanem annak egyéni ábrázolása, a valóságnak e célból való interpretálása, átalakítása az igazi művészi érték. Zichy Mihály gondolatoktól terhes, egymasmellé rakott motívumokkal teli, allegorikus illusztráció-kompozícióinak nem az eszméje bilincseli le a műértőt, hanem egy-egy alak kifejező, nagyszabású gesztusa, egy-egy részlet megkapó természetűsége. A *Rombolás géniusának* kitárt karjai — ha talán kissé teátrálisak is — vagy a szírtén álló Ádámnak elszánt kiállása (Ember tragédiája : Vége a komédiának) többet jelentenek nekünk, mint azok a vezércikknek nevezett gondolatok, melyek nem egy illusztrációját vagy önálló kompozícióját eredményezték.

Zichy művészete éppen illusztratív természete miatt hű tükre kora mentalitásának. Nem annyira a miként-tel, a fölfogás naturalizmusával, mint inkább gondolataival fejezte ki a XIX. század második felének lelki tartalmát. Milyen nagy út van a Waldmüller édeskés, polgáris szentimentalizmusát visszatükröző műveitől a késői kompozíciók hierarkiát és cézárizmust ostromló kompozícióihoz. De számunkra jelentékenyebb az útnak tisztán művészeti oldala. Bizonyára Zichy párizsi tartózkodásának köszönhető rajzbeli előadásának

finomodása. A XVIII. századi *Boucher* éppúgy hatással volt reája, mint a XIX. századi francia mesterek, így többek közt *Moreau* és *Millet*. Egyes rajzai, melyek allegorikus kompozíciói mellett mint finom elképzelések, vagy intím vallomások hatnak, elképzelhetetlenek e művészek befolyása nélkül. Ekkor fejlődik ki vonalainak vibráló érzékenysége, mely különösen aktrajzaiban érvényesül oly megkapó elevenséggel. Mestere a női test ceruzával, tollal való mintázásának. Itt éli ki magát a legkvalitásosabban. Nagy vásznai már kevésbé közvetlenek. Hiába keres szokatlan világítási effektusokat, megérzik rajtuk, hogy Zichy grafikus tehetség volt és a színek csak másodlagos kiegészítői kompozícióinak. Túl tudatos, túl intellektuális volt Zichy talentuma ahhoz, hogy a színeknek önmagukért való világa őt egyedül érdekelje. Még grafikájában is akkor a legkiválóbb, ha nem eszméket akar kifejezni, hanem egyszerű természetbenyomásait mondja el. Az ilyen kis rajzokban Zichy szinte a legnagyobb kortársaival versenyezik.

*

A Nemzeti Szalonban és az Ernst-Múzeumban rendezett kiállítások közül csak néhai *Paczka* Ferenc hagyatékának és neje, *Paczka-Wágner* Kornélia gyűjteményének kiállítását, valamint a fiatal *Aba-Novák* Vilmos műveinek bemutatását kell felemlítenünk. Míg az előbbi — különösen a *Paczka*-hagyaték — nem elégíthette ki a várankozást, mert *Paczka*-nak többnyire csak kései, gyengébb kvalitású műveit mutatta be, — *Wágner* Kornélia gyűjteménye már változatosabb, értékesebb volt — addig *Aba-Novák* Vilmos alkotásai az Ernst-Múzeumban valóban meglepték a műértőket.

A fiatal művész az újabb festőnemzedéknek kétségtelenül egyik legizmosabb tehetsége. Eleinte *Szőnyi* István nyomdokán haladt, ennek stílusát utánozta modorosabban, vaskosabban, most azonban, úgylátszik, megtalálta önmagát. A fény lett *Aba-Novák* kedvenc festői témája, de nem az impresszionizmus zsongó, levegős napsütését, hanem a látományszerű színfölvillanások kápráztató fénykévéit festi. Már az egyházművészeti kiállításon is láthattunk tőle egy ilyen fel fogású Assisi Szent Ferenckompozíciótervet, most pedig *A fény* című nagy vásznan teljes bátorsággal tárt elibénk egy égő, kápráztató víziót. A szigorú kritika ugyan találhat a képen egyenetlenségeket, megoldatlanságokat, de ugyanakkor el kell ismernie az egésznek zseniális, egyénien festői fogantatását. A külföld is megállapította már *Aba-Novák* grafikáinak egyéni erejét, most pedig mint festő lép legérdekesebb művészeink közé.

Ybl Ervin.

SZEMLE.

A mai belga irodalom áttekintése.

A francianyelvű belga irodalom főjellegét legnagyobbbrészt íróink anyagi helyzete határozza meg. Egyenlőtlen harcban állnak francia író társaikkal, akiknek művei — a párizsi kiadók hatalmas megszervezettségének következtében — közönségünk pártfogását majdnem kizárólagosan élvezik. Így hazai könyveink csak nagyon korlátozott példányszámban jelennek meg, sokkal kisebbben, mintsem hogy íróink tolluk után megélhetnének. Mondhatni, hogy az újságírók kivételével nincs hivatásos író Belgiumban. E kedvezőtlen helyzetnek azonban vannak előnyei is. Arra kényszerítvén íróinkat, hogy maguk számára második kenyérhivatást keressenek, mentesíti őket a nagyközönség ízlésének való behódolástól és így egész irodalmi termelésünknek figyelemreméltó irodalmi szintet kölcsönöznek. A közepes olvasónak ez a megvetése és az az óhaj, hogy kizárólag egy magasműveltségű elite-csoport számára írjanak, néha túlzásokba csap és íróink közül egynéhányan — igen tehetségesek különben — oly egyéni nyelven írnak, hogy az olvasók nagy tömegét végleg visszariasztották. A kalandregényt, vagy még egyszerűbben a cselekvényregényt, mely képes lenne a legkülönbözőbb olvasókat érdekességével lebilincselni, a mi irodalmunk nem ismeri. Mondhatjuk, hogy mindaz, ami nálunk egy félévszázad óta megjelent. — regény, vers, színdarab, — a líraiság jegyében született meg, oly líraiságában, mely egyáltalán nem népszerű, hanem egy teljesen érdektelen művészi törekvés terméke.

Az első fontos mű, mely Belgiumban napvilágot látott, mióta hazánk visszanyerte függetlenségét, egy ritnikus prózában írt eposz : *Tyl Ulenspiegel legendája*, Charles de Coster-től. (1868). Egy legendás alak kalandjait mondja el a XVI. századi spanyol uralom idejéből, akiből a szerző nemzeti hőst alakít. Ebben a monumentális műben látjuk mai irodalmunk kezdetét ; feltűnteti már annak összes lényeges vonásait, különösen rendkívül plasztikus és vizuális líraiságát, amit — úgy látszik — költőink a nagy flamand festőktől kölcsönöztek.

1880-ban az irodalmi mozgalom addig ismeretlen élénkséget

nyert egy folyóiratnak, *La Jeune Belgique*nek hatása alatt, melynek címe ezen nemzedéknek összes íróit egybefoglalta. A költő Max Waller szerkesztésében — kit korai halála megakadályozott tehetsége teljes kifejtésében — ez a folyóirat megtelítette tartalommal az ország intellektuális atmoszféráját, meghonosította azokat az éltető áramlatokat, melyek megújították a kor francia irodalmát és az új írók köré egy kis lelkes és megértő olvasótábort gyűjtött. Rendkívül termékeny korszak volt ez, mely több elsőrendű művet termelt.

Majdnem minden regény, mely 1880 és 1900 között jelent meg, bizonyos mértékben a naturalista esztétika hatása alatt állt. Mégis alapjában lírai alkotások — epikus szellemtől áthatva — ami eltávolítja őket az akkori francia regényíróktól. Legnagyobbbrészüik egy meghatározott terület monografiája, rendkívül kiművelt nyelven. Különösen áll ez Camille Lemonnier-re, akinek legjobb művei a természet pantheisztikus dicsőítései, valóságos gyűjteményei prózai költeményeknek, melyekben a tiszta pszichológiát teljesen feláldozza a szín és a szó líraiságának.

Kevésbbé bőbeszédűen szónoki, de annál erősebb regényíró Georges Eekhoud. Szintén falusi regényeket írt, de ő elsősorban a flamand parasztok vad szokásait festi. Kedvelt hősei az elcsúszott egzisztenciák, a törvényen kívül állók és a forradalmárok, a szerző rokonérzése látnivalóan ezeké a «tisztaszívűeké», a szabadság száműzött szerelmeseié. Ezen leírások keserű realizmusa éppen elkeseredett hangulata által komor költészetet teremt, melynek nagyságát azonban nem lehet tagadni.

Georges Virrés költészetének hasonló értékei vannak.

Ezek mellett a keserű és nyomotthangulatú könyvek mellett Eugène Demolder könyvei képviselik a vidám és tiszta irodalmat. A szerző egyenes örököse festőink vidámságának. Színes, érzéki és pittoreszk művészete mélyen egyéni és fajunk szellemének legsajátabb oldalát tárja fel.

Ugyanezen nemzedék költői adtak költői formát a flamand lélek egy másik hagyományos megnyilvánulásának: az élet misztikus átérzésének. Kifejezési formájuk szerint ezek a költők a szimbolista iskolához tartoznak. Ha egyesek közülük ebben az iskolában kimagasló szerepet játszottak, úgy azt elsősorban elevenen érzett faji eredetüknek köszönhetnék. Itt elsősorban arra a három nagy költőre gondolok, akiknek művészete, véleményem szerint, uralkodott ezen egész korszak költői termelésén: Emil Verhaeren, Max Elskamp és Charles van Lerberghe. Emil Verhaeren költészete ma egyetemesen ismert. Walt Whitmannel elsőnek énekelte meg a modern világ köl-

tészetét. Hatása rendkívüli volt: költészetében megtaláljuk azokat a költői témákat, melyeket a legjobb mai költők újra megénekeltek különféle formában. Sokkal kisebb nyelvművészettel, de nagyobb lelki elmélyüléssel fejezik ki Charles van Lerberghe és Max Elskamp vallásos életérzésüket. Az első derűs, majdnem pantéista miszticizmusnak hódol — nagy könnyűséggel — átlátszó költeményeiben a második gótikus költő, művészete archaikus stilizáció.

A lelki világ ezen költőihez kell számítanunk Fernand Séverint és Georges Rodenbachot, a *Bruges-la-Morte* énekesét.

Ezek a *La Jeune Belgique* nemzedékének legkiválóbb költői. Majdnem mindnyájan lírikusok (beleértve a regényírókat is) és egyetlen drámaírójuk, Maurice Maeterlinck a színjátéknak olyan fajtát alkotta meg, mely lényegében szintén lírai. Ezen «marionett-drámák» értéke nem a cselekvény kifejlesztésében áll, hanem egy misztikus és félelmetes atmoszféra megteremtésében.

* * *

Az írói nemzedékek nem követik egymást az akadémiai előléptetések szabályosságával. Átnyúlnak egymásba, és ha jól keresünk, mindig találunk két egymásra következő korszak között egy kis csoport rendszeren félreismert író, akik az összekötő kapcsot alkotják. Így Henri Maubel 1900 óta új lehetőségeket nyitott meg a regény számára, mely megakadt a vidéki leírásokban. Blanche Rousseauval ő volt az első, aki meghonosította irodalmunkban a pszichológiai módszert, megkísérelvén leírni az öntudatalatti reflexéletet. André Ruyters, aki a háború előtt egyik megalapítója volt a *Nouvelle Revue Française*-nek és Prosper-Henri Devos, aki meghalt a háborúban, néhány probléma-regényt írtak, melyek szintén szemben állnak elődjeiknek műveivel.

Jelezzük még újtó törekvéseik miatt L. Dumont-Wilden, Charles Bernard és Edmond de Bruyn kritikai esszéit.

* * *

A fegyverszünet óta a belga regény tovább folytatta fejlődését a pszichológiai regény felé. A háborúelőtti korszak óta vallon íróink minden szóbeli lírai lehetőséget kihasználtak, hogy nagy aprólékos-sággal rajzolják a kisemberek mindennapi tragédiáit. Hubert Krains pesszimista költészete hasonlít helyenkint Maupassant realizmusához, de olyan mély szomorúság uralkodik benne, mely már majdnem északi. Edmond Glesener szintén írt egy nagyon tiszta analitikus regényt (*Le Coeur de François Remy*), mely hasonló jellegű, bár kevésbé keserű.

A flamand André Baillon költészete egyike a háború utáni nagy megnyilatkozásoknak. Egészen sajátos, egyéni nyelvet alakított ki apró mondatokból, élénk és határozott, szemléletes és ironikus vonásokból, melyek néha Jules Renardra emlékeztetnek. Az erkölcsi kényszerűségeket leplezi le, melyek elnyomják az egyéniséget. Alapjában Baillon is forradalmár, mint Ekhou, de összehasonlításuk mutatja meg legvilágosabban a belga regény fejlődési irányát 1880 óta. Míg Georges Ekhou a társadalmi igazságtalanságokat és bajokat festette, addig André Baillon az emberi lélek belső szenvedéseivel foglalkozik.

Jean Tousseul bizonyos mértékben szintén Georges Ekhou hatása alatt áll. Hősei a forradalmárok, a magányosok és a csavargók, ezeknek balsorsát mutatja be.

Franz Hellens mai irodalmunk legjelentékenyebb műveivel ajándékozott meg minket. Európai szellemű, kinek költészete az új nemzedékek sokféle gondjait tükrözteti. Művészete sajátos keveréke a realizmusnak és a képzeletnek. *Realités fantastiques*, ez a címe egy novellagyűjteményének, a neoromantizmus értékes terméke. Freud elmélete tagadhatatlan nyomokat hagyott egyes regényeiben, különösen *Le Naïf*-ban, ahol Hellens a gyermekkor legzavarosabb és legkevésbé ismert jelenségeit kísérli meg megvilágítani. Nem mint tudós, hanem mint költő teszi ezt és szuggesztív erővel nyomott atmoszférát tud teremteni, ami kétségtelenül hagyományszerű öröksége a flamand szellemnek.

A legifjabb nemzedék írói erősen francia író társaik, különösen Marcel Proustnak hatása alatt állanak.

Elsőnek említjük Léon Chenoyt, aki két probléma-regényt írt, melyeknek hősei az ész és szív fájdalmas összeütközésének áldozatai. Ugyanakkor Herman Closson megjelentette *Le Cavalier seul* című regényét, egy hosszú belső monológot, melyben a lelkiismereti meg hasonlást a végső határokig kíséri.

Lehetetlen ezt a már amúgy is hosszú felsorolást tovább folytatnom, és remélem, hogy a kényszerült mellőzésekben senki sem fog részemről többi tehetséges írónk nagy számával szemben közömbösséget látni. Mégis szeretném még kiemelni a fiatal, 24 éves Georges Thialet figyelemkeltő megindulását, akinek első regénye (*La Poule aux Oeufs d'Or*) irodalmunkban eddig ismeretlen frissességet, invencióz készséget, a képeknek valóban bámulatos gazdagságát szövegezteti meg.

Drámai irodalmunk — akárcsak Franciaországban — hanyatlást mutat. Mæterlinck óta csak éppen egy igazi tehetség jelentkezett

Igaz, hogy elsőrendű. Ez Fernand Crommelynek, kinek *Cuco Magnifique* című drámája mindenképpen figyelemreméltó alkotás, színszerű és lírai egyaránt.

Noha lírai költészetünk közvetlenül a békekötés után nagy bőségben lendült fel, most az is hanyatlóban van. A francia befolyás itt is döntő volt, különösen Max Jacobé, Cendrarsé és Jean Cocteaué. Henri van de Putte és P. G. van Hecke tudták magukat legjobban e hatás alól kivonni. Mindketten jelentős expresszionista műveket alkottak, melyekben a tarka dísz és a jelenlegi világ dinamikája szembe van állítva az ember örök érzéseivel. Odilon Jean Périér kétségtelenül legtisztább költője ennek a nemzedéknek: művészetének tökéletessége közvetlen költői hatást tesz ránk. Említenünk kell még a vallásos lelkületű Paul Fierenst, akinek versei meghatnak azon hit által, melyet kifejeznek, és Paul Neuhuyst, aki sokkal nyugtalanabb, sokkal változatosabb, friss ritmusokkal fejez ki Laforgue módjában csalódott iróniát.

* * *

Irodalmunk, mely elég szűk közre szorúl, így lassan egyetemessé vált, kockáztatván alapvető eredetiségét. A jelenben megkísérlik többen síkraszállni a francia befolyás hegemoniája ellen és befejezésül szükségesnek tartom megemlíteni André de Ridder figyelemreméltó tanulmányát (*Le Genie du Nord*), melyben a szerző kifejtván országunk különleges helyzetét két faj határán, meghatározza íróink sajátos misszióját: egyenlő mértékben magukba olvasztani a germán és a latin kultúra legfőbb értékeit. Ezeknek szintézise lesz egyéniségük legmélyebb és leghívebb kifejezése.

Georges Marlier.

IRODALOM.

Berzeviczy Albert új könyve.

Berzeviczy Albert : *Az abszolútizmus kora Magyarországon. 1848—1865.*
Második kötet. Budapest, Franklin-Társulat kiadása.

A nagy munkának ez a kötete az 1853-ik éven kezdődik és 1859 őszével végződik. A szerzőnek az volt a célja, hogy «a mult század ötvenes éveinek oly teljes képét nyujtsa, aminővel eddig történelmünknek talán egyetlen évtizede sem bírt». Dícséretére mondhatjuk, hogy ezt a célját el is érte. Kiváló sajtóságot tettek lehetővé a szép eredményt. Berzeviczy egyaránt érdeklődik a szellemi és a politikai élet legkülönbözőbb ágai iránt, ez a sokoldalúsága, ítéletének higgadsága, előadásának méltósága és világossága segítségére voltak abban, hogy az ötvenes évek gazdasági, társadalmi, belpolitikai, külpolitikai, irodalmi és művészeti életét változatosságában vonzó rajzzá foglalja össze. Érdekesen kezdődik a kötet a Libényi merénylet elbeszélésével. A merénylet kapcsán különböző események és jellemrajzok sorakoznak előttünk s így végződik az első fejezet : «Szóval meglehetősen kétségtelennek tekinthetjük, hogy a bécsi merénylettől kezdtek szövődni a szálak, melyek az 1855-iki concordatumhoz vezettek ; s hogy Ferenc József a gondviselésnek élete megmentéséért tartozó háláját is akarta leróni, midőn elődei, különösen József császár elveinek teljes föladásával egyébként féltőn őrzött uralkodói jogainak lényeges részéről a pápai hatalom javára lemondott.»

Ez a gondolat hatásosan rekeszti be az első fejezetet és magában véve is komoly figyelmet érdemel. Az ilyen nem mindenki előtt fel táruló lélektani okok kikutatásában szerencsés keze van szerzőnknek. Így például amikor Erzsébet királyné ismeretes kedvteléseit kimagyarazza apjának szokásaiból és hajlamaiból. Miksa József főherceg költeményeket írt, szeretett utazni, a köznéppel szívesen érintkezett és sokra vitte a lovaglás művészetében.

Sokat köszönhet szerzőnk annak, hogy az osztrák-magyar monarchia bukása után az újabb történet levéltári anyaga is hozzáférhetővé vált a kutatóknak. Ily módon a szerző egyebek közt elmondhatta, hogy mi történt az 1853 október 9-iki miniszteri értekezleten, ahol a hadsereg létszámának leszállítását elhatározták. Leszállítása

a létszámnak a krími háború küszöbén! Vajjon miképp volt ez lehetséges? A magyarázat igen egyszerű. Gróf Buol, a mindenható külügyminiszter kijelentette, hogy az ő hite szerint Franciaország és Anglia nem kívánnak háborút, a télen majd lecsillapodnak a kedélyek s az európai diplomácia fog találni oly formulát az orosz-török ellentétek kiegyenlítésére, mely egyiknek a hűségát se sértse. Ezért külpolitikai szempontból megengedhetőnek mondotta a létszám leszállítását. Ez igen értékes adat. Buol politikája a krími háború előtt és alatt szövevényes volt. Nem könnyű megérteni motívumait. De Berzeviczy közleményéből világos, hogy Buolt az optimizmus elvakította. Igen leleményes, értelmes diplomata volt, de mivel a helyzet lényegét nem látta, el kellett tévednie azon a nagyon akadályos úton, amelyre a krími háború Ausztriát sodorta.

Magyarország belső történetére is világot vetnek Berzeviczy új adatai. Minő érdekes az, hogy az akadémia alapszabályai megerősítésének kérdésében Bach miniszter ellenkezett Albrecht és Kempen felfogásával. Bach kifejtette hogy az Akadémia magánintézmény, mely saját vagyonából tartja fenn magát, azért nem lehet úgyszólván állami kezelésbe venni és célját, mely eredetileg is, az akkori uralkodó hozzájárulásával, a magyar nyelv és tudomány művelése volt, nem lehet parancsszóval megváltoztatni. Bach még azt sem akarta az alapszabályokban kimondatni, hogy az Akadémia a tudományt nemcsak magyarul, hanem a többi hazai nyelveken is művelni tartozik. Meglepő jóindulat! Úgy látszik, hogy Bach lelkében ekkor a jogász lelkiismerete legyőzte a germanizátor szenvedélyét.

A könyvnek az a fejezete, mely a politikai eseményeket az 1854-iki olasz háború előzményeitől Rechberg és Hübner meghívásáig beszéli el, élénk és tanulságos. Ebben az évben az abszolutizmust a külpolitikai kudarc töri meg, a történetíró a belső válságok rajzát hatásosan kapcsolhatta össze az olaszországi háború érdekes elbeszélésével. Az elbeszélést Bach rendszerének beható, szigorában és méltányosságában egyaránt igazságos bírálata fejezi be. Fáradtságos munkának eredménye a IX. rész, mely az emigráció történetét beszéli el 1853—1859-ig. Az *Újabbkori Történeti Források* nemsokára megjelenendő kötetei Berzeviczy elbeszélését újabb adatokkal fogják kiegészíteni, de azért az el nem évül. Az olvasó figyelmét leköti ez az összefoglalás. A gazdasági és társadalmi élet gazdag és színes rajza fejezi be a nagyérdekű kötetet. Reméljük, hogy a harmadik kötetrel, mely a centralizáló abszolutizmus végleges kimúlását fogja tárgyalni, szerzőnk méltóan fogja befejezhetni munkáját.

Angol regény Erdélyről.

Lee Holt: *Pelham's Adventures*. Ward, Lock and Co. London. London. 1927. (316. oldal.)

Batzi grófnak két lánya volt. Az idősebbiket Zágony Dénes gróf vette el. Mint szenvedélyes kártyás, egy éjjel Riminescu Caesarrel játszott s ez csaknem egész birtokát elnyerte. A birtokából kiforgatott erdélyi főúr esete nagy feltűnést keltett egész Erdélyben, főleg azért, mert Riminescu — egy oláh parasztnak és egy cigányasszonynak a fia — két hónap mulva oltárhoz vezette Batzi gróf gyönyörű ifjabbik lányát és így sógorságba került a Zágony grófokkal. A szépséges Batzi lány bánatában hamar elhervadt és meghalt. Riminescu gyermek nélkül özvegygé lett. Mikor sógornője, özvegy Zágony Dénesné meghalt és árván hagyta a 12 éves Ilonát, más rokon híján Riminescu — a nagybácsi — vette gondjaiba, nem minden számítás nélkül. A kalandor szerepet akart játszani a magyar családok házassági ügyeiben és — vagyonkezelésében. Ilonát egy bécsi zárdába adta nevelésbe. Tizennyolc éves koráig kellett volna ott maradnia, de most hirtelen érte ment s vitte magával — Erdélybe. Abban a kávéházban, amelybe oszonnázni tértek, az egyik szomszédos asztalnál az angol misszió egyik tisztje, Jerry Stanton és barátja, John Pelham ültek. Stanton ismerte Riminescut és bemutatta neki barátját. Pelham úgyis Budapestre készült, de meg bele is szeretett Ilonába együtt utazik hát vele.

Budapesten Riminescunak fényesen berendezett palotája van, melyben estélyt adott. Ezen az estélyen a budapesti arisztokraták közül sokan voltak jelen, még József főherceg is. Pelham is hivatalos volt az estélyre. A várban vett lakást. Mikor egyik sétájáról a szállodába tért vissza, hogy az estélyre átöltözzék, különös illatot érzett a szobájában és észrevette, hogy az angol lakattal lezárt bőröndje nyitva van: valaki átkutatta, de pénzből nem vitt el semmit, a ruhái is hiánytalanul megvoltak, csak az útlevelén látszott, hogy valaki kíváncsiskodott.

Az estélyen Ilona magyar népdalokat énekelt, ami Pelham szerelmét hatalmas lángra lobbantotta. A felszolgálók között volt Riminescu inasa is. Mikor ez Pelham mellett elment, az ugyanazt az illatot érezte, mint a szállóbeli szobában: csekkkönyvére és útlevelére tehát Riminescu embere volt kíváncsi! — Csodálatos, hogy ez az ember a magyar arisztokráciát a szalonjába tudta gyűjteni! Ezek vagy féltek tőle, vagy útálták, de az erdélyi magyarok miatt külszínre ismeretséget tartottak fenn vele.

«Erdélyinek mondja magát, mert tudja, hogy ez jobban hangzik, mint a román név» — világosította fel őt Melinsky grófnő. Egy másik grófnő pedig oly elragadtatással beszél neki Erdélyről, hogy Pelham elhatározza magát az erdélyi útra. «Erdély Magyarország szíve és a legjobb része» — mondta Tarsa grófné. Pelham apja ismerte Barthory grófot, akinek Radnót mellett van birtoka : ide fog menni Pelham.

Az estélyen Ilona magyar nótákat énekelt s ezek között a «kék-nefelejts» tetszett neki legjobban, de szomorúnak találta.

«Őn szomorúnak találja a mi énekeinket — mondta Ilona. — De hogyne volnának azok szomorúak, mikor országunk az ellenség kezén van?»

E szavakra Riminescu eltorzult arccal mered Ilonára, aki össze-rezzen, elsápad s hamarosan távozik. Pelham előtt tiszta a helyzet : a szépséges magyar lány a brutális oláh nagybácsi hatalmában. Egy-gyel több ok arra, hogy feleségül vegye.

Angol egyenességgel kijelenti Riminescunak, hogy feleségül akarja venni Ilonát. Riminescu elemében van. Kijelenti, hogy Erdély-ben a házasság nem a két szerelmes magánügye, hanem a család és az ország ügye is. Ő mint gyám, csak olyan házasságba egyezik bele, amely az országra is haszonnal jár. Most úgyis egy nagy propaganda indult meg, amihez pénz kell. Ha Pelham hajlandó a propagandát támogatni, neki nincs ellenvetése, bár ő már gondoskodott Ilona férjéről, aki négy hét múlva el is fogja őt venni s ez az ember egy Valesi nevű oláh. Ilonát meglepi ez a nem várt hír s tiltakozik, hogy olyanhoz kényszerítsék, akit nem is ismer.

Pelham és Ilona elhatározzák, hogy egymáséi lesznek. Meg-beszélik a szöktetés részleteit. A szöktetés nem sikerül, mert Rimi-nescu fizetett kémei mindenről értesültek és Riminescu hirtelen Erdélybe utazott Ilonával.

Pelham utánuk megy. És itt kezdődik az izgalmas párviadal az úriember Pelham és az alattomos Riminescu között. Pelham Barthory grófnál tudja meg, hogy Riminescu az erdélyi sziguranca főnöke. Levelet nem írhat és nem kaphat a nélkül, hogy a posta fel ne nyitná ; ha a vonatra szállt, megfigyelték, hová, kihez utazik. Hogy elkerülje ezt az ellenőrzést, autót vásárolt. Soffőrt azonban nem kapott. Végre talált egyet, aki éppen most jött Pestről s a leg-jobb ajánlatok voltak írva munkakönyvébe. Felfogadta, mert magyar-oroszlági volt. Most már ellenőrzés nélkül járta a környéket. Egy napon táviratot kapott Ziki gróftól, melyben vadászatra hívja. Szenvedélyes vadász lévén, el is indult a grófhoz. Késő őszi nap volt. Hidegre fordult az idő : a hó is esni kezdett. Megérkeznek a kastélyba : Ziki gróf nincs otthon, Svájcban van. Hogy hívhatta meg hát vadá-

szatra? Pelham gyanakodni kezdett. Kiadta a parancsot az azonnali visszatérésre, de a soffőr jelentette, hogy a gyújtó mágnes elromlott, meg kell javítani. Beesteledett. Ott kellett meghálniok. Pelham nem feküdt le, mert tudta, hogy valami történni fog. Úgyis volt: négy oláh a soffőr vezetésével meg akarta gyilkolni őt, de ez elmenekült az autójával. — Kolozsvárra visszaérkezve Barthory gróf levele várta őt, melyben óva inti őt Riminescu embereitől. Együttal egy székelylegényt, Miklóst küldi melléje, akiben feltétlenül megbízhatik. Ettől tudja meg, hogy Riminescu nincs Valkó-n s így Ilona egyedül van otthon. Pelham elindul Ilona kiszabadítására. Nem vonaton fog átmenni a határon, hanem kocsival, mert tudta, hogy a vonaton a sziguranca emberei figyelik. Útlevelet ellátta magyar vizummal s a szállodában bejelentette, hogy vissza megy Budapestre. Miklós segítségével lejutott Valkóra, találkozott Ilonával, de az indulás előtt egy félórával elfogják őt. Egy hatalmas ütéstől elveszti eszméletét. Mikor magához tér, börtönben találja magát. Útlevele, pénze, iratai mind hiányoztak. Vallatni kezdik — oláh módon. Az oláh király elleni összeesküvéssel vádolják Riminescu emberei. Ártatlanságára és angol állampolgárságára hivatkozik, de nem hiszik neki, hisz útlevele sincs! Huszonöt botra ítélik, mert nem akar vallani. Minden percben egyet ütnek rá. A tizenhatodiknál a bőre a hátán felreped, vérheborul, ő maga pedig eszméletlenül terül el. Mikor magához tér, megint egy cellában van.

Nemsokára egy másik börtönbe vitték további «hathatós vallatásra». Egyszer csak megállt a vonat, mert egy juhót elgázolt. Amíg a mozdonyvezető és a pásztor civakodtak, a vonat végén — ahol az angolt szállították — megjelent Miklós, leütötte az egyik kísérő katonát s a másik segítségével — aki székelylegény volt — megszöktette az angolt. Hónapokig ápolta őt egy eldugott pásztorkunyhóban. Hosszú gyaloglás után végre megérkeztek Miklós szülőfalujába. Itt néhány napig pihent, hogy egészségét visszanyerje. Nappal nem mutatkozhatott, mert a sziguranca kémei felfedezték volna. Karácsony este azonban mégis elment az iskolában rendezett pásztortjátékra és betlehemesdire, mely alkalommal a környék mágnessai ruhával, cipővel, édességgel ajándékozták meg a szegényeket. A gyertyafényben tündöklő karácsonyfa alatt észreveszik egymást Ilona és Pelham. Riminescunak ugyanis itt is voltak birtokai. Tudta a ravasz oláh, hogy Pelham megmenekült a második börtön elől és erősen tartott attól, hogy Ilonát mégis el fogja szöktetni, azért hát ide, Brassó mellé, vitte őt. De íme újra találkoztak a béke ünnepén a karácsonyfa alatt. Másnap megérkezik Barthory gróf, akit Miklós értesített és elhozta Pelham új útlevelet. Ilona és Pelham harmadnapra — nagy titokban —

megesküdtek egy protestáns templomban és már úton vannak a fogarasi állomás felé, mikor Riminescu mögöttük terem autójával. Izgalmas hajsza indul meg. A fogarasi állomás előtt már-már utoléri őket és lődözni kezd rájuk. Pelham visszalő és szétlővi az üldöző autó lámpáit. Ez a sötétségben mégis utánuk veti magát, de csak akkor ért az állomásra, mikor az üldözött pár a keleti expresszen már elhagyta az állomást. De még itt sem voltak biztonságban, Riminescu kémjei ott ültek a hálókocsi folyosóin. Pelham néhány ezer lei-jel megvesztegette a sziguranca embereit, ezek a legközelebbi álmáson leszálltak. Az útlelvizsgálók szintén szemet hűnytak és a magyar határon a felkelő nap sugarai két boldog ember arcát világították meg.

Ilona szemében azonban könny csillogott. Pelham megkérdi: «Ilonám, miért e könny a szemedben?»

Ilona megfogta Pelham kezét és így szólt boldogan:

«A hazámat könnyezem. De tudom, hogy ez is megtalálja szabadságát, amint én is megtaláltam az enyémet.»

És itt vége a regénynek.

Aki a kezébe vette, nem tudja elolvasatlanul letenni. Érdekes, sőt izgalmas ez a regény. Leírás, leíró jellemzés, okoskodás sehol. A könyv tele van az angol úri ember, a magyar asszony, a székely nép nemes alakjaival; a ravasz, alattomos és aljas oláh állam-vezetővel, az oláh paraszt barbár kegyetlenségével. Csakhogy mindezt nem leírással adja, hanem a jellemző cselekvések festésével. Itt minden és mindenki mozog: valóságos mozi-regény. Éppen ezért idegfesztető. Jellemei a jó és rossz irányban is oly következetesek, hogy az események folytatását nem is sejtjük csupán, hanem szinte biztosra vesszük. A szerző ugyanis ott, ahol a hős eléri célját, azaz kihozta feleségét a sárkány barlangjából, megszakítja a mesét. Még a nem magyar olvasó is kíváncsian várja a folytatást, melyben az ártatlanul megkínzott hős megbünteti az elnyomó oláhot; amelyben az életét is kockára tevő székely elnyeri jutalmát és amiért Ilona még boldogságában is könnyet hullat: Erdély megkapja a maga szabadságát.

A szerző bizonyára ismeri a Magyarországról írt könyveket, hiszen merít is belőlük. De sokkal jobban és mélyebben tanulmányozta a magyar, a székely és az oláh lelket. Ahogyan a magyar népdalokat érti és felhasználja, ahogyan ismeri a székely mondákat (Nemere, a Hadak útja), közmondásokat, népszokásokat (a karácsonyi pásztorjáték), azt csak a népnek közvetlen ismeretéből meríthette. Nekünk, magyaroknak, nyereségünk ez a könyv és hálások lehetünk az angol szerzőnek ezért a valóban irredenta magyar regényért.

Gáspár Pál.

A MONTENEGRÓI KÉRDÉS.

A világháború régi hatalmas birodalmakat darabolt fel, más államok területét megnövelte vagy megcsónkította, új országokat teremtett, de csak egyetlen államot szüntetett meg és ez csodálatosképpen nem a legyőzött központi hatalmak között keresendő, hanem a győztes szövetséges és társult hatalmak sorában : ez az eltörült állam a kis Montenegró. E körülmény magában is érdekessé tenné a montenegrói kérdést, ha az a mód, ahogyan Szerbia Montenegróval elbánt, nem volna a legkeserűbb szatíra a népek önrendelkezési jogára, nem volna annyira jellemző arra a szellemre, mely azokat a férfiakat eltöltötte, akik a központi hatalmak összeomlása után mint a világ urai döntöttek milliók és milliók sorsáról. Érhette volna Montenegrót rosszabb sors, ha a helyett, hogy az első perctől fogva szövetségesünk volt, ellenünk harcolt volna? — kérdezte Gladstone lord 1920 március 11-én az angol parlamentben.

Győztes és legyőzött hatalmak immár nyolc éve küzdenek ezer hajjal nem annyira a világháború, mint a párizsi békék következtében. Nem csoda, hogy a kis Montenegró végzetén a közvélemény napirendre tért. Mindenkit elfoglal saját baja, kit érdekelne pár százezer ember rettenetes nyomora, embertelen elnyomása, még ha ez egy ezeréves dicsőséges multtal bíró nemzet haldoklását jelenti is? A rossz lelkiismeret el akarja hitetni, a dolgok felületes elintézéséért felelős kormányok szeretnék maguk is elhinni, hogy a montenegrói kérdés a délszláv egységgel megoldatott. Ami még hátra van, — mondják, — a montenegrói uralkodóház és az emigráció sorsa, az nem politikai, hanem humanitárius kérdés. A valóságban azonban nem hunyt ki a montenegrói kér-

dés parazsa és bármely percben ismét kicsaphat teljes lánggal feldúlva a Balkán békéjét, sőt veszedelmeztetve Európa nyugalma is.

Magyarországon eddig még senkisé is foglalkozott alaposabban a montenegrói kérdéssel. Pedig bennünket Jugoszlávia minden problémájának közelről kell érdekelnie. Talán nem végzünk felesleges munkát, ha a terjedelmes szakirodalom felhasználásával, de új szempontokkal és a magyar vonatkozások kiemelésével vizsgálat alá vesszük Montenegró tragédiáját.

I.

Mit is értünk montenegrói kérdésem? Azt a problémát, hogy van-e és volt-e montenegrói nemzet, van-e és volt-e montenegrói állam és állameszme, van-e és volt-e ezen nemzeti és állami öntudatnak jogosultsága és mindezek folytán van-e lehetősége Montenegró új nemzeti és állami életre való kelésének?

A nacionalizmus virágkorát éljük. A közvélemény hajlamos arra, hogy csak a nemzeti államok jogosultságát ismerje el. A nemzetiség egyetlen kritériumának rendesen a nyelvet tartják. Ezen az alapon sokan könnyen elintézik a montenegrói kérdést: a montenegróiak szerbül beszélnek. Szerbiával való egyesülésük tehát természetes.

Ha azonban egy kicsit szétnézünk a világ államai és nemzetei között, megállapíthatjuk, hogy a legnemzetibb állam sem öleli fel sehol az illető nemzeti nyelvet beszélő összes egyéneket és a legnemzetibb állam sincs idegen nyelveket anyanyelvüknek valló állampolgárok nélkül. Ha a nyelv volna az egyetlen állam- és nemzetalkotó tényező, akkor érthetetlen volna Svájc államisága, érthetetlen volna, miért belga a csak franciául beszélő brüsszeli, miért külön állam Dánia és Norvégia, miért külön nemzet az ír, holott a legtöbb ír csak angolul beszél, miért nem alkot egy államot Spanyol-Amerika, miért tesznek egy nemzetet a kanadai angolok és franciák, miért nem tesznek egy nemzetet az Egyesült Államok és Nagy-Britannia angoljai és miért tiltakoznék felháborodva

minden angol az ellen, ha az Egyesült Államok csak angolul beszélő négereit angoloknak akarnánk minősíteni?

Nem vonható kétségbe az, hogy a nyelv fontos, sokszor a legfontosabb nemzet- és államalkotó tényező, csak nem az egyedüli. A földrajz, a közgazdaság, az antropológia és etnográfia, a politikai és művelődéstörténelem és ezek közös eredményeként a nemzeti és állami öntudat a nemzeti és állami egyediségek kialakulásának gyakran époly hatékony tényezői, mint a nyelv. Ha tehát Szerbiában és Montenegróban teljesen egy nyelvet beszélnének is, ez magában véve még nem jelentené azt, hogy a szerbek és a montenegróiak egy nemzet.

A horvátok és szerbek nyelve lényegében azonos, de azért a horvátok és a szerbek sohasem alkottak egy nemzetet. Nyelvi egységüket megbontja az a körülmény, hogy a szerb és horvát nyelvnek két külön nyelvjárása lett irodalmi nyelvvé: a horvátoknál az úgynevezett ijekavština, a szerbeknél az ekavština. Más és más a két irodalom szelleme is és ez, valamint a két nemzet különböző jelleme és kultúrája, kifejezést talált a két irodalmi nyelv fejlődésében is. Külsőleg a latin- és a cyrill-írás rögzíti meg azt aényt, hogy a horvátok a római, a szerbek a bizánci kultúra részesei. Montenegróban, mint a szomszédos horvát Hercegovinában és Dalmáciában, az ijekavštinát, tehát a horvát irodalmi nyelvet beszélik és írják, de ez utóbbit cyrill-betűkkel teszik. Montenegrónak nyelvi szempontból is sui generis helyzete van a délszlávság körében. A törökkel való félélévezredes harc mintegy fellegvárba zárta a montenegróiakat. Ezáltal nyelvileg is elszigetelődtek. Nyelvük önállóan fejlődött és eredeti zamatot nyert. Montenegró állami és nemzeti különállása kifejezésre jut nyelvében is.¹

Kifejezésre jut ez irodalmában is. A montenegrói irodalom a szerb irodalom része, de ezen belül külön jellegű.

¹ A montenegrói federalista képviselők nem régen azt követelték a belgrádi közoktatásügyi minisztertől, hogy a montenegrói elemi és középiskolákban déli nyelvjáráson, — ez az ijekavština, — írt tankönyvek használtassanak (Hrvat. 1926 jan. 9.). Ez azt jelenti, hogy ne használtassanak szerb tankönyvek, hanem vagy eredeti montenegróiak, vagy — horvátok!

A montenegrói népköltészetet Popović Pál, a belgrádi egyetemen a szerb irodalomtörténet tanára, kézikönyvében a következőképen jellemzi: «A montenegrói énekekben több a történelem, mint a költészet... Rövidek és egyszerűek. Általában költői leírások, hosszú beszélgetések nélkül valók. Majdnem egészen hiányoznak a vilák és hollók mint motívumok, reálisan éneklük meg a montenegróiak harcait a törökökkel. Csak reális személyeket dicsőítenek és ha a legkisebb személyről beszélnek is, a cselekvény topográfiáját mindig pontosan és következetesen megtartják... Az asszonyok és a szerelem nem játszanak bennük semmiféle szerepet sem... Nincs bennük képzelet, amint nincs bennük humor sem: csak bizonyos józan réalizmus van leírásukban. Előadásuk egyszerű és tömör, nyelvük egyszerű és erőteljes, a legkevésbé sem szónoki... Rendesen apró csatákat írnak le...»¹ Így állapítja meg a legtekintélyesebb szerb irodalomtörténész, hogy a montenegrói népköltészet lényegesen különbözik a szerbtől.

A montenegrói műirodalom csak a XVIII. század derekán indult meg és csak a XIX. században adott nagyobb alkotásokat. Művelői a Petrović-Njegoš-házból és körükből kerültek ki. Így könnyen volt azzal vádolható, hogy az uralkodóház érdekeit szolgálta. Ez a vád azonban nagyon kevésbé állja meg a helyét, hiszen, ha azt nem tekintjük, hogy a montenegrói írók legszívesebben montenegrói tárgyakat dolgoznak fel, ami természetes, a montenegrói műköltészet szerveesebben és tudatosabban illeszkedik bele a szerb műköltészetbe, mint a montenegrói népköltészet a szerb népköltészetbe.

A montenegrói irodalom megalapítója Petrović-Njegoš Vazul püspök (1709—1766), aki 1754-ben adta ki Moszkvában Montenegróról írt memorandumát. Ez a munka nagytárasai és tévedései mellett is alapvető fontosságú alkotás. A püspök hazája eredetét a rigómezei csata után a hegyekbe menekült szerbektől vezeti le, mely hamis tétellel a Montenegróval foglalkozó íróknál máig találkozunk. Ez állítás kö-

¹ Popović Pavle: *Pregled srpske književnosti*. V. kiadás. Beograd, 1922.. XXII., 295. l. 8°. Az idézett rész 96—97. l.

vetkeztében ment feledésbe Montenegro régibb története és vált a Petrović-Njegošok politikájának főcéljává a szerbség egyesítése.¹

A montenegrói műköltészet megindításában oroszlan-része egy szarajevói származású szerb írónak, Milutinović Simának (1791—1847) volt. Milutinović 1827—1832 között Cetinijében tartózkodott, mint Petrović-Njegoš II. Péter püspökfejedeleme nevelője. Különösen két munkája montenegrói szempontból fontos: egy történeti műve, mely Petrović-Njegoš Vazul nyomain halad és egy drámai költeménye, mely Montenegro történetét mutatja be képekben a rigómezei csatától a Petrović-Njegoš-ház trónraléptéig.

Az ő nyomain indult, de mesterét sokszorosán felülmúlta Petrović-Njegoš II. Péter (1813—1851), akit a szerb irodalom legnagyobb költőjének tart. Első művei szorosan összefüggnek a montenegrói népköltészettel, melynek termékeit gyűjtötte is. Majd egy tízénekes époszt ír Montenegro török elleni küzdelmeiről (*Slobodijada*). Azután egy magasszárnyalású filozófiai verset az emberi lélek keletkezéséről (*Luča mikrokozma*). Utoljára két történeti drámát Montenegro történelméből (*Gorski vijenac*, *Lažni car Šćepan Mali*), melyek közül az első a legnevezetesebb alkotása. Ennek tárgya a poturicák kiirtása, az a sötét balkáni cselekedet, mely 1707 karácsonyán játszódott le Montenegróban, amikor Petrović-Njegoš I. Daniló püspökfejedeleme parancsára a muzulmán hitre tért — ezek a poturicák, — montenegróiakat felkoncolták. II. Péter a lehetőségig enyhíti és indokolja ezt a tényt, főleg őse felelősségét iparkodik gyöngíteni. Úgy állítja be a poturicák kiirtását, mint nagy nemzeti cselekedetet, mellyel a végveszedelemben forgó montenegrói szabadságot mentik meg és mellyel megindul a nemzeti regeneráció munkája. A drámai költemény hatalmas rajzát adja a montenegrói nemzet életének és Montenegrot mint a szabadság és tiszta erkölcs megszemélyesítőjét dicsőíti. Kétségtelenül ez a mű a szerb irodalom legjelentékenyebb alkotása.²

¹ Jó kiadása *Letopis Matice Srpske*, 68. k., 1—28. l.

² Gyenge magyar fordítása Gyiszálovics Veszeliintől: Petrović-Nyegos Péter *Hegyek koszorúja*. Újvidék, 1902., IV., 131. l., 8°.

I. Péter után a montenegrói dinasztia még két jelentékenyebb költőt adott. Az egyik Mirko herceg (1820—1867), aki korának ünnepelt népénekese volt, a másik Mirko herceg fia, I. Miklós montenegrói király (1841—1921), aki igen termékeny író volt. Néhány montenegrói tárgyú elbeszélő vers (*Hajdana*) és dráma (*Knjaz Arvarit*, *Kralj Vukašin*, *Balkanska carica*)¹ mellett mint lírikus tűnt ki. Különösen bájosak családi életét rajzoló versei. Hatásosak hazafias költeményei, köztük a montenegrói himnusz, az *Onam' Onamo* . . .² Miklós király költészete bármennyire is össze van nőve Montenegróval, határozottan nagyszerb jellegű, ami a legjobb cáfolata a vádnak, hogy a király dinasztikus okokból a szerb-ség ellensége lett volna.

II.

Montenegró ellenségei azzal is argumentálnak, hogy az ország gazdaságilag passzív, tehát nem alkalmas önálló állami életre. Önállósága a multban is csak látszat volt. Valójában mindig annak a hatalomnak volt eszköze, amely kitartotta : hol Velencéé, hol Ausztriáé, hol Oroszországé. Ma egy önálló Montenegró Olaszország eszközévé válnék, a balkáni olasz expanzió bázisa lenne. Mint ilyen, állandóan fenyegetné a Balkán békéjét, ami végelemzésben Montenegró lakosságának is hátrányára volna.

Ha egy állam területe gazdaságilag véglegesen passzív, rajta az önállóság megszüntetése nem segít. A központi kormánysszervek megszűnése ugyan jelenthet anyagi könnyebbséget, de az ország politikai és gazdasági öncélúságának eltűnése legalább ugyanannyira veti vissza az ország anyagi boldogulását. Annexió útján az ország és lakossága még fokozottabb mértékben válik az anektáló hatalom eszközévé, mint ha bizonyos támogatás fejében az ország egy idegen

¹ Gyenge magyar fordítása Grujits Ljubomirtól : *Balkán cárné* (helyesen : A Balkán császárnéja). Arad, 1909., 208. l., 8°.

² Ezt és más két versét magyarra fordította Szász István : *Szerb költőkből*. Olsó Könyvtár, 1554—1558. sz., 1910., 117—122. l.

hatalomra támaszkodnék, mely idegen hatalom legalább látszólag tiszteletben tartaná az ország államiságát.

Különben sem lehet azt mondani, hogy Montenegrót valaha is kitartották volna. Ezer esztendeig nem élhet egy ország idegenek kegyelméből. Montenegro sokszor kapott idegen segítséget, de ezért nem állami öncélúsága feláldozásával fizetett. A fentebbi elmélet szerint Montenegrónak a szerb annexió óta gondok nélkül kellene élnie és íme, soha annyi nyomor és akkora kivándorlás nem volt Montenegróban, mint azóta. Úgy látszik, a szerb kormányköröknek az is a céljuk, hogy ilymódon kivándorlásra kényszerítsék Montenegró lakosságát: ekkor valóban megszűnik a montenegrói kérdés.

Montenegro gazdaságilag nem volt annyira passzív, amint azt híresztelik, sőt a balkáni háború utáni Montenegro egyáltalában nem volt az. A régi Montenegro kopár, járhatatlan, sziklás hegyóriásai között nehezen tudta eltartani gyérszámú lakosságát, de mióta Miklós király megszerezte a Szkutari-tó mellett elterülő síkságot, a gazdasági fejlődés lehetőségei adva voltak, a balkáni háborúban hódított területek pedig egyenesen gazdag országgá tehatték volna a kis államot.

A bukaresti béke előtt Montenegro területe 9080 km² volt mintegy 190,000 lakossal. A bukaresti béke után mintegy 16,000 km²-re emelkedett a terület, 411,000 lakossal. A szerb megszállás után előbb körülbelül a bukaresti béke előtti területére szorították vissza Montenegrót (9658 km², 200,000 lakos), de azután a vidovdáni alkotmányon alapuló megyei beosztás visszacsatolta e területek egy részét és Dalmáciából is odaadta majdnem az egész Bocche di Cattarot. Zeta-megye, ahogyan ma hivatalosan Montenegrót hívják, 13,326 km² területű, 349,000 lakossal.

A szerb megszállás utáni Montenègró területének 1922-ben 71·8%-a volt improduktív, 19·8%-a erdő és 8·2%-a produktív. A produktív terület 82·8%-án gabonát, 13·5%-án zöldséget termeltek, 1·3%-a meg kert volt.¹ Ezek nem épen kedvező adatok, de például ugyanakkor Észak-Szerbia (a bal-

¹ Stanojević : *Narodna Enciklopedija*, I. k., 28. l. (1925).

káni háború előtti Szerbia) 42·8%-a, Dél-Szerbia (a balkáni háborúban szerzett részek) 57·8%-a volt improduktív. 1922-ben ugyancsak a szerb megszállás utáni területű Montenegrónak 82,000 szarvasmarhája, 10,000 lova, 5000 szamara és öszvére, 11,000 sertése, 234,000 birkája és 76,000 kecskéje volt. Ezek az adatok is nagy szegénységet árulnak el, de ha ezzel szembeállítjuk azt, hogy az 1919/22-iki állapotok szerint Jugoszlávia lakosságának csak $\frac{1}{60}$ -része esik Montenegróra és azt látjuk, hogy ugyanakkor egész Jugoszláviában 5.012,000 szarvasmarha, 1.069,000 ló, 102,000 szamár és öszvér, 3.373,000 sertés, 7.011,000 juh és 1.553,000 kecske volt, akkor ez a szegénység mindjárt nem látszik akkorának.¹ Hiszen csak a sertések-nél és lovaknál marad Montenegro erősen az országos átlag alatt, a szarvasmarháknál eléri; a többi állatnál meghaladja az országos átlagot. Pedig Montenegro állatállománya jobban elpusztult a háború folytán, mint Szerbiáé, hiszen itt 1918-ban befejeződött a háború, míg Montenegróban felkelések formájában tart tovább.

A balkáni háború előtti Montenegro évi átlagos gabona-termése 470,000 mázsa tengeri, 130,000 mázsa búza, 40,000 mázsa rozs és 60,000 mázsa árpa volt, ami fedezte a belső szükségletet.² 1912-ben 16,000 szarvasmarhát és 100,000 juhot és kecskét exportált. Évi átlagban termelt 158,000 kecske- és juhbőrt, amiből kivitt 121,000 darabot, míg 1000 darab marhabőrt termelt, de 3500 ilyen bőr behozatalára szorult. Ezenfelül termelt 60,000 kg vaját, 143,00 kg mézet és viaszt. Ez előbbi fedezte a belső szükségletet, az utóbbiból még ki is vitt 15.000 kg-t.³

¹ Obzor, 1926 nov. 11.

² A Montenegro külön államiségát támadó Radović Andrija szerint is csak évi 50,000 mázsa gabonabevitelre szorult a kis ország a balkáni háború előtt, utána pedig szerinte is gazdaggá vált. (*Le Monténégro*, Paris, 1918., 47. l., 8°, idevágó részek 13. és 16. l.)

³ L. ez adatokra nézve Randi: *La Jugoslavia*, Napoli, 1922, VIII, 582. l., 8° című műve 113., 165. l. továbbá Filipić: *La Jugoslavia economica*, Milano, 1922, 297. l. 8° c. műve 99., 113., 149—150., 153., 159., 167., 177. l. Kedvezőtlenebbek Gjonović J. adatai: *Najpreče ekonomske potrebe Crne Gore* (Nova Evropa, XV. k., 220—223. l.), de szerinte is fedezni tudta Montenegro szükségleteit.

Tehát még a balkáni háború előtti Montenegró sem mondható passzívnak. Ha ehhez hozzávesszük még azt, hogy e Montenegrónak is volt vasa, mangánja, naftája, szene és e területen fekszenek az újonnan felfedezett aluminium- és bauxit-telepek, hogy voltak gazdaságilag is értékesíthető vadállatai, édes- és sósvízi halai, tengeri fürdője, a Durmitor-hegyen tavai és más nyaralásra alkalmas vidékei, a Szkutari-tó síkján és a tengerparti részeken szőlője, olajfái, dohányja és más délszaki növényei, és habár kezdetleges állapotban lévő, de fejlődésképes ipara is,¹ akkor nyugodtan állíthatjuk azt, hogy Montenegró még a régi határok között is életképes állam volt. Ez az ország sohasem tudott volna a gazdasági kultúra élén haladni, de spártai erkölcsökhöz szokott lakosságát tisztességesen eltartotta. Montenegró a világháború előtt militarista expanzióra törő állam volt, mely aránytalanul nagy hadsereget tartott. Ez meghaladta az ország anyagi erejét. Ma senkisé is gondol ilyen állam életre keltésére. Egy békés Új-Montenegró gazdasági felvirágzása biztosítva van.

Montenegró legnagyobb gazdasági baja a multban tökeszegénysége volt. Idegen tőke segítségére ma is feltétlenül szüksége van. E tekintetben a régi Montenegró 1906-ban már megtette az első lépést, mikor a velencei *Società commerciale d'Oriente*-vel kötött szerződést. Ez a társaság kiépítette az antivári kikötőt, megépítette Montenegró első vasútját, a 42 kilométer hosszú Antivari—Virpazar-vonalat és tett sok egyebet a termelés emeléséért.² A balkáni és a világháború lehetetlenné tette e társaság működését, Belgrád meg nyolcéves uralma óta nemcsak hogy semmit sem tett az ország érdekében, hanem még barbár módon rombolt mindent, amihez hozzáfért.

A balkáni háború montenegrói arányokhoz mérten óriási

¹ L. ezekre nézve Randi id. műve 167. l., Filipić id. műve 214., 218., 225., 232. l., Stanojević id. műve I. k. 604. l., továbbá az Obzor 1925. nov. 29-iki és 1926 jún. 7-iki számait.

² L. Filipić id. műve 37—42. l. 1914-ben belga és francia társulatok is alakultak Montenegró természeti kincseinek kitermelésére, de ezek a háború kitörése miatt meg sem kezdhették munkásságukat. (*Földr. Közl.*, 1914. évf., 353. l.)

erdőségekkel, kövér, televény földekkel. forgalmas városokkal tette gazdagabbá az országot. Az osztrák császárság szét-esésével a Bocche di Cattaronak Montenegró az egyetlen várományosa. Cattaróval Montenegró egy páratlan kikötő és a tengeri fürdők egész sorozatának birtokosává válnék. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a balkáni háború utáni Montenegró a Bocche di Cattaróval egyesülve, egyenesen gazdag ország volna, mely nemcsak félmillió embert tudna eltartani, mint ma, hanem kellő befektetés mellett akár ötször annyit is.

III.

Ha Jugoszlávia térképét magunk elé terítjük, első pillanatra megállapíthatjuk, hogy az ország hegy- és vízrajzilag három területre oszlik. Legnagyobb része a Duna folyamrendszeréhez és ezzel a Fekete-tengerhez tartozik, Macedónia a Vardar-völgyéhez és ezzel az Égei-tengerhez, míg a horvát tengerpart, Dalmácia, Hercegovina és Montenegró számos kis folyójukkal az Adriai-tengerhez tartoznak.

Az első szerb állam Rascia (Raška, Rácország) körülbelül határos volt Montenegró ösével Diocleával (Duklja). A határt közöttük a Dinári-Alpok vízválasztója jelezte. Tehát Szerbia és Montenegró keletkezése óta az volt a helyzet, hogy az előbbi a Pontushoz, az utóbbi az Adriához tartozik. Ennek megfelelőleg Szerbia állandóan észak felé, a Duna völgyében nyomul előre. Sőt Čarnojević III. Arzén ipeki pátriárka Magyarországba való menekülésével a szerbség elveszti őshazáját. Montenegró ellenben délre az Adriához, illetőleg keletre és nyugatra más adriai területek felé törekszik.

A földrajz sem egyetlen és abszolút tényezője a nemzet- és államalakulásnak. Mind Szerbia, mind Montenegró történetében akadnak mozzanatok, melyek ellenkeznek földrajzi helyzetükkel. Ezek azonban szórványos jelenségek. Szerbia két ízben tudta hatalmát kiterjeszteni Montenegróra: a Nemanjak alatt és a világháború után. Az első esetben, engedelmeskedve a földrajzi helyzetnek, meghagyta Montenegró külön kormányzatát, jelenleg a teljes centralizáció mellett annyiban deferált a földrajznak, hogy a volt montenegrói területekből

és a szintén adriai Boccheből egy megyét csinált. Montenegró különösen a balkáni háború hódításaival lépte túl természetes határát észak felé, de ez egyrészt arra vezethető vissza, hogy a természetes terjeszkedés útját a londoni reunió elvágta, másrészt meg ez a terjeszkedés a Drina-völgyébe és Metohiába irányuló állandó montenegrói kivándorlás útján, ha nem is földrajzilag, de néprajzilag elő volt készítve.¹

A földrajz hatásának intenzitása egy nemzetre egyebek közt attól is függ, mennyire áll közel a nemzet a primitív természeti állapotokhoz. A földrajz a Balkánon sokkal hatékonyabb tényező, mint Nyugaton. Hatása alól a kultúra emelkedésével egyre jobban kiszabadítják magukat a nemzetek, de egyrészt bizonyos földrajzi akadályokat a legfejlettebb technika sem tud legyőzni, másrészt, ha a kultúrfok emelkedésével a nemzetek kikerülnek is bizonyos földrajzi tényezők közvetlen befolyása alól, e tényezők hatása mint történeti maradvány megérzik a nemzet jellemén. Montenegrót észak felé határolják a leghatalmasabb hegyek, (Kom, Prokletije,) köztük egész Jugoszlávia legmagasabb csúcsa a Durmitor (2534 m). A Bocche felé is magas meredek hegycsúcsok (Orjen, Lovćen, Vela Trojica, Vršuta, Rumija) találhatók. Hercegovina felé a határ már sokkal bizonytalanabb. Egészen nyílt Montenegró határa a Szkutari-tó és Észak-Albánia felé. Ennek megfelelőleg Montenegró lakossága a legtöbb vonatkozásban legközelebb Észak-Albániához áll. Azután következik Hercegovina és Cattaro és utoljára a Dinári Alpok északi lejtője. Montenegró főfolyója, a Zeta, a Moračába és ezzel együtt a Szkutari-tóba szakad, melynek lefolyása az Adriába a Bojana. A Zeta, Morača és a Szkutari-tó körül elterülő síkság földrajzi egységet képez Észak-Albániával.

Mikor Miklós király a balkáni háborúban egész Európával dacolva küzdött Szkutariért, ő képviselte a földrajzi gondolatot. A Bojana és a tőle nyugatra fekvő két montenegrói kikötő, Antivári és Dulcigno, belekapcsolják Montenegrót abba a nagyobb egységbe, melyet az Adriára támaszkodó Dalmácia,

¹ A montenegrói-északalbán állandó kiáramlásról észak felé I. Cvijić Jovan *Balkansko poluostrvo*, I. k., 1922., XVI., 399. l., 8%; lásd 162—166., 200., 207—208., 211—213., 219. l.

Hercegovina és Albánia jelentenek. A tenger nemcsak természetes határ, hanem a népek nagy orszáágútja is, valóságos kultúrhíd. Az Adria e mellett beltenger, mely éppen ezért bizonyos egységbe foglalja mindazokat a népeket, és országokat, melyek partjain laknak. Éghajlati, közlekedésföldrajzi szempontból is hasonlíthatatlanul élesebb határ a Dinári Alpok vízválasztója, mint az Adria. A Dinári Alpok nemzetek és kultúrák határát alkotják, az Adria nemzeteket és kultúrákat fűz össze. A Dinári Alpok adriai lejtőjén lakó népek mindig Itália felé fordultak, mely számukra oly könnyen megközelíthető volt és nem északra, hová csak járhatatlan zord hegyeken át juthattak el.¹

Montenegró a tengerparti és a Zeta-menti részek kivételével Európa legmagasabban fekvő országa. Az említett részek leszámításával az ország átlagos magassága 1000 méter. Kopár sziklák mélyén meghúzódó kis völgyekben, vagy alulról alig megközelíthető fennsíkokon ezerfelé szakadozottan rengeteg természeti akadálytól elszigetelten lakik az amúgy is kis számú lakosság. Ez a helyzet predesztinálta a montenegrói nemzetnek törzsekre való bomlását és e szervezetnek széleskörű önkormányzattal az államegységet is fenyegető módon való kiépülését. Sehol az ősi laza szláv államszervezet annyira nem tudta magát fenntartani, mint itt. A régi jogszokások, ősi néphagyományok beletapadva a törzsi élet megköttöttségébe, sehol nem élnek oly eleven erővel, mint Montenegróban.

IV.

Egy svájci francia antropológus, Pittard Eugène. 1917-ben adta ki hosszú évek tanulmányainak eredményeként a balkáni népek antropológiájáról szóló jeles művét.² Amint könyvéből is megállapítható, Pittard erősen ententebarát, tehát tudományos megállapításai nem hozhatják őt abba a

¹ E fejtegetések részben Hettner—Littke : *A leiró földrajz alapvonalai*, I. k., 1925., 8°, 328., 335. és 337. lapjaira támaszkodnak.

² Pittard Eugène : *Les peuples des Balkans*, Neuchatel, 1917. Magyarul behatóan ismertette Lenhossék Mihály : *Balkáni antropológia* (Turán, 1917. évf., 359—368. l.).

gyanúba, hogy velük a központi hatalmak érdekeit akarta volna szolgálni és azzal sem gyanusítható, hogy Montenegró javára dolgoznék Szerbia ellen.

Pittard vizsgálatai a délszlávok körében három különböző racet találnak: a horvátot, a szerbet és a dinárit. A horvátokkal tüzetesebben nem foglalkozik, minthogy őket közép-európai népek tartja, a szerb és a dinári típust annál alaposabban tárgyalja. A dinári faj szerinte Dalmáciában, déli Boszniában, Hercegovinában, Montenegróban, Albániában és Görögország egy részében nemzetiségi különbség nélkül kompaktul él. Ez a dinári race a Balkán őslakóinak leszármazottja: az albánok nyelvileg is, a többiek csak antropológiailag. Szóval ezek a népek fajilag egyenes utódai az illyreknek. A szerb fajt és a dinári fajt Pittard nyomán így jellemezhetjük: A dináriak termete feltűnően magas és nyulánk. A skótokkal együtt ők Európa legmagasabb faja. Átlagos magasságuk 172 cm. A szerb faj átlagos magassága 170 cm és zömökebb a dinárinál. A dináriak haja barna, szeme és bőre brunette, a szerbek szeme szürke, hajuk és bőrük világosabb. A dináriak arcvonásai feltűnően szabályosak, orruk erősen fejlett, egyenes hátú vagy sas-orr. A szerbek arca hosszabb és egyenes hátú orrok mellett széles és tömpe jellegűek is előfordulnak. A dináriak fejalkatánál első pillanatra is feltűnő az igen erős brachycephalia, a fejjelző náluk 85·7, míg a szerbek mesocephalok, fejjelzőjük 80·4, sőt 40%-uk egyenesen dolichocephal. Pittard a dinári fajt tartja a Balkán legtisztább fajának.

Fajilag tehát a montenegróiak merőben mások, mint a szerbek, ellenben azonosak az adriai vízrendszer területén lakó horvátokkal és albánokkal. Nyilvánvaló a Dinári Alpok nagy jelentősége a vízválasztó két lejtőjén lakó népekre nézve. Az északi lejtőn eltűnt az illyr őslakosság, a délin antropológiailag tovább él.

A legrégibb horvát krónikás, a diocleai pap, feljegyzi, hogy a Spalato vidékén megalakult Fehér-Horvátországon kívül volt egy Vörös-Horvátország is, melyhez leírása szerint körülbelül a mai Hercegovina, déli Dalmácia, Montenegró és Albánia tartozott. A diocleai pap sokféleképpen értékelt mun-

káját a legújabb horvát történetírás teljesen rehabilitálta¹ és megállapította azt is, hogy a horvát-albán ősi érintkezésnek igen komoly nyomai vannak. *Svač* nevű régi törzset pl. egyformán találunk a horvátoknál és az albánoknál. Az egyik montenegrói törzsnek, a Kučinak neve albánul vöröset jelent. E törzs tehát nevében őrzi Vörös-Horvátország emlékét.²

Még erősebbek az ősi montenegrói-albán vonatkozások. Sok albán és montenegrói törzs rokonnak tartja magát és a vérrokonság ki is mutatható. A montenegrói Vasojevići, Piperi és Ožrinići, valamint az albán Krasnići és Hoti törzsek azt vallják, hogy öt testvértől származnak le. A Kući törzs részben albán, részben montenegrói.³ Ez a törzs, valamint a montenegrói Drekalovići az albán Szkender béggtől származtatják magukat. Montenegro északi részén, sőt Hercegovinában is találunk a XIII. és XIV. században albánokat és még ma is emlékeztetnek rájuk egyes helynevek (Šin Gjon, Šekulare). A török hódítás kezdetén az albánok egy része ősi lakóhelyéről elmenekült, még pedig részben Olaszországba, részben Montenegróba és Dalmáciába. Minél délebbre megy az ember a mai Montenegróban, egyre több albán hely- és személynévvel találkozik oly részeken is, hol a lakosságban albánok nincsenek.⁴ Ha Montenegro négy ősi tartománya egyikéről, a Riječka nahijáról, szóló antropogeográfiai tanulmányt elővesszük,⁵ a benne felsorolt hely- és családnévek 10%-áról az első pillanatra megállapítható az albán eredet.

¹ Šufflay Milan : *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925., IV., 112. l. 8°, idevágó rész 107., 113. l.

² Lásd Šufflay id. művét 55., 110—113., 118., 119., 134. l. Egész sereg olyan montenegrói *bratstvo* él ma is, mely rokonságot tart hercegovinai és dalmát azonosnevű családokkal (*Medini. Lukačevići. Tomići* stb.), lásd *Narodna Enciklopedija*, I. k., 296—297. l.

³ Ma a törzsből 1268 család szerb, 224 albán. *Narodne Enciklopedija*, II. k., 555. l.

⁴ Lásd ezekre nézve is Šufflay id. művét, 59., 60., 76., 79., 80., 133., 134. l.

⁵ Jovičević Andrija : *Riječka nahija u Crnoj Gori*, Beograd, 1910., 646. l., 8°.

E vérkeveredésnek megfelelőleg a montenegrói nemzet és az északi albán törzsek etnográfiailag is nagyon közel állanak egymáshoz. Egy régi magyar földrajzíró így jellemzi az albánokat: «Az arnauta büszke, kérkedő, bosszúálló és a vakmerőségig bátor; békesség idején merész és fortélyos rabló,¹ a háborúban pedig vitéz katona, de kegyetlen és vérszopó. Minden arnauta katona, sőt némely nemzetségeknél az asszonyok is részt vesznek a háborúkban és hadi veszélyekben, különben pedig sokkal szelídebb természetűek, mint a férjfiak s szép testalkotásúak. Ők viszik a házi terhet s ők ügyelnek a földművelésre és baromtartásra; a férjfiak ellenben vagy munkátlanul ülnek otthon, csak fegyvereikkel és török pipáikkal foglalatostokodván, vagy prédára mennek ki, vagy katonáskodnak... Leginkább kitetszenek (kitűnnek) a schipetárok a puskázásban és a hegyek közt magokat előadó apró csatározásokban igen sok hasznokat lehet venni. Hazájokat oly igen szeretik, hogy ennek zordon köszikláitól semmi fényes ígélet s kedvező állapot se szakaszthatja el őket örökre».² E jellemzés teljesen ráillik a montenegróiakra is.

A Drekolović-törzsheli Popović Marko vojvoda igen érdekes tanulmányt írt az albánok szokásairól.³ Ez a cikk hemzseg az albán-montenegrói kultúrközösséget igazoló megállapításoktól. A pobratimstvo (választott testvérség), a krvna osveta (vérbosszú), mely sokszor nemzedékeken át a végkiirtásig tart, a četa (törzsek portyázása béke idején), a nagy, még a vérbosszú alatt állóak között is kötelező vendégszeretet, a túlzott érzékenység abban, amit ők becsületnek (obraz) tartanak, az emberi élet megvetése, a zadruga-rendszer (családi vagyonszövetség), a svečartsvo (családi védszent), esküvői és más szokások valláskülönbség nélkül, mind szoros albán-montenegrói kultúrkapcsok. Hasonlóak a családi és törzsi élet jogszokásai és tisztei is: a starješina

¹ A montenegróiak Lassú idejében is legfeljebb a törökökkel szemben voltak rablóknak mondhatók.

² Lassú István: *A török birodalom*. Pest. 1828. 8., 126., 2. l. 8°, ez a rész 23. l.

³ *Život i običaji Arhanusa*. Letopis Matice Srpske, 227. k. 1—32. l.; 228. k. 11—38. l.; 230. k. 41—79. l.

a család, a barjaktar a rokonság (bratstvo), a serdar és a vojvoda a törzs (pleme) feje. Popović Marko mindebből azt a tanulságot vonja le, hogy keresni kell az albán-montenegrói megértés útjait.

Amit a derék öreg vojvoda megérezett, azt a tudomány azóta egészen igazolta. A legnagyobb élő albanológus, a horvát Šufflay, egyik cikkében ezt írja: Szokások, szociális struktúra és életmód tekintetében semmi különbség sincsen az albán és a montenegrói nép között.¹ Bizanci és olasz hatás alatt Dalmáciában, Montenegróban és Albániában kezdetben egyazon jogrend alakul ki. A katun-rendszer, mint az állami élet első foka az albánoknál és a montenegróiaknál egyszerre törli keresztül a pásztori törzsrendszert. Mindkét nemzetnél egyformán jelentkeznek a teokratikus kormányforma tendenciái. Ez teszi lehetővé azt, hogy Észak-Albánia, különösen a mirdita-törzs, 1593—1614 között a balkáni kereszténymozgalom központja legyen, míg Montenegróban 1501—1851 között formálisan is teokratikus államélet folyik. A török uralom és ezzel kapcsolatban a vlachok elterjedése következtében utóbb mindkét népnél pásztori szimbiózis alakul ki, mint erős visszaesés az előző századok művelődési viszonyaihoz képest.²

Kétségtelenül két külön nemzet ma az albán és a montenegrói, de az antropológia, közös szokások és jellemvonások, régi joghagyományok és műveltségi tradíciók közelebbi kapcsolatot teremtettek e két nemzet között, mint amilyenek vannak a montenegróiak és a velük egy nyelvet beszélő horvátok és szerbek között.³ A montenegróiak műveltségben sokkal előbbre vannak, mint az albánok, ami természetes, hiszen ők sohasem szüntek meg állam lenni és utolsó nemzeti uralkodóházuk igen sokat tett a közműveltség emelése érdekében. Ez azonban a lényegben nem bontotta meg a két

¹ Obzor, 1926 máj. 2.

² L. Šufflay id. műve 14—16., 60—63., 64—65., 66—67., 75. l.

³ Ezt az egységes délszláv fajiság elvi alapján álló Cvijić is kénytelen elismerni. L. Cvijić Jovan: *Balkansko polnoostroo*, 1222., I. k., 1922., XVI., 399. l. 8°, lásd 152—153. l. Szerinte e törzsek az egész Balkánon a fizikailag legerősebbek és legexpanzívabbak.

nemzet kultúrközösségét. A montenegróiak két-három nemedéssel megelőzik műveltségben az albánokat, de a két nemzet műveltsége vallási és egyéb ellentétek mellett is azonos elemekből van összetéve.

V.¹

A horvát Anonymus, a diocleai pap, Kr. u. 530—1170 között 45 diocleai uralkodót sorol fel.² Dioclea még az illyr időkből ismeretes város volt, melyet 550 körül pusztítottak el az avarok s melynek romjai ma is láthatók Podgorica vidékén. A szlávok ide mint az avarok alattvalói kerültek. Egy ideig része volt a régi Prævalis provincia területén megalakult Vörös-Horvátországnak. Ez az ország ugyan nagyon ködösen áll előttünk, de ma már, Šufflay tanulmányai után³ létezését nem minősíthetjük legendának. Dioclea nyugati jellegű állam volt. Azonban kelet és nyugat határán állott és hamarosan belekerült a két nagy európai kultúra ütközőpontjába. Rasciának 989-ben történt első összeomlásakor érkeztek az első szerbek az országba. De a XI. sz. elején még egészen katolikus jellegű állam, melynek 1067 óta Antivári székhellyel külön püspöke is van. A pápaság különös gondot fordít az exponált helyzetű kis államra. A bizanci schisma ellen való harcában egyik balkáni bázisának tekinti. Mihály diocleai fejedelmet ezért 1077-ben királlyá koronáztatja. Ennek utóda Bodin (1081—1101) szintén viseli a királyi címet. Az ő idejében hat katolikus püspökség tartozott Antivári alá.⁴

Diocleában mint katolikus született Nemanja, a középkori szerb uralkodóház megalapítója. Mánuel görög császár

¹ Montenegró történetére nézve a legjobb összefoglaló munka még mindig Popović Gjorgje *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896, 262. l., 8° című műve. Ahol más forrást nem idézek, adataimat e könyvből veszem.

² L. a krónikát párhuzamos horvát és latin szövegben Kukuljevićnél: *Arkiv za povjestnicu*, I. k., 1—37. l., továbbá szerb fordításban *Letopis*, 88. k., 1—86. l.

³ Šufflay Milan: *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925., IV., 142., 2. l., 8° és sok kisebb cikke.

⁴ Šufflay id. m., 87. l.

župánjaként került Rascia élére, azonban a görög függés alól hamarosan felszabadította országát, sőt 1170-ben elfoglalta Diocleát is. Ez időtől fogva eltűnik a Dioclea vagy szláv formában Duklja-név, melyet felvált a Zeta, — Montenegró legnagyobb folyójának a neve, — elnevezés. Nemanja Zetát Vukašin nevű fiára hagyta, aki katolikus nőt vett feleségül és utóbb maga is katholizált. Ő szerez érseki palliumot Antivári püspökének.¹ Mikor azonban a pápa nem teljesítette óhajtasát és nem adott neki királyi koronát, visszatért a pravoszláv vallásra. Ettől kezdve Zeta ismét Rasciához tartozik, de rendszeren a Nemanja-ház egy tagja által külön kormányoztatik.

A szerb uralom azonban nem törli el az ország katolikus jellegét. 1232 körül ugyan már találunk pravoszláv püspököt is Zetában és ez 1346-ban metropolitává lesz, de az antivari érsekség tartja magát. 1256-ban episcopus selavinensisnek neveztetik. Ez az elnevezés is mutatja, hogy Zeta Róma előőrse a szlávoknál. A XIV. század folyamán új katolikus püspökségek keletkeznek az országban, ámbár a pravoszlávia terjedése tagadhatatlan.²

Hatalmas Dusán szerb császár halála után részekre hullik a Nemanják birodalma. 1367—1421 között Zeta, Észak-Albánia és a Bocche urai a román-albán eredetű Balšák, akik rendszeren Szkutariban székelnek. A Balšák pravoszlávok voltak, de 1369-ben katholizálnak, mert alattvalóik többsége katolikus vallású és így vélik megerősíteni uralmukat.³ A Balšák kihalta után Branković György szerb despota próbál szerencsét Zetában, de elbukik. Velence 1451-ben a pravoszláv Crnojević-házat teszi meg Zeta uraivá. A Crnojevićek 1501-ig tartják magukat.⁴ Alattuk az albán részek elvesztése folytán Zeta elpravoszlávosodása erősen előre halad.

¹ Šufflay id. műve 89. l. és Hudal Alois: *Die Serbisch-orthodoxe Nationalkirche*, Graz, 1922., VII., 126. l., 8°. lásd 32. l.

² Šufflay id. műve 91—94., 97., 101. l.

³ Šufflay id. 7., 127—128. l.

⁴ Montenegró mai szerb neve (Crna Gora) a Crnojevićek idején válik általánossá, de maga a név már megvolt korábban. L. Šufflay id. műve 33. l.

1484 óta Cetinje lesz az ország és a zetai pravoszláv metropolita székhelye. Az ő idejükből ismeretes a legrégibb szerb nyomda is, mely a Montenegróban fekvő obodi kolostorban működött (1493). De a katolicizmus még nem adta fel a harcot. 1475-ben az antivari érsek a primas Serbiae címet kapja, mely címet Antivári érsekei máig viselnek. Ez a cím két dolgot árul el. Az egyik az, hogy Róma még mindig Zetát tartja egyik balkáni bázisának, a másik az, hogy az ország elszerbesedése már igen előrehaladott állapotban volt.

1496-ban Crnojević György, hogy a folyton előretörő török ellen segítséget szerezzen, Velencébe utazott. Távozása előtt országát a cetinjei metropolitára bízta. Velencei útja eredménytelen volt. Erre kétségbeesésében behódolt a töröknek és felvette az iszlámot. Nemzete nem követte ez úton, hanem a metropolita vezetése alatt fenntartotta Montenegró állami függetlenségét. Így alakult ki a teokratikus kormányforma: a nemzet által választott cetinjei metropoliták lettek az ország egyházi és világi fejei, püspökfejedelmek.

A katolicizmusnak ily körülmények között el kellett enyésznie. Az antivari érsekek nem székelték az ország területén, mert mind Antivárit, mind Buduát, — mely 1570 óta az érsek székhelye volt, — elfoglalta a török.¹ Ellenben 1557-ben Sokolović Mehmed nagyvezér helyreállította az ipeki szerb patriarkátust, saját testvérét, Makariost, neveztetvén ki első patriarkává. Ez a szerb pravoszláv egyház óriási hatással volt a törökök keresztény alattvalóira, sőt a szomszédos területek keresztényeire is. Mindazonáltal a montenegrói katolicizmus nehezen tűnt el. A szomszédos katolikus albán törzs, a mirditák, hatása, továbbá az unió-törekvések késleltették e processzust. Mazdarije cetinjei metropolita még 1640-ben is tárgyalt unióról Rómával² és az utolsó katolikus montenegrói törzs csak 1675-ben tért át a pravoszláviára.

A Crnojević-ház bukása óta Montenegró története nem áll egyébből, mint kétségbeesett küzdelemből a török ellen. A törpe kis állam és a hatalmas török birodalom erőviszonyai mellett szinte érthetetlen, miként tudja magát Montenegró

¹ Šufflay id. m., 102. l.

² Hudal id. m., 35. l.

fenntartani. A montenegróiak halálmegvető hősiessége ezt magában véve nem magyarázná meg, ha ehhez nem járult volna hozzá a kis ország hegyeinek hozzáférhetetlensége és terméketlensége, ami nem tette a török előtt kívánatossá, hogy rettenetes véráldozatok árán járhatatlan sziklákat hódítson meg. A török különben nem tekintette államnak Montenegrót, hanem csak néhány ezer lázongónak. Többször súlyosan meg is verte a montenegróiakat, felégette fővárosukat és más helységeiket, adófizetésre kényszerítette őket, de teljesen megsemmisíteni nem tudta a kis nemzetet. A XVI. és XVII. században a török lépésről-lépésre szorítja vissza a Fekete Hegyek országának hősi fiait és e korszak vége felé egyes montenegrói urakat rávett az iszlam felvételére is. Úgy látszott tehát, hogy Montenegró beolvasztása lakóinak minden vitézsége ellenére is csak idő kérdése.

VI.

Montenegró történetében 1696-ban jelentős fordulat állott be. Metropolitává egy hercegovinai horvát eredetű család sarját, Petrović-Njegoš Danilót választották meg. Ezzel új dinasztia keletkezett Montenegróban, mert a püspökfejedelmi méltóságot Daniló örökletessé tette családjában, oly módon, hogy miután mint görögkeleti vallású püspökök az uralkodók nem nőülhettek, unokaöccseik közül választották ki utódukat, akinek azután szintén szerzetessé, majd püspökké kellett lennie. A trónöröklés e módja nagyon bevált, mert az uralkodók házuk fiatal sarjai közül rendesen a legtehetségesebbet jelölték ki utódukul.

Az alig húsz éves ifjú püspökfejedelem trónralépte jóformán egybeesik Magyarország felszabadulásával és Čarnojević III. Arzén ipeki patriarkának Magyarországra való menekülésével. Ez a menekülés adott irányt először Daniló külpolitikájának. Magyarországon szenteltette magát püspökké és a Habsburgoktól várta országa felszabadulását. Kereste azután az adriai nagyhatalom, Velence barátságát is, mellyel közelebbi viszonyba is lépett, amennyiben 1717-ben Velence kinevezte saját pravoszláv alattvalóinak püspö-

kévé, amivel albán és bocchei területek kerültek egyházi függésbe Montenegrótól. 1715-ben Oroszországba utazott, hol igen melegen fogadták ugyan, de minden pozitív eredmény nélkül tért haza. Otthon is sokat tett nemzetéért. Arra a meggyőződésre jutott, hogy Montenegró regenerációja csak úgy képzelhető el, ha hitbéli egysége helyreállítatik. Ezért 1707 karácsony estéjén a poturicákat, a török hitűvé lett montenegróiakat, legyilkoltatta. Ezzel kiirtotta a montenegrói szabadság belső ellenségeit.

Utódai (Száva 1735—1750, Vazul 1750—1766, újra Száva 1766—1769, a kalandor Kis István 1769—1774, harmadszor Száva 1774—1782) nagyjában folytatták politikáját. Keresték Ausztria, de főleg Oroszország barátságát. Örökös harcuk a hanyatló török hatalommal inkább nemzetük önmagában való bizalmát és európai hírnevét emeli, semmint tényleges eredményeket mutat fel. Nevezetes mozzanat Montenegró történetében, hogy a török 1766-ban megszüntette az ipeki patriarkátust, amivel a montenegrói pravoszláv egyház autokefállá lett.

Száva halála után I. Péter (1782—1830) lépett trónra, akit nemzete szentként tisztelt. Péter is Karlócán szenteltette magát püspökké, de azután elfordult az osztrák politikától. Oroszország karjaiba vetette magát és sok csalódása ellenére is végrendeletében megátkozta azt a montenegrói uralkodót, aki letérne az orosz politika ösvényéről. 1813-ban az angolok segítségével a franciákat kiverte a Boccheból, melyet egyesített Montenegróval. A bocchei katolikusok azonban csakhamar felkeltek ellene, mire kivonult onnan és 1814-ben Ausztria foglalta el Cattarót. Ez idő óta Erisz almája volt a Bocche Ausztria és Montenegró között. Minden bocchei osztrák-ellenes mozgalomban benne volt Montenegró keze. Péter próbálkozott országa belső szervezésével is, de a folyton versengő, egymás ellen küzdő törzsek ellenállásán legtöbb terve megbukott.

Utóda II. Péter (1830—1851) sok nehézség között foglalta el a trónt. A püspökfejedelmek nem mind értettek a hadviseléshez. Ezért velencei mintára 1718-ban megszervezték a «gubernadur» intézményt. Mikor a gubernadurság a

Radonić-családban örökletessé vált, ezek magukhoz ragadták a világi kormányzat nagy részét. I. Péter halála után Radonić Vuk guvernadur fejedelem akart lenni. II. Péter 1833-ban leverte Vukot, a guvernadurságot megszüntette és a Radonić-családot száműzte. II. Péter már Oroszországban szenteltette püspökké magát. A törökkel folytonosan harcban állott, de nem sok szerencsével küzdött ellene. Ausztriával is iparkodott jó viszonyban lenni. 1848-ban összeköttetésben állott Jella-chichesal és tízezer katonát ajánlott fel a császárnak.¹ Sokat tett hazája kulturális emeléséért. Az első iskolákat ő alapította, nyomdát emelt, utakat épített és megvetette alapját a montenegrói alkotmánynak. Mint ember szerencsétlen volt. Semmi hivatást sem érzett a papságra, de nem mert szakítani hazája tradícióival. Sokat utazott, különösen élete utolsó éveiben, mikor Olaszországban keresett gyógyulást, de hiába. A tüdővész élete delén ragadta el.

Talán az ő példája bírta arra utódát, Danilót (1851—1860), hogy magát a montenegrói törzsfők által világi fejedelemmé választassa. Ezzel megszűnt Montenegróban a teokratikus kormányforma és a fejedelmi és főpapi hatalom ketté választásával helyreállított a metropolia. Daniló is folyton a törökkel küzdött. Ausztria pártfogása némi területi gyarapodást juttatott neki, de azt nem tudta elérni, hogy Montenegró államiságát elismertesse. 1860-ban egy török bérgyilkos ölte meg. Csak leánygyermeké volt, ezért egyik unokaöccsét nevezte ki végrendeletében utódává.

VII.

Ez az utód Miklós montenegrói király volt. Édesatyja Mirko herceg (1820—1867), Danilo fejedelem idősebb testvére, anyja Martinović Anasztázia (1824—1895). Miklós király 1841 szeptember 25-én született. Franciaországban végezte felsőbb tanulmányait, mikor nagybátyja váratlan halála folytán húszéves korában trónra kellett lépnie. Azonnal meg is

¹ E csekély nézetem szerint nem komolyan gondolt ajánlatra nézve I. Gjorgjević Vladan: *Crna Gora i Austrija*, 1814—1894., Beograd 1924., XVI., 538. l., 8., idevágó rész 40. l.

házasodott, feleségül vevén az akkor még tizenhárom esztendőös Vukotić Milenát (1847—1923), akitől tizenkét gyermeke született. Ezek közül csak kettő halt el gyerekkorában.

A fiatal fejedelem uralkodása elején háromszor mérte össze kardját a törökkel (1862, 1875, 1878) változó hadi szerencsével, de végeredményben mindig új területekkel gyarapítva hazáját. Megszerezte Nikšićet, Podgoricát, Antivárit, amivel megkétszerezte Montenegrót. A berlini kongresszus végre elismerte a kis állam szuverénitását is. 1880-ban a konstantinápolyi pátriárka elismerte a montenegrói egyházat autokefálnak, 1883-ban a török szultán fényes fogadtatásban részesítette Konstantinápolyban, 1886-ban konkordátumot kötött a Vatikánnal és helyreállította az antivári róm. kath. érsekséget.

Így indult meg szerencsés auspiciumok között a legnagyobb montenegrói fejedelem pályája. Első feladatának országa kulturális emelését tartotta. 1864-ben az országban még csak 12, 1896-ban 43, 1912-ben már 130 elemi iskola volt 196 tanítóval és 10,368 tanulóval, 1896-ban már volt Cetinjében egy gimnázium, egy felső leányiskola és egy tanító- és papképző intézet.¹ 1866-ban hívja össze először a montenegrói szkupstinát, 1879-ben nevezi ki az első minisztériumot, 1905-ben már nyugati mintájú parlamentárizmust ad országának. 1871-ben megindítja az első montenegrói lapot, a *Crnogonarac*-ot, 1881-ben elkészül az ország első kocsútja a Cattarocetinjei országút. Nem símán, de sikerült letörnie a montenegrói törzsek szeparatizmusát. Ezzel valójában ő teremtette újjá a montenegrói nemzetet.

A hős és államszervező Montenegró legnagyobb diplomatája is volt. Ha Miklós király diplomáciai működéséről hall az olvasó, azonnal leányai férjhezadására gondol. Gyermekei nagyrésze valóban külpolitikailag is előnyös házasságot kötött. Zorka leányát (1864—1890) feleségül vette Karagyorgye-

¹ Az 1919/20. tanévben a balkáni háború utáni Montenegró területén 7 középiskolát, 1 tanítóképzőt és 254 elemi írtak össze a szerb hatóságok. Részben ezekre, részben az újabb adatokra nézve l. Škerović Nikola: *Školstvo u sadašnjoj Crnoj Gori* (Nova Evropa, XV., k., 224—228. l.).

vics Péter herceg, a későbbi szerb király ; Milica leányát (1866—) Nikolajevics Péter orosz nagyherceg, Anasztázia leányát (1867—) Nikolajevics Nikoláj orosz nagyherceg és generalisszimusz, fia Daniló (1871—) feleségül vette Jutta mecklenburgi hercegnőt : Elena leányát (1872—) Viktor Emánuel, a jelenlegi olasz király ; Anna leányát (1874—) Battenberg Ferenc József herceg, egy szerb ezredes leányát, Konstantinović Natáliát. vette feleségül második fia, Mirko (1878—1918) ; míg Xénia (1881—) és Vjera (1887—1927) hercegnők, valamint Péter (1889—) herceg nem léptek házasságra.¹ Az orosz és az olasz udvarral való közeli rokonsága olyan pozíciót biztosított számára az európai politikában, mely nem állott arányban Montenegró jelentőségével. De ez a házassági politika nem mindig vált be. Íme, legveszedelmesebb ellensége veje, Péter szerb király lett. Az orosz politika a Karagyorgyevicsek trónralépése után csakhamar elejtette Montenegrót. A háború alatt a trónörökös német felesége szálla volt az entente szemében. Az olasz királyné nem tudta megakadályozni azt, hogy az olasz politika napirendre ne térjen a montenegrói kérdés felett.

A családi politikát Miklós király nagy ügyességgel állította merész céljai szolgálatába. Szükség szerint hol az orosz, hol az olasz politika balkáni exponensének játszotta ki magát. Ünnepeztette magát mint III. Sándor orosz cár egyetlen igaz barátját és tudott bizalmas viszonyban lenni Ferenc Józseffel és Angliával is. De mindez egy célt szolgált : a Nemanják birodalmának megújítását Montenegró égíse alatt. Az utolsó Obrenovićok kapkodó, belső zavarokkal telt uralma nagyon alkalmas volt arra, hogy meggyökereztesse benne a hitet, hogy Montenegró a nagyszerb birodalom Piemontja. Háza a paraszti sorból alig pár nemzedék óta felfergődött Obrenović- és Karagyorgyevics-házaknál hasonlíthatatlanul előkelőbb, népszerűbb és tehetségesebb volt, maga pedig szellemileg magasan kiemelkedett valamennyi szerb fejedelmi sarj kortársa közül. Céljait uralkodói cselekedeteinél sokkal őszintébb-

¹ Jvic Aleksa : *Rodoslovne tablice*. Beograd, 1923., 9. l. 11. tábla, 4°.

ben árulják el költői művei. Ezek tárgyukat ugyan mindig Montenegro multjából veszik, de nagyszerb beállításban. A montenegrói himnusz például, melynek ő a szerzője, telítve van nagyszerb indítékokkal.¹ Legvilágosabban a *Balkán császárnéja* című drámájának egy helye adja uralkodói programját :

Mert nem ez-é az egyedüli fészke
A hatalmas szerbek nagy nemzetének ?
A szerbek fája égig nyúlva itt,
Csak itt virul s tövében egykoron
Hangos örömnök táncát ropja majd
Az egyesült szerbség.²

Mikor Karagyorgyevics Péter a szerb trónra lépett (1903). nyíltan magáévá tette a nagyszerb programot. Oroszország ezidőtől fogva török- és osztrákellenes tervei megvalósítására sokkal erősebb bázisnak tartotta Szerbiát, mint Montegrót. Miklós király hamarosan észrevette, mint szorul egyre jobban háttérbe. Szerbia azonban ezzel nem érte be, mert még mindig veszedelmes versenytársnak érezte Montegrót. Rendszeres aknamunkát indított a kis ország és királya ellen. Annak a sok furcsa kis történetnek, mely a cetinjei udvarról elterjedt, tizedrésze sem volt igaz, de arra igen alkalmasak voltak, hogy Montegrót nevetségessé tegyék.³ Ezeket a történeteket Belgrád találta ki és terjesztette. De nem riadt vissza Belgrád más eszközöktől sem. Miklós király minden hűtlen alattvalója tárt karokra talált a szerb fővárosban. A belgrádi egyetemen tanuló montenegrói ifjakat rendszeresen izgatták uralkodójuk ellen és beléjük verték azt a meggyőződést, hogy Montenegro államisága merő anakronizmus. Ellepték Montegrót Szerbia ügynökei, gyanúsítva és rágalmazva a

¹ I. magyarul Szász István : *Szerb költőköl.* Olesó Könyvtár, 1154—58. sz. (1910), 117—122. l.

² E fordítás a *Pesti Napló* 1890. évi 206. számából való. Teljes fordítása Grujits Ljubomirtól (*Balkán cárné.* Arad, 1909., 208. l. 8°.). A dráma a Crnojeviček idejében játszódik.

³ E rágalmakat valósággal koszorúba fűzte a szerb imperiálizmus német szocialista ügynöke, Wendel Hermann (*Südosteuropäische Fragen*, 1918., 255. l., 8°. Montegróról, 66—118. l.).

cecinjei udvart. Egyszer merényletet is követtek el a király ellen (1907).

Az öreg király egyre növekvő keserőséggel tűrte Szerbia ez akcióit, de tehetetlen volt velük szemben. Mentség számára talán az orosz politikával való szakítás és a nagyszerb eszme megtagadása lett volna, de ezzel egyrészt csak igazolta volna Belgrád rágalmait, másrészt ellentétbe került volna saját régi programjával. Az, amitől Szerbia valóságos dührohamot kapott, hogy t. i. ötvenéves uralkodói jubileuma alkalmával királlyá kiáltatta ki magát (1910 augusztus 28.), azt a célt szolgálta, hogy a külsőségekre fogékony nemzetében emelje háza megfogvatkozott fényét, de nem tudta már megállítani a montenegrói illúziók szétfoslását.¹

Miklós király Montenegrója utoljára a balkáni háborúban ragyogott fel teljes dicsőségben. Nem annyira Szkutari hosszas és veszteségteljes ostromával, melyben elvérzett a montenegrói sereg egyharmada, nem is a város színészes elfoglalásával és Montenegró fővárosává való kikiáltásával, hanem azzal az elszántsággal, mellyel heteken át dacolt egész Európa akaratával. Végül azonban meg kellett hátrálnia és a király szívében külön tüskét hagyott vissza Szerbia eljárása, mellyel őt egyszerűen cserbenhagyta. A bukaresti béke a kis ország területét megkétszerezte és arányaihoz képest igen gazdaggá tette. Szkutari elvesztését azonban mindez nem feledtette és mikor kitört a világháború, Montenegró egyik első tette a város másodszori elfoglalása volt.

VIII.

A bukaresti béke folytán Szerbia határos lett Montenegróval. Ez a tény aktuálissá tette a két ország unióját. Mind Szerbia, mind Montenegró vezető körei szükségesnek tartották az uniót, de ami az unió végrehajtását illeti, más volt a szerb és más a montenegrói tétel. Szerbia azt akarta, hogy Montenegró egyszerűen olvadjon be Szerbiába, Montenegró

¹ A királyság kikiáltásának gondolata leányaitól és a prezumpatív trónörökös atyjától, Mirko hercegtől, származott (Hubka : *König Nikolaus*. Deutsche Revue, 1926., II., 27. l.).

viszont mint egyenrangú faktor kívánta Szerbiával rendezni a két ország egyesülésének módját és feltételeit.

Miklós király egyszer már jóval régebben megegyezett Obrenović Mihály fejedelemmel a két ország uniójáról. De Mihály fejedelem még ugyanazon évben merénylet áldozatává lett (1868), így ez egyezmény nem volt végrehajtható. A balkáni háború után Miklós király és kormánya ismét felvették a tárgyalások fonalát, de Pašić egyrészt dilatórius módon kezelte a dolgot, másrészt az orosz cárnál megvádolta Montenegrót, hogy nem őszinte e kérdésben sem. Ezzel úgy látszik, sikerült a cárt megnyernie a szerb tételnek.¹

A szarajevói merénylet derült égből lecsapó villámként érte Miklós királyt. A gyilkosság már nem tartozott Montenegro kormányzati eszközei közé. Miklós király azonban érezte, hogy a kitörő háború a szerbség harca lesz Ausztria ellen. A legnagyobb aggodalmakkal volt eltelve országa és háza sorsát illetőleg, hiszen ha Ausztria mellé áll, a szerbség árulója, ha Szerbiával tart, vele pusztulhat, de győzelem esete is bukás fenyegeti épen Szerbia részéről. Ausztria részben olasz közvetítéssel, részben Hubka ezredes cetinjei osztály-magyar katonai attasé útján, aki a király bizalmát élvezte, lépéseket tett Cetinjében Montenegro semlegessége érdekében, felajánlva a királynak az annyira áhított Szkutarit is. A király habozott, vergődött, valami csodát várt, de mikor az első szerb sürgöny megérkezett Belgrádból, érdeklődve Montenegro magatartása iránt háború esete, Miklós király, — mielőtt Szerbia visszautasította volna a Monarchia követeléseit, mielőtt Oroszország Szerbia mellé állott volna, — kijelentette, hogy országa sorsát teljesen azonosítja Szerbiáéval.

A montenegrói szkupstina augusztus 1-én egyhangú határozattal hadüzenetet követelt. A király elrendelte a mozgósítást, de még várt a hadüzenettel, hátha meg lehet állítani a világlomlást a tizenkettedik órán túl? Augusztus 6-án már leverten mondotta Hubkának a búcsú-audiencián: A végzet

¹ L. erre nézve Pašić 1914 január 20-iki titkos jelentését (*Pester Lloyd*, *Abendblatt*, 1927. jan. 4.) és Plamenac Péter volt montenegrói külügyminiszter cikkét (*Nova Evropa*, XIII. k. (1926), 349—350., 357. l.).

betelt, erősebb az emberi akaratnál.¹ Miklós király tehát hadba lépett Szerbia mellett, tisztán azért, mert a szerbség érdekét azonosnak érezte Montenegró érdekével, bár elítélte a szarajevói merényletet, bár semmiféle szerződés nem kötelezte a beavatkozásra és bár súlyos és indokolt aggodalmai voltak háza és országa sorsát illetőleg győzelem esetén is.

Montenegró a háborúba több lelkesedéssel ment bele, mint felkészültséggel. A milícia-jellegű montenegrói sereg felszerelése igen foggyatékos volt és a háború pusztításai folytán rövidesen nehézségeket okozott a katonaság élelmezése is. A nagy szövetségesek igen kevésbé teljesítették a háború kitörésekor tett ígéreteiket. És ami segítséget adtak, azt Szerbiának adták. Szerbia azon feltételhez kötötte Montenegró részeltetését e segítségben, hogy ez rendelje seregét a szerb vezérkar alá. Ez megtörtént. A szerbek azonban továbbra is mostohán bántak Montenegróval, amellet, hogy seregének kétharmadrészét kivitték az országból. Csináltak egyebet is. A montenegrói seregben rendszeresen izgattak a király ellen. Rá akarták venni a montenegrói katonákat, hogy kiáltsák ki az uniót Szerbiával. A királyt külföldön az osztrákokkal való titkos paktálással vádolták. Különösen felhasználták erre Péter montenegrói herceg és Hubka tárgyalását 1915 nyarán, mely pedig, amint azóta hitelesen megállapítottatott, kizárólag az osztrák-magyar repülőgépek bombázására vonatkozott. Pašić a nagyhatalmak beavatkozása után feleslegesnek érezte Montenegró segítségét. Attól tartott, hogy a Monarchiától elhódítandó területen Szerbiának osztoznia kell vele. Ezért akarta kis szövetségét kompromittálni.²

¹ E napokra nézve l. Fraknoi : *Italien und Montenegro*. Deutsche Revue. 1916., I., 268—269. l. Hubka Gustav : *König Nikolaus von Montenegro*. Deutsche Revue. 1921., II., 23—34., 174—184., *Le rôle de la France dans l'annexion forcée du Monténégro*. Rome, 1921., 214. l., 8°, különösen 13., 119., és 120. l. Aulerio Enrico : *Il Montenegro* 1923., 48. l., 8°, lásd 15. l. Miklós király kiáltványa a hadüzenetkor mélységesen hallgat a szarajevói gyilkosságról. (Kiadva : Šišić : *Dokumenti*, 1920., 6—7. l.)

² *Le rôle de la France*, 125., 126., 133. l. Škerović Nikola : *Crna Gora u svjetskom ratu* (Nova Evropa. XIII. k., 306—315. l.). Plamenac Péter id. cikke (U. o., 350—352., 353. l.). Obzor, 1926 júl. 23., 24. sz.

Szerbia ez eljárása ellen a hadviselés érdekeinek veszélyeztetése nélkül bajos volt valamit tenni. Montenegró és királya tűrtek. Sőt mikor bekövetkezett Szerbia tragédiája, Montenegró önfeláldozó kitartásával lehetővé tette a szerb király, kormány és a hadsereg maradványainak visszavonulását. Ha Montenegró nem tart ki, Mackensen terve teljes mértékben sikerül és Pašićék mindenestül foglyul esnek. A visszavonulás befejezése után Sándor szerb trónörökös, majd Pašić is Cetinjébe mentek a királynak hálálkodni.¹

Szerbia összeomlása után Montenegró sorsa meg volt pecsételve. Az ország utolsó élelmikészleteit felélte a visszavonuló szerb sereg és a montenegrói katonaság éhen, félig ruhátlanul, fogyatékos fegyverzettel várta a kettős Monarchia támadását. Az ország leghatalmasabb védelmi vonalát, a Lovcent, a király és kormánya minden könyörgése ellenére nem erősítették meg, sőt Pešić Péter szerb ezredes, a montenegrói csapatok vezérkari főnöke, még el is vonta onnan a védősereg egy részét. A lovčeni csapatok parancsnoka, Péter herceg, tiltakozott ez ellen, de eredménytelenül. Péter herceg kémjelentések alapján közölte Pešićcel az ostrom megkezdésének időpontját is, de a vezérkari főnök nem segített rajta. Az ostrom 1916 január 8-án megindult és január 10-én a Lovčen elesett.²

Az összeomlás küszöbén, 1916 január 3-án Mijušković Lázár, belgrádi követ alakított kormányt. A szkupstina bizalmat szavazott a kormánynak és egyhangú határozattal kívánta a háború folytatását. Mijušković a diplomáciai kar tisztelgésekor kijelentette, hogy az entente-követek tudta és meggyezése nélkül semmit sem fog tenni. A Lovčen eleste előtt a király, a kormány és a diplomáciai kar Podgoricára vonult vissza. Január 11-én Cetinje elesett és az osztrák-magyar hadak egy része gyors menetben közeledett a Bojana-torkolathoz, hogy a menekülés útját elvágják. A még mintegy ötvenezer főnyi montenegrói sereg nagyobb része Szerbiából

¹ *Le rôle etc.* 124. l. Plamenac Péter id. cikke (*Nova Evropa*, XI 11. 355. l.).

² *Le rôle etc.*, 127., 128., 132., 136—147. l., továbbá *Obzor*, 1924 máj. 26. sz.

és Bosznia-Hercegovinából kivonulóban Montenegro északnyugati határain állott. Pešić ajánlatára a kormány január 11-én rávette a királyt, hogy fegyverszünetet kérjen. Ezzel időt akartak nyerni a montenegrói sereg visszavonulására. Lépésükről a diplomáciai kar nemcsak hogy értesülve volt, hanem egyenesen ez állapította meg a feltételeket, melyek mellett Montenegro fegyverszünetet köthet. Úgymint: 1. álljon meg az ellenség ott, ahol éppen van, az ország többi része ne okkupáltassék; 2. a szerb katonaság vonulhasson szabadon el; 3. az ország a háború befejezéséig semleges maradjon.

Január 12-én megjött az osztrák válasz: a montenegrói csapatok tegyék le azonnal a fegyvert, adják ki a Montenegro területén tartózkodó szerb katonákat; amíg ez meg nem történik, az osztrák-magyar hadak folytatják az előnyomulást. Január 13-án Pešić hivatalos jelentésben a helyzetet teljesen tarthatatlannak minősítette és azt ajánlotta, kérjenek azonnal különbékét. A kormány magáévá tette Pešić felfogását, de a király nem. Erre a kormány lemondott, amit a király nem fogadott el. Koronatanács következett a követek bevonásával. Az orosz ügyvivő és a szerb követ a különbéke mellett foglaltak állást, az angol, francia és olasz követek azzal az indokolással, hogy napok óta megszűnt minden összeköttetésük külügyminisztereikkel, vonakodtak döntően beavatkozni Montenegro sorsába. A koronatanács a különbéke mellett döntött és Miklós királynak Ferenc Józsefhez intézett békekérő sürgönyének fogalmazásában résztvettek a nagyhatalmak követei is.

A sürgöny elment. Bécs továbbra is ragaszkodott feltételeihez. A fegyverszüneti tárgyalások megindultak. A király, a kormány és a diplomáciai kar, nehogy foglyul ejtessenek, Szkutariba menekültek. Az utóbbiak január 18-án, a király és környezete január 19-én hagyták el Montenegrot. Január 19-én Mijušković és a diplomáciai kar Brindisibe hajóztak, ahová másnap a király is követte őket. Montenegroban maradt Mirko herceg, a presumptív trónörökös atyja,¹ a

¹ Meghalt Bécsben 1918 március 3-án.

premier kivételével a többi miniszter, akik folytatták a kapitulációs tárgyalásokat az osztrák-magyar hadseregparancsnoksággal. Mire azonban a megegyezés létrejött, a montenegrói hadsereg egyszerűen felbomlott és a diplomáciai úton Miklós királyhoz juttatott kapitulációs feltételeket ez és kormánya elutasították.

A montenegrói sereg sorsát Pešić Péter magatartása pecsételte meg. Január 16-án egyszerűen cserbenhagyta a sereget a nélkül, hogy az északnyugati részekben álló haderők visszavonulásával törődött volna. A vezérkari főnökséget a montenegrói Vukotić Janko serdarra bízta, aki teljesen kilátástalan helyzetet talált. Az osztrák-magyar haderők január 22-én elérték a Bojanát, amivel a visszavonulás útja végleg el volt vágva. Vukotićnak nem volt más választása, mint kapitulálni. Minden erejét arra koncentrált, hogy ez rendben menjen végbe.

Ezek a rideg tények. Világos belőlük, hogy a szerb vád Montenegro árulásáról nem állja meg a helyét. Hiszen minden, ami a kapituláció körül történt, Szerbia és a nagyhatalmak követeinek tudtával és előzetes beleegyezésével ment végbe. A diplomáciai kar doyenje, gróf Salis angol követ, Mijušković kérésére erről még Montenegroban írásbeli nyilatkozatot is adott és ezt 1917-ben megismételte. Hasonlóképpen tanuszkodott Montenegro mellett Obnorsky orosz ügyvivő is.¹ Ha Miklós király áruló lett volna, akkor nem követték volna

¹ Montenegro kapitulációját illetőleg l. *Le rôle etc.* 145—169. l., a *Nova Evropa* 1926 május 26-iki füzetét (III. kötet, 301—380. l.), mely teljesen e kérdésnek van szentelve. Különösen Plamenac Péter, Šoć Péter és Ćurčin közleményei bírnak benne nagy értékkel. Igen fontos a *Nova Evropa* 1926 augusztus 26-iki számában megjelent két cikk is. Az egyik Mijušković Lázártól, a másik Ćurčin Milántól (XIV. kötet, 65—75. l.). A Montenegro jelenének szentelt 1927 március 28-iki számban érdekes a nemrég elhalt Vukotić Janko serdar 1926 június 11-iki elbeszélése a kapitulációról (XV. kötet, 234—249. l.), melynek hitelességéhez azonban szó fér és azt mutatja, hogy Vukotić kitűnő katona volt, de gyenge politikus. A cikkben különben több a hangulat, mint a tény. Pešić közleményei montenegrói szerepléséről a belgrádi *Ratnik* 1925 november—decemberi és 1926 január—februári számaiban jelentek meg.

száműzetésébe a követek és nem maradtak volna udvarában a háború tartama alatt. Különben is Miklós királynak, ha áruló akart volna lenni, nem a szerbek kivonulása után kellett volna ezt tennie, hanem előtte. Ez esetben valóban szolgálatot tett volna a központi hatalmaknak, míg így «árulásából» ezekre semmi haszon nem származott. Románia különbékét kötött, amit az entente nem rótt fel neki, Montenegró pedig csak megkísérlette a különbékét, azt is előzetes engedéllyel, a különbéke végül sem köttetett meg és a szerb propaganda mégis elérte, hogy az entente elejtse Montenegrót.

Árulás azonban igenis történt, de az áruló nem Miklós király volt, hanem Pešić Péter. Pešić tábornok ma a délszláv hadsereg vezérkarának főnöke. 1925-ben és 1926-ban kiadta a montenegrói működésére vonatkozó okmányokat. Ezekből az okmányokból kitűnik az, hogy kezdettől fogva csak Szerbia érdekeit tartotta szem előtt. Montenegrót kihasználta, ahol tehetette. Ez okmány-kiadásokból igen éles polémia keletkezett közte és egyes montenegrói és szerb politikusok és katonák között. A polémia Pešićre nézve igen siralmasan ütött ki. Plamenac Péter kimutatta,¹ hogy Miklós királyt a végzetes napokban Pešić ismételten félrevezette, hogy hamis hírközléseivel céltudatosan demoralizálta a montenegrói sereget és végül hogy egyes okmányokat meghamisítva közölt, így akarván utólag kompromittálni a királyt és szépíteni saját szerepét. Plamenaccal és más vádlóival (köztük Pavlović Živko szerb tábornok és hadtörténész) vitatkozva csúszott ki Pešić tollából a következő mondat: «Micsoda helyzet lett volna az egész nemzetre nézve, ha Miklós király nem küldte volna el Ferenc Józsefhez ezt a sürgönyt és ha a szaloniki-i fronton a szerb hadsereg főparancsnokság mellett ott lett volna a montenegrói hadsereg főparancsnokság is és ha a front áttörésekor és a hazába való bevonuláskor Péter király mellett ott lett

¹ *Nova Evropa*, XIII. k., 348–366. l. Ez a cikk számos olyan részlettel is foglalkozik, melyre itt nem térünk ki. Szerinte Pešić Pašić egyenes utasításai szerint járt el, amire nézve érdekes adalékokat is hoz. A polémia még nem említett fontosabb közleményei: *Pravda* 1925 május 9., 25., *Hrvat* 1925 szept. 13., 27., *Balkan* 1926 márc. 2., jún. 6., *Politika* 1926 júl. 8., *Vreme* 1926 júl. 8., 13. sz.

volna Miklós király is.» Ez a nyilatkozat perdöntő. Pešić saját vallomása szerint azért járt így el, ahogyan tette, hogy ezzel Montenegrót erkölcsileg megsemmisítse. A szerbség egyesülésének a szerb tétel szerint kellett megtörténnie. Ha megmenti a montenegrói sereget, az számban egyenlő lett volna a szerb sereg megmaradt részével : tehát a montenegrói sereget ki kellett szolgáltatni az ellenségnek. Ha a montenegrói király és kormánya egyszerűen kivonul hazájából, helyzete azonos lett volna Szerbia királyának és kormányának helyzetével : tehát a fegyverszüneti és különbéke-kérési kísérletekkel gyanússá kellett tenni őket. A többi aztán majd elvégzi a szerb propaganda.

Aminthogy el is végezte. Miklós király a béketárgyalások alatt ismételtén kérte az ententétől, hogy vizsgálják meg Montenegro kapitulációjának ügyét. Felajánlotta készségét, hogy személy szerint is aláveti magát a nagyhatalmak eljárásának. De hiába! Szerbia és protektora, Franciaország, befolyása akkora volt, hogy a békekonferencia napirendre tért Montenegro ügye felett a nélkül, hogy komolyan foglalkozott volna vele. A békekonferencia sok igazságtalanságot követett el, de még a központi hatalmakat is meghallgatta. Az egyetlen állam, mely felett ítéleztek a nélkül, hogy alkalmat adtak volna neki a védekezésre, Montenegro volt.¹

IX.

Az osztrák-magyar csapatok megszállták Montenegrót. Ellenséges megszállás mindig nagy megpróbáltatás a lakosság számára, de Montenegro igazi megpróbáltatása nem a megszállás keserű éveiben következett be, hanem akkor, mikor a központi hatalmak összeomlása után mindenki a felszabadulást remélte.

Montenegrót a szövetséges és társult hatalmak nevében francia főparancsnokság alatt szerb, nagyrésztben irreguláris, csapatok szállták meg. Ezek szélsőséges terrort fejtettek ki.

¹ Miklós király vizsgálatot kérő beadványaira nézve l. különösen Šoć Péter cikkeit (*L'allié martyre* 1920., 16., 8°, *Na braniku Crne Gore. Crnogorski Glasnik*, 1925, 72. sz.).

Majd négy kalandor, akik közül kettő nem is volt montenegrói állampolgár, önhatalmúlag kiírta a montenegrói alkotmányban ismeretlen ú. n. nagy-szкупstinaí választásokat. A választások egyszerű kinevezések voltak. Az 1918 november 26-án a podgoricai dohánymonopólium épületében összeült nagy-szкупstina tagjai között alig akadt egy-két politikailag némi szerepet játszott ember. Ez a szedett-vedett társaság fél napi «tanácskozás» után, mely idő alatt a palotát szerb komitácsik vették körül, egyhangúan elfogadott egy nyomtatásban készen elébe tett határozatot, mely detronizálta a Petrović-Njegoš-házat és kimondta az egyesülést Szerbiával. A nagy-szкупstina ezzel feloszlott.¹

A podgoricai határozatok egész Montenegróban óriási felháborodást keltettek. Hozzájárulva ehhez a szerb kegyetlenkedések is, 1918 karácsonyán Plamenac Jovan, volt montenegrói miniszter, vezetése alatt általános felkelés tört ki. Wilson a vérontás elkerülése végett a Neuillyben tartózkodó Miklós királyhoz fordult, hogy királyi szavával csillapítsa le a felkelést. Miklós király 1919 január 22-én el is küldte a Wilson által fogalmazott táviratot nemzetéhez. A felkelők egyrésze letette a fegyvert, másrésze Plamenaccal együtt elmenekült Montenegróból.

Miután a szerbek így megszabadultak a legveszedelmesebb szabadsághősöktől, európai ember előtt szinte elképzelhetetlen rémuralmat folytattak. Plamenac Belgrádnak történt behódolása után is így jellemzi egy belgrádi laphan a történeteket: 1918-ban és 1919-ben Montenegróból temető lett. Ezerszámra égették fel a montenegrói házakat, ezerszámra gyilkolták le a montenegróiakat... Asszonyokat, gyermekeket, tehetetlen aggastyánokat elevenen tűzbe vetettek, gyermekeket az ablakon át bajonettekre dobtak... A szerencsétlen áldozatoknak még élve kitépték a nyelvét, fülét, orrát... Tisztességes asszonyokon erőszakot követtek el, szoknyájuk alá macskát kötöttek, melyet botokkal vertek, hogy dühö-

¹ A határozatot l. Šišić: *Jadransko pitanje* 1920. 134. l. 8° 18—22. lapjain. L. továbbá Chotch: *L'allié martyr* 7—8. l. *Le rôle* etc. 60—67., 73. l. Plamenac Jovan: *Podgorička Narodna Skupština (Balkan, 1925 dec. 31.)*.

ben szétmarcangolja a szerencsétlenek testét. Hordákat alkíttottak, melyek mint a húnok (?) mentek kerületről-kerületre, hogy kifosszák a szegény montenegróiakat, hogy feldűlják az ősök sírjait. . . . hogy vadak módjára meggyalázzák és istenkáromló módon sárba tapossák osztrogi Szt. Vazul és cetinjei Szt. Péter csontjait . . . csak azért, mert Montenegró szentjei.»¹

A montenegrói emigráció annak idején dokumentált memorandumokat adott ki az elkövetett kegyetlenségekről. Adataikat az olasz és angol sajtó is átvette a nélkül, hogy a békekonferencia szükségét érezte volna a beavatkozásnak. Salis gróf, akkor már Anglia vatikáni követe, Burnham kanadai ezredes, Arnold, az Egyesült Államok quirináli követségének kiküldötte mindenben megerősítettek az emigráció adatait. Salis grófnak Mitrofán cetinjei metropolita bevallotta, hogy a Szerbiával való uniót a kényszer alatt ismerte el. Halálos ágyán a metropolita nyíltan is megvallotta ezt és Isten bocsánatát kérte árulásáért. Curzon lord 1920 március 11-én azzal indokolta az angol parlamentben, hogy miért nem teszi közzé Salis gróf jelentését : nem meri közzétenni, mert ezzel tömérdek montenegróit szolgáztatna ki a szerb kegyetlenségnek.²

Ez adatokat érdekesen egészítik ki a belgrádi szkupstina két montenegrói federalista képviselőjének, Ivanović Mihály-nak és dr. Drljević Sekulának közleményei.³ A szerbek el-

¹ *Balkan*, 1925 nov. 12.

² L. különösen a *Nekoliko stranica iz krvavog albuma Kara-gjorgjevića*, 1921, 52. l., 8°. c. nyomtatványt. E füzet mottója Arany János *Walesi bárdjaiból* van véve Zmaj-Jovanović fordításában :

S a nép, az istenadta nép
Oly boldog rajta, Sire!
Kunyhója mind hallgatva, mint
Megannyi puszta sír.

L. még *Les patriotes Monténégriens devant la cour martiale serbe*. Rome, 1920, 9. l. Aulerio : *Il Montenegro*, 1923., 48. l., 8°. *Le rôle etc.*, 42—43., 73., 77., 82. l.

³ Ivanović a belgrádi szkupstinában tartott e kérdéstről 1924 február 9-én egy bátor beszédet, Drljević cikket írt róla. Megjelent mindkettő a zágrábi *Obzorban* (1924 február 16., 17., 18. és május 26.).

rágalmazták a királyt otthon és a külföldön. Felfordították a rendet az országban, mely Miklós király idején közbiztonság tekintetében állta a versenyt bármely nyugati állammal. A szerb uralom óta minden tizedik ház börtön. Ezer zsandár őriz benne sok ezer montenegróit, míg az országutakon álarcos rablók fosztogatják és gyilkolják a járókelőket. Montenegróban a hatóságokat mindig tisztelték, mert a szegény hivatalnokok hozzáférhetetlenek voltak, a szerb hatóságokat széltében vesztegetik.

Az utóbbi évtizedekben oly szépen nekilendült montenegrói kultúrára Belgrád nem ad egy krajcárt sem. A dinasztia gyűjteményeit széthurcolták. Mióta bevonultak Cetinjébe, egyetlen iskolát vagy középületet nem emeltek, sőt a régieket is pusztulni hagyják. A cetinjei színház, melyet a legnagyobb áldozatokkal tartott fenn Montenegró királya és népe, ma romhalmazhoz hasonló. A külföldi missziók által nyújtott segélyekből Montenegró nem kapott semmit. A volt montenegrói hivatalnokok fizetését és nyugdíját nem fizetik, csak az esetben, ha beállnak a nagyszerb propaganda és a radikális párt szolgálatába. Még az első időkben átvett montenegrói katonatiszteket és állami alkalmazottakat is egymásután bocsátják el, így akarván teljesen megsemmisíteni a kis ország csekély intelligenciáját. A népet pedig hagyják éhezni, lecsúszni a legmélyebb kultúrfokra, ami csak elképzelhető. Az, amit Viting kapitány mondott 1920-ban, ma is áll Montenegróról, hogy t. i. egész Európában itt van a legrosszabb helyzet. És áll az is, amit az angol misszió jelentett ugyanakkor, hogy t. i. kérdéses, nem lesz-e ez a nemzet teljesen kiirtva, nem annyira a hegyekben folyó harcok, mint inkább az éhínség folytán.

Belgrád gazdasági politikája Montenegró teljes tönkretételére irányul. Montenegrónak magának alig volt államadóssága, az annexió folytán kiterjesztettek rá Szerbia óriási terhei. A montenegrói perper, miután teljesen fedezve volt, 1918-ban aranyparitáson állott. Belgrád elrendelte 5:1 arányban való beváltását dinárra. Később ugyan enyhítettek e rendelkezésen, de akkorára már sikerült a forgalomban lévő 17 millió perperből 3—4 milliót egyszerűen elvenni a néptől.

A háborús rekvirálásokat szintén 5 : 1 arányos dinárral fizették vissza, amivel megfosztották Montenegró lakosságát igénybe vett vagyona 80%-ától. A békekonferencia Szerbiának 5%-ot, Montenegrónak 2·75%-ot ítelt oda a jóvátételből. Bár a száműzetésben élő montenegrói kormány ismételten tiltakozott ellene, az entente-nagyhatalmak Belgrádnak fizették ki Montenegró jóvátételét is. Belgrád mintegy kilenc milliárd dinár jóvátételt vett kézhez Montenegró részére, amiből azonban a kis ország a valóságban alig néhány ezer dinárt kapott.¹ A montenegrói felkelések leverésére szerb csapatokat telepítettek be magánházakba és ezeket a csapatokat a lakosságnak kellett eltartania, azonfelül hogy a szerb katonák térítés nélkül rekviráltak a békés lakosságtól is. Öt év alatt ily módon mintegy öt milliárd dinár értéket harácsoltak a szerbek Montenegróban. E küzdelmek alatt a szerbek ötezer házat égettek fel. Az ellenséges osztrák megszállás' idején Montenegró helyzete hasonlíthatatlanul kedvezőbb volt mint a jelenlegi. A Miklós király idején kiépült gyönyörű úthálózat tönkre jutott, úgy hogy ma a közlekedés olyan Montenegróban, mint volt Macedóniában Kraljević Marko idején! A belgrádi Nemzeti Bank, mely egyedül Belgrád városnak több mint félmilliárd hitelt nyújtott, alig adott eddig néhány milliót Montenegrónak, melynek népe kiszolgáltatva a helyi uzsorásoknak, 1000% kamatot is fizet a kölcsönért. A montenegrói dinasztia minden vagyonát elkobozták, de ebből az országnak semmi haszna sincsen, mert egyes befolyásos szerbek egyszerűen eltulajdonították, elpusztították és elverték. Nem csoda, hogy a montenegróiak kivándorlása az Egyesült Államokba és másfelé nagyobb, mint valaha is volt. Drljević egyenesen felhívja Belgrádot, nyilatkozzék, az-e a célja, hogy

¹ Šoć Péter 723 millió aranyfrankot reklamál Belgrádtól a jóvátétel fejében (*Na Braniku Crne Gore*, Crnogorski Glasnik 1925., 72. sz.), Vuletić Savo belgrádi képviselő 1927 tavasszal kilenc milliárdra teszi Montenegró jóvátételét (*Ekonomске potrebe Crne Gore, Nova Evropa*, XV. k., 212—219. l.). Montenegró gazdasági züllésére nézve érdekes adatok még a *Nova Evropában*, XV. k., 197., 206., 211., 218., 219., (a délszláv költségvetés montenegrói tételeit sem kapja meg Montenegró) 221., 223. l.

Montenegrót teljesen elpusztítsa, lakosságát kivándorlásra kényszerítse, mert ez esetben a nemzet inkább mindenestül elköltözik valahová, ahová nem ér el Belgrád hatalma.¹

1920 nov. 28-án zajlottak le Jugoszláviában a délszláv konstituante-választások. Montenegróban a szerb összeírás szerint 43,500 választó volt. Persze a külföldön tartzkodó emigránsok, továbbá a bebörtönözött, vagy a hegyekben bujdosó felkelők nem íratlak össze. Ezzel 6—8000 montenegrói polgár záratott ki a szavazásból. Ellenben az összeírt választók közül 5—6000 importált szerb volt. A választókat Belgrád minden eszközzel szavazásra kényszerítette, mert e választást plebiscitumnak akarta feltüntetni az unió mellett. Mindazonáltal csak 28,500-an szavaztak le. Szeparatista programmal a szerb hatóságok jelölést nem engedtek. Ennélfogva 15,500 montenegrói polgár szavazott bolsevik és köztársasági jelöltekre, mint olyanokra, akik nem akarják a délszláv királyságot. A többi szavazat leginkább a szerb radikális és a szerb demokrata pártra esett, a szerbekkel való uniót hirdető montenegrói pártra, melyet Radović Andrija vezetett, összesen 1488 szavazat esett.²

A délszláv konstituante aztán a horvát és szlovén képviselők túlnyomó többségének távollétében és a fentebbi adatok szerint Montenegró részvétele nélkül meghozta a szerb hegemoniát biztosító centralista u. n. vidovdáni alkotmányt, mely az ezeréves dicső állami multtal bíró Montenegrót szerb megyévé degradálta. Ezen az állapoton nem változtatott semmit az, hogy az 1923-i szkupstina választásokon két, az 1925-iekén három képviselő került be a belgrádi szkupstinába federalista programmal. Ezek hirdethetik programjukat, Belgrád kormányoz tetszése szerint. A montenegrói federalisták elismerik a Karagyorgyevicsek Jugoszláviáját, de államszövetséggé akarják átalakítani. Jugoszlávia öt államra oszlanék (Szerbia, Montenegró, Horvátország, Bosznia, Szlovénia). Mindegyik állam saját kormánnyal és parlamenttel bírna. A közös ügyek vitelére volna egy központi kormány

¹ Belgrád meg sem kísérlette ez adatok cáfolatát.

² *Le rôle etc.* 75—91. l.

is, melynek ellenőrzésére az öt parlament delegátusaiból központi parlament alakíttatnék. Ez a program lényegében egyezik a Trumbić vezetése alatt álló horvát federalista-párt programjával. A montenegrói federalisták 1927 febr. elején még sem velük, hanem a centralista alkotmányt elismert Radićal léptek szorosabb szövetségbe, valószínűleg azért, mert az ő révén könnyebben remélnék valamit elérni.

Ez a politika azonban a montenegrói életet csak a felületeken érinti. Ha nem is az 1918/19. telén tapasztalt arányokban, de a guerilla-harc még mindig nem szűnt meg. Bámulatatos az az elszántság és kitartás, mellyel a felkelők az óriási többségben lévő szerb csendőrségnek és sorkatonaságnak ellenállnak. A szerb sajtóiroda hol agyonhallgatja e mozgalmakat, hol bolsevik lázadásnak, vagy rablóbandák garázdálkodásának iparkodik őket feltüntetni. A külső segítség egyre csekélyebb lesz, de a szerb kegyetlenkedések mindig új és új embereket kényszerítenek a hegyekbe való szökésre és a felkelőkhöz való csatlakozásra. Az utolsó években dr. Marković Vukašin danilovgradi orvos volt a mozgalmak vezére, akit ismételten el is fogtak a szerbek, de mindig sikerült megszöknie, mert úgy látszik, titokban minden montenegrói segítette. 1926-ban azonban kénytelen volt külföldre menekülni.

1925 szeptemberében a szerb királyi pár néhány napot töltött Montenegroban, mikor II. Péter püspökfejedelem hamvait visszavitték a Lovćenen lévő kápolnába, melyben az osztrák-magyar megszállásig nyugodtak. A király ekkor bizonyos ígéreteket tett. Az emigránsok egyrésze hazatért, és enyhült az elnyomás. De igazi kibékülés nem következett be. A federalisták távol tartották magukat az ünnepektől és az ott megjelent előkelőségek egy része is utólag visszautasította az adományozott kitüntetésekét.¹ Újabban szerb sajtó organumok is szót emeltek Montenegro érdekében. A felkelés azonban, ha gyengült erővel is, de még mindig tart és hogy a szerb uralmat komolyan veszélyezteti, mutatja a kolašini szerb kerületi főnök egy nem régen napvilágra került

¹ *Obzor*, 1925 február 4., 13., 15., június 15., szeptember 20., október 14., november 15. *Hrvat*, 1925 szeptember 24., november 29.

rendelete.¹ Azt állítani, hogy Montenegró pacifikálása be volna fejezve és az országban a szerb uralom már biztosítva volna, legalább is korai.

X.

Miklós király Montenegró összeomlása után előbb Rómába, onnan Bordeauxba, majd, mikor a francia kormány visszatért Párizsba, Neuillybe ment. Épúgy, mint a szintén menekült Szerbia, Montenegró is fentartotta az állami élet folytonosságát. Az anyagi eszközök hiánya ugyan csakhamar nagy nehézségeket okozott, hiszen Miklós királynak egész vagyona, mikor országát elhagyta, 150.000 arany dinár volt, a havi 400.000 frank angol-francia segély is hamarosan 200.000-re szállítattott le, sőt 1919 okt. 27-étől fogva többé egyáltalán nem folyósított, de valahogyan csak ment a dolog.²

Mijušković Montenegró elhagyása után lemondott. Erre még 1916 januárjában Radović Andrija alakított kormányt. Radović hamarosan rájött, hogy Franciaország elejtette Montenegrót. Egy montenegrói brigádnak sikerült a kapituláció elől megmenekülnie. Ezt a franciák Korzikába internálták és úgy bántak vele, mint hadifoglyokkal. Radović erre azt ajánlotta Miklós királynak, hódoljanak be Szerbiának. A király erre nem volt kapható. Radović lemondott és 1916 januárjában Matanović Milo alakított kormányt.

Radović hűtelemné vált a királyhoz és szerb zsoldba állva Montenegró egyesítését hirdette Szerbiával. Miután már a pittsburgi délszláv kongresszus 1916 novemberében követte a Petrović-Njegoš-ház detronizálását, Radović megalkototta az ú. n. *montenegrói komitét*,³ mely 1917 március 27-én kiadott kiáltványában a Szerbiával való egyesülést és

¹ *Obzor*, 1927 február 1. sz.

² *Crnogorski Glasnik* (Detroit), 1925 november 2. *Le rôle etc.* 192., 196. l.

³ Állítólag 500.000 frankot kapott árulásáért. *Nekoliko stranica stb.*, 32. l. *Le rôle etc.*, 31., 109. l. Paulová Milada: *Jugoslavenski. Odbor*, 1925. XXIII., 603. l., 8°, idevágó rész 243. l.

a montenegrói dinasztia eltávolítását vallotta céljának.¹ Radović és hívei igen élénk tevékenységet fejtettek ki. A Karagyorgyevics-ház bőkezűen támogatta mozgalmukat, mely élvezte a francia sajtó és hivatalos körök jóindulatát is. Mikor a Pašić-kormány és a Trumbić-féle *Délszláv Választmány* 1917. júl. 20-án kiadta az ú. n. korfui deklarációt, mely a világháború délszláv céljának valamennyi délszlávnak a Karagyorgyevicsék alatt való egyesítését vallotta, Radovićék csatlakoztak e deklarációhoz.

E mozgalmakkal szemben a Matanović-kormány tétlen volt. Végül 1917. júniusában a király Popović Evgenijt bízta meg kormányalakítással. Az új kormány megkezdte a diplomáciai harcot Montenegró függetlensége és becsülete érdekében. A király és a kormány helyzete igen nehéz volt. Franciaország vendégei voltak és hova-tovább világos lett, hogy Franciaország ellenük dogozik. Radović mozgalmának elevenése egyre szaporította Montengró ellenségeinek számát. A rendelkezésére álló vagyoni eszközökkel sikerült megnyernie a király több hívét is. Ugyanekkor a király és kormánya alig-alig tengődött. Jegyzékeiket a franciák udvarias, de meg nem tartott ígéretekkel intézgették el.

Mikor a központi hatalmak összeomlottak, a francia kormány egyszerűen lehetetlenné tette, hogy Miklós király és kormánya haza térjenek. Egyrészt ugyan garantálták, hogy az entente-csapatok Miklós király nevében «szabadítják fel» Montengrót és megígérték, hogy teljes mértékben tiszteletben fogják tartani az ország szuverenitását,² másrészt azonban a montenegrói király és kormány minden vagyonát lefoglalták és megmozdulásuk esetére retorziókat helyeztek kilátásba.

A podgoricai határozatok után Szerbia megszüntette követségét Neuillyben. A nagyhatalmak ugyan nem ismerték el e határozatokat, de nem tettek semmit sem az ellen, hogy

¹ Šišić : *Dokumenti*, 88—92. l., a további mozgalmakra nézve l. 100—101., 136—137., 240—241., 258—261. l. A Montenegró elleni francia-szerb akcióra nézve *Le rôle*, 27—35, 107—110 l.

² Franchet d'Espérey valóban adott is ki ilyen rendeletet, de végrehajtásával nem törődött. Paulová id. m., 575., Chotch id. m., 3—4. l.

Szerbia de facto végrehajtsa őket. Montenegro tiltakozott a jogtalanság ellen, jegyzékekkel ostromolta a nagyhatalmakat, anélkül, hogy üres biztatásokon kívül egyebet elért volna. A karácsonyi montenegrói felkelés hatása alatt 1919 január 13-án a békekonferencia kimondta, hogy Montegrót a konferencián egy megbízott fogja képviselni, de ez a tanácskozásokon majd csak akkor vesz részt, ha a politikai helyzet tisztázódik. Ez mégis valami volt, ha nem felelt is meg Montenegro szövetséges állami méltóságának. A felkelés lecsillapítása érdekében maga Wilson lépett közbe a királynál, hangsúlyozva, hogy a népek önrendelkezési jogát nem hagyja Montenegroban sem kijátszani.¹

Mikor Plamenac Jovan megérkezett Neuillybe. Popović Evgenij magas korára hivatkozva lemondott és 1919 februárjában Plamenac alakított kormányt. Plamenac nagy tetterővel és sok ügyességgel folytatta a harcot Montenegro jogaiért, de eredménytelenül. Az 1918 dec. 1-én proklamált délszláv királyságot az Egyesült-Államok még 1919 januárjában, Anglia és Franciaország 1919 júniusában elismerték, ami ugyan magában véve nem jelentette Montenegro állami voltának tagadását, de bizonyos mértékben prejudikált a jövőre nézve. A békekonferencia idejét nagy problémák kötötték le: az adriai kérdést, mint olasz-délszláv vitás ügyet vették csak figyelembe. Anglia és Franciaország szívesen láttak Olaszország hátában egy minél erősebb Jugoszláviát. Montenegro ügye így eleve rosszul állott, még ha Szerbia nem folytatta volna is ellene rágalmazó hadjáratát. Belgrád más fegyverekkel is élt. A francia nagytőkének mindenféle koncessziókat adott Montenegroban és Jugoszláviában, amivel nagyon befolyásos pénzesoportokat nyert meg a szerb érdekeknek.²

A békekonferencián résztvevő nagyhatalmak közül egyedül Olaszország védte Montenegro jogait. Olaszország azonban egyrészt nagyon is el volt foglalva saját adriai érdekeinek

¹ Chotech id. műve, 5—9. l. Aulerio: *Il Montenegro*, 1923., 48. l., 8° l. 17., 26., 31—32. l.

² L. erről Chiesa nyilatkozatát *Obzor*, 1922 jún. 8., továbbá *Le rôle etc.*, 13., 97. l.

védelmével, másrészt kormányai otthon nagy nehézségekkel küzdöttek és kifelé tekintélytelenek voltak. Mikor 1920 nyarán egy felkelés kiverte Olaszországot Albániából anélkül, hogy ez ellen valamit tudott volna tenni, szorítva a belső válságok által, kénytelen volt Belgráddal is megegyezni. Így jött létre 1920 nov. 12-én a rapallói egyezmény, mely megállapította Olaszország és Jugoszlávia határait. Az egyezményben nincs szó Montenegróról, állítólag magukon a tárgyalásokon sem esett szó róla, de egyrészt Jugoszlávia elismerésével, másrészt a kérdés agyonhallgatásával Itália is komoly lépést tett a montenegrói kérdés elejtése felé. Jugoszlávia ez alkalommal évi 300,000 frank járadékot ajánlott fel Miklós királynak az esetre, ha elismeri Montenegró szerb annexióját, de a király az ajánlatot felháborodva utasította vissza.¹

1920 november 28-án voltak a konstituante-választások. Anglia és Franciaország e választásokat alkalmasoknak tartották a montenegrói kérdés likvidálására. A békekonferencia ismételt ígéretét, hogy alkalom adatik Montenegrónak sorsa felett való döntésre, angol politikusok, mint Harmsworth 1919 nov. 10-én, Curzon 1920 márc. 14-én és jún. 10-én úgy kezdték magyarázni, hogy ez az alkalom a délszláv konstituante-választás lesz. Anglia e választások ellenőrzésére Montenegróba négy tisztet küldött ki, akik azt jelentették, hogy a montenegróiak többsége elfordult Miklós királytól. Anglia mellőzve minden további lépést, ezzel a montenegrói kérdést elejtette. Mióta a volt montenegrói angol követ a Vatikánnál képviselte hazáját (1916), a montenegrói angol követség már betöltetlen volt. Franciaország 1920 dec. 20-án külön jegyzékben értesítette a montenegrói kormányt, hogy a délszláv konstituante-választások Montenegró önállósága ellen döntöttek, ennél fogva a diplomáciai viszonyt Miklós királlyal és kormányával megszünteti.²

E jegyzék után, mely megfosztotta Montenegró eddigi hatóságait és képviseletét Franciaország területén diplomáciai jellegűktől, Miklós király és hívei elhagyták Neuillyt. A

¹ *Obzor*, 1920 dec. 5. és 18.

² Aulerio id. műve, 27. l. *Obzor*, 1920 nov. 18., 28. *Agramer Tagblatt*, 1921 márc. 1. *Le rôle etc.*, 15., 17—22. l.

nagybeteg öreg király családjával a francia Rivierára, Cap Antibesbe költözött, ahol 1921 márc. 1-én meghalt és ideiglenesen, amíg hamvait haza szállíthatják, a san-remo-i orosz templomban temettetett el. Márc. 2-án a trónörökös kiáltott ki II. Danilo néven montenegrói királlyá. II. Danilo atyja eltemetése után tiltakozásul Montenegró méltatlan helyzete ellen, lemondott a trónról, — gyermektelen lévén — unokaöccse, Mirko herceg idősebb fia, az 1908 szept. 1-én született kiskorú Mihály javára, aki I. Mihály néven ma is legitim királya Montenegrónak. A kiskorú király helyett, mint, régens nagyanyja, Miléna királyné gyakorolta a felségjogokat egészen 1923 márc. 16-án Cap Antibesben bekövetkezett haláláig.¹

Mikor Miklós király Cap Antibesbe költözött, kormánya Rómában telepedett meg. Innen először egy gyilkos jegyzékben válaszolt a diplomáciai viszonyt megszakító francia jegyzékre. Az 1921 jan. 10-én kelt jegyzék mellékleteként kiadták az utolsó évek francia-montenegrói diplomáciai levelezését és azokat a bizonyítékokat, melyekkel igazolták vádjukat, hogy Franciaország kezdettől fogva ellenük dolgozott és tudatosan törekedett Montenegró megsemmisítésére. A kormány ezután folytatta a propagandát. Olaszország továbbra is jóindulatot tanúsított Montenegró iránt. Mikor Miklós király meghalt, a nála akkreditált olasz követ az új királynál, majd a régensnél nem akkreditáltatta magát, miáltal megszűnt Olaszország és Montenegró diplomáciai viszonya. Nem hivatalosan azonban tovább is érintkeztek a római montenegrói kormánnyal és az olasz társadalmi szervezetek is melegen felkarolták a szerencsétlen kis állam ügyét.

Miklós király halála mégis kezdetét jelentette a montenegrói emigráció hanyatlásának. Az ő tiszteletreméltó személye természetes központja volt az emigrációnak, az ő nagy tekintélye előtt meghajolt minden emigráns, az ő királyi bölcsesége a legnehezebb megpróbáltatások idején is egységet tudott teremteni a sokszor divergens elemek között. Őt pó-

¹ A proklamációkat a trónváltásokról l. Aulerio id. művében 2—35. l.

tolni nem tudta senkisé, ami csakhamar meg is érzett az ügyek vitelében. Mikor a gaetai montenegrói tábornok a táborban kiütött egyenetlenségek miatt az olasz kormány feloszlatta, Plamenac lemondott. Erre Miléna királyné 1921 júliusában Vučinić Milutin tábornok elnökelete alatt nevezett ki új kormányt, mely az ügyeket egész 1922. aug. 30-ig vitte, amikor Vučinić váratlanul elhunyt. Šoć Péter ideiglenes miniszterelnöksége után 1922 szeptemberében a királyné megbízásából Gvozdenović Ante tábornok alakított kormányt. Ezt azonban Plamenac nem ismerte el és mint Miklós király utolsó miniszterelnöke ellenkormányt alakított. Miléna királyné halála után az olasz kormány Plamenacot kiutasította Rómából, a Gvozdenović-kormány meg megszűntette működését. Plamenac erre Newyorkba ment, ahol mint a montenegrói kormány elnöke az amerikai montenegróiakat egy államkölcson jegyzésére hívta fel. Ily módon hamarosan lejárt magát az Egyesült-Államokban is. Elkecserecsésében kegyelmet kért a désláv kormánytól és mikor ezt megkapta 1925. februárjában Belgrádban telepedett meg. Példáját azóta sok emigráns követte.

Miléna királyné kormányai a belső torzsalkodások mellett is megragadtak minden alkalmat, hogy hazájuk ügyét újra napirendre hozhassák. Ismételten kísérleteztek a Népszövetségnél felvételért folyamodva és panaszt téve Szerbia jogtalan magatartása miatt, a nélkül, hogy célt értek vona.¹ A génuai konferencián is próbálkoztak, de csak annyit tudtak elérni, hogy Csicserin szóvátette távollétüket, ami többet ártott Montenegrónak, mint használt, mert alkalmat adott arra, hogy Belgrád kitalálja a bolsevizmus vádját. A viszonyokkal egy kicsit ismerős idegenek tudták ugyan, mennyire lehetetlen Montenegrót bolsevizmussal gyanúsítani, de ugyan hány befolyásos idegen volt egy kicsit is ismerős a montenegrói állapotokkal?

Az olasz parlamentben bizonyos nehézségeket okozott a rapallói szerződés ratifikálása. Több képviselő kijelentette,

¹ 1920 november 18-án próbálkoztak először belépni a Népszövetségbe. *Le rôle*, 198—207. l.

hogy csak azon feltétel alatt szavazza meg a szerződést, ha ez nem prejudikál Montenegró sorsának. Sforza magánbeszélgetésben még ki nem játszott kártyának mondta Montenegrót. Bonomi 1921. júl. 23-án, és aug. 2-án. Torretta 1921 aug. 3-án miniszterelnöki, illetőleg külügyminiszteri minőségükben hangsúlyozták, hogy Montenegró ügyét semmiféle nemzetközi fórum még nem tárgyalta le. A bolognai és a páduai egyetemek Montenegró érdekében memorandumokat adtak át az olasz kormánynak. 1921 decemberében Chiesa képviselő elnöklete alatt Montenegró érdekében egy propaganda-bizottság alakul, melynek sok olasz törvényhozó tagja van. Ez érintkezést kezdett angol parlamenti férfiakkal és napirenden tartotta Montenegró ügyét. Ebből fejlődött ki a Pro Montenegro egyesület, melyet különösen a fascisták karoltak fel. Tagja volt Mussolini és több későbbi miniszter is. A génuai konferencia alkalmával Fedozzi, a génuai egyetem akkori rektora és a nemzetközi jog tanára, sietett Montenegró védelmére, igazolva azt, hogy Montenegró a nemzetközi jog szempontjából még mindig birtokában van államiságának. A génuai konferencia azonban napirendre tért a beadvány felett.¹ Nem ért el eredményt Olaszország sem akkor, mikor az albán-délszláv határ megállapításánál azt kívánta, hogy a montenegrói területeken a határoszlopok M. felírást viseljenek. szemben a többi területek oszlopainak SHS felírásával. Franciaország közbelépésére a nagyköveti konferencia az indítványt elvetette.²

Miléna királyné halála és a montenegrói kormány feloszlása után az olasz társadalom érdeklődése is megcsappant. Különösen mikor Pašić és Ninčić római útja alkalmával az 1924 jan. 29-én aláírt olasz-szerb egyezmény látszólag teljesen kiegyenlítette a Róma és Belgrád közt fennálló ellentétet. Ninčić külpolitikája a horvátok és szlovének rovására adott engedményekkel iparkodott az olasz kormányt megnyerni a szerbeknek. A horvát érdekkörhöz tartozó Dalmá-

¹ *Obzor*, 1920 november 26., 27., 1921 június 10., július 26., 29., december 5., 9., 22., 31. *Hrvat*, 1922 április 21. *Obzor*, 1922 május 31., november 19., 1923 július 31.

² *Obzor*, 1922 július 9.

ciában az olaszok mindenféle kedvezményt kaptak, ennek fejében a szerb érdekkörhöz tartozó Montenegróban és Albániában kellett ellenszolgálatokat tenniük. Az olasz kormány elejtette a montenegrói emigrációt, sőt erőszakosan is fellépett ellene.¹ Egyesek ezután is meleg érdeklődést árultak el a montenegrói ügy iránt, sok emigráns mint magánember végleg Olaszországban telepedett meg, de a komolyabb politikai tevékenység lehetetlenné vált.

Nem szólva az Angliában és Írországbán folyó kisebb jelentőségű tevékenységről, ez időtől fogva a montenegrói mozgalom központja az Egyesült-Államokba helyeződött át. E mozgalom élére Vujović Milo volt montenegrói miniszter állott, aki a kivándorlott montenegróiakat megszervezte és bennük a haza felszabadításának gondolatát meggyökereztetette. Ez a szervezkedés lassankint olyan komoly méreteket öltött, hogy ma már Vujović politikai működését teljesen biztosítja. A mozgalom központja Detroit, míg Európában a párizsi expozitura működik.²

Miklós király és Miléna királyné halála után zavarok állottak be a montenegrói uralkodóház kebelében is. II. Daniló exkirály visszavonult az ügyektől. Péter herceg 1923 szeptemberében Belgrádba utazott és ott kibékült unokaöccsével, Sándor szerb királlyal.³ Azóta összeköttetésben áll a belgrádi udvarral és szószólója a két dinasztia kibékülésének. Mirko herceg özvegye, Konstantinović Natália, férjhez ment gróf Errembault de Dudzele Gaston belga állampolgárhoz, akinek atyja hajdan Belgium belgrádi követe volt. A grófnénak Belgrádban házai vannak és vagyoni ügyeinek rendezése céljából 1925 őszén ő is Belgrádban járt, mely alkalommal érintkezésbe jutott a szerb udvarral. Úgy látszik

¹ *Obzor*, 1924 március 29.

² A mozgalom 1923 végén indult meg és 1924 október 12-én és 13-án kapott végleges szervezetet. Azonnal 37 szervezet alakult meg 3473 taggal. Az amerikai és az angol mozgalmakra nézve l. Warren Whitney: *Monténégro le crime de la conférence de la paix. Genève 1925.*, 75. l., 8°, idevágó részek 70–72. l. A könyv felsorolja a többi külföldi akciót is.

³ *Obzor*, 1923 szept. 25.

ezekkel a látogatásokkal áll összefüggésben a belgrádi kormány egyik az 1927/28-i költségvetési törvény pótlékaiban kapott felhatalmazása a montenegrói dinasztia egyes birtokainak visszaadása és a dinasztia tagjainak kártalanítása ügyében.¹ A dolog azonban nem perfekt. E sorok írójának hiteles helyről nyert információja szerint az ifjú montenegrói király nem hajlandó jogairól lemondani, így a belgrádi udvar ezzel az ú. n. kártalanítással nem fog célt érni.

Az 1926 nov. 27-én aláírt tiranai olasz-albán egyezmény óta az olasz-szerb konfliktus következtében a montenegrói emigráció mozgalma új erőre kapott. Erről azonban az ügy érdekében bővebben nem szólhatok.

XI.

Államokat a hatalom és az illető nép akarata teremti és nem a nemzetközi jog. Nem akarjuk a nemzetközi jog jelentőségét kétségbe vonni, csak azt kívánjuk megállapítani, hogy jelentősége inkább erkölcsi. Montenegro esetében is.

Nem szükséges kiemelni, hogy az emigráció Montenegro önálló államiségének elvi alapján áll. Egy véleményen van vele több neves olasz jogtudós is.² Fontosabb ezeknél az, hogy a montenegrói federalista-párt, mely formálisan elismerte Jugoszláviát, Montenegro nemzetközi jogi helyzetét alapjában véve ugyanúgy fogja fel, mint az emigránsok.

Íme a federalisták egyik vezére, Drljević Sekula belgrádi képviselő egyik tartalmas cikkét³ így kezdi: «Olaszország és a mi államunk között kötött római paktummal a montenegrói kérdést le *akarják* venni a nemzetközi politika napi-

¹ Érdekes vita a kártalanításról a *Vreme* 1927 április 10., 20. és 22. számaiban.

² Montenegro nemzetközi jogi helyzetére nézve l. *Le rôle etc.* számtalan helyét, *Memoire du gouvernement du Monténégro*, 1921, 8. l., 8°. Fedozzi: *La situation juridique et internationale du Monténégro*, Gênes, 1922, 8. l., 8°. Gatti: *Italia e Montenegro*, 1923, 15. l. 8°. D'Aulerio: *Il Montenegro*, 1923, 48. l., 8° stb.

³ *Tragedija Crne Gore* (Obzor, 1924, máj. 26.). A kiemelések tölem valók.

rendjéről. Igaz ugyan, hogy *sem Amerika, sem Anglia, sem Franciaország nem ismerték el in plena forma, Montenegró egyesítését Jugoszláviával, sőt megígérték, hogy még foglalkozni fognak a montenegrói kérdéssel*, de a gyakorlati politikában ezek az elméleti fenntartások értéktelenek, mihelyt Olaszország megegyezett Belgráddal. Olaszország számára Montenegró elsőrendű kártya volt és egész a római paktumig fent is tartotta a montenegrói kérdést a nemzetközi politikában. Mihelyt Olaszország, akár csak *átmenetileg* is lemondott e kérdés gyakorlati bolygatásáról, a kérdés eltűnik a nemzetközi élethől. *Lehetséges, hogy Olaszország és a többi nagyhatalmak egyszer felmelegítik a kérdést*, ha ez nekik konvenniálni fog. *Jelenleg* sikerült Pašićnak minden veszélyt elhárítania és rávennie Mussolinit, hogy vonjon meg minden segílyt a montenegrói emigránsoktól.»

Drljević e megjegyzéseit nehéz félreérteni. Világos, hogy a nemzetközi jog szempontjából nem tartja elintézettnek a montenegrói kérdést, de mint gyakorlati politikus abban a meggyőződésben, hogy a római paktum után nem remélhető a kérdés hamaros felvetése, a nemzetközi jogi vonatkozásokat figyelmen kívül hagyja. Montenegró szerb annexiójával mint adott ténnyel számol és mellőzve a távolabbi jövő eshetőségeit, az adott tény alapján próbálja megállapítani egy montenegrói réalpolitika feltételeit.

A világháború eredményei egész sereg példával szolgálnak arra nézve, miként tudtak új állami életre kelni nemzetek, melyek államiságukat régesrégén elvesztették. E nemzetekben élt az állami öntudat. A hatalom módot és alkalmat adott nekik álmaik megvalósítására, de a mód és alkalom hiábavaló volt, — amint ezt ugyancsak a világháború eredményei mutatják, — ott, ahol az állami öntudat nem élt eleven erővel az illető nemzetben. A döntő körülmény arra nézve, hogy egy nemzet visszaszerezheti-e államiságát, vagy nem, az, hogy él-e benne és mekkora erővel az állami öntudat. Ha él, akár evolúcióval, akár revolúcióval az első kedvező alkalommal visszaszerzi államiságát, ha nem él, akkor hiábavaló minden okoskodás.

Montenegró esetében a kérdés elég komplikált. Hiszen

Montenegró a Petrović-Njegošok trónra lépése óta szerb államnak érezte magát, sőt Miklós király törekedett Montenegró és Szerbia egyesítésére is. Az, hogy ez az egyesülés nem a Petrović-Njegošok uralma alatt történt meg, dinasztikus kérdés, ami nem lehet döntő a nemzet zömére nézve. Hogy Miklós király és Montenegrója az egyesülésnek alanyai is akartak lenni és nem csupán tárgyai, ok lehet az egyesülés revíziójára, de nem felbontására. A kérdés az, hogy a montenegrói nemzet csak szerbnek érzi-e magát, vagy szerbsége mellett megmaradt-e külön állami öntudata, hogy Miklós királynak egységre való törekvése bírt-e mélyebb gyökerekkel nemzete érzés- és gondolatvilágában és amennyiben bírt is, nem változtatták-e meg a montenegrói nemzet felfogását az utolsó évek eseményei.

Ezekre a kérdésekre csak egy montenegrói plebiscitum adhatna szabatos választ. Az a tény, hogy Miklós király és kormányai folyton sürgették a plebiscitumot, kijelentve készségüket, hogy ennek döntését, bármilyen legyen is az, elismerik és az a tény, hogy Szerbia nem engedte meg a plebiscitumot, nagyon valószínűvé teszik, hogy a montenegróiak a külön államiság helyreállítása mellett döntenének. A délszláv konstituante-választások montenegrói eredményei körülbelül Montenegró önállósága mellett való plebiscitumnak tekinthetők, ha velük szemben fel is hozható az, hogy a kérdés, — bár a szerbek hibájából, — nem volt a szavazóknak világosan feltéve. Lehet arra hivatkozni, hogy azóta sok év telt el, tehát ma nem lehet döntő az akkori eredmény. Különösen akkor nem, mikor a későbbi választásokon a radikális és a demokrata pártok, tehát két Belgrádhoz hű párt, kapta meg a montenegrói mandátumok többségét. Ezzel szemben áll viszont az, hogy e választások is terror alatt ejtettek meg.

E kérdésben sem az emigrációt konzultáljuk, hanem a federalista pártot. Ennek egy képviselő tagja, Ivanić Mihály, volt montenegrói miniszter, ugyancsak a római paktum után, a belgrádi szkupstina 1924 febr. 9-i ülésén hosszú beszédet tartott a montenegrói állapotokról.¹ E beszédből idézzük

¹ A beszéd teljes szövegét hozta az *Obzor* 1924 február 16—18. számaiban. A kiemelések itt is tőlem valók.

az alábbi a szerb egységre vonatkozó nyilatkozatokat: «A szerbek és a montenegróiak között az összeütközés olyan mértéket öltött, hogy a lelki egységet, amely az egyesülés előtt megvolt, megsemmisítette... Szerbia kormányzati módszerei a két ország között olyan gyűlölséget teremtettek, amely átterjedhet nemzedékről nemzedékre és megakadályozhatja a kiegyenlítődést két, jelenleg alapjában különböző lélek között... A montenegrói nemzet mai helyzetére nincs példa a világtörténetben és a régi barbárok története sem mutat fel nekünk egyetlen hasonló példát sem... Mi montenegróiak politikai nemzet vagyunk, akik saját erőnkből teremtettük meg és tartottuk fent fajunk történetének legzavarosabb idejében is államunkat. Nem ambicionáljuk azt, hogy Szerbia egy kerülete legyünk, vagy bárki tartománya. Montenegro mindig szerb volt és szerbnek is kell maradnia... de ha az egyenlőség nem lehetséges, nagyon könnyen *meglehet egység nélkül is*, tekintettel kivételesen kedvező stratégiai helyzetére, saját tengerére, természeti gazdagságára, óriási vízi erőire, bányáira és erdeire... *Ha ez az az ideál, amiért századokon át küzdöttünk, akkor... nem tudtuk, mit csináltunk...*»

Ha tekintetbe vesszük azt, hogy hol mondatott el ez a beszéd, hogy olyan férfiú tartotta, aki ki van szolgáltatva Belgrád önkényének, nem kételkedhetünk benne, hogy az, aki ezeket el merte mondani, akkor, mikor a római paktum minden montenegrói szeparatizmust reménytelenné tett, szívében régóta szakított a szerb egység gondolatával, ha a vas kényszerűség nem is engedte meg neki, hogy ezt nyíltan megvallja.

Drljević fentebb idézett cikke egy helyén arról beszél, miként próbálja Belgrád Jugoszlávia egyik tartományát kijátszani a másik ellen és miként «pacifikálja» őket vérrel és erőszakkal. «De mi lesz akkor, — kérdezi, — ha valamilyen konfliktusra kerül a sor, ha majd Belgrád e pacifikált tartományok egyetértésére, szeretetére, önfeláldozására fog apellálni?» Drljević nem ad választ a kérdésre, de mindenki könnyen megadhatja helyette.

Montenegro mint külön nemzeti és állami egyéniség

tartotta fent magát több mint ezer esztendőn át. Idők folyamán szerbbé lett, de szerbsége százféle vonásban különbözik Szerbia szerbségétől. Történeti fejlődésének, földrajzi elhelyezkedésének, erős vérkeveredésének és sok-sok más körülménynek hatása rányomta Montenegró népére a maga bélyegét. A szerb, vagy a délszláv egység csalóka álma megtévesztette nagy királyát és az ő hatalmas egyéniségének varázsa magával ragadta Montenegró intelligenciájának utolsó két nemzedékét. Ne csodálkozzunk rajta. A délszlávság körében Miklós király nem volt az egyedüli, aki az egység lidércfénye után szaladt. Nemes halántékát a királyi korona mellett a költő koszorúja is övezte. A képzelet szárnyalása erőt vett az államférfi hidegen mérlegelő ítéletén. Késő aggságában meg kellett érnie a legkeserűbb kiábrándulást. És kiábrándult a szerb egységből nemzete is. Jugoszlávia egy nagy börtön, ahol pár milliónyi szerb embertelen elnyomás és kifosztás alatt tart sok milliónyi más nemzetet. A leszámolás órája egyszer ütni fog és minden poklokon keresztül új életre fog kelni a kis Montenegró.

BAJZA JÓZSEF.

A NEMZETI MŰVELŐDÉS BÖLCSELETÉNEK ALAPVONALAI.

A nemzeti művelődés kérdésének filozófiai vizsgálata annál nagyobb mértékben lép előtérbe, minél nagyobb mértékben hódít az a meggyőződés, hogy a szellem problémáit csak a szellem lényege alapján s ezen lényegnek megfelelő eszközök segítségével lehet megoldani vagy legalább a megoldáshoz közelebb vinni. A szellem tevékenységét kívülről elemezgetve, csak tört részecskék halmazát nyerjük a nemzeti szellem tevékenységét ad hoc érvényes és ideiglenes nézőpontokból latra venni éppen olyan kevésbé kecsegtet sikerrel, mint amilyen kevésbé lehet tört részecskék halmaza között a szellem életegészét megtalálni. Aki a szellem tényeit s a szellem életnyilvánulásait a maguk sajátosságaiban meg akarja érteni, annak a szellem egészére kell vetnie tekintetét, hogy a megértett egészből derüljön fény a részekre is, mert a szellem organikus szervezete és strukturája nem tűri a mechanisztikus magyarázat atomizáló elemzését.¹ A nemzeti művelődés nagy kérdései tulajdonképpen a nemzeti «szellem» nagy kérdései, amiből következik, hogy a nemzeti művelődés bölceletét a szellem bölceletének kell meghatároznia s a szó igazi értelmében vett nemzetnevelés munkáját a szellem bölceletének kell vezetnie. Ezt a nevelői ténykedést ismét a filozófiának kell kezébe vennie, hogy a nemzet szellemét a szellem lényegének megfelelő úton fejtsse ki s ez által a szellem elé tűzött célokat valósítsa meg. A szellem sajátlagos területén kívül eső kategóriák által, legyenek ezek a kategóriák akármilyen tetszetősek vagy divatosak, a szellem

¹ V. ö. mindezekre nézve *Széchenyi és Fichte* c. tanulmányomat a *Budapesti Szemle* 1926. évf. augusztusi füzetében 244 s köv. lapokon.

tevékenységeit megérteni s közelebbről, a nemzeti közműveltség problémáit megvilágítani teljesen lehetetlen. Itt még a pedagógia hagyományos kategóriái sem segítenek, mert hiszen elsősorban éppen ezek a kategóriák szorulnak a leggyökeresebb revízióra. Szellemtudományi módszer és szellemtudományi szempontok alkalmazásával kell megkísérelnünk a nemzeti közműveltség bölcséletének alapvetését, hogy ex asse értsük meg a felvetődő kérdéseket és tárjuk fel azt a problematikát, amelynek megoldása után a nemzeti közművelődés bölcséletének egész rendszere alakul ki. Ez a rendszer lesz ezután minden nevelési kísérletnek szilárd alapja és kiindulási pontja; ezen rendszer nélkül minden nevelési elmélet csak pusztá elmélet marad s minden reformkísérlet szükségképpen csődöt fog mondani.

Ha a nemzeti művelődés bölcséletének alapvonalairól óhajtunk beszélni, azonnal jelentkezik két fogalom, amelyeket nemcsak azért szükséges tüzetesebben meghatároznunk, mert mindkettőnek jelentése, éppen állítólagos magátólértetődöttségüknél fogva, szétfolyó és homályos, hanem szükséges jelentésüket azért is közelebbről szemügyre vennünk, mert helyes meghatározásuk olyan tényezőket is foglal magában, amelyek irányt szabhatnak a következő fejtegetések részére is. Ez a két fogalom a «műveltség» és a «nemzeti» fogalma, amelyeket szerte használunk több-kevesebb entusiasmussal és büszkélkedéssel, de amelynek jelentése éppen nem egyértelmű és igen kevés ember előtt világos. Meg kell hát vizsgálnunk kissé tüzetesebben ezt a két fogalmat, hogy jelentésüket tisztán lássuk.

I.

Tegyük fel elsősorban ezt a kérdést: mit kell értenünk a «műveltség» fogalmán? A kérdés tárgyalása érdekében talán leghelyesebben járunk el akkor, ha a «műveltség» fogalmát a «civilizáció» fogalmával állítjuk szembe s a szembeállítás kapcsán elemezzük mind a két fogalom jelentését. E két fogalmat u. i. nemcsak a közember, hanem gyakran a tudomány embere is promiscue használja s nem veszi

észre azt a mélyreható különbséget, amely a két fogalom között tagadhatatlanul fennáll.¹

A civilizáció, mint maga a szó is mutatja, nem egyéb, mint polgárrá-létel, azaz, elhelyeződés, beleilleszkedés egy rendezett társadalom keretébe. Ez a beleilleszkedés pedig egészen külsőleges ténykedése az embernek, aki azonnal megérdemli a «civilizált» jelzőt, mielőtt egy társadalmi közületbe beleilleszkedvén, annak szokásait, törvényeit annyiban magáévá teszi, hogy azok előtt meghajlik, azokat meg nem sérti s eként viselkedése által jogot formál magának arra, hogy az illető társadalom tagjául ismertessék el. Ha így értjük a szót, akkor a civilizáció tulajdonképpen a pusztán természeti állapothból való kiemelkedést jelent, az ösztönöknek, természeti vágyaknak, szenvedélyeknek, az egyéni akaratnak megfékezését, a természetnél magasabb hatalmak, az emberi közös célok szolgálatára alakult társadalmi erők alá való rendelését. Alig vitatható, hogy az alárendelésnek ez a folyamata nagy részt mechanikus és külsőleges, sohasem az egészset, hanem a részeket szem előtt tartó s nem egyszer hatalmi tényezők nyomása, sőt kényszere vagy «atyai gondoskodás» alatt létesül. Ennek a külsőleges és mechanikus folyamatnak nem felel meg a lélek belső, spontán elhatárolása, a szellem szabad tevékenysége. Ezért az egyes népek civilizálása — s természetesen még könnyebben az egyes embereké — véghez vihető hatalmi szó és kényszer által is, amint erre a világtörténelem nem egy példát mutat fel. Sok nép lett és lesz civilizálttá — s még több egyén — egyenesen a maga akarata ellenére: sok nép élt és él mai napig — s természetesen végtelenül több egyén — a nélkül, hogy ennek a világnak szellemi értékeit belsőleg is sikerült volna a magáévá tennie.

A civilizáció itt vázolt jellegéből lényegszerűen következik, hogy mindennemű civilizáció az emberi életfolyamaton belül csak hasznossági fokozat: a társadalomnak hasznára válik a civilizált egyén s fordítva is: a civilizált egyénnek

¹ V. ö. Hábóru, *Közművelődés, Nemzetnevelés* c. könyvem (Kolozsvár, 1916.) 26. s köv. lapjain közlött fejtegetésekkel.

hasznára válik a társadalom, amelynek keretébe beleilleszkedett. A civilizáció a haszon szempontja és uralma alatt végbemenő átmeneti stádium, amelyre mindenkinek előbb-utóbb fel kell emelkednie, ha ösztönei és szenvedélyei, féktelen örömei és élvei vad tűzében felemészthetők nem akar. Éppen ezért a civilizáció alapjában véve a hedonizmus uralmának legyőzését jelenti s ott kezdődik, ahol az egyesek és népek értékelése határozott lépésekkel halad a hedonizmusból az utilizmus felé. A civilizáció a maga egészében véve sohasem volt cél, — nem is lehet, — hanem csupán eszköz és pedig eszköz mind a társadalom, mind a társadalomba beletagolódott egyén részéről, oly eszköz, amely busásan visszatérő hasznot biztosít mindkettő részére.

Az októrvény szigorú érvényesülése mellett létrejött civilizációból merőben hiányzik a szabadság mozzanata: bele kell tagolódnom a társadalom keretébe sub poena non existentiae. Hogy így fejezzük ki magunkat: egy jól szervezett társadalomban a civilizáció folyamata az egyéni «végbemegy», legtöbbször az illető egyén öntudatos hozzájárulása nélkül. Itt a főszű mindenütt az ösztönök, szenvedélyek megkötésére irányul, hogy az egyéni akarat túltengése lehetetlenné váljon, — ez a negatív feladat, amelyet kiegészít a pozitív rész: a közakarathoz, a szokáshoz, az elfogadotthoz és érvényben levőhöz kell idomulnia az egyéni akaratnak és felfogásnak. A civilizáció ekként főleg az egyéni akaratot formálóan, fogékonnyá és alkalmassá teszi az egyént a szellem öntudatos kiművelésére s a társadalomnak kellő szilárdságot kölcsönöz, hogy ez a maga önfenntartásán felül öncélok megvalósítására is alkalmas keretül szolgáljon.

Teljesen félreértene eddigi fejtegetéseinket, aki azt vélné, hogy az így értelmezett civilizáció mintegy kizáróan uralkodó lenne az emberi fejlettség bizonyos fokozatán. Miként a hasznossági értékelés sohasem fordul elő tisztán és vegyítetlenül, hanem az alsóbb fokozatú hedonizmus is láthatóan érvényesül mellette s a felsőbbrendű idealizmus is elárulja a maga világos nyomait, ekként a fogalmilag merőben utilisztikus jellegű civilizációban is ott találhatjuk legtöbbször a hedonizmus s majd az idealizmus értékelésének

biztos vonásait. Sőt, amiként az utilisztikus értékelésnek végső értékmérője s hogy úgy mondjuk, végső szankciója a felsőbbrendű idealisztikus becslésben fedezhető fel, akként a civilizáció értékét is azon kell mérnünk, hogy miféle célokra szolgáltat nekünk alkalmas eszközöket. Kétségtelen, hogy az angol nép civilizációja másnemű és más értékű, mint amilyen értékű a Balkán-népek sokszor csillogó és mámoros civilizációja : amaz szellemi célok megvalósítására szolgáló, imponáló eszköz, emez ellenben önző érdekek és erkölcstelen célok posványába vezető sekélyes út. A civilizáció eszközi jellegű s értéke éppen ezért attól függ, hogy milyen természetű és milyen rangú értékek megvalósítását szolgálja. Egy szükségszerű folyamat és szükségképpen stádium az emberi fejlettség történetében, de *átmeneti* stádium. Ezt az átmeneti jelleget semmi sem mutatja világosabban, mint az a tény, hogy amelyik nép a civilizáció pusztta állapotán felül emelkedni nem tudott, az kérlelhetetlenül visszasülyed a fejlettség alsóbb fokára, mert szelleme nélkülözi azt a hajtó erőt, amely az idealizmus színére emelné őt. És ez természetes, ha meggondoljuk azt, hogy hasonló a helyzet az értékelési fokozatok emelkedésénél is; aki az utilizmus fokán állva, nem képes a maga erőit a szellem önértékű céljainak szolgálatára avatni, az kényszerűen aláülyed a hedonizmus érzéki álláspontján s meggyűjtött erőit az ösztönök, szenvedélyek, a fékét veszített akarat szolgálatába kénytelen állítani. A furfangos és raffinált kéjencek, az ügyes és óvatos gonosztevők szégyenletes álláspontja ez. Az utilizmus álláspontjáról csak felemelkedés vagy lesülyedés lehetséges, megállás nincs: a megállás a halállal egyenlő lenne.

II.

A civilizáció eszközi és utilisztikus állapotában az ösztönök, vágyak, szenvedélyek, a túltengő egyéni akarat megkötése a főfeladat, hogy azon megkötés által erőre kapjon a fontoló, az októrvény szálát óvatos figyelemmel szövögető értelem. Az értelemnek és az értelem segítségével az észnek ez az *erőrekapása* a művelődésnek gyökere és a műveltség-

nek forrása. Ez az erőrekapás u. i. az értelemnek és észnek uralmát jelenti a természeti ösztönök, vágyak, szenvedélyek felett, azaz, jelenti a szellemnek *szabadságát*, amely a fejlődésnek egyfelől legnagyobb célja, másfelől legfontosabb feltétele. Legmagasabb célja, mert minél szabadabb a szellem, annál közelebb áll lényegének megvalósításához : legfontosabb feltétele, mert ahol ennek a szabadságnak nyomával sem találkozunk, ott a szellem örök tespedésre van kárhozthatva. Amíg a civilizáció fogalmából merőben hiányzik a szabadság mozzanata, mert az önfenntartás és haszon kényszere a döntő, addig a kultúra és művelődés fogalmának lényeges alkotó középponti mozzanata a szabadság, amely együtt jár a szellem tevékenységének öntudatával. A szellemnek ezen öntudatos tevékenysége a tulajdonképpeni művelődés, amely tehát mindig a szabadság momentumán épül fel, mert hiszen a szabadság az öntudatos szellemnek lényegi alkotórésze. Az igazi értelemben vett művelődés tehát nem is egyéb, mint a szellemnek azon öntudatos és szabad tevékenysége, amely által a szellem önmagát, a maga lényegét kifejti, jelentését a szellemiség különböző területein kialakítja. A mechanikus kényszerűséggel véghez menő folyamatokban, gépies történesekben ezt az öntudatos szabadságot hiában keresnők, mert hiszen ez a szabadság csak ott jelentkezik és érezteti varázsát, ahol a tevékenység egyenesen az öntudat mélyéről ered.

A szabadság ezen mozzanata különbözteti meg a művelődést, azaz a kultúrát a természettől is. A természetben u. i. minden ami történik, szigorú törvényszerűséggel történik, mechanice végbemenő folyamatok előre meghatározható keretében : a szellem tevékenységének területén ellenben a szabadság az az életadó elem, amely nélkül itt semmi sem történhetik. A szellemnek szabad és öntudatos tevékenysége az, ami által maga a szellem kifejlik, lényegét kialakítva megvalósul, a méhében szunnyadó értékeket realizálva, a maga lényegét objektívvá teszi, saját magát objektivizálja. A szellem kifejlése magának a szellemnek öntudatos, szabad, értékteremtő és érték-megvalósító tevékenysége által történik : tehát elsősorban éppen ez a szabad és öntudatos tevé-

kenység nevezendő művelődésnek, latin szóval kultúrának : «cultura mentis».

A művelődés ¹ a szellem öntudatos és szabad tevékenysége. Ha tudjuk és megértjük azt, hogy a szellem jelentések organikus egésze, szerves egység, akkor megértjük azt is, hogy minden kultúra organikusan és egységesen, a belső törvény vezetése mellett kifejlő folyamat, amely sem ki nem erőszakolható, sem külső parancsszó kényszerével meg nem indítható. A szellem, amikor lényegét a benne szunnyadó értékek realizálása által kifejti, akkor nem is tesz egyebet, mint saját magát teremti, azaz, ismét csak szellemet produkál. Ezért azt is mondhatnók, hogy a művelődés, mint öntudatos és szabad tevékenység, az a folyamat, amely által a szabad, értéktelt szellem maga örök birtokává teszi önmagát. A szellem u. i. tehetékek, potenciák tagolt rendszere, amely potenciák a művelődés tevékenysége által válnak láthatókká azokban a kultúrális javakban, amelyekben a szellem latens értékei nyernek reális alakot. Az így értett művelődésnek tehát az a feladata, hogy a szellemenben elrejtve élő potenciákat értékes javak teremtése által napfényre hozza, a valóság alkotó részei közé beletagolja, — ha Schleiermacher kifejezését akarjuk használni : a szellemet természetté tegye.

A művelődés a szellem kifejlése, a szellem megnövelése magának a szellemnek tevékenysége által. A szellemnek ez a kiművelése az embernek, mint szellemi lénynek, legfőbb feladata, mert ezen kiművelés nélkül nemcsak a maga önmegfenntartása is merőben félelges marad, hanem nélkülözni fogja e nélkül azokat a legfelső célokat és ideálokat is, amelyek felé való törekvés egyedül emeli az embert a pusztá animális lét felé. A művelődés által a szellem konkrét célokban és feladatokban állítja oda magát az ember elé. A szellem ezen önmegvalósulása a művelődés és kultúra legvégső célja,

¹ A kultúra szó rendesen kétféle értelemben használatos : 1. jelenti a szellem öntudatos tevékenységét, — ez a szó szubjektív jelentése ; 2. jelenti ezen öntudatos tevékenység eredményét, — ez a szó objektív jelentése. Célszerű a szubjektív értelemben vett kultúra fogalmára magyarul a «művelődés» szót használni, míg az objektív értelemben vett kultúrát a «műveltség» szóval jelezni.

amint ezt bámulatraméltó világossággal fejezte ki Fichte : szerinte u. i. a kultúra nem egyéb, mint az ember minden erőinek gyakorlása a teljes szabadság céljaira s arra, hogy a szellem teljesen függetlenítse magát mindattól, ami nem ő. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Kant is, amikor a kultúrán az embernek oly módon való kiképzését érti, hogy ez által alkalmassá váljék minden célra, amely neki a szabadságeszméje alatt adatik. A szabadság eszméjének ez a hangsúlyozása pedig nem visz bele a művelődés fogalmába semmiféle misztikus vagy homályos elemet, hanem egyszerűen azt jelenti, hogy a cselekvő egyén szellemi tevékenységét semmi más érdek le nem köti és nem is irányítja, csak tisztán a szellem érdeke. Azaz : a művelődés mindig érték-megvalósítás ; az önértékű igaznak, jónak, szépnek kialakítása.

Az ekként értett művelődésnek, mint az öntudatos szellem szabad tevékenységének eredménye a történetileg, de egyesek által megvalósított műveltség vagyis az objektív értelemben vett kultúra. A művelődés értékmegvalósító tevékenység : a műveltség megvalósított értékek organikus rendszere.

Ha mindezek után a «civilizáció» és a «művelődés» fogalmát egymással szembesítjük, talán elég világossá válik előttünk az, hogy a civilizáció, amely túlnyomóan hasznossági szempontok uralma alatt áll, távolról sem egyjelentésű a művelődéssel, amely az önértékű szellemnek szabad tevékenysége abból az ideális célból, hogy ezen tevékenység által a szabad és öntudatos szellem, azaz, az igazság, jóság, szépség hármas egysége megvalósuljon.

III.

A nemzeti művelődés bölcséletének másik alappillére a *nemzet* fogalma. További feladatunk a nemzet fogalmának közelebbi megvizsgálása és jelentésének elemzése ; ez a fogalom u. i. szintén azok közé tartozik, amelyeket laikusok és tudósok, politikusok és zszurnaliszták szerte használnak, a nélkül azonban, hogy akármely tudomány is képes lett volna azoknak hű és kimerítő meghatározását adni. A jog-

tudomány, a politikai tudomány, a szociológia stb. a maga meghatározásában a fogalomnak más és más vonását emeli ki és állítja a középpontba. Nekünk is meg kell kísérlenünk a nemzet fogalmának lényeges tényezőit kiemelni, hogy ezeknek a tényezőknek szemmeltartásával haladjunk további vizsgálatunkban.

Az a felfogás, amely szerint a nemzet fogalmának két legfontosabb tényezője a közös származás és a közös nyelv, nyilvánvalóan téves, ha meggondoljuk, hogy a közös származással és közös nyelvvel találkozunk még az ú. n. civilizálatlan népek körében is. E két tényező még csak előfeltétel ahhoz, hogy ezek mellett az illető törzs vagy népcsoport nemzetté válhasson bizonyos új, lényeges tényezők hozzájárulása által. Közös származás és közös nyelv lehetnek tehát alaptényezők a «nemzet» fogalmában, de másfelől még nem elégségesek arra, hogy valamely népközületre a «nemzet» fogalma alkalmaztassék. A közös nyelv és a közös származás csak biológiai feltételek, amelyek mellett valamely népközület valóban «nép»-pé alakulhat. Néppé, amely Scheler helyes megállapítása szerint elsősorban vagy túlnyomóan «reális életközösség.»¹ A nép azonban még nem «nemzet», amelyben az enlített két alkotó tényezőn kívül kell még oly tényezőknek lenniök, amelyek egyenesen a «nemzet» lényegének alkotói ; olyan tényezőknek, amelyeken a «nemzet» fogalma alapul. Ezeknek a lényegalkotó tényezőknek megléte nélkül a «nemzet» fogalma nem konstruálható.²

Születés és természet által adott tényezők nélkül nemzet nem keletkezhetik ugyan, de ezek a természetadta tényezők magukban véve nem elégségesek arra, hogy nemzet keletkezzék. Közös származás, közös testi és főleg lelki tulajdonságok, közös nyelv és közös ethosz a fajnak jellemző tulajdonságai ; a faj azonban, mint természeti adottság, csak a tör-

¹ *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik.* Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung. II. k. 427. 1.

² Erre a s következőkre nézve is v. ö. B. Bauch : *Der Begriff der Nation* c. tanulmányával. Kantstudien. 1916. évf. 139 s köv. 1. ; továbbá : Binder : *Fichte und die Nation.* Logos. X. k. 275. s köv. 1.

téneti fejlődés folyamán fog eljutni odáig, hogy belőle nemzet illetve nemzetek szülessenek meg. Itt a hangsúly a történeti fejlődésen van, amely folyamat nélkül nemzet soha létre nem jöhet, mert csak ezen folyamat keretében törhetnek napfényre, sok küzdés és vérözön között, éppen azok a tulajdosságok, amelyek a faj lelkiségének legmélyén fakadnak. Le Bon kutatásai szerint u. i. a különböző fajok nemcsak igen nagy anatómiai különbségeket mutatnak, hanem éppen ilyen jelentékeny pszichológiai különbségeket is. Megállapíthatjuk — úgymond Le Bon, — hogy a magasabbrendű fajok mindenekelőtt éppen az által különböznek az alacsonyabbrendű fajoktól, hogy amazok egy bizonyos számú nagyon kifejlett agyvelő felett rendelkeznek, míg emezek kevésvel vagy éppen eggyel sem.¹ Minél magasabbrendű egy faj, tagjai annál differenciáltabbak. Mivel pedig a kultúra elkerülhetetlen hatása éppen az egyének és fajok differenciálásában jelentkezik, azért a népek nem az egyenlőség, hanem a folyton növvő egyenlőtlenség állapota felé haladnak.

A faj lelke a történeti fejlődés folyamán a kultúra és művelődés segítségével kel életre, hogy a maga egységében kibontakozva, a nemzetet hozza létre. A nemzet fogalmának lényeges tényezői tehát azok, amelyek a nemzetet alkotó faj életében a kultúrjavakat létesítő *történet* által hozattak létre a faj lelkének őstalajából. Ha ez a történeti fejlődés hiányzik, úgy az állam keretébe való egybefoglaltság sem elégséges ahhoz, hogy nemzet keletkezzék, ami elég világosan mutatja azt, hogy az állami keretbe való foglaltság nem tartozik a nemzet lényeges jegyei közé. Ezt bizonyítja a tapasztalat is. Egy állam keretében békés megértéssel és ősi lelkiségének épentartásával élhet több nemzet is, amint ezt Svájc mutatja s amint mutatja ezt a régi erdélyi fejedelemség, amelynek keretében a magyar, a székely, a szász nemzetek éltek egymással sokszor versengve, de egymás ellen sohasem harcolva. De másfelől az államnak is vannak olyan feltételei, amelyek a nemzetre nézve nem lényegesesek, — ami szintén azt bizonyítja, hogy az állam és a nemzet fogalmai egymástól lényeg-

¹ *Les lois psychologiques de l'évolution des peuples*. 14. kiadás. 1919.

ben térnek el. Ilyen feltételei az államnak a pontosan körülhatárolt terület és az államhatalom.¹ Van minden népnek és nemzetnek hazája, amelynek földjét ő teszi a műveltség részesévé, amely föld éppen ezért az illető nemzet tulajdona, sőt az illető nemzet része. De nincs minden nemzetnek külön, saját állama, amelyben ő lenne a hatalom szuverén birtokosa. Igaz ugyan, hogy egy nemzet a maga életének gazdag teljességét csak a maga, külön államában képes tökéletesen kifejteni, — innen minden nemzet törekvése önálló állam alakítására, — de ez még korántsem jelenti azt, hogy nemzet állam nélkül nem élhet.

E rövid kitérés után, amely a nemzet és az állam viszonyára vetett futó pillantást, visszatérhetünk ismét ahhoz a megállapításhoz, hogy a «nemzet» fogalmának lényeges jegyei a történeti fejlődés folyamán a művelődés legértékesebb gyümölcsei. A «nemzet» kialakításán a történet évezrei és évszázai munkálnak, hogy napvilágra hozzák azokat a rejtett energiákat, amelyek ott alszanak a faj lelkének legmélyén és várják a feltámadás ünnepi pillanatát. Ezek az alvó energiák kétségkívül a természet által oltattak be a faj lelkébe, de amíg ott csak a potencia állapotában vannak, addig tulajdonképpen nem léteznek sem a fajra, sem az emberiségre nézve, mert nem hatnak és nem teremtenek. Amíg ezek az energiák életre nem kelnek és ható erőkké nem válnak s ez által a fajban oltott értékeket ki nem alakítják, addig a faj csak biológiai adottság marad, amelynek legfennebb lelki diszpozícióiról lehet beszélni, de nem *szellemről*. Amíg ezek az energiák titkon lappanganak, addig a faj nem is tagja az emberiségnek, mint nagy erkölcsi személynek, hanem a természet kényszerűsége alatt a mechanizmus gépiességével az októrvény érc-igájában éli életét. A fajnak lelkét a benne lappangó energiák felkeltésével a szellem magaslatára emeli a történelem, ha egyáltalán laknak az illető faj lelkében energiák. Ezen megszellemesülés által kötődik hozzá a faj az emberiség szent közösségéhez s nyer ezáltal egységet s

¹ V. ö. Windelband : *Geschichtsphilosophie*. Kanstudien. Ergänzungshefte 38. sz. Berlin. 1926.

lesz ezáltal nemzetté. Ez a megszellemesülési folyamat által gyűjtetnek össze a lélek szétszórt csontjai s kelnek egy új nagyszerű életre, a nemzet életére. Ez a megszellemesülés, Széchenyi szavait használva, fel-nemzetesülés egyúttal. A faj a történelem folyamán és a történelem által nemzetté leszen s lelkének lappangó tehetékei élő, ható erőkké válnak, lelke pedig az értékteljes és értékteremtő szellem magaslatára emelkedik.

Történelem nélkül nincs nemzet. A történelem az a hatalom, amely által a faj és nép a maga értékességének, minden mástól megkülönböztető tulajdonságainak, a maga eseredeti sajátosságának öntudatára jut s minél hatalmasabb erővel zúgnak a faj fölött a történet élethullámai, annál hatalmasabban jut kifejeződésre az az öntudat, annál energiadúsabb a nemzetté alakult faj sajátos, minden más fajétól elütő élete. Ez az alapgondolat — amelyet itt dialektikailag igyekezünk kifejteni — vonul végig Széchenyi minden fejtegetésén és Fichte kultúrbölcseleti műveinek is ez a középponti magva.¹ Példák serege mutatja, hogy amely fajnak nincs történelme, annak nincs nemzeti öntudata sem, az nem kapcsolódott be az emberi közösség azon corpus misztikumába, amelybe való tagolódás nélkül a faj csak biológiai adottság marad s egyetlen célja önmagának érvényesítése az érzékiség síkjában. Az ilyen szerencsétlen sorsú fajnak minden cselekedetét a jól megfontolt és művészetté fejlesztett önzés vezeti, amely mellett minden más motívum merőben háttérbe szorul.

A faj a nemzet kategóriáján át lesz nemzetté s nemzetté-létel által emberré. A faj, éppen azért, ha már lelkiségének ideális irányban való kiművelése által nemzetté lett, ezen nemzet-mivoltát egy más, nem a saját állama keretében is mindaddig megőrzi, s a maga lelkének kincsei fényesen ragyognak, mint örök értékek, a maga kifejtett öntudatának fényében: mihelyt azonban ez az öntudat kialszik, megszűnik a nemzeti lét is: megszűnik a nemzeti lét még abban

¹ V. ö. Széchenyi és Fichte c. tanulmányommal a már idézett helyen.

az esetben is. hogyha az illető faj egy jól megalapozott, önálló állam keretében élt s ez az állami keret fennmarad tovább is sértetlenül. Erről bizonyosságot tesznek a ú. n. «nemzetietlen» korszakok, amelyekben a faj, kiveszvéen belőle a nemzeti öntudat, csak mint természeti adottság él és vegetál.

Itt már most felvetődik az a kérdés, hogy vajjon csak az lehet-e tagja valamely nemzetnek, aki a nemzetet alkotó fajnak szülöttje? — Ha a kérdésre feleletet akarunk adni, vissza kell emlékeznünk arra, hogy a fajból nemzetet a történelem alkot az által, hogy a fajban levő lelki és szellemi energiákat kifejti, s — most már hozzátehetjük — ezen energiákat kifejtván, egy sajátos, eredeti jellemmel bíró nemzeti műveltséget teremt. Minden nemzetnek kell hírnia egy ilyen eredeti, tősgyökeres műveltséggel, amelyben a faj lelke szellemmé valósul. Nyilvánvaló, hogy itt a «nemzet» fogalmának elhatározó tényezője ebben a kifejtett lelkiségben, ebben a sajátos jellemű szellemben, ebben a faj lelkéből kinövellt műveltségben áll. Aki már ennek a faj lelkéből kinövellt műveltségnek, mint egységnek, organikus beleszótt tagja, illetve ezen műveltség javainak részese, az egyszersmind tagja az illető nemzetnek is. Természetes, hogy a műveltségen — mint tanulmányunk folyamán mindenütt — itt sem szabad kizáróan az intellektuális műveltséget értenünk, hanem az energiákkal telt és meghatározott alkattal bíró lélek minden részének kialakulását az élet minden területén: erkölcsben, szokásban, vallásban, tudományban, művészetben, jogalkotásban stb. Arról beszélünk sem lehet, mintha az illető nemzet nyelvének elsajátítása és a nemzet körében való állandó élet tenne a nemzetnek tagjává; erre az állításra a történelem és a mindennapi tapasztalat lépten-nyomon rácsafol. Aki egy nemzet tagjává akar lenni, annak el kell sajátítania, a maga lelkének alkotórészévé kell tennie a nemzet lelkének őseredeti kincseit, mert éppen ezek a kincsek, mint örök birtoklások, teszik a fajt, azaz a nemzetet nemzetté.

IV.

Ezek után a fejtegetések után, amelyek a nemzet fogalmához fűződő problémák sorát távolról sem merítik ki, talán mégis világossá vált az a tény, hogy a míg a faj *természet-fogalom*, amely fölött biológiai törvények uralkodnak, addig a nemzet *értékfogalom*, amelyben egy *eszme* jut kifejezésre és pedig éppen az a mindenekfölött álló *eszme*, amelynek megvalósításáért küzdenie kell minden fajnak, ha a maga igazi lényegét, a maga belső alkatát kifejteni s ezen kifejtés által nemcsak a maga igazi, egyedül értékes életét élni, hanem az emberiséget a maga sajátos lelkiségével gazdagabbá tenni s azáltal a maga rendeltetését tölteni óhajtja be. Ha a művelődés folyamata alatt a fajban lappangó titkos energiák kifejtetnek, egységbe fogják össze mindazokat, akik ezen kifejtett és ható energiák működésének eredményeként él-álló műveltségnek részesei. A «nemzet» tehát adva van, mihelyt a fajnak természetadta kategóriája szellemi kategóriává nő és teljesedik. Ámde másfelől a «nemzet» úgysis jelentkezik, mint eszme, amely a fajra és a faj minden egyes tagjára nézve feladatot jelent: a nemzet alapjára helyezkedve minél teljesebben kell kifejteni mindazokat a lappangó értékeket, amelyek a faj lelkének mélyén alszanak, azaz, minél teljesebb valósággá kell izmosítani a nemzetet, — «fel kell nemzetiesülni», — mondotta Széchenyi.

A nemzethen, mint már megadottban, mint a történelem által létrehozott valóságban, ott él egy végtelen feladat is; a látható tényben ott rejlik immanenter egy láthatatlan eszme is, amelyet a nemzeti öntudat fényénél felismerni és annak erejével megvalósítani kell. A tényleg megadott s bizonyos fokig fejlődött nemzet az egyetlen valóság, amelynek termékeny méhéből azok az erők fakadhatnak, amelyek a nemzetet egészen nemzetté s ezen nemzettététel által az emberiség részévé tehetik. Vagy más szavakkal: a nemzeti valóság tényében benne foglaltatik a nemzeti eszme gyökere. Annál egységesebb, annál tömörebb és életteljesebb egy nemzet, minél erőteljesebben nyilatkozik meg ennek az eszmének parancsoló szava s minél világosabban

áll a nemzet tagjainak öntudata előtt a «kell» imperatívusa. Amely egyesnek öntudatából hiányzik ez az irányt szabó és erőt adó «kell», ez az egyes csak látszólag él a nemzet keretében, mert tényleg a nemzetnek nem igazi tagja, nem tagja még akkor sem, ha születés, ha törvények ereje, ha családi hagyomány stb. teszik is azzá. A nemzeti eszmének ez a parancsoló «kell»-je, titubálást nem tűrő imperatívusa az, ami a nemzet tagját minden más nemzet tagjától nemcsak megkülönbözteti, hanem — az internacionalizmus és az «általános emberi» erőszakolóinak ellenére! — a másiktól merőben el is választja. Más és más az a «kell», amely él a francia, az angol, a japáni, a finn, a német, a magyar stb. nemzetek öntudatában, mint az önmegvalósítást sürgető szent és kényszerítő parancs. És amíg ez a «kell» él, hat és működik, addig a nemzeti öntudat lesz az a realitás, amelyből minden emberi érték fakad. Ebben az értelemben mondotta Fichte: «a legjobb hazafi lesz mindig a legjobb világpolgár is.»

Az egyént hát emberré a szó teljes és nemes értelmében a nemzet teszi: a nemzet az a konkrétum, melyen át az egyén emberré valósul és nő. Bármint forgassuk is a dolgot, — pusztán emberré, az emberré nem válhatik senki, mert minden absztraktum, ha a valóságban konkrét alakot nem ölt, pusztán árnyék marad csupán. Már pedig «az ember» bizony nem egyéb, mint vértelen absztrakció, amelyet életteljes, hatóerővé semmiféle bölcsekedés, de semmiféle demagógia sem varázsolhat. Amint nincs «az» állat, hanem van medve-állat, farkas-állat, patkány-állat, ökörszem-állat stb., akként nincs «az» ember, hanem van és lesz magyar ember, angol ember, török ember stb. A nemzet tehát az a valóság, amelyen belül végső fokon minden «emberi» kifejlík, valósággá lesz, s minél fejlettebb valamely nemzet a maga sajátosságában, annál többet szolgáltatathat, annál nagyobb értékeket adhat az emberiségnek.

A kultúra hordozója, éppen a fentebb elmondottak következtetése ez, más nem lehet csak a nemzet. Már Schleiermacher egy jól felépített bölcséleti rendszer szigorú következményeként fejtette ki azt a tanítását, hogy az egyes a mű-

velődés processzusát csak «mint a nemzet tagja» csinálhatja végig; ebből következik a nemzet tagjainak az a kötelességük, hogy a nemzetnek, mint a kultúra megvalósulási formájának fennállását elősegítsék.¹ Ez a gondolat vezette Fichtet, ez vezette Széchenyit, de ez vezeti napjaink gondolkozóit is, akik kénytelenek belátni azt, hogy művelődés és műveltség a nemzet kereteinek széttördelésével lehetetlenné válik. A műveltség csak a nemzeti egység folytonos tevékenységének szentséges gyümölcse: ki ennek az egységnek életadó organizmusából kiszakadt, az meghalt a művelődés számára is, — lesz belőle egy törekvő outsider, aki futva-fut, de célhoz sohasem ér.

Széchenyi, Fichte, Schleiermacher gondolkozása szabja meg a mi fejtegetéseinknek irányát is, amikor a nemzet és műveltség szoros egybetartozását, a nemzet axiológiai jellegét állapítjuk meg és reámutatunk a nemzetnek ideális, eszmei lényegére. A gondolkozás ezen irányának helyessége mellett tesz tanubizonyyságot az a körülmény is, hogy valamely nemzetnek akkor lesznek az egész emberiség által elismert nagyságai, amikor a nemzet köréből kiemelkedő egyéniségek éppen a nemzet legsajátosabb tulajdonságát juttatják életük munkája által kifejezésre. Elég itt Petőfi, Arany, Madách. Munkácsy, Széchenyi, Kossuth neveit említenünk. Amit eltanulunk a franciától, az francia, amit az angoltól, az angol: magyar csak az, ami a magyar szellem mélyéről fakad: ez a szellem pedig csak a nemzet keretében valósulhat meg. Ezért Széchenyi örök időkre szóló érvénnyel állapította meg a *«Kelet Népén»*-ben: «hívatusunk nem csekélyebb, mint eredeti sajátságunkat kiképezve, a világot egy új nemzettel gazdaggá tenni». Jövendőnk alapja sem lehet más, mint «nemzetiségünk biztosítása, nemesebb kifejtése».

Tehát: a nemzetiség nem zárja ki az emberiség fogalmát, sőt emez nem lehet amaz nélkül.²

Eddigi fejtegetéseink eredménye a következő: A művelődés, amely a nemzet lényegi megnyilatkozása és életfunk-

¹ *Grundriss der philosophischen Ethik.* — Kiadta Fr. M. Schiele. Leipzig 1911. 140. lapon.

² V. ö. W. Humboldt kifejezésével: «Nationalhumanität».

ciója, egyjelentésű a szellem önmegvalósulásával, azaz, a művelődés cél- és öntudatos tevékenység, amely által a szellem belső alkatát képező energiák napfényre hozatván, maga az önértékű szellem valósul meg. Ennek a tevékenységnek gyümölcse és eredménye mindaz, amit a német terminust használva «kultúrjavak» néven szoktunk emlegetni; ezen kultúrjavak összessége a műveltség, vagy a nemzetközi terminussal élve, a kultúra. Ami a «nemzet» fogalmát illeti, úgy láttuk, hogy a nemzet törzsét és velejét a nemzetet alkotó faj képezi: ha a faj lelkében élő energiák a történet folyamán kifejlének, létesül az az erkölcsi-szellemi egység, amelyet «nemzet»-nek nevezünk. A nemzet ezek szerint egy értékfogalom, jobban mondva eszme, amely a nemzet körében egyesült és egyesített nemzet-tagok előtt, mint megvalósítandó lebeg. Miután pedig a nemzet az a konkrétum, melyen s amely által az emberi, a humanum megvalósul, azért az emberiség (humanitas) eszméjének megvalósítása csak a nemzet eszméjének megvalósítása által lehetséges. Az emberiség kialakításához a nemzet kialakításán át vezet az egyes útja.

V.

Eddigi fejtegetéseinkből talán elég világosan kitűnik, hogy amikor nemzeti művelődésről és nemzeti műveltségről beszélünk, e két fogalom nem erőszakosan állítatik egymás mellé, hanem magának a dolognak lényegéből következik, hogy a művelődés egyetlen fundamentuma és hordozója a nemzet, mert a nemzet az a legfőbb ideál, melyet egy népnek megvalósítania lehet és kell is: minden népnek legfőbb kötelessége a maga önfenntartása érdekében is saját lelki-ségének kifejtése. Azt kell hát állítanunk, hogy a nemzet az az eszmény, amely hivatva van célt tűzni ki művelődésünk részére. Ha az egyéni u. i. a maga egyéni céljait tekinti egyúttal a művelődés céljának is, akkor az a művelődés az üres és parttalan szubjektivizmusnak lesz áldozata, mely szubjektivizmus legtöbbször az élvezet s legjobb esetben a haszon szolgálatába szegődik és gyakran egyenesen az emberietlenség útjára vezet. Ha pedig a «tisztá humanum» lebeg

szemünk előtt, mint a művelődés legvégső célja. akkor úgy járnánk, mint járna az a kertész, aki «tisztá gyömölcsöt» akarna nevelni : üres absztraktumok kedvéért kár pazarolni szellemünk legdrágább erőit, amelyeknek elfogytatása bűn az emberiség és a nemzet ellen egyaránt. A művelődés más nem lehet csak nemzeti művelődés, amely nem egyéb, mint a történelem folyamán kialakult nemzeti egységnek minél teljesebb kialakítása a szellem nemes céljainak kifejtése által. A világtörténet példái mutatják, hogy az emberi eszményt azok valósították meg a legtökéletesebben, akik a maguk sajátos nemzeti jellemét domborították ki alkotásaikban. Említsük-e a klasszikus görögöket, kiknek alkotásán örök időkhig ott lebeg a görög szellem bámulatos és varázsos illata! Említsük-e a renaissance nagy olaszait! Az angol Shakespeare halhatatlan művészetét! A német idealizmus és Goethe páratlan remekeit! Vörösmarty, Arany, Petőfi költészetét! Valóban, minden nép azzal járult az emberi szellem kincses házához, amit ebbe a kincsesháza a maga lelkének, nemzete lelkének kincseiből vitt. Minden más csak eltanult ál-műveltség, üres lelkek cifra gúnyája, — legtöbb esetben ügyesen álcázott és érvényesített utánzás.

Az emberi eszmény a nemzeti művelődés által valósul meg s az emberiség nem is fog addig megvalósulni, míg az egyes nemzetek a maguk nemzeti mivoltát, mint eszményt, meg nem valósították. Mikor a nemzet eszménye minden nemzet körében tökéletesen kialakul, kialakul önmagától az emberiség eszméje is.

A további kérdés már most az, hogy mi vezet el ahhoz a művelődéshez? A művelődésnek egyetlen eszköze a *nevelés* : a mások által való neveltetés és önmagunk nevelése. Jobban mondva : csak önmagunk nevelése : a mások által való nevelés u. i. csak előkészítés és útmutató az önmagunk nevelésére, melynek eredménye önmagunk műveltsége. Jól meg kell azonban jegyeznünk, hogy *műveltségre* nevelni nem lehet, csak *művelődésre*. Igaz ugyan, hogy a pedagógia tudománya szerint — s különben is — a nevelés egyik célja az előző nemzedék által reánk hagyományozott műveltségnek átadása a fiatal nemzedéknek, — ámde ez az átadás is csak eszköz.

mely a jövő művelődést teszi lehetővé. alapot nyújtván a nemzeti művelődés további folyama számára. De még ennek az átadásnak sem szabad gépies mechanizmussal történnie, ennek az átadásnak sem, mely tulajdonképpen arra való, hogy megkíméljük a növekvő nemzedéket a műveltség elemeinek mintegy újra való feltalálásának terhétől és felesleges munkájától. Ez az átadás is csak a növendék öntudatos tevékenységének hozzájárulásával történhetik: a növendéknek szervesen kell belenőnie a nemzet műveltségébe, hogy azután ezt a műveltséget ő maga is új kultúrjavak teremtése, az önérték új kialakítása által nevelje és gyarapítsa. Azaz: az öntudatos nemzeti művelődés munkájában az átadott műveltséganyagnak is arra kell szolgálnia, hogy a nemzeti művelődés tovább fejlődésének legyen alapja. Ezért a nevelés legalsó fokán is ezen elv szemmeltartásával kell történnie az átadandó anyag kiválasztásának: itt sem mellékes az az anyag, amelynek közlése által a formális képzés végbemegy. Ez magyarázza meg a német oktatási reformokban az ú. n. «Deutschkunde» előtérbe nyomulását és érvényrejutását a nevelés különböző területein.

Az áthagyományozott műveltség közlése azonban nem lehet a nevelés célja s nem lehet éppen legfőbb célja. Ha a nevelés ezzel a céllal megelégednék és tisztán az anyagi kiképzést tekintené szűkreszabott feladatául, akkor csakhamar holtpontra jutna maga a nevelés s a műveltség haladása pusztá chimera lenne. De továbbá, — ha a legfőbb cél csakugyan a pusztá, meglévő anyag átadása lenne, amint a gyakorlatban tényleg a legtöbb esetben ez a cél —, akkor a nevelés önmaga fogalmának mondana ellent: a nevelés nem lenne növelés, s műveltségünk elsenyvedne (a székely «megcsökne» szó még jellemzőbben fejezi ki e tényt!), mint a talaj és táplálék nélkül maradt növény.

Mi hát a nevelés? — e kérdésre felel maga a szó, tősgyökeres, képies formájával: a nevelés nem egyéb, mint *növelés* és pedig a növelésnek egy specializált, differenciált alakja, de lényegében mégis merőben növelés. Ha növénynek növeléséről van szó (régii nyelvünk a sör gyártására is a «ser-nevelés» szót használta!), akkor a növelés egyszerűen

arra törekedik, hogy az illető növénynek lényeges, tehát értékes tulajdonságai fejlődjenek ki és jussanak minél erőteljesebben kifejezésre. Ezen tulajdonságok kialakulásában, izmosodásában áll u. i. az illető növénynek növekedése s a növelésnek más célja nincs, nem is lehet, mint az, hogy azt a növekedést mozdítsa elő kedvező körülmények teremtsével s a kedvezőtlenek távoltartása által. Hasonló az eljárás akkor is, ha valamely állat növeléséről van szó: itt is olyan körülmények teremtése a cél, amelyek között az állat növése, értékes faji tulajdonságainak kifejlése lehetséges.

Az ember nevelése is ilyen értelemben vett «növelés». A növelés szó itt tehát a «nevelés» alakot véve föl, jelentés-tanilag is specifikálódott: a nevelés nem más, mint az ember értékes és lényeges tulajdonságainak kifejlesztése, illetve kialakítása, — vagy helyesebben mondva, — ezen kifejlesztésnek, illetve kialakításnak irányítása, módszeres elősegítése. Amiként a növények és állatok növelése az illető organizmus minden értékes tulajdonságát szem előtt tartó céltudatos tevékenység, akként kell öntudatosnak lennie a nevelésnek is, amely, ha célt akar érni, kénytelen figyelemmel lenni a nevelendő egyén vagy nemzet sajátlagos és értékes lelkiségére. Amiként a növény- és az állat-növelő nem tehet erőszakot a növényen, illetőleg állaton, úgy nem tehet erőszakot a nevelő sem a nevelendő ember egyéniségén: az erőszakos növelés és az erőszakos nevelés egyforma bizonyossággal vezetnek a pusztuláshoz. A nevelés öntudatos, tehát szabad tevékenység, amelynek egyetlen célja lehet: az értékes tulajdonságok felszínrehozása és kifejlesztése.

Ha ilyen értelemben tekintjük a nevelést, nyilvánvaló, hogy az minden ízében *organikus* és *organizáló* tevékenység, amely az Egésznek törvényszerűségét és az illető nevelendő nemzet belső, szellemi alkatát tartva szem előtt, az egyes részeket ezen Egésznek állítja szolgálatába. A nevelés ezen organikus és organizáló jellege a szellem organikus és organizáló jellegének következménye és pedig olyan következmény, mely nélkül a nevelés nem áll a szellem szolgálatában, hanem egyenesen annak kárára *válík*. A szellem károsodását jelenti a nevelés mechanisztikus felfogása és gyakorlása. a

különböző fokú és célú iskolák izoláltsága, a különböző tantervek organikus egybekapcsolódásának hiánya, a «tanerők»-nek tananyaggal való teletömködése, de intelligenciájuk szabad tevékenységének ki nem fejlesztése, a pedagógia követelményeinek vaskalapos érvényesítése, a nevelendő egyén és nemzet felett való túlságos gyámkodás, szóval mind az, ami nem a szellemből folyik és nem a szellemhez vezet.

Csak az organikus nevelés képes szem előtt tartani egyfelől a szellemi élet egységes célját, másfelől az egész nemzet kultúrájának speciális érdekeit. Mert az kétségtelen, hogy mindkét cél: a kultúra megvalósítása és a nemzetnek, mint feladott eszménynek tökéletes kialakítása, a lélek egész tevékenységét veszi igénybe és követeli az Egésznek kialakítását a részek által és a részek kifejlesztését az Egész törvényszerűségének biztosítása által. Azaz: ott, ahol részletek pepecselő építgetése nyomul előtérbe, — elvész a kultúra egysége s általa a kultúra értelme; ahol pedig csak az Egésznek egysége erőszakoltatik, ott veszendőbe megy a részeknek speciális ereje, színe, illata. Minél differenciáltabb ugyanis a nemzeti lélek, annál kultúráltabb; de annál egységesebb is, mert a legnagyobb differenciáltság biztosítja a legtömörebb egységet.

A nevelői tevékenység organikus, egységes alkatában az iskolák mint pusztá eszközök szerepelnek s munkájuk csak akkor eredményes, hogyha a művelődésre képes, szabad egyéniségeket bocsátanak a nemzet rendelkezésére. Éppen az iskolázás szempontjából kell ezt minduntalan hangsúlyoznunk, mert hiszen az iskolázás legtöbbször a pusztá ismeretközlést tekinti célul, vagy olykor-olykor a túlságos morálizálás által riaszt el. Sem egyik, sem másik nem szolgálja a szellem izmosodását, de főleg nem segíti elő a szellem öntudatos szabadságának kifejtését, ami sohasem történik külső szabályok és parancsok által, hanem organikusan nő a lélek fejlődési folyamata alatt. Az organikus nevelés éppen ez által organizál, hogy a lélek funkciói organikus együttműködésének útját mutatja meg s megmutatja egyszersmind azt is, hogy a nevelés, illetőleg a művelődés végső célja csak ezen organikus együttműködés által valósítható meg. Az orga-

nikus nevelés jól látja, hogy nincs elkülönözötten működő értelem, nincs izoláltan működő érzélem. nincs értelmetlen és érzélemmentes akarat.

És itt közelebbről éppen a magyar nevelés ügyét tartva szem előtt, tudnunk kell, hogy népünknel a lélek intellektuális ereje nagy, érzelmi ereje is eléggé kifejlett, habár a lelki mélységek útját járni nem szerető, — de hiányzik belőle az akarati funkció ereje, az az energia, amely nélkül a lélek gazdag tartalma a megvalósulás stádiumába nem juthat. A művelődést és műveltséget organizáló tevékenység főcélja itt éppen az, hogy az akarat harmonikus kifejlése s ez által a lelkiségnek egészszéges összhangja biztosíttassék.

VI.

A nevelés organizáló tevékenysége természetesen csak helyesen organizált szervezetben működhetik hibátlanul és eredményesen. Éppen ezért annak a szervezetnek — kezdve a családi neveléstől fel az egyetemi oktatásig — a nemzet lelkéből kinőtt, s tehát a nemzet sajátosságát, történelmileg kifejlett jellemét szem előtt tartó organikus egésznek kell lennie. — A családi nevelés kétségtelenül a nevelés első lépése. És itt már az organizált szervezetnek azonnal működésbe kell lépnie, mielőtt a szülők akár személyiségüknel, akár életkörülményeiknél fogva gyermekeik első nevelői nem lehetnek. Napközi otthonok felállítása elsősorban az állam kötelessége, magának a nemzetnek érdekében. Ámde ott is, ahol az apa és anya képes kellőképpen nevelni gyermekeit, ott is gondoskodnia kell az államnak arról, hogy az ilyen szülők az otthoni nevelés elveiről felvilágosítást nyerjenek s ez által nevelői munkájuk öntudatosíttassék.

A család iskoláját nyomon követi a népiskola, amely nálunk meglehetősen egy típust követ. Ennek a kényszerű uniformisnak káros következménye az, hogy a különböző vidékek lakóinak sokszor igen elütő lelkiségére a tanítás tekintettel nem lehet. Már pedig miként fogjuk kielégíteni majd a nevelés individuális igényeit, hogy ha még a különböző lelkiségű rétegek (kisgazda, iparos, munkás, falusi,

tanyai, vidéki stb. emberek) jellemére sem vagyunk tekintettel. Ilyen uniformisba öltöztetett iskolákban a nevelés nem lehet sem organikus, sem organizáló, hanem merőben külsőséges és mechanikus, aminek következménye az, hogy sem a gyermekek, sem a szülők nagy barátsággal irántuk nem viselkednek.

A helyes organizációnak kell érvényesülnie azután s főként a középiskolákban. A középiskola, mai állapotát tekintve, a nemzeti művelődés céljait gyengén szolgálja. A nevelésben most untalan hangoztatja ugyan, hogy az oktatás tárgyai csak eszközök a nevelés szolgálatában, a középiskola azonban a leghatározottabban az anyagra fekteti a fősúlyt, talán in spe futuræ oblivionis. A tárgyak, illetőleg a tankönyvek anyagának mechanikus elsajátítása a fő, az egyes részletek ügyes emlézése, de vajmi ritkán találkozunk még egy tárgy keretén belül is az egésznek átfogó és megértő pillantásával. Melyik iskola növendéke meri elmondani magáról, hogy nyolc éves keserves grammatizálás után a görög szellem lényegébe csak némi szerény pillantást is vetett? És melyik érettségit tett tanuló lelkében világlott fel bármi kis fénnnyel a különböző tantárgyakban nyilatkozó tudományok közt levő mélységes, a tudás lényegéből folyó, eltéphetetlen kapcsolat eszméje? A nemzeti művelődés eszméjében megnyilatkozó feladat, a középiskolai tanulás folyamán a tankönyvek tanulása és tankönyvek magyarázata közben teljesen elsikkad: az egységes, organikus Egész, amely a műveltség lelke, atomokra töredezik s azok az atomok mechanikus módon raktározatnak el az élet, a művelődés örök élete után sóvárgó agyakba. Hol van itt a kultúra, — amely cultura mentis, — az agy és a szellem kiművelése? — A nevelés organizáló tevékenységének főcélja itt az, hogy a műveltség organikus egésze, a művelődés leglelke, táruljon fel a tanuló előtt, gyűljön föl előtte az a szellem, amely a nemzet történelme folyamán a nemzet elidegeníthetetlen birtokaként kialakult, illetve kialakulóban van.

A szorosabb értelemben vett nevelés szervezetének tetőfokát az *egyetem* képviseli, amely a középiskolából kikerült, a nemzeti művelődés lényegével és feladatával tisztába jött,

kiművelt elméjű ifjakat, a tudományos munka természetével megismerteti, a tudomány művelésének műhelyébe bevezeti. az előadások folyamán közlött anyag által új szempontokkal ismerteti meg és a problémák meglátására szemüket élesíti. Az egyetem tehát nem szakiskola s nem is az életpályák igényeit kielégítő, csak kész tudást közlő intézmény. A vizsgák anyagának közlése s tehát a vizsgákra való előkészítés az egyetemnek csak másodrendű feladata, amelynek háttérbe kell szorulnia a tisztán tudományos kiképzés igényei előtt. Amikor Németország egyik állama a maga egyetemének bölcsészeti karát oly módon akarta reformálni, hogy a vizsgára való előkészítés szempontjai kerüljenek előtérbe, ez ellen a kísérlet ellen nem az illető fakultás tiltakozott legelőször, hanem a középiskolai tanárság maga. Az egyetemnek feladata az, hogy a nemzeti művelődés ideálját a tudomány érdektelen és tisztán elméleti eszközeivel egyéniségek által és egyéni sajátságokon át valósítsa meg. Minél inkább helyezi az egyetem a nemzeti művelődés ideáljára a fősúlyt, annál inkább lesz nemzeti jellegű és annál inkább lesz egyéni. A Humboldt által követett «Nationalhumanitát» eszméjét az egyetemeknek kell megvalósítaniok; ez alkotja legfőbb céljukat, de létezésük alapját is ez alkotja. A nemzeti művelődés eszméjének ez a példaadó, önzetlen szolgálata ad tekintélyt egyetemeinknek s kétséggkívül ez a szolgálat adja autonómiájuk mellett is a legerőteljesebb indokot. Ez a szolgálat a maga önzetlenségében és önmegtagadásában egyszersmind a legértékesebb erkölcsi cselekedet: ezen erkölcsi cselekedet által is a nemzeti művelődés eszméjét szolgálja az egyetem. Ekként lesz az egyetem tudománynevelő munkája egyszersmind a legmagasabb és legértékesebb nemzetté nevelő munka is, amely a nemzet egységét teszi tömörebbé és tökéletesebbé.

A nemzetnevelés s tehát a nemzeti művelődés organizáló munkáját betetőzik az *Akadémia* s azok a különböző tudományos társulatok, amelyek a maguk tudományágának öntudatos gyarapítását s az elért eredmények közzétételét tűzik ki célul. Ezeknek munkája is a nemzeti szellem mélyén gyökerezik s csak a nemzeti szellem talaján lehetséges. Jó és rossz példák egész sora bizonyítja azt, — kiváltképpen

nálunk. Nemzeti szellemben folyó munkájuk elrejtett nemzeti értékeket kapcsol be a nemzet egységébe és tesz hatóerőkké a jelen és eljövendő nemzedékek szellemének kialakítására. A nemzeti szellemmel ellentétben folyó munkájuk természetszerűleg nélkülözi a tudományosság minden jegyét s csak puszta eszköz lesz nemzeti értékek elpusztítására, a nemzet öntudatának lassú kiölésére. Az ilyen társulatok a nemzet szellemi és erkölcsi egységének keretein kívül helyezkedve el, a tudományt eszközzé alacsonyítják le kultúrértékek megsemmisítésére.

Itt első sorban az *Akadémia* szerepe fontos és a nemzet életébe vágó. Az Akadémia első sorban hűséges őrzője a nemzeti művelődés megszentelt hagyományainak, melynek elpusztulásával a nemzet történelme pusztul el. Minden hagyomány a nemzet lelkének egy darabja, mert a nemzet szelleme nyert benne objektív létet. A hagyományokat nem tisztelő nemzedék maga hagyományok nélkül tűnik el az idő sodrában. Hagyománnyá csak az válik, ami a nemzet lelkéből fakad s azért méltó arra, hogy a nemzet műveltségébe, azaz, az objektiválódott nemzeti lélek egységébe felvétsék. A hagyományok hűséges megőrzése mellett az Akadémia legelőkelőbb feladata a nemzeti tudományosság és irodalom továbbfejlesztésének előmozdítása, a fejlődés útjának megmutatása, a körülmények és korok által követelt céloknak kitűzése. Az Akadémiának kell azon középpontnak, vagy helyesebben gócpontnak lennie, ahova a művelődés fényének minden sugara törekedik és ahonnan a művelődésnek minden sugara ismét szerteárad a nemzet egész egyetemére. Csak ily módon oldhatja meg a maga nagy és súlyos feladatát, amely nem más, mint a nemzet szellemének öntudatosítása a kultúra javainak termelése és terjesztése által. Az Akadémiában a nemzet szellemének kell testet öltenie és működésében kell érvényesülnie mind annak, ami a nemzet szellemének mélyéről, mint sajátos jelentés és megvalósításra váró érték fakad.

Messzire vezetne azoknak a konkrét céloknak kutatása, amelyeknek elérésére való törekedés a nemzeti műveltség organikus kifejlésének előfeltétele. Itt csak éppen a legfőbb

elvre akartunk reámutatni, amely uralkodik a művelődés egész területén és összeköti mindazoknak a szervezeteknek működését, amelyek a nemzeti szellem objektíválásának gondolatát óhajtják megvalósítani. Részletek kidolgozása a nemzeti művelődés bölcséletének feladata.

VII.

A nemzeti szellem a maga megvalósítását nemcsak az értelem síkjában követeli, hanem a lelkiség minden irányú tevékenységét igénybe veszi és kötelezi a maga szolgálatára. A nemzeti élet erkölce, a nemzeti művészet, a nemzet valóságos életének megnyilvánulása, a nemzet jogalkotása mind a nemzeti szellem életének nélkülözhetetlen formái. A szellem u. i. a maga lényegében csupa tevékenység s ez a tevékenység a megvalósulás síkjai szerint lehet ismerés, lehet akarati cselekvés, lehet szemlélés által való kialakítás, illetőleg a jelentés kialakítása az érzéki valóság síkjában. A szellem öntudatos ismerés, öntudatos cselekvés, öntudatos alkotás által valósul meg: ismeretben, erkölcsiségben, aestheticumban objektíválódik, hogy végül minden érték summitását a *szenstéses*ben realizálja. De bármilyen irányú legyen is a szellem tevékenysége, az Egészre való törekvés az az ideál, amely a szellem lényegének szükségszerű megnyilatkozása. A tudomány és irodalom terén való tevékenység tehát mintegy kiegészítésre vár az organizáció terén is: akik a nemzeti művelődésben a nemzet szellemének megvalósulását látják, azoknak kötelessége szemmel tartani a szellemnek az erkölcs, a művészetek, a jogalkotás, a vallás terén való megvalósulását is.

A nemzeti szellem erkölcsi terén való megnyilatkozása figyelemmel kísérhető azokban az évszázados szokásokban, amelyek a népnek lényegéből folyó normálók és abban a magatartásban, amellyel a nép az erkölcsi törvénnyel szemben viseltetik. Az bizonyos, hogy itt nem az a kérdés, hogy mennyiben egyezik a nép és nemzet erkölcsisége formaliter az absztrakt erkölcsi törvénnyel, hanem az, hogy melyek azok a *tartalmi* momentumok, amelyek a nemzet cselekvése-

ben testet öltenek, melyek azok az értékek, amelyeknek a nemzet cselekvése szemléltető szimboluma? A kategorikus imperativus vagy veleszületett az egyénnel, illetőleg a nemzettel, vagy nem született vele. Ha nem született vele, úgy a nemzet egész bizonyosan elpusztul s ha él is, az emberiség szégyene leend. Az erkölcsi «kell»-nek, a veleszületett kategorikus imperativusnak nemzeti jelleget éppen az ad, hogy mely szellemi jelentést, mely értéket törekedik a nemzet a maga cselekvésének egészében megvalósítani. A nemzeti művelődés ezen nemzeti jellemmel bíró cselekvés nélkül tulajdonképpen meg sem valósítható, mert a szellem magasabb szempontjából még a gondolkozás és értelmi tevékenység is *sub specie boni*, szemlélendő és az erkölcsi törvénnyel mérendő össze : amely gondolat és értelmi munka a nemzeti szellemnek, sőt a nemzeti létnek veszélyére van, az a gondolat és értelmi munka káros, erkölcstelen s éppen ezért elítélendő. Továbbá : minden egyéni cselekedet, amelynek eredménye a nemzet szellemének és egységének károsodása, minden ilyen cselekedet erkölcstelen, még akkor is, ha eredménye egy időre rejtve marad.

Hasonlóképpen, minden műalkotásnak és minden kialakításnak a nemzet szelleméből kell fakadnia, — az esztétikai alkotások a legteljesebb mértékben tükrözik vissza a nemzetnek szellemét s igazi értékkel csak az a műalkotás bír, amely a nemzeti szellem legmélyén gyökerezik. Ezért a lángeszű művész nemzetének leghatározottabb és hatásaiban is leggazdagabb képviselője, mert az ő alkotása által lépik be a nemzet legszembeötlőbbben s mindenki által érthetően az emberiség szent közösségébe. A nemzeti művelődés bölcséletének egyik legsürgősebb feladata annak kiderítése, hogy a műalkotás és műszemlélet mely eszközök által és mely utakon kapcsolódhatik be a művelődés egészébe akként, hogy az egész nemzet nevelésének s az egész nemzet egységének lehessen eszköze.

A vallásban minden értéknek összesége nyilatkozik meg és nyer sokszor igen éles kifejezést. A szentséges tulajdonképpen a tökéletességnek jelzője : a legtökéletesebb szentnek mondatik. A szentségesnek dialektikáját a vallás bölcséletének kell adnia : itt mi egyszerűen kijelöljük a helyet, ahol

a vallás problémája a nemzeti művelődés bölcséletébe kapcsolódik.

Minden kétségen felül áll, hogy a keresztyénségben, mint vallásban, az általános emberi, a legvilágosabban és legteljesebb mértékben jut kifejezésre. Éppen ezért a keresztyénség az a vallás, amely által a nemzeti szellem a legméltóbban léphetik be az emberiség corpus mysticumába egyfelől és a legtökéletesebb szellemmel, Istennel való közösségbe másfelől. De a vallásnak nemcsak ez a nagy kultúrális szerep tulajdonítandó; egyenesen életfenntartó ereje nyilatkozik meg a hitben, amely az akaratot nagy célok végrehajtására megacélozza s a maga átfogó erejével a lelkiesség egészének organikus kialakulását lehetővé teszi. Az a művelődés és az a műveltség, amely a vallásnak ezt a nagy szellemeltető és szellemkialakító erejét megveti vagy fel nem ismeri, előbb-utóbb kiszikkad, elsekélyesedik s a megérdemelt pusztulás zsákmánya lesz. A vallás tehát nem magánügy, hanem az emberiség és a nemzet ügye, nem multakból megmaradt csökevény, hanem a szellem lényegéből fakadó örök tényező.

* * *

E sovány vázlat éppen csak arra való, hogy feltüntesse azokat az alapokat, amelyekre a nemzeti művelődés bölcsellete felépülhet s megmutassa azokat a kereteket, amelyek között e bölcsélet problémái elhelyezendők. Részletes kifejtés, a keretek étellel kitöltése, az egész nagy problematika egy rendszeres mű feladata.

BARTÓK GYÖRGY.

GYULAI PÁL

IRODALMI PÁLYAKEZDÉSE.

I.

A mult század negyvenes éveiben rejtelmes erőktől mozdult meg a magyar szellemi élet, elsősorban az irodalom. A feltörekvő eszmék és vágyak megnövelték a betű hatalmát. Kossuth *Pesti Hírlapja* a röpiratoknak, politikai és szépirodalmi lapoknak hosszú sorát nyitotta meg, s bennük mintegy varázsígére új meg új írói és költői egyéniségek bukkantak föl. A nagyarányú irodalmi mozgalom kiágazását Kolozsvárott Kemény Zsigmond báró és Kovács Lajos vállalkozása jelezte, kik 1842 elején vették át az *Erdélyi Híradó* vezetését s másfél év alatt lapjukat a szabadelvű eszmék küzdőterévé tették.

A lázas izgalom, mely annyi kiváló magyart ejtett hatalmába, magával ragadta az ifjú Gyulai Pál lelkét is. Becsvágya annál inkább vehetett ily irányt, minél közelebből tekinthetett az erdélyi hírlapirodalom életébe. Tanárai közt tisztelte a tudós Méhes Sámuel, ki mint kiadótulajdonos irányította a szabadelvű *Erdélyi Híradót* s szép irodalmi melléklapját, a *Nemzeti Társalkodót*. Tanára volt Szilágyi Ferenc is, a konzervatív *Mult és Jelen* alapítója és szerkesztője, kinek fiához, Szilágyi Sándorhoz, szinte gyermekkori barátság fűzte. Másrészt minél előbbre haladt főiskolai pályáján, annál több ismerősre és baráttra akadt az újabb erdélyi írónemzedék tagjai között.

A közéleti hatás, melyet a toll biztosított az egyszerű főiskolai tanárnak, a szenvedélyes viták, melyek az ifjúsági olvasóteremben és önképzőkörben folytak, fénykörrel vették körül az írói hivatást. A csillogó élettervek kialakulását azonban elősegíthette Gyulai bátyjának, Ferencnek regényes pályaválasztása is, ki 1842-ben oly merész elhatározással

fordított hátat a hivatalnak s lépett a világot jelentő deskákra.¹ Mennyire visszahangzott az ifjabb testvér lelkében az idősebbiknek eszményies életnézete! Előtte is feltárta rejtelmes arcát az élet, s ifjúkori gyötrelmei és örömei új jelentést nyertek színházi és irodalmi tanulmányain keresztül. Mily csábító gondolat volt a gomolygó ábrándoknak és törekvéseknek a toll segítségével oly hathatós kifejezést adni, hogy a nemzeti lélek megmozdulásaiban hagyjanak maradandó nyomot! «Csak egy dalt, csak egy-két sort tudnék teremteni, mely halhatlan legyen!» sóhajtotta Gyulai 1847 dec. 1-én Szász Károlyhoz írt levelében is.² Az irodalom szeretete megragadta egész valóját, hogy végső leheletéig fogva tartsa.

Beköszöntőnek illik be az az ünnepi óda, melyet Gyulai Teleki József gr. kormányzó tiszteletére írt, s melyet Szilágyi Ferenc több ref. tanuló ifjú ünnepi versével együtt 1842 márc. 22-én *Hon és Külföld* című melléklapjában adott ki. Politikai meggyőződésénél fogva könnyebben lépett Gyulai kapcsolatba a kolozsvári szabadelvű sajtóval, s valószínű, hogy a saját neve alatt közölt néhány költeményén kívül jóval többet dolgozott számára. 1844-ben is az erdélyi szép irodalom termékei közül csak a *Nemzeti Társalkodót* tudta a *Regélő Pesti Divatlap* olvasóinak ajánlani.³ Abból pedig, hogy 1847 dec. elsei levele szerint néhány könyvismertetése az országgyűlési tudósítások miatt maradt ki az *Erdélyi Hiradó*-ból, joggal következtethetünk a lappal való bensőbb kapcsolatra. A munkatársi viszonynak már határozottabb jelei tűnnek fel az *Erdélyi Hiradónak* 1848-ik évi folyamában. Úgy látszik, ily viszonyban állott Gyulai 1849-ben néhány hétig a kolozsvári *Honvéddel* is. Jelentősebb erdélyi munkaterői voltak még Kőváry László *Beszélytára* 1846-ban és Urházy Györgynek *Unio* című zsebkönyve 1847-ben. A ro-

¹ Gyulai Ferenc levele, melyben anyjának megírja pályaválasztását 1842 dec. 7-én, a Nemzeti Múzeumban van.

² Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz írt levele Szász Károly volt képviselőházi elnök birtokában van.

³ A *Regélő Pesti Divatlap* 1844. évi első félévi 19. (márc. 7.) számában.

hanó évekkkel azonban minél inkább kiszélesült Gyulainak irodalmi szemhatára, annál ingerlőbb vonásokkal tűnt fel előtte a magyarországi, főképp a pesti irodalom, s annál izgatottabban kereste az utakat a magyar szellemi élet közép-pontja felé. Összekötetéseinek irányt ismét szabadelvű nézetei adtak, s dolgozatai egymásután tűntek fel azokban a folyóiratokban, melyeket a haladás szelleme hatott át, különösen az *Athenaeumban*, a *Regélő Pesti Divatlapban* s a belőle kifejtett *Pesti Divatlapban*, majd az *Életképekben* s a győri *Hazánkban*.

Az a változatos tér, melyet Gyulai az irodalomban elfoglalt, nem kedvezett nagyobb szerű alkotó munkának, de annál alkalmasabb volt a lelkierők sokoldalú kifejtésére. Egyéniségének jellemző elemei már a fejlődés kezdetén hármas irányt adtak irodalmi munkásságának. Éles ítélőereje szinte utalta a bírálatra s leginkább társadalmi és irodalmi környezetének rajzában nyilatkozott, kibontakozó költői tehetsége pedig részint elbeszéléseiben, részint lírai költeményeiben tárta ki rejtett értékeit.

*

A fejlődő kritikai tehetség számára Garay János nyitott nagyobb teret *Regélő Pesti Divatlapjában*, mikor Gyulait Szilágyi Sándorral együtt arra szólította fel, hogy lapjának olvasóit havonként értesítsék Kolozsvár életének kiemelkedőbb mozzanatairól. A két ifjút bizonyára valamelyik tanáruk — talán Méhes Sámuel — ajánlhatta Garay figyelmébe. Gyulai már 1842 elején megkezdte tudósításait a *Regélő Pesti Divatlapnak Gyorskocsi* rovatában *Testvérhaza* címmel. Eleinte Szilágyi Sándorral társult, csakhamar azonban y írói jegye mögött maga bírálgatta a kolozsvári társadalmi és irodalmi életet.¹ A fiatal laptudósító komolyan fogta fel

¹ A *Regélő Pesti Divatlapnak* 1842-ik évi 19. (márc. 15.) számában a *Gyorskocsi* rovatban a *Testvérhaza* című kolozsvári tudósítás alatt a következő jegyek állanak: *Sz. és Gy.* Hogy ez az aláírás valóban Szilágyi Sándorra és Gyulai Pálra mutat, kitetszik a 27. (ápr. 3.) számból, hol a kolozsvári cikk szerzőit a *Szilgy Sándor és Gyly Pál* rövidített nevek árulják el. A 28. és 32. számokban még ugyanezeknek

megbízását. Figyelme egyaránt kiterjedt az Erdélyi Múzeumra, az asszonyi olvasótársaságra s a májusfaünnepre. leginkább mégis a színház sorsa érdekelte. Majd lelkesült, majd gúnyolódott, hol magasztalt, hol korholt, de mindig bírált. Még egyik-másik májusfa-mászóról is megjegyezte, hogy annyit értett a mászáshoz, mint Egressy némely bírálója a színművészethez. Határozott nézetein azonban itt is, ott is áttetszettek a *Regélő Pesti Divatlap* vezető elvei. Amint Garay lapja szinte rendszeres támadást folytatott a francia dráma ellen, épúgy a tizenhat éves Gyulait is — saját szavai szerint — nem kissé aggasztotta, hogy Lendvay és Laborfalvy Róza vendégszereplésével «a francia drámák sűrűbben adatnak, mint azelőtt».

1843 közepén Gyulai letette a laptudósító tollát. Ettől fogva az év végéig hasztalan keressük a lap vidéki leveleiben jellemző előadását és írói jegyét. Annál inkább szemünkbe tűnnek egyéniségének éles vonalai a *Regélő Pesti Divatlap* 1844-ik évi folyamának első felében abban a hét kolozsvári levélben, melyek alatt «Anday» név olvasható.¹

szerzőségét bizonyítja a kolozsvári levelek alatt a *Kolozsváriak* szó. Az 1842-iki évfolyamnak 34. (ápr. 18.), 37. (máj. 8.), 44. (jún. 2.), 58. (júl. 21.), 62. (aug. 4.), 66. (aug. 18.), 74. (szept. 15.), 81. (okt. 20.), 91. (nov. 13.), 97. (dec. 4.), 103. (dec. 25.) számaiban, valamint az 1843-iki évfolyamnak 3. (jan. 8.), 7. (jan. 22.), 8. (jan. 26.), 20. (márc. 9.), 24. (márc. 23.), 30. (ápr. 13.), 35. (ápr. 30.), 37. (máj. 7.), 41. (máj. 21.), 47. (jún. 11.) számaiban azonban a kolozsvári levelek alatt levő y betűből már határozottan Gyulai szerző voltára következtethetünk, ki ez időben y-nal írta nevét. Következtetésünk helyességét kétségtelenné teszi az 1842-ik évi 84. (okt. 20.) számban az y jegyű levélírónak a kolozsvári várfalakra vonatkozó következő ígérete: «E várfalak s Kolozsvár némely helyeiről több regék élnek a lakosok ajkain: én ezeket, ha helyet találándanak a *Regélő* hasábjain, t. olvasóimmal nem soká közlendem». Ez ígéret beváltása a *Regélő* 1843-ik évi folyamának első felében a 43. (máj. 28.) számban a *Testvérek* című kolozsvári néprege *Gyulay Pál* aláírással, továbbá az 1843-iki második félév 19. (szept. 3.) számában a *Hegyes-dombsími* eredeti néprege *Gy . . . y* szerzői jeggyel.

¹ Anday leveleit a következő számok tartalmazzák: 3. (jan. 11.), 10. (febr. 4.), 19. (márc. 7.), 24. (márc. 24.), 25. (márc. 28.), 28. (ápr. 7.), 37. (máj. 9.), 49. (jún. 20.).

A levelek egy vidéki hölgyhöz, Laurához, vannak intézve, de a rajongás, mellyel a levélíró széplelkű barátnéját körülveszi, teljesen hasonlít Gyulainak Pataki Emilia iránt érzett ábrándos szerelméhez. Anday époly elragadónak találja a kis vidéki kertet, melyben mult tavasszal Laurát, a legszebb virágot, virágai között látta, mint amily izgalommal figyelte Gyulai — saját vallomása szerint — nevelő korában Pataki alispán deési kertjében kerti házának ablakából első eszményképét, Emiliát.¹ Bizonyára nem ok nélkül adta Gyulai a *Regélő Pesti Divatlap*ban sem a saját neve alatt megjelent költeményének ezt a címet: *Laurához*.² Jól összehangzanak Gyulainak jogász voltával a jogászbáli előkészületekre főképp a zajos gyűlésekre vonatkozó bizalmas közlések is. Gyulaira vall Andaynak az a nyilatkozata is, hogy gyermeksege óta nagy színházbarát,³ hogy nem tanult és nem tud táncolni,⁴ s hogy barátnéjával egykor együtt lelkesült Sand *Léliájáért*, különösen Stenio eszméiért.⁵ Gyulai mondhatta Anday szavaival azt is, hogy Kolozsvár környékének szépségéről egyszer már nem valami elismerőleg írt,⁶ mert a *Regélő Pesti Divatlap* 1842-ik évi 34-ik számában valóban

¹ Vesd össze azt, amit Anday a *Regélő* 1844-ik évi 3. számában Laura iránt érzett szerelméről, s amit a 49. számban első találkozásuk helyéről, Laura kertjéről ír, Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-én írt levelével.

² Gyulainak *Laurához* című szerelmi költeménye a *Regélő* 1844-ik évi 35. (máj. 2.) számában jelent meg.

³ Amint Anday a *Regélő* 10-ik számában gyermekkori emlékei közül a színházért való rajongást emeli ki, épúgy Szász Károly püspök is a *Vasárnapi Ujság* 1869. évi 50. (dec. 12.) számában a gyermek Gyulai Pált úgy rajzolja, mint aki, ha csak tehette, folyton a színház körül settenkedett.

⁴ Anday a *Regélő* 28. számában sajnálja, hogy nem tud táncolni s nem érintheti barátnéjának karesú derekát. Gyulai pedig a *Nők a tükör előtt* bevezetésében említi, hogy nőismerőseinek sohasem volt táncosuk. (*Vázlatok és képek*. Harmadik kiadás. 423. l.)

⁵ Hogy Gyulai Sand *Léliáját*, Andaynak és Laurának közös olvasmányát, szerette, bizonyítja Sükei *Hulló csillagok* című költeménykötetének kiadatlan és a Nemzeti Múzeumban a Szilágyi Sándorhoz írt Gyulai-levelek közt levő bírálata s benne a *Léliából* vett idézet.

⁶ *Regélő Pesti Divatlap*. 1844. 3. (jan. 11.) szám.

ily értelemben bírálta Kolozsvár fekvését. Ő idézhette legkönnyebben «egy ifjú költő» után, hogy «a szem sugára bűvös»,¹ mert az idézet épen az ő *Ősidőből* című költeményének egyik sora, mely az *Athenaeum* 1843-ik évi folyamában jelent meg. Ezek után teljes joggal sorolhatjuk Anday leveleit Gyulai Pál ifjúkori írásai közé.

Garay — mint Bajza találóan jegyezte meg — a *Tárca* változatosságában látta a *Regélő* legnagyobb erejét;² ezért Gyulai kolozsvári leveleit is megnyirbátlanul közölte lapjában. A terjedelmes tudósításoknak az írói egyéniség fejlődésében épen az ad jelentőséget, hogy bennük figyelhetjük meg a szabadságharc előtt legpontosabban az értekező prózaíró előadó művészetének és kritikai tehetségének kibontakozását. Ebből a szempontból érdemel figyelmet az 1844-ik évi *Regélő Pesti Divatlap* első felében a *Cserhalom* című cikk is, mely Gyulai cserhalmi kirándulásának benyomásait foglalja magában.³

Gyulai értekező prózája már a *Regélő Pesti Divatlap* 1844-ik évi folyamában érdekes vegyülete az érzelmességnek és éleselműségnek. Érzelmei fiatalos szenvedélye következtében néha túláradnak, de ítélőereje hamar korlátok közé szorítja őket. Támadásainak kedvelt célpontja minden félszegség, s egy-egy elmés fordulattal ügyesen vagdalkozik jobbra-balra. Így dicséri a sorsot azzal a megjegyzéssel, hogy több humor van benne, mint humoristáinkban; így veszi tollának hegyére a *Mult és Jelent*, melynek kritikája csak multba való, majd a *Honderüt* és *Galambpostáját*, melynek címét koholt híreiért inkább *Szarkapostára* szeretné változtatni. Mondatai a kor irodalmi divatjához képest gyakran tekintélyesebb arányokat és szónokiasabb díszet öltenek, de gyakorlott ízlése már megtalálja a gondolatnak egyszerűbb s mindamellett jellemző formáját. Itt-ott még a nyelvújítás maradványaiként felötlenek a mult század negyvenes éveinek idegenszerű mesterkélt kifejezései, legtöbbször azonban Gyulai az erdélyi

¹ *Regélő Pesti Divatlap*. 1844. 24. (márc. 24.) szám.

² Bajza József: *Lapszemle*. (Bajza József *Összegyűjtött munkái*. 1899. IV. k. 476. l.)

³ *Regélő Pesti Divatlap*. 1844. 13. (febr. 15.) szám.

magyar nyelv anyagát aknázza ki saját céljaira. Stílusa ilyen módon mindinkább egyéni jellemet nyert s még a nevesebb munkatársak prózája mellett is szemet szúr a *Regelő Pesti Divatlap*ban.

Épily rohamos Gyulai irodalmi ízlésének fejlődése is. Ha a fiatal laptudósító 1842-ben még inkább a *Regelő Pesti Divatlap* vezérkarának visszhangja volt, 1844-ben már sokkal önállóbban alkotta meg ítéleteit a színház és irodalom kérdéseiről.

Mint maga megvallotta, a színház elvesztette szemében azt a tündéri fényt, mellyel gyermekkori álmaiban tűnt fel előtte, inkább tükröt látott benne, mely az életnek mind belsejét, mind külsejét tükrözi vissza. Ezzel a mélyebb értelmezéssel óhajtotta a magyar színészet fölvirágzását, mikor a cél elérése végett egyaránt szükségesnek tartotta a jól felszerelt színházat és a közönség részvétét, valamint a színészi iskolát s a drámaírókat kritikai lapokkal. Dramaturgiai nézeteiben különösen nagy jelentőségre tett szert a kritika, mely nélkül a lángész eltévedhetne s a talentum elsenyevészne. Úgy látszik azonban, mintha nem elégítené ki már az az elvtelen színi bírálat, melyet Bajza egykor Garayban és színbíráló társaságában támadott,¹ mintha inkább azokat az elveket követné, melyeket épen Bajza tűzött ki dramaturgiai leckéiben a magyar színbírálok számára. Megjegyzései nagyrészt a színművészetnek Bajzától megjelelt mozzanataira: a szövejtésre, szavalásra, taglejtésre, arcjátékra s jellemfelfogásra vonatkoznak, úgyhogy néhány vonással is finom árnyalású képet fest Fánecsy vendégszínházáról s Komlóssy színtársulatáról, főképp Komlóssy Ida egyéniségéről.

Még inkább homloktérbe léptek Gyulainak 1844-ik évi dolgozataiban a költészetre vonatkozó nézetei. Irodalmi irányára különösen jellemző az a sóvárgás, mellyel a letűnt századok világába tekint vissza. Amint Bajza rokonérzéssel bírálja a középkort,² Gyulai képzeletét is megbűvöli a távol

¹ Bajza József: *Dramaturgiai és logikai leckék magyar színbírálok számára.* (Bajza József Összegyűjtött munkái. 1899. V. 60—67. l.)

² Bajza József: *A középkor.* (Bajza József Összegyűjtött munkái. 1899. III. 83—96. l.)

mult, főképp a magyar középkor. Cserhalom környékén földelül előtte Szent László kora vadságával, de ragyogó dicsőségével is, «midőn a magyar Európa figyelmét bírta». Egyik áprilisi levele szerint pedig azon búslakodik, miért nem élhetett hazájának regényes századaiban, s miért nem keltheti föl a letűnt világot drámáiban vagy regényeiben.¹ Mindezek az ábrándok a romantikus kedélyvilág kitörései, s valóban a fiatal író mind több vonzalommal fordul a romantika eszményei felé.

Egyik megjegyzése lord Byronra, a másik Hugora tereli az olvasó figyelmét; legtöbb elismeréssel emeli ki azonban Gyulai Sand György egyéniségének és költészetének egy-egy vonását. Azt mondja róla, hogy a legszebben ír franciául, *Lélia* című regényét pedig a legmélyebb lélekismerettel és költészettel gazdag műnek tartja. Hasonlóképp fedezi fel ép ízlése a magyar romantikus költészet való értékeit is. Vörösmarty költői képzeletének varázsa vezette el Cserhalom büszke tetejéhez is. Maga vallja meg, hogy úgy vándorolt el e tájra, mint zarándok szentének képéhez. Cserhalmi kirándulásának leírása fényesen bizonyítja, mily elragadtatással követte a nagy költő szellemének merész röptét, s mennyire megigézte lelkét Vörösmarty eposzának férfias és nemzeti tartalma. Az a határozottság, mellyel Gyulai irodalmi eszményeire ragaszkodott, jellemezte őt irodalmi ítéleteiben is. Ő, ki a népies jogát mind a táncban, mind a költészetben nyíltan hirdette, igaz örömmel hirdethette, hogy Krizának *Vadrózsák* című érdekes népdalgyűjteménye nem-sokára elhagyja a sajtót. Ítéloerejének fejlettségét semmi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy Kemény Zsigmond b. regényírói nagyságának körvonalait néhány regénytöredékből már 1844-ben így állapítja meg: «Kemény Zsigmondnak egy regénye még e nyár folytában sajtó alá kerül. és hidd el, alig várom, hogy olvashassam, mert az 1840-ik *Athenaeumban* közölt mutatványok oly reményekre jogosítanak, melyeket ha elmondok előtted és a nagy közönség előtt, bizonyosan túlságosnak fogok látszatni».

¹ A levél ápr. 13-ikán kelt s a *Regelő* 1844 máj. 9-iki számában jelent meg.

Az irodalmi tér azonban, hol Gyulai kritikai tehetsége tovább fejlődhetett volna, mindinkább összeszorult, mikor a *Regelő Pesti Divatlap* 1844 július 1-én Garay kezéből Vahot Imréébe került. Az új szerkesztő a vidéki leveleket rövidebbre fogta, sőt sokszor a füzet borítékára szorította ki őket. Így Gyulait sem csábította a laptudósító szerepe. Csak a *Pesti Divatlap*nak 1846-ik évi folyamában jelent meg tőle két kis levél «Anday» aláírással,¹ de a magára erőltetett távirati stílus alig elégítette ki becsvágyát, azért csakhamar el is hallgatott. Egyébként Vahot Imre iránt sohasem érzett oly benső vonzalmat, mint Garay iránt. Az 1847-ik évi április 4-iki számban *Erdélyi levelek* címmel «Anday» néven ismét megkezdett egy levélsort — saját szavai szerint — «az erdélyi társasélet, tudomány és művészet köréből». Az első levél a terv körvonalait s a kolozsvári társadalmi, színházi és irodalmi viszonyok vázlatát foglalta megában. Gyulai még április 29-iki levelében is gondolt *Erdélyi leveleinek* folytatására, de december elsei levelében már azt írja, hogy lehetetlen őket folytatnia, mert Vahot miatt sokat kell elhallgatnia.²

Pedig hogy ekkor már Gyulai mily biztos szempontból ítélte meg a magyar irodalom életét, főkép a költő alkotó munkáját, arról leginkább tanuskodnak barátjához, Szász Károlyhoz ez időtájt írt levelei.³ Az irodalmat oly nagyra becsülte, hogy neki minden érdeket alárendelt, még a barátság követeléseit is. Másrészt Szász Károlynak Lisztről írt költeményét bírálva, mily éles határvonalat vont a festészet és költészet között, midőn a festő költemény valóját a költő érzéseiben találta fel s a leírást a költészet segédeszközének tartotta! Hasonló finom elemzés Gyulai levelének az a része

¹ Andaynak *Erdélyi hírharang* címmel ellátott levelei a *Pesti Divatlap*nak 1846-ik évi első félévi 3. (jan. 15.) és 11. (márc. 12.) számaiban a füzetek hátlapján jelentek meg.

Az ápr. 29-iki s dec. elsei leveleket Gyulai Pál 1847-ben Szász Károlyhoz intézte.

³ A terjedelmes levelek, melyeket Gyulai Pál 1847-ben márc. 15-én, ápr. 29-én, majd dec. 1-én írt, Szász Károly volt képviselőházi elnök birtokában vannak.

is, melyben a regény és novella lényegét fejtegeti. Mennyi elmeélel állapítja meg a két költői műfaj különböző célját és eszközeit, különböző előnyeit és hátrányait, s mily elfogulatlanul alkalmazza elméletét saját novellaköltészetére! Legmagasabb fokát érte el az ifjú műbírálnak elemző művészete 1847 december elsei levelében ott, hol Sükei írói egyéniségét s a tőle alakított «ifjú Magyarország» jellemét bontja fel alkotó elemeire. A jobb írók érdemeit elismeri, de Petőfi kivételével az új irodalmi pártban nem látja azt az erőt, tanulmányt és következetességet, «mellyel Hugo Frankhonban, Heine és Gutzkow Németországban lépett fel, s mellyel Lessing alkotott korszakot». Meglepő tárgyias-sággal ítéli meg azt az izgalmas harcot, melyben Sükei a forradalmi szenvedélyt, Erdélyi János, a *Szépírodalmi Szemle* szerkesztője, pedig az irodalmi tekintélyt képviseli. Különösen művészi a két küzdő félnek szembeállítása. Gyulai levele szerint az ellenfelek főbb nézeteikben nem sokat különböznek, «csak az a különbség köztük, hogy Erdélyi sokat tud és tapasztalt s tisztában van önmagával, Sükei pedig most éli az átmeneti korszakot, Erdélyi hidegvérű és nem tartozik egyiknek is hálával, Sükei tüzel és zsoldos, és végre Erdélyi egyszerű író kíván maradni, és Sükei lángész».

Az esztetikai és kritikai nézeteknek ily gyors kinyílása elsősorban az éles ítélőerő eredménye, de irodalmi hatás nélkül még sem képzelhető. Gyulai, bár jelentős világirodalmi ismeretre tett szert, annyira a magyar irodalom légkörében élt, hogy első mesterei a kritika terén is leginkább innen kerültek ki. A kritika hatalmát Bajzában ismerte meg. Ő még látta a harcos kritikust diadalainak fényében s részint a nagy kritikai tekintély előtt hódolt meg, mikor az *Athenaeumban* kívánt mint költő bemutatkozni. Tőle származnak irodalmi irányának vezető elvei is, annál inkább, mert Bajza kritikai állásfoglalása tulajdonképp Gyulai költői eszményképének, Vörösmartynak igazolását jelentette. Leginkább megérzik Bajzának közvetlen hatása Gyulainak 1847-ik évi decemberi levelén, a novellára és regényre vonatkozó töredékeszméin. Egy-egy kifejezés — mint az epigrammai él — valamint a novella és regény körének meg-

jelölése határozottan Bajzának a regényköltészetről szóló tanulmányára mutat.¹ Gyulai azonban sok eredetiséggel és művészettel fejtette tovább Bajza elméletét. Később a szabadságharc után is úgy tetszik, mintha Gyulai csak Bajza nyomdokába lépett volna, mikor a kritika jogáért és szabadságáért indított szenvedélyes harcot.

Minél inkább visszavonult Bajza a műbírálattól, annál inkább szemébe tűnt Gyulainak Erdélyi János, ki a negyvenes években a magyar kritika vezetését magához ragadta. Erdélyi nagyrészt Bajza irányát követte, de sokkal közelebb állott ahhoz az írónemzedékhez, melyhez Gyulai is tartozott. Az irodalmi hatást közvetítette a *Regélő Pesti Divatlap* is, melynek Gyulai munkatársa, Erdélyi pedig irányadó szelleme volt. Valószínű, Gyulai a Laurához intézett kolozsvári leveleket is Erdélyi után tervezte, ki a *Regélő Pesti Divatlapban* *Levelek Ottiliához* címmel már jóval előbb megkezdte egy levélsorozatban az újabb magyar irodalmi mozgalmak bírálatát. Erdélyi műbírálataiban, főképp Vörösmarty költészetének beható elemzésében ismerte meg Gyulai a kritika művészibb feladatait és eszközeit, valamint a költészet izgatóbb kérdéseit.² Az ő magyarázatával hirdette a népköltészet jelentőségét, utána hangoztatta kritikai megjegyzéseiben a lángész korlátait, a költői forma törvényeit, s megegyezett vele «a magyar novellisztika» megítélésében is.³ Leginkább kivívta Gyulai tiszteletét Erdélyi 1847-ben, mikor a *Magyar Szépirodalmi Szemlében* annyi szellemi felsőbbbséggel mondott ítéletet a magyar irodalomról. Elismerésével nem is fukarkodott leveleiben. Majd a *Szemle* nagyon jó szemétől féltette az *Unio* zsebkönyvet, majd meg a *Szemlének* Gyulaira vo-

¹ Bajza József: *A regényköltészetről*. (Bajza József Összegyűjtött munkái. 1899. IV. 131—134. l.)

² Erdélyi Jánosnak *Vörösmarty Mihály* című dolgozata 1845-ben az *Irodalmi Őrben*, 1886-ban a *Pályák és Pálmák* 146—294. lapjain jelent meg.

³ Erdélyi János 1844-ben a *Regélő Pesti Divatlapnak* első félévi 3. (jan. 11.) és 25. (márc. 28.) számaiban *Levelek Ottiliához* című cikkeiben nyilatkozik a magyar novellaírókról és a magyar novellisztikáról, míg Gyulai Pál Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-én írt levelében fejti ki ugyanarról a tárgyról nézeteit.

natkozó lelkesítő szavait viszonzta ily kitüntető magyarázattal: «Erdélyi becsületes ember és szigorú és szívén hordja az irodalom ügyét, ostorozója az önhittségnek és az igénytelenség véde».¹ Erdélyinek Sükeivel való együttes jellemzése pedig már alig egyéb, mint a szellemi felsőbbség elismerése.

Sokat köszönt Gyulai a magyar kritika vezéreinek. Széleskörű műveltségük, nemes erkölcsiségük, férfias bátorságuk új meg új ösztönt adott a fejlődő kritikai tehetségnek magasabb célok elérésére. Másrészt irodalmi harcaik és elemzéseik feltárták előtte a magyar műbírálat stílusának rejtettebb titkait, a leghathatósabb mesterfogásokat. Ilyen módon a fiatal műbíráló egyénisége leginkább a magyar kritikai irodalom mozgalmai között bontakozott ki, habár teljesebb kifejlését a külföldi irodalmi kritika hatása is elősegítette. A tanítvány és mester viszonya ellenére azonban Gyulai már pályája kezdetén eltért Bajzától és Erdélyitől. Nem volt annyira az elvek híve, mint Bajza, s nem kereste annyira a bölcséleti távlatokat, mint Erdélyi; leginkább fejlett ízlése után indult s gyakran épen azért sokkal könnyebben eltalálta az irodalmi jelenség valóját. Maga is az ízlés fontosságát emeli ki 1847 december elsei levelében ezzel a mondattal: «Érzem Gutzkow szavainak igazságát: a művészet törvényeit inkább érezni lehet, mint érteni».

Még egy határozott törekvés ütközik ki Gyulai ifjúkori kritikai kísérleteiből, a kritika művészből formájának keresése. Akár levélben, akár folyóiratban ítélezett Gyulai a költői képzelet alkotásairól, nyilatkozatait mindig saját képzeletének és érzésének ereje hatotta át. A művészi kritika eszközeit próbálta ki 1848-ik évi hírlapi cikkeiben is, habár érdeklődésének köréből a politikai események szinte minden más tárgyat kiszorítottak.

Egy hiteles életrajzi vázlat szerint Gyulai 1848-ban rendes munkatársa lett az *Erdélyi Híradónak*.² Hírlapírói munkásságának határait ma már alig lehet pontosan megjelelni, de bizonyára nagy szerepet játszottak benne azok a politikai

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 ápr. 29-én és 1847 dec. 1-én írt leveleit.

² Halász Sándor: *Országgyűlési Almanach*. 1885. 60., 61. l.

eszmék, melyek mellett Gyulai, mint a kolozsvári ifjúság vezére, oly lelkesen tüntetett. Ezt erősíti meg Szász Károly püspöknek 1848-ra és Gyulaira vonatkozó következő megjegyzése is: «Minden toll a politikai irány felé fordulván az irodalomban, ő cikkeket írt az *Erdélyi Híradóba*». ¹ Gyulainak ily politikai célú cikkeit fedezzük fel az *Erdélyi Híradóból* alakult *Kolozsvári Híradó*ban az 1848 május 30-iki kolozsvári eseményeknek, főképp az unió kikiáltásának rajzában,² továbbá abban a tíz pesti levélben, melyek a magyar nemzet élet-halálharcának szeptemberi és októberi mozzanatairól adnak számot.³ Gyulai szerzőségének bizonyítéka a cikkek alatt levő írói jegy (*Gy.*) is, Gyulai vezetéknevének kezdőbetűje, valamint a finoman kiélezett stílus. Az ő egyéniségét tükrözik vissza a *Gy.* jegyű cikkíró alanyi kijelentései is. Ki mondhatná az unió napjának történetében több joggal, mint Gyulai, hogy nem szereti a frázisokat? S mennyire hozzáillik Gyulaihoz, Rákóczi megénekelőjéhez, a harmadik pesti levélben e felsóhajtás: «Ah poézis, mint imádlak én! Ah hányszor lebegett el lelkem előtt Rákóczi képe s diadalmas zászlója!» Másrészt Gyulai époly tájékozott volt Shakespeare költészetében, épúgy hivatkozhatott erdélyi voltára, s éppúgy szíven hordozta Erdély ügyét, mint a *Gy.* jegyű író. Hasonlóképpen neki, Teleki Domokos gr. titkárának, állhattak leginkább rendelkezésére a nyolcadik pesti levél adatai, melyek Teleki Domokos grófnak Erdély megmentésére irányuló lépéseit világítják meg.

A feladat, melyet Gyulai 1848-ban mint a *Kolozsvári Híradó* munkatársa oldott meg, inkább történetírói és publicistai, de azért a kritikus is hasznos húz belőle. Míg ugyanis Gyulai a bécsi reakció mesterkedéseit s a nemzeti ellentállás bonyodalmait rajzolta, addig az események mögött nyomoznia kellett a mozgató erőket s egyúttal bíráló tekintet

¹ Szász Károly: *Gyulai Pál. [Vasárnapi Ujság. 1869. 50. (dec. 12.) sz.]*

² *Kolozsvári Híradó.* 1848. 2. (jún. 2.) sz.

³ *Kolozsvári Híradó.* 1848. 63. (szept. 17.), 67. (szept. 21.), 68. (szept. 26.), 78. (okt. 13.), 80. (okt. 17.), 83. (okt. 22.), 87. (okt. 29.), 88. (okt. 31.) számok.

kellett vetnie a küszködő pártoknak s a vezető egyéniségeknek valójába. Rajzát tulajdonképp költői lelkének romantikus szabadságszeretete színezte, s több volt benne a lélektani, mint a politikai éleslátás.

Minél inkább eltorzította a lelkes laptudósító a reakció eszközeinek, különösen Jellachichnak, a «szép szemű és gyors lábú bán»-nak alakját, annál meglepőbb tárgyas jellemrajzoló művészete, mely a magyar államférfiak jellemének valóját néhány vonással is feltárta. Így látjuk Gyulai pesti leveleiben Batthyány Lajos gr. miniszterelnököt állandóan hideg, nyugodt arcával, akár vesztét kiáltozza a sokaság, akár örömjaj között kíséri haza. Róla mondja Gyulai, hogy «ő egy azon egyéniségek közül, kikben Velence históriája bővelkedik, s kik hazafiságuk önérzetére támaszkodva, époly hidegen nézik a dicsőséget, mint a nép gúnyját és a vérpadot». Épily mélyreható Kossuthnak következő jellemzése is: «Kossuth mint messiás áll a fellelkesült fegyveres nemzet élén, fáradhatatlanul s mindig növekedő eréllyel. A jelen körülmények közt ő az egyetlen ember, ki vezetni képes ügyeinket. Ő elszánt, merész, csüggedetlen, szóval férfiú, minőt forradalmi kor kíván».

Batthyány jellemvonásait Gyulai annyi rokonérzéssel emelte ki, mintha saját férfi-eszményét akarta volna bennük vázolni. Kossuth jellemzésében inkább a politikai szenvedély vezette tollát, mely a merész szónokban a magyar nemzet évszázados sérelmeinek méltó szószólóját látta. Mindkét jellemrajz azonban kétségtelen bizonyosságot tett a lélekelemzés művészetéről, mellyel Gyulai oly biztosan állapította meg a jellem uralkodó erőit, vezető eszméit. Ez volt egyik legbecsesebb ajándék, melyet a művész kritikus a politikai írótól kapott. Másik az a kifejtett prózai stílus, mely hajlékonyságánál fogva egyaránt ki tudta fejezni a költői ábránd finomságait s a politikai szenvedély kitöréseit, s mely bő változattal rendelkezett mind a tárgyas elemzés, mind a harci riadók számára.

A lélektani elemzés eszközeinek s a művészi kifejezés módjainak gazdagsága biztosította Gyulai kritikai tehetségének kifejlődését. Írói egyéniségének uralkodó jellemét

mégis rendkívüli erkölcsi ereje adta meg, mely az irodalomban a nemzeti léleknek egyik legértékesebb nyilatkozását tisztelte. Életének legfőbb tartalmát az írói hivatásban kereste, de már pályájának kezdetén érezte vele szemben kötelességeit. «Mennyire utálom én a könnyelműséget irodalmi ügyben!» Kiált fel 1847 december 1-én írt levelében. Még mikor a kétség nehezül lelkére, s írói ábrándjainak összeomlására gondol, akkor is abban talál vigasztalást, hogy nem volt rossz ízlés terjesztője.¹ Az érzékeny írói lelkiismeret adott Gyulai ítéletének oly rendkívüli erőt, hogy már a szabadságharc előtt tekintélynek ismerték el írói társai. Maga írta 1847 április 29-én Szász Károlynak, hogy Urházy, az *Unio* szerkesztője, minden új művet elvisz hozzá s megkérdi róla véleményét.

A szabadságharc zajában elnémult az irodalmi pártok harca. Gyulai is szentségtörésnek tartott volna minden érdeket, mely a nemzet figyelmét a lét és nemlét kérdéséről elvonta volna. Bármennyire megillette volna a bírói palást az irodalomban, hiányzott számára az a tér, melyen műbíráói egyénisége kitarhatta volna tartalmának egész gazdagságát. Ezt adta meg neki a szabadságharcra következő elnyomatás kora, melyben a magyar kritika vezérei közül Bajzát emésztő honfíánata, Erdélyit politikai multja hallgattatta el. A nemzeti küzdelemnek sorsdöntő mozgalmi között azonban Gyulai Pál a kritikai vezéri botot már tarsolyában hordta.

II.

Az a kifejelett ízlés, mely Gyulainak társadalmi, irodalmi s politikai ítéleteiben nyilatkozott, még teljesebb kifejezésre törekedett a költő alkotó munkájában. Másrészt minél mélyebbre hatolt Gyulai a művészi prózai előadás rejtelseibe, annál könnyebben kísérelte meg költői erejét a szépprózai elbeszélés terén. Ide vonzották lelkesítő irodalmi példaképei, az erdélyi írónemzedék kimagasló egyéniségei is. Hányszor láthatta, mily tisztelettel fogadta Kolozsvár Jósika Miklós

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 ápr. 29-én írt levelét.

bárót, ki Erdély megrázó multját annyi rokonérzéssel rajzolta regényeiben! Korán szemébe tűnt Erdélynek másik nagy regényírója, Kemény Zsigmond br. is. Mint saját szavai-ból kitetszik, olvasta mindazt, amit Keménynek Martinnuzziról szóló regényéből 1839-ben s 1840-ben az *Athenaeum* s 1841-ben a *Nemzeti Társalkodó* közölt.¹ Bizonyára olvasta az *Élet és ábránd* töredékét is a *Honderü* 1844-ik évi folyamában, s valószínű, ennek a regénynek megjelenését hirdette előre oly nagy várakozással a *Regélő Pesti Divatlap*ban 1844 júniusában.

Erdély multja, melyet a regényköltészet annyi fénnnyel vont be, állandóan foglalkoztatta az ifjú Gyulai képzeletét is. Alig tanult bele a laptudósító szerepébe, már 1842 októberében az egyik kolozsvári kapuról megemlékezve, a következő ígéretet tette: «E várfalak s Kolozsvár némely helyeiről több regék élnek a lakosok ajkain; én ezeket, ha helyet találándanak a *Regélő* hasábjain, t. olvasóimmal nem soká közlendem». A szerkesztő ily megjegyzéssel jelezte beleegyezését: «Ha érdekesek, miben nem kétkedünk, bizonyára.»² Ennek az ígéretnek megvalósulását jelentették a *Regélő Pesti Divatlap*-nak 1843-ik évi folyamában a *Testvérek* és a *Hegyes-domb* című népregék.

Mindkét rege naiv romantikus alkotás, melyben a mult tisztelete s a rendkívüli szeretete egyesül. A *Testvérek*³ egy népmonda feldolgozása, mely Kolozsvár várfalaihoz, főkép a várfalba illesztett s két női alakot ábrázoló emlékkőhöz fűződik. A néphit szerint a két női alak annak a két fonóleánynak képe, kik aranyfonalaik árából építették meg a várfalak egy részét. A kolozsváriak kedvelt regéjét Nagyajtai Kovács István is felújította a *Nemzeti Társalkodó* 1840-ik évi folyamában, de egyúttal hitelét is rontotta, mikor kimutatta, hogy az emlékkő nőalakjai címet tartó génuszok, az orsóknak képzelt dudorodások pedig a Báthori-címer

¹ Lásd Gyulainak «Anday» írói névvel megjelelt VII. kolozsvári levelét a *Regélő Pesti Divatlap* 1844-ik évi folyamának első felében a 49. (jún. 20.) számban.

² *Regélő Pesti Divatlap*. 1842. 84. (okt. 20.) szám.

³ *Regélő Pesti Divatlap*. 1843. I. 43. (máj. 28.) szám.

farkasfogai.¹ Gyulai, mint a *Nemzeti Társalkodó*nak szorgalmas olvasója, ismerhette Nagyajtai Kovács fejtegetéseit, de érdeklődését inkább lekötötte a néprege, sőt fiatalos költői képzelete még ezt is tündérregévé alakította. Azok a leányok, kik Gyulai regéje szerint Zsigmond király idejében Kolozsvárt falakkal veszik körül, nem a föld gyermekei, égifény ragyog rajtuk. Az ifjak is, kiket maguknak választottak, rettenthetetlen hősök, minden tündéri kísértésnek ellentállanak, bűvös karddal vívnak, a csatateren esnek el, s végre égi boldogság lesz osztályrészük. A honszeretet és szerelem tiszta lángja pedig, mely Kolozsvárt a pusztulástól menti meg, valójában az Ég ajándéka. Ily szertelenkedő képzelet a romantikus ízlésnek minden jelét magán viseli. Leginkább meglátszik rajta Jósika Miklós b. költészetének sugalló hatása, amennyiben Gyulai is elvezeti hőseit Boli várába, abba a vadregényes barlangba, melyet Jósika Miklós b. képzelete már első regényében, *Abafi*ban, a romantikának leghatásosabb díszével ékesített fel. Az irodalmi kapcsolat bizonyítékai azok a kifejezések is, melyeket Gyulai a barlang leírásához Jósika rajzoló művészetétől kölcsönzött.²

*Hegyes-domb*³ című dolgozatát Gyulai eredeti népregének nevezte s vele egy kolozsvári domb nevét magyarázta meg. A rémes elbeszélés hőse a kincskereső Hegyes, ki mindent feláldoz szenvedélyének. Leányát, Ilont is a kalandor Antonionak szánja, hogy tőle s egy cigányasszonytól tudja meg

¹ Nagyajtai Kovács István: *Vándorlások Kolozsvár várfaiai körül*. [*Nemzeti Társalkodó*. 1840. II. 6. (aug. 7.) szám.]

² Gyulai így írja le Bolivárát: «Közel a havasalföldi szélekhez majd a vulkáni szoros mellett áll egy barlang, melynek mai neve Bolivára. Rémesen tátong nyílása, s belől egy hegyi patak zúgása szakítja meg a helyhez illő ünnepies csendet.» Közeli rokonságot árul el ez a leírás Jósika *Abafi* című regényének következő helyével: «Erdélynek egyik legszebb barlangja nem messze a havasalföldi szélektől a vulkáni szoros közelében van, s jelenben neve Csetátye Boli, ami magyarul Boli várát teszi.» Egyébként Jósika szerint is «avult torokkal tátong a Boli barlangjának sötét nyílása», s «zuhogva csattog egy hegyi folyam». (Lásd az 1839-ik évi második kiadás II. kötetének 7. lapját.)

³ *Revelő Pesti Divatlap*. 1843. II. 19. (szept. 3.) szám.

a kincsásás titkát. A kísérteties órát Ilon kedvese, Lancz zavarja meg, s az éjjeli harcban Antonio véletlenül az öreg kincskeresőt szúrja le. Így nyeri a gyászos emlékü domb a «Hegyes-domb» nevet. E mondai befejezés ellenére azonban az öreg Hegyes sorsának rajza inkább történeti novella, mint néprege. Itt már Gyulai képzelete a történet szilárd talaján áll, ha alakjait nem is tudja pontosan történeti környezetükbe, Apafi fejedelemségének korába illeszteni. Neki a mult még csak arra való, hogy minél meglepőbb helyzeteknek s minél megrázóbb jeleneteknek szolgáljon alapul. A véletlen borzasztó játéka arra vall, hogy Gyulai az idegizgató romantika hatáskörébe került. Különösen szembetűnő a rokonság Gyulai *Hegyes-dombja* és Vörösmarty *Kincskeresők* című drámája között.¹ Mennyire ugyanabból a családból való a Gelu kincsét kereső Hegyes s Vörösmarty hőse, Zágon, ki Béla király rejtett kincsét keresi! Mindketten kincsert bocsátják áruba leányukat, s mindkettőjüket a mérhetetlen kincsvágy taszítja romlásba. Vörösmarty romantikus képzeletének hatását csak elősegíthette az a rajongó tisztelet, mellyel Gyulai költői eszményképére, Vörösmartyra tekintett fel.

Azokat a regéket, melyekkel Gyulai a szépprózai elbeszélés terén fellépett, valójában az irodalmi divat alakította; a tündérregét inkább a szeszélyes ábránd, a rémes történetet inkább a vad természet tisztelete. A fiatal írónak azonban sem a népköltészet valójáról, sem a szenvedélyek lélektanáról nem volt tiszta fogalma. Novellaszerű népregéi épúgy megfeleltek az uralkodó ízlésnek, mint azok a kiszínezett népmondák, melyeket Garay a Korsóföldről és Jánoshegyről írt.²

1843 őszétől 1846 őszéig sem a *Regélő Pesti Divatlapban*, sem a *Pesti Divatlapban* nem jelent meg Gyulainak prózai elbeszélése. A *Pesti Divatlapnak* 1846 június 4-iki számában került először szóba a *Férj és nő* című novellája; itt jelezte a szerkesztő a két első rész megérkezését.³ A szeptember 19-iki

¹ Erre a kapcsolatra már Galamb Sándor is rámutat *Gyulai Pál novellái* című dolgozatában. (*Irodalomtörténeti Közlemények.* 1921. 103. l.)

² Garay János: *Összes munkái.* 1887. V. 109—141. l.

³ A füzet hátlapján a *Szerkesztői Értesítésben*.

szám Gyulai novelláját már az elfogadott munkák közt említette,¹ a 42. (okt. 17.) számban pedig megkezdődött a novella közlése és folyt öt számon keresztül.²

Három év alatt feltárultak Gyulai előtt a magyar és világirodalom értékei, sokat gondolkodott a költészetről, s irodalmi tanulmányait gazdag életbenyomásai, főképp első szerelmének izgalmai egészítették ki. Különösen mély nyomot hagyott költői világnézetén Sand György regényköltészete, melynek tiszteletét Kolozsvárott a negyvenes években Récsi Emil és Bíró Miklós fordításai is előmozdították.³ Mindez megmagyarázza a fejlődésnek azt a magas fokát, melyet Gyulai költői egyénisége a *Férj és nő* című novellájában árul el.

Maga Gyulai reminiscentiának nevezte *Férj és nőjét*,⁴ s nem alaptalanul. Irodalmi mintaképeinek hatása leginkább érvényesült novellájának tárgyában, mikor a cselekvény középpontjába azt a szenvedélyes nőt állította, kinek rokonérzése a nemeslelkű és kalandor természetű férfiú között ingadozik. Aurélia nem tudja első férjének, Arthurnak, odaadó szerelmét megbecsülni; szenvedélyét inkább felkölti a követelő férfi-jellem, Kérey Olivér. Érte csalja meg s kergeti örületbe Arthurt, hogy csak évek múlva fogja fel bűnének s veszteségének nagyságát. Kérey Olivér ugyanis, mint Aurélia második férje, tárja ki jellemének egész nemtelenségét, mikor játékszenvedélyének hódol, mikor feleségének vagyonát elpazarolja s családjának átka lesz. Arthur, bár a bosszú és végzet vetélytársának gyilkosává teszi, örületében is megőrzi szerelmét, s ha csak néhány percre is, visszahódítja a csalódott női szív vonzalmát.

Első pillanatra nyilvánvaló, hogy Gyulai képzeletét ugyanaz a regénytárgy foglalkoztatja, melyet Sand György

¹ A füzet hátlapján a *Szerkesztői Értesítés*ben.

² *Pesti Divatlap*. 1846. 42. (őszhó 17.), 43. (őszhó 21.), 44. (őszhó 31.), 45. (őszhó 7.), 46. (őszhó 14.) sz.

³ Kolozsvárott Récsi Emil fordításában megjelent 1842-ben *Lélia*, 1843-ban *Indiána*, Bíró Miklós fordításában 1844-ben *Metella és Leone Leon*i.

⁴ Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-én írt levelében.

már annyi oldalról megvilágított *Indiánában* s *Leoni Leóban*. Aurélia époly kész prédája a csábítónak, mint Indiána: egy ideig mindketten vergődnek, de végre is megalázva adják át a hódító férfinak hódolatuk jelét, hálószobájuk kulcsát. A csalódásokat viszont Aurélia inkább Leoni Leó kedvesétől, Juliettétől örökölte, amennyiben az ő vagyonát és hitét is egy vakmerő játékos rombolta szét. Hasonlókép Kérey Olivér jelleme is egyesíti magában Raymond¹ csillogó szellemét s Leoni Leónak határtalan romlottságát. Mindazáltal más Gyulai novellájában a férfi és nő viszonyának megítélése, mint Sand regényeiben. Míg a nagy francia regényíró a szerelem jogait a társadalom követeléseivel állítja szembe, addig Gyulai inkább együttérez a megcsalt s csalódásában is hű férjjel. A legfellebbezőbb szerelmi nyilatkozatokat, saját dalainak egy-egy költői sorát Arthur szájába adta,² azokat a forradalmi eszméket pedig, melyekkel Sand a házasság intézményét támadta, Kérey Olivérnek engedte át. Sand lázongó szellemének hagyatéka Gyulai novellájában legfeljebb az a világfájdalom, mellyel a fiatal költő az élet nagy ellentmondásait állapítja meg.

Sokkal inkább meglátszott a kor irodalmának romantikus légköre Gyulai költői eljárás módjain. Mint a francia romantikusok, ő is szerette az ellentéteket a jellemek s a jellem alkotórészei között. Ily kedvteléssel állította egymás mellé Auréliát, a szerető nőt és Szendrőy Ilmát, a bosszú megtettesülését. Mily színpadi rendezéssel mutatja be a két szembetett jellemet, mikor leírása szerint «Aurélia aléltan dőlt pamlagára, Ilma pedig fénylő szemeivel s kiterjesztett karjaival mint bosszuló cherub állott mellette.» Az irodalmi divat magyarázza meg Gyulai novellájában azokat a mesterkélt helyzeteket is, melyekben az ellentétes lelkierők a megdöbbenés célzatával csapnak össze. Egyik-másik oly kiszámított, mintha azoknak a megrázó színpadi jelenetek-

¹ Indiána kedvese Sandnak *Indiána* című regényében.

² Arthur, miután Kérey Olivért lesújtotta, Aurélia bocsánatáért esengve, így szólt: «Ragyogj, ragyogj emlékezet holdsugára!» Rokon ez az *Utóhang* című költeménynek e sorával: «Ragyogj emlékezet tündér holdsugára!» [*Hazánk.* 1847. 59. (máj. 8.) szám.]

nek másolata volna, melyek Gyulait egykor a kolozsvári színházban hatották meg.

Mindazáltal Gyulai több, mint utánzó; különösen saját útjain jár lélektani feladatainak kitűzésében és megoldásában. Habár vannak is bábjátékszerű alakjai, mint Szendrőy Ilma, legtöbbször bonyolult valóságnak fogja fel a jellemet s nem nyugszik, míg alkotórészeire nem bontotta. Mennyire mély lélekelemzés, Aurélia jellemének következő rajza: «Ő szellemdús lélekkel s érzékeny szívvel volt megáldva, de hatása nem sokáig tartott. Tüzes szelleme nem tudott egy tárgyon vesztegelni, hamar kimeríté azt, könnyelmű változékonyságát oktan növelése, ritka szépsége még jobban kifejték.» Ily összetett lelki szervezetek kapcsolata is szövevényes s az indítékoknak egész raját hozza mozgásba. A lélektani indokolás már egész művészetté finomul annak a küzdelemnek rajzában, melyben egyrészt Kérey Olivérnek csábító művészete s másrészt Aurélia büszkesége, hiúsága és szerelme vívnak döntő csatát.

Hogy Gyulai még sem tudta költői alkotását oly gazdagon felépíteni, mint Sand, annak több oka volt. A tárgy, mely szinte Sand egyéniségéhez volt szabva, meghaladta Gyulai képzeletének erejét. Másrészt a novella vázlatossá tette az elbeszélést ott, hol a regény a lélekrajz részletezésére bő alkalmat adott. Leginkább áldozatul esett ily korlátozásnak a környezet rajza. Egyébként is Gyulai inkább ismerte a merengéseknek és elmés szóvitáknak, mint a szenvedélyeknek nyelvét. Előadása is inkább volt szellemes és gondos, mint jellemző.

Mindezen fogatkozások ellenére Gyulai kísérlete méltán keltett feltűnést a magyar novellairodalomban. Lélekrajzában volt annyi mélység, mint Jósika jellemzésmódjában; előadása sem volt oly keresett, mint Kuthyé. Joggal írhatta tehát róla a *Pesti Divatlap*ban Vahot Imre, a szerkesztő, a következő dicséretet: «Gyulai Pál jeles beszélye mindazon körökben, hol megfordultunk, s a legszigorúbb követelésű műbírák által is, a szerzőre nézve igen kedvező tetszésnyilvánítással fogadtatik.»¹ Csak Gyulait nem tévesztette meg a

¹ *Pesti Divatlap*. 1846. 46. (öszutó 14.) szám.

dícséret, sőt inkább önbírálatra serkentette. Ő, ki a regény és novella között oly éles határvonalat vont, tisztán látta tévedéseit s egy év múlva 1847 december elsei levelében¹ ily szigorú tárgyiassággal állapítja meg saját alkotásának értékét: «*Nő és férjem* gyakorlat és reminiscentia volt regényes felfogással és erőszakolt alakkal. Egy-egy hely csak megakad benne, de mint egész, keveset ér s csak annyiban különbözik a közönséges rossz novelláktól, amennyiben nincs tele communis locusokkal, jellemei nem épen stereotypek, nem duzzad frázisoktól. Azon különben nem csodálkozom, hogy irodalmunkban némi hatást tett. Minő novellairodalom ez a mienk! Jósika, Kuthy, Márk, Pálffy, Jókay s kívülök senki. És ezek is mily ritkán írnak s mennyiszor lőnek bakot.»

Ahol az alkotóerőt ily biztos ítélet fegyelmezi, ott a haladás biztosítva van. Gyulai becsvágyát is minden leküzdött nehézség növelte. Újabb erőpróbára ösztönözte 1847-ben az *Unio* zsebkönyv.² A fiatal szerkesztő, Urházy György, sokkal jobban ismerte Gyulainak novellaírói tehetségét, hogy sem közreműködéséről lemondhatott volna. Így nem csak eredeti novellát kért tőle, hanem megbízta azzal is, hogy egyik munkatársának, Csiszár Amáliának. Nemes grófnénak *Változások* című elbeszélését javítsa át. Gyulai — mint 1847 április 29-iki levelében Szász Károlynak írta — egészen újra dolgozta a novellát, legfeljebb egy nevet s egy-két indítékot használt fel belőle. Mikor ezek után az átalakított novella *Teréz* címmel megjelent az *Unio*ban³ a megnevezett szerzőnő kénytelen volt kijelenteni, hogy a neki tulajdonított novellában még egy szócska sem az ő munkája.⁴ Ugyanerre az eredményre jutott Vahot Imre is, mikor a *Pesti Divatlap*-ban Nemes grófné *Változások* című novelláját kiadta⁵ s az átdolgozottal összehasonlítva, a következőket állapította

¹ Gyulai 1847 dec. elsei levelét Szász Károlyhoz intézte.

² *Unio*. Zsebkönyv. Szerkeszti Urházy. Kolozsvárt. 1848. 1—420. l.

³ *Unio*. 188—235. l.

⁴ Lásd Csiszár Amália nyilatkozatát a *Műt és Jelen* 1847. évi 80. (okt. 7.) számában.

⁵ Csiszár Amália: *Változások*. (*Pesti Divatlap*. 1847. 47. [nov. 18.], 48. [nov. 25.], 49. [dec. 2.] sz.)

meg: «A derék író beszélye csakugyan egészen más, mint az *Unioban* neve alatt kijött. Részben a nevek megegyeznek, de a conceptio és kidolgozás annyira elütök, hogy még hasonlóságot sem könnyen lelhetünk a kettő között.»¹ Az átalakításnak rendkívüli értékét leginkább kifejezte Vahotnak következő megjegyzése: «Csak azt becsüljük, hogy a derék hölgy a különben igen ügyesen írt uniobeli beszélyt magáénak el nem fogadta.» Valóban a *Teréz* című novella minden tekintetben annyira eredeti alkotás, hogy bizvást láthatjuk benne Gyulai novelláírói egyéniségének újabb nyilatkozását.

*Teréz*ben még mindig Sand kedvelt regénytárgya tartja igézete alatt Gyulai képzeletét. A cselekvény előterében ugyanaz a három alak áll, kiknek viszonyáról Sand szónokolt első regényeiben, főkép *Indiánában*. *Teréz*, Varnau gróf egyetlen leánya, épúgy nem tud ellentállani a hódító Váray bárónak, mint *Indiána* a maga csábítójának, de csalódásain keresztül ő is meglátja s megszereti Handorfít, az önfeláldozó, fiatal gyárost, mint *Indiána* a halál kapuja előtt *Ralphot*. Elbeszélés közben egy helyen Gyulai maga is felfedezi Handorfi lelkesült arcán *Ralph* vonásait. Sand és Gyulai költői tárgyainak rokonsága azonban csak ennyi és nem több. Gyulai csak Sand tárgyának körvonalait veszi át, hogy új tartalommal töltsen meg őket.

Sand hősei a *Teréz* című elbeszélésben elvesztik romantikus környezetüket s rejtelmes jellemüket; magyar levegő s a mindennapi élet világossága veszi körül őket. A magyar világ átalakító ereje meglátszik Varnau grófon is. Még inkább követte Gyulai saját költői egyéniségének sugallatát, mikor az összeütközéseket megfosztotta borzalmas elemeiktől s a cselekvényt a szereplő egyének jelleméből fejtette ki. Így tárgya egyszerűbbé vált, de teljesen beleillett a műfaj keretébe; rajzán valami józan realizmus ömlött el, de ez egy éles ítéletű és mély érzésű költői lélek bensejéből tört elő. Még a *Ralph*hoz hasonló novellahős sem pusztán irodalmi hatás. Handorfi lemondó szerelmének rajzához Gyulai egyúttal saját lelki mozgalmaiból is nyert anyagot. 1847 december elsei

¹ *Pesti Divallap*, 1847. 49. (dec. 2.) szám.

levelében is, mikor ifjúkori szerelmének történetét írja le. Ralphal érzi magát lelkileg rokonnak s céltalan ábrándozásait így gúnyolja ki: «Hisz sírnak a nők, midőn Ralph szerelmét olvassák.»¹ Minél inkább elmerült Gyulai a francia romantikának, főkép Sand költészetének tanulmányozásába, annál inkább tudatára ébredt saját egyéni költői hajlamainak. *Teréze* az egyszerűségnek és valóságosságnak szeretetével már ily önismeretnek kétségtelen jele.

Egyelőre Gyulai alkotóerejét az uralkodó irodalmi divat tartotta hatalma alatt, s képzeletét inkább vonzották a szemkápráztató, mint az egyszerű, de mély értelmű feladatok. Mikor az *Unio*ban saját neve alatt kiadandó novelláját tervezte, akkor is ünnepelt mintaképeinek visszfénye tükröződött költői tárgyán. A mult tisztelete, a vad szenvedélyek költészete, mely a magyar regényirodalomban s a kolozsvári színpadon oly diadallal vonult fel, Gyulai figyelmét is a történeti elbeszélés s a tragikum világa felé vonta. S az irodalmi hatás annál inkább érvényesült, minél kevesebb nyugalma volt Gyulainak arra, hogy költői terveibe zavartalanul mélyedjen el. Így alakult ki *Aranycsináló* című novellája 1847 tavaszán.

Még 1847 március 15-iki levelében Gyulai nem tesz róla említést, de már április 29-iki levelében többet foglalkozik vele.² Ekkor még a novella felét sem írta meg, sőt a végső szakaszokkal sem volt tisztában, úgyhogy a költői munka megindulásának idejét április első felére kell tennünk. A novella befejezésének idejére az április 29-iki levélből, főkép Gyulainak abból a reményéből következtethetünk, hogy Urházy a novella beküldésének végső határnapját, május 20-ikát még tíz nappal megtoldja. A nevelői állás, melyet Gyulai Bethlen János gr. családjában töltött be, nem kedvezett a költői munkának, de Urházynek folytonos követelkezésével a novellának május végére mégis el kellett készülnie, mert az *Unio* augusztus közepére már kikerült a sajtóból.³

¹ Gyulai az 1847 dec. elsei levelet Szász Károlyhoz intézte.

² Gyulai mindkét levelét Szász Károlyhoz intézte.

³ *Erdélyi Híradó*. 1847. 274. (aug. 15.) szám.

Gyulai *Aranycsinálója* a kötetben a 309-ik laptól a 409-ikig helyezkedett el.

A történeti háttér Gyulai novellájában Izabella fejedelemasszony kora. Ebből emelkedik ki az a megrázó tragédia, melynek középpontjában Darvay Ábrahám, az aranycsináló áll. Darvayt rejtélyes tudományos kutatásai és gonosztettei egyaránt sodorták sötét ábrándjai felé. Leginkább elhatalmasodott lelkén az aranycsinálás szenvedélye, miután nejét féltékenységből megölte s egyetlen fiát kitette. Nem riasztotta vissza a legszentebb dolog sem, ha vele csonka várában rögeszméjének áldozhatott. Ily áldozatnak tekintette Zuleychát, az elrabolt török leányt is, kit tizenhatodik évéig nevelt, hogy szerelmes szívének kiomló vérében találja meg az örökifjúság és aranycsinálás szerét. A végzet műve, hogy Zuleychát épen Darvaynak kitett fia, Izabella fejedelemasszony apródja, Tabán, menti meg s veszi feleségül. A végzet zúzza össze az aranycsinálónak utolsó reménységét is. Darvay ugyanis utoljára a csábítónak Zuleychától kiontott vérében kereste az isteni erőt, de Zuleycha inkább magát ölte meg, Darvayt meg tulajdon fia, Tabán, szúrta le.

Darvay Ábrahám tragédiájának puszta vázlata is elárulja, mit köszönhet Gyulai történeti novellája a magyar romantikus költészetnek. Mielőtt Gyulai Izabella fejedelemasszony korának regényes viszonyait rajzolta, előtte már Jósika Miklós báró és Kemény Zsigmond báró is rámutattak Erdély fejedelmi korszakának költői voltára. Náluk láthatta Gyulai nyugatnak és keletnek, a keresztyén és török világ-
nak izgató szembecállítását is, mit oly kedvvel emelt ki Tabán és Zuleycha szerelmének rajzában. A gyermekkitevést, mint a tragikus végzet indítékát inkább Vörösmarty példájára alkalmazta. Mint Telegdi a *Vérnászban*, épúgy Darvay Ábrahám, az aranycsináló, is féltékenységből taszítja el magától gyermekét.¹ E romantikus indítékot

¹ Ezt a kapcsolatot már Angyal Dávid és Galamb Sándor is érintik. — Angyal Dávid: *Gyulai Pál. Olcsó Könyvtár.* 1912. 39. l. — Galamb S.: *Gyulai Pál novellái. (Irodalomtörténeti Közleménye k.1921. 107. l.)*

Gyulai majdnem úgy aknázza ki, mint Kemény Zsigmond báró *Izabella királyné és a remete* című regényében.¹ A cselekvény egy-két mozzanatában azonban, úgy tetszik, mintha Gyulai képzeletét Garay költészete, főképp *Bátori Erzsébet* című drámája is segítette volna.² Nem lehetetlen, hogy Darvay kitett fia is innen nyerte a «Tabán» nevet. Garay Tabánja is, mint Gyulainak ily nevű hőse, rejtélyes eredetű, kitett gyermek. Mindegyik merész kalandra vállalkozik szerelméért; az egyik egy szörnyű nő börtönéből, a másik egy gonosz öreg ember karmai közül akarja árva kedvesét megszabadítani.

A közös indítékokkal Gyulai átvette a romantikának egész szellemi készletét is. Szerette a vadon tájakat merész hegyvonalaikkal és sötét fenyveseikkel, örömet mutogatta az elhagyott csonka várat, hová csak kötélhágcsón lehet jutni, s mindezeket a tájrészeket behintette a holdnak rezgő fényével. Ilyen vidéken jártak s ilyen várakban laktak Jósika regényhősei is. Megegyezett Gyulai Jósikával a rejtelmesség szeretetében is. Darvay Ábrahám rokonlelkekre találhatott volna *A csehek Magyarországon* című regény hőseiben, főképp Bretizlávban, az öreg csillagászban, még inkább az öreg Káldorban, ki minduntalan másvilági szellemeikkel közlekedik. Együtt lelkesült Gyulai Jósikával a középkorért is. A legszebb, mit Tabánról mondhatott, a következő megjegyzés: «Ő lovag volt, lovag, kinek a középkor legrajongóbb századában kellett volna születnie».

A romantikus képzeletnek ily ferde világítása mellett könnyen eltorzul minden költői feladat. A rendkívüli szerelete, mely a csonka vár termeibe a legpazarabb keleti kényelmet varázsolja, megnehezíti az elhitetést. A jellemrajz vonalait gyakran összekuszálja a szeszélyes cselekvény indokolása. A végzetszerűség erőszakolása viszont a tragikai hatást inkább összezavarja, mint teljessé teszi. Úgy látszik.

¹ Papp Ferenc: *B. Kemény Zsigmond*, 1922. I. 170. l.

² Garay János: *Összes munkái*, IV. 111—168. l. — Garay történeti drámáját, mely 1810 dec. 7-én került színre Kolozsvárott, Gyulai is láthatta. (Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*, 1897. 507. l.)

mintha Gyulai a törrel, melyet a fiú döfött atyjába, részvétet akarna ébreszteni Darvay Ábrahám iránt. Valójában azonban az aranycsináló a legborzasztóbb vétkeket annyira az örült érzéketlenségével követi el, hogy bukásánál inkább Tabánt sajnáljuk, kit a véres tör űz a kolostorba.

Minden romantikán túl azonban a kor- és jellemrajz kimélyítésében már egészen egyéni színnel nyilatkozott a fiatal novellaírónak költői ereje. Gyulai már azzal is határozott történeti érzéket árult el, hogy költői rajzának tárgyául az aranycsinálás szenvedélyét választotta, mely a XVI. században mind külföldön, mind Magyarországon állandó izgalomban tartotta a tudós- és kalandorvilágot.¹ A XVI. századnak rejtelmes természettudományi nézeteit tárta föl előtte az a két XVI. századi és egy XVII. századi latin könyv is, melyeket 1846-ban a kolozsvári református kollégium könyvtárából otthoni használatra vett ki.² Költői tárgyának valóban legmélyéig hatolt, mikor Darvay Ábrahám titkos mesterségét nemcsak külsőségeiben rajzolta, hanem egyúttal kapcsolatba hozta az alchimia vezető elveivel, főképp Paracelsus tanításával is. A megdöbbenő áldozatok mellett látta azokat a nagy szolgálatokat is, melyeket a tudomány a bűbájos mesterségnek köszönhet. Nem biztos, hogy olvasta Bárótzinak *A mostani adeptus* című fordított regényét, egy aranycsináló élményeinek rajzát,³ de ha olvasta, akkor is messze fölülmúlta költői felfogásának magas történelmi szempontjaival. Hasonló finom történeti érzékkel emeli ki Gyulai a hiteszmék hatalmát Tabán és Zuleycha jellemzésé-

¹ Schwarz Ignác: *Magyar alchímisták. (Természettudományi Közlemények. 1891. Februárius. 61—65. l.)* — Dr. Loczka Alajos: *Az alchimia története. 1925. 49—84. l.*

² A kolozsvári ref. kollégium könyvtárából kivett könyveknek 1845/6-ik évi jegyzékében a 226., 227. és 228-ik számok alatt — tehát már 1846-ban — Gyulai Pál a következő könyvek kikölcsönzését ismerte el: 1. *Hieronimi Cardani Mediolanensis medici de Subtilitate libri XXI.* Basileae. MDLXIV. 2. *Io. Baptistae Porta Neapolitani Magiae Naturalis libri viginti.* Francofurti. MDXCI. 3.) *De Miraculis Occultis Naturae libri IIII.* Auctore Levino Lemnio. MDCXXVIII.

³ *A mostani adeptus.* Frantziából fordította Bárótz Sándor. 1810.

ben s rajzának igazságára a kor szellemét idézi, melyben «hitért szenvedni, lemondani mindenről édes öröm volt».

A jellemzés biztos történelmi alapjaira Gyulainak egyik bírálója már 1847-ben a *Szépirodalmi Szemlé*ben rámutatott.¹ Ugyanaz a cikkíró megállapítja Gyulai jellemrajzainak lélektani igazságát is. Tetszését különösen megnyerte az a hely, hol Petur, Darvay szolgája, mulatozás közben árulja el lelkének titkos izgalmait. A megdicsért jelenetben ugyanis Petur, Darvay gonosztetteinek és vágyainak részese, kiönti a vörös bort, mert a kiontott vére emlékezteti, az aranyszínű bor láttára meg görcsök rohanják meg, mert az aranyszín csak éleszti az arany után való vágyódását. Gyulai jellemzés-módjában kétségtelenül itt is, ott is a realizmus elemei tűnnek föl, csakhogy eszközei még nem elégségesek a romantikus költői tartalom igazolására. Legbiztosabbnak érzi magát akkor, mikor mint hőseinek kritikusa jellemüket részeire bonthatja s magasabb erkölcsi szempontból ítélheti meg. Ilyenkor teljes mértékben érvényesül előkelő prózai stílusának minden szépsége és ereje.

Maga Gyulai a legszigorúbban ítélte meg költői munkájának fogyatkozásait. Azért épen nem kápráztatta el a *Szépirodalmi Szemlé*nek terjedelmes bírálata, mely szerint «ilyen mű darab idő óta csak tévedve jelent meg a magyar zsebkönyvekben»,² habár az elismerő szavakban Erdélyi János nézeteire ismert is.³ Bizonyára époly nyugodtan olvasta a *Hon és Külföld*ben a szerkesztőnek, Szilágyi Fereneknek, részletes kifogásait is, melyek leginkább Gyulai költői tárgyának, az alchimiai eszmének sivárságára vonatkoztak.⁴ Gyulai Darvay Ábrahám tragédiáját érdekes regénytárgynak tartotta, de annál kevésbbé volt megelégedve költői tervének

¹ *Szépirodalmi Szemle*. 1847. 19. (nov. 7.) szám.

² *Szépirodalmi Szemle*. 1847. 19. (nov. 7.) szám.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-én írt levelét.

⁴ A *Hon és Külföld* 1848-ik évi folyamában több számon keresztül folyt az *Unio* bírálata. A 33. (ápr. 25.) számban került a sor Gyulai *Aranyeszlőlőjára*. A cikk névtelenül jelent meg, de mivel a 17-ik számban közölt szerkesztői megjegyzéssel teljesen megegyezik, joggal tekinthetjük a szerkesztő, Szilágyi Ferenc dolgozatának.

kidolgozásával. Saját szavai szerint érezte, mennyit vétett novellahősei ellen, s vágyakozva gondolt arra az időre, mikor megfúhatja felettük az ébredés trombitáját. A *Szépirodalmi Szemle* jó véleményének indítóokait is következőkép magyarázta: «Ismeretlen vidéki író, néhány érdekes, helyzet, néhol lélektani menet és műgond és novellai irodalmunk Saharája». A könnyelműség, vádja ellen csak a mostoha körülményekben látott némi mentséget, melyek között novelláját írnia kellett.¹

Az az út, melyet Gyulai a szabadságharcig novelláiban tett meg, ugyanaz, mint amelyen már előtte Kemény Zsigmond báró járt első regényeiben. Költői terveiket mindketten a romantika eszmeköréből vették s műveiket mégis a realizmus szellemében törekedtek felépíteni. Megegyeztek a tragikum szeretetében és értelmezésében is, s mindegyikük kötelezőnek érezte magára nézve a lélektani és történelmi realizmus törvényeit.

Mindez megerősíti Angyal Dávidnak azt a nézetét, hogy az *Aranycsinálóban* itt-ott Kemény hatása is látszik.² Néhány adat eloszlathatja azt a kétséget is, melyet ily kapcsolattal szemben Galamb Sándornak következő okfejtése támasztott: «Nem egészen bizonyos, hogy az *Aranycsináló* megírása előtt olvasta-e Gyulai Kemény Zsigmond *Gyulai Pálját*, hiszen mind a kettő 1847-ben jelent meg».³ Gyulai ugyanis azonfelül, amit Keménynek első regényeiből: az *Izabella királyné és a remetéből*, továbbá az *Élet és ábrándból* ismert, az *Életképeknek* 1847 márc. 13-iki számában olvashatta Kemény *Gyulai Páljának* remek bevezető részét; március végén vagy április elején pedig, tehát az *Aranycsináló* tervezésének idején bizonyára olvasta a regény első kötetét is, melynek megjelenését a *Pesti Hírlap* márc. 25-én jelentette. Érdeklődését a regény iránt egyaránt fölkelthette az a nagy várakozás, mellyel Kemény költői pályájára tekintett, valamint

¹ Gyulai a Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-én írt levelében bírálja meg *Aranycsinálóját*.

² Angyal Dávid: *Gyulai Pál. Olcsó Könyvtár*. 1921. 39. 1.

³ Galamb Sándor: *Gyulai Pál novellái. (Irodalomtörténeti Közlémények*. 1921. 107. 1.)

Bethlen János gróf családköre, melyhez Kemény Zsigmond bárót baráti érzelmek kötötték. Egyébként Gyulai április 29-iki levelében maga is elárulta a Kemény regényével való benső kapcsolatot, hiszen szinte bírálatot mondott róla, mikor az *Unióból* kimaradt munkákról így írt barátjának: «A hosszas késedelemért, mit Jókay beszélve és egyéb közlemények okoztak, több jó cikknek el kelle maradnia. Ilyenek a Kemény Zs. mutatóványa, mely fölér az egésszel, Mento-vich unio-dalai».¹

Valóban Gyulai novellája és Kemény Zsigmond báró regényének első kötete között itt is, ott is feltűnnek a szellemi rokonságnak határozottabb jelei. Gyulai épűgy rajzolja a XVI. századi titkos mesterségek híveinek érzelm- és gondolatvilágát az aranycsináló Darvay Ábrahámiban, mint Kemény Zsigmond báró Farkas Istvánban, a ravaész és ábrándos astrologban. Gyulai épűgy részletezi Darvay világnézetének jellemzésére Darvaynak kedvelt alchimistáival, főkép Paracelsusszal való kapcsolatát, mint ahogyan előtte már Kemény báró jelezte a filozófiai eszméket, köztük Paracelsus természetbölcséleti elveit is, melyek Gergely diák gondolkodását járták át. Keményt követi Gyulai akkor is, mikor a cselekvény indokolására hőse olvasmányának, főkép a kölni magister chemiæ iratesomójának hatását jelzi. Hasonlókép emelte ki Kemény is művészi lélekrajzaiban azokat az ábrándokat, melyeket Suetonius és Petrarca olvasása lopott hősének lelki mozgalmi közé.

Ha azonban vannak is érintkező pontok a fiatal Gyulai és Kemény báró költői egyénisége között, vannak jelentős eltérések is. Keménynek nagy méretekhez szokott képzelete szinte tobzódik a költői alakok és helyzetek egyénítésében, úgyhogy könnyen eltorzítja regényeinek szerkezetét. Vele szemben Gyulai alkotóereje sokkal korlátozottabb, úgyhogy regénytárgyait is megfosztja nagy arányaiktól és természetes részleteiktől. Gyulaiban nagyobb a kritikára való hajlandóság is. Novellái inkább az elmélkedés, a műgond nyomait viselik magukon, míg Kemény regényei a rendkívüli költői erők közvetetlen kirobbanásának látszanak.

¹ Gyulai 1817 ápr. 29-iki levelét Szász Károlyhoz intézte.

A kétség és remény, mellyel Gyulai a szabadságharc előtt novellaírásának izgalmaival kísérte, leginkább jelezte novellaköltészetének feleletre váró kérdéseit. Ízlése a romantika és realizmus között ingadozott, becsvágya a regény felé vonzotta,¹ költői tehetsége meg a novellaírásra utalta. Az ellentétes lelkierők küzdelme gyakran megzavarta a költői alkotás összhangját, de Gyulai ifjúkori novelláinak tulajdonképeni jelentőségét nem is esztetikai értékük adja meg, hanem az a hatás, melyet a költői egyéniség kibontakozására tettek. Gyulai bennük ismerte meg a prózai elbeszélő műfajok törvényeit, bennük fedezte fel saját költői egyéniségének határait s bennük jelölte meg a további fejlődés irányát.

PAPP FERENC.

¹ Gyulai Pál Szász Károlyhoz 1847 ápr. 29-én írt levele szerint is regényt vagy drámát akar írni s annak sikerétől teszi függővé irodalmi munkásságát.

AZ OSZTRÁK ÉS NÉMET SZÍNHÁZI VISZONYOKRÓL, HAZAI SZÍNHÁZI VISZONYAINKKAL KAPCSOLATBAN.

I:

Minden társadalom telítve van anyagi és szellemi javak iránti szükségletekkel. A szellemi javak iránt való szükséglet-telítés mérvé, illetőleg a szükségletek kielégítésének a mikéntje határozza meg az illető társadalom kultúrális színvonalát. E kultúrális színvonal biztosítása és fennmaradása érdekében folyik a szellemi javak termelése. Miután pedig a mai kapitalista társadalomgazdasági rendszerben minden irányú termelés a társadalomért és a társadalom céljaiért történik, a szellemi javak termelése is társadalmi irányú, legfontosabb termékei pedig : a tudomány és művészet is társadalmi termékek.

A termelés társadalmi irányából következik, hogy a társadalom kultúrális életének irányítása és a szellemi javaknak a társadalom részére való rendelkezésre bocsajtása tekintetében a közületek elvont és erkölcsi tartalommal bíró személyiségeinek, így az államnak stb. mindenkor rendkívül jelentős szerepe volt. Ez a szerep csakhamar hivatássá érlelődött, mely hivatás feladatköreinek megvalósítására a kultúrális közigazgatás formájában megfelelő szervezetet nyert. A nagy közgyűjteményeket, a könyvtárak és színházak nyújtotta szellemi javakat, rendszerint az állam bocsájtja a társadalmi fogyasztás rendelkezésére, minélfogva e téren az állam kezében rendkívüli hatalom van. E hatalomban rejlő erő folytán teheti az állam a kultúrális termelés értékeit a társadalom közkincesivé.

Ha most színházi kultúránk társadalmi vonatkozásait, illetőleg azt a hatóerőt vizsgáljuk közelebbről, amelyet ez állami kezelésben, vagy állami felügyelet mellett a magánvállal-

kozás keretében képvisel, kétségtől megállapíthatjuk, hogy ennek a kultúrának szolgáltatása révén az állam általános etikai és nemzeti irányú nevelőeszközökkel rendelkezik.

A színház nevelőhatását minden nemzet már igen régen felismerte és ez a kérdés az egyes államok kulturális programjában mindig fontos szerepet játszott. A színi kultúra iránti szükséglet mindenkor élénk hiányérzettel töltötte el a lelkeket. A «panem et circenses» mondás is a mellett bizonyít, hogy a legégetőbbben szükséges gazdasági javak után való áhítozás már igen régen kultúr-szükségletek kielégítését is magába zárta. Tagadhatatlan azonban az előbbi szükségleteknek az utóbbiakkal szemben már csak a létfenntartási probléma kapcsán megnyilvánuló elsőbbsége, de ezek kielégítése is minden idők kultúrprogramjában jelentős szerepet kér magának. Kérdés csak az, hogy az egyes társadalmaknak milyen erős a kulturális szükségletek kielégítése iránti vágyuk? Bizonyos, hogy az ember a színjátszásban nyilvánuló erkölcsi és esztétikai nemes hatásokat korán megérezte s ezek a szellemi javak ma már úgyszólván minden társadalmi rétegnek egyaránt táplálékai, azonban döntő fontosságú a táplálék minőségének a kérdése is. Ebből a szempontból az állami színházakra várt és vár az a feladat, hogy jelentős zenei és irodalmi termékek megérzéskítésének művészetével fokról-fokra vonják be a társadalom különböző rétegeit hazafiasan nevelő, lelket finomító és ismereteket adó hatásába. Ezzel mintegy adva is van az a kultúrprogram, melyet az állami színházak részére vallanunk kell.

A magyar állami színházak ezen feladatuknak mindenkor megfelelni igyekeztek. Kulturális közigazgatásunknak ez a program mindig sarkpontja volt, de különösen áll ez a mai időkben, amikor a háború és az ezzel kapcsolatos különféle, a nemzeti erőt bénító hatásoknak egész fergetegét állottuk ki. Ennek a programnak tervszerű célkitűzéseken kell felépülnie. Ha ezeket helyesen megállapítottuk, következnie kell a helyes eszközöket magában foglaló munkaprogramnak, melynek megvalósítása természetesen anyagi áldozatot követel. Ez a pénzáldozat azonban abból a fajtából való, melyről elmondhatjuk, hogy mennél többet adunk ki erre a

célra, annál több térül vissza a nemzetnek a lelki értékek örökké állandó, nemes valutájában. Ezen a téren a tőkebefektetés a nagy kulturális kamatok biztos hozadékát jelenti. Ez az oka annak, hogy az állami színházak sajátos kultúrmissziója nem tűri az üzemvezetés rideg üzleti vágyait. Az állami színházak anyagi ügyeit sohasem lehetett a magángazdaság mintájára a tiszta rentabilitás elvei szerint vezetni. A boldog Nagy-Magyarországban talán nem volt különösebb feladat az állami színházaknak előbb vallott programjából sokszor természetyszerűleg előálló hiányok kiegyenlítése, de ma, mikor az anyagi teherbíróképességünk erősen megfogyatkozott, amikor egy szomorú békeszerződés fájdalmas feltételeinek végrehajtása során anyagi erőink szabad felhasználásában is korlátozva vagyunk, előtérbe tolul közigazgatásunk e területén is a legmesszebbmenő takarékosági elv, vagyis más szóval a színházi üzemek menetében az üzleti gazdálkodás előbb említett szempontjaira is a lehetőség szerinti súlyt kell helyeznünk. Ebből kifolyólag az a feladat hárul közigazgatásunkra, hogy ez utóbbi elvet a vallott kultúrmisszió elvével úgy egyeztessük össze, hogy az előbbinek rovására ne essék az utóbbi, hogy a lényegesen megkeveshedett anyagi eszközökkel, a művészi és kulturális színvonal esése nélkül vigyük tovább a színházakat a jobb időkre való átmenet e súlyos korszakában. Az átmentés, mivel a szubvenciók mélyen a békeérték alatt vannak, át lépésük pedig szigorúan tilos, egyesegyedül olyképen történhetik, hogy a művészi munka folyton oshatványozásával a színházak mai szédítő versenyében oly kínálatot igyekszünk teremteni, mely nemcsak a kereslet közeledését biztosítja, hanem állandóan lekötve is tudja tartani. Színt, változatoságot, tartalmat kell nyújtani a teljesítményekben úgy, hogy az érdeklődés folyton fokozódó mérvét nemcsak biztosítani, hanem színházaink előtt eddig ismeretlen rétegekre is kiterjeszteni tudjuk.

Hogy teljes képünk legyen erről a valóban figyelemre-méltó problémáról, vessünk egy futó pillantást a külföldi viszonyokra, hasonlítsuk össze a hazai viszonyokkal és vonjuk le belőle a tanulságot.

A kép, melyet az alábbiakban egy tanulmányút kapcsán, az 1925/26. színházi év adatai alapján az olvasó elé tárhatok, csak főbb vonásokban és meglehetősen általánosságban tájékoztat a külföldi színházi viszonyokról. Miután bővebb adatgyűjtésre és megfigyelések eszközzésére a rendelkezésemre állott rövid idő nem adott módot, elsősorban az állami, illetve városi kezelésben levő színházak viszonyait tanulmányoztam. Azonban az a néhány adat is, mely a színházak szervezetéről, igazgatásáról, gazdasági helyzetéről, művészi színvonaláról fog tájékoztatást nyújtani, elégséges ahhoz, hogy nagy vonásokban a hazai viszonyokat a külföldiekkel összevessük és méltassuk. Minthogy ez összehasonlítások és tanulságmegállapítások eszközzésénél a gazdálkodás számszerű adatait sem a külföldi, sem a hazai színházakra nézve nem tárhatom fel, e kétséggkívül fontos és érdekes tárgykörnek szintén csak általánosságban mozgó pontjait érinthetem. Úgy vélem azonban, hogy a színházak szervezetének, igazgatásának és gazdasági helyzetének ismertetése, illetve az ezekre vonatkozó elvek, valamint tanulságoknak párhuzamba állítása és ilyenén való mérlegelése, már egymagában is hasznos szolgálatot tehet.

II.

Bennünket magyarokat a fenti kérdések szempontjából főleg Ausztria és Németország érdekelhet, mert e két ország színházi viszonyai egyeznek leginkább a mi színházi viszonyainkkal. Mindkét állam a háborúból, hozzánk hasonlóan, vesztesen került ki, de ennek a veszteségnek a gazdasági hatása egészen más reájuk nézve, mint mireánk. Ha Ausztria nem is, de Németország állami létének és kulturális mivoltának tekintélyes színvonalon való folytatásához minden előfeltételt továbbra is megtartott. Megőrizte legnagyobb részben a területét meg a népességét, meg a dacos, szívós akaratot, még sokkal inkább mint azelőtt, mely őt minden váltakozó gazdasági krízis mellett is legszebb kulturális értékeinek kifejlesztésére serkenti. A germán őserőt meg lehetett alázni, de nem megtörni, mert annak életképessége fájának erkölcsi értékeiből táplálkozik. Az erkölcsi értékek

között pedig legfontosabb a faj hatalmas kultúrális ereje, mely soha meg nem szűnő megnyilvánulásaival vezető szerepet biztosít neki a világ kultúrközösségében. Miután pedig ez az erőmegnyilvánulás fejlett gazdasági mivoltánál fogva mindenkor, még ma is, megtalálja az anyagi eszközöket, érthető, hogy mai állapotában sem szünetel a vérkeringés életető üteme és a legszebb eredményeket teremti meg minden téren, így a színházi kultúra terén is. Itt nemesak központ-kultúra van, hanem az országrészeknek, tartományoknak történelmi hagyományain és faji adottságain felépülő saját lagos kultúrájuk van. Ausztriában más a helyzet. Ausztria kultúrális életének hatalmas színtere ma Bécs. Az entente vele szemben gyakorolt kedvező bánásmódja élénk hatással van szellemi és gazdasági életére. Itt is találunk erős vidéki kultúrális góccokat igen jellegzetes megnyilvánulásokkal, ezek azonban nem oly erősek, mint a németországi kultúrgócok. Németországban számos olyan várossal találkozunk, melyek nemesak méltó versenytársai Berlinnek, hanem tudományos és művészi színvonalukkal olykor még a birodalom fővárosán is túltesznek.

Ha Ausztria színházi kultúráját akarjuk egész általános-ságban vizsgálat tárgyává tenni, úgy elsősorban a bécsi viszonyokat kell jellemezni. Mindenekelőtt Bécs zenei élete ragadja meg figyelmünket. Magától értetődő, hogy Mozart, Beethoven, Schubert, Strauss városának zenei élete a legfejlettebb. Diadalmas magaslata az Operája. Bécs társadalma megköveteli, hogy e zenei színpad mindenirányú teljesítménye magas színvonalú legyen. Az Opera itt az állam oly kultúrkincse, melynek virágzása érdekében a kormányzat nagy anyagi áldozatokra hajlandó. A magas művészi színvonal biztosítása érdekében az állami hozzájárulás túllépése — miként általában — itt is gyakori jelenség, de ezt itt is, mint mindenütt a gazdálkodás beteges, — azonban úgy látszik, — nehezen elkerülhető tünetének kell tartanunk. Minthogy üzembről van szó, az üzemvezetésnek rentábilisnak kell lennie s a gazdálkodás mérlegének hiány nélkül kell végződnie még akkor is, ha az üzem sajátos kultúrmissziót teljesít. Ez annál inkább szem előtt tartandó, mert vég-

eredményében már az állami hozzájárulás is hiánypótlást jelent. Ha tehát az állami hozzájárulás a kultúrmisszó érdekében hozandó áldozatokat juttatja érvényre a mérlegben, akkor inkább ez emeltessék, semmint valóságos hiány legyen a számadási eredmény, mert ez kifelé a gazdálkodás sikertelenségének bizonyítéka, míg az állami hozzájárulás emelése, habár esetleg burkolt hiány eltüntetése is akar lenni, az állam hatékonyabb közreműködését jelenti a nemes cél érdekében. A gazdálkodás számszerű eredményeinek szempontjából talán mindegy, hogy az állam hiányokat fizet-e ki, vagy hogy a hiány erejéig emeli-e a hozzájárulást, végeredményében azonban az utóbbi azért is üdvösebb, mert a nagyobb anyagi támogatás, a sikeresebb üzletmenetelnek vetheti meg az alapját, a nagyobb forgótőkében rejlő gazdálkodási előnyök révén.

Ha meggondoljuk azonban azt, hogy a bécsi Operaház a többi kulturális intézmények mellett egymagában is magnetikus erővel hat az idegenforgalomra, akkor az állam az ez úton keletkezett jövedelmek révén olyan adóalanyokat teremt a maga számára, amelyek az előírányzaton felüli kiadások megtérítését leginkább elvállalják. De mellőzve ezt a számszerűségében talán nem igazolható állítást, a helyzetet igen élénken világítja meg egy előkelő vidéki színházigazgatónak az a nyilatkozata, hogy a kormány az állami színházak hiányait felosztja az egyes vidéki tartományok között. Ennek ellenében a tartományok vezetőségei a saját kezelésükben levő színházaikban a bécsi Operaház művészeit vendégként fölléptethetik. Az így szerzett jövedelem viszont nemcsak a bécsi Operaház hiányának reájuk eső kvótája fedezésére elégséges, hanem néha jelentős jövedelmet is képvisel számukra. Ez az intézkedés nemcsak a pénzügyi háttér szempontjából érdemel különös figyelmet, hanem rendkívüli jelentőségű azon kulturális horderő szempontjából is, amit a vidék részére az a tény jelent, hogy a zenei- és ének-kultúra legelső forrásából meríthet, amitől különben el volna zárva.

A vidék kulturális igényeire kiterjeszkedő gondoskodás tiszteletreméltó vállalkozás akkor, amikor a főváros szükségleteinek kielégítésére is hatványozott munkát kell végezni.

Az utóbbi a kamaraműfaj ápolásában nyilvánul. A bécsi Staatsoper a Redoutensaalban, a Burgtheater pedig az ú. n. Akademie Theaterben kamaraelőadásokat tart. A magas műveltségű közönségnél ennek a műfajnak rendkívüli sikere van. A kultúrszínvonal magasabb fokain ez a műfaj össze van forrva az állami színházak működésével, illetőleg ennek természetes járuléka, bár néha a magánvállalkozás is eredménnyel rendez kamaraelőadásokat. Bécsben a két állami színház négy helyen működik és ez a négyirányú működés az ausztriai színházi kultúra sebesen vágtató kvadrigája, melynek gyeplőit az oly sokszor ócsárolt állami kezelés tartja avatott kezekben.

A bécsi állami színházak üzemvezetése, valamint az ennek felügyeletét gyakorló miniszteriális színházi közigazgatás meglehetősen kemény feladatok elé van állítva. Megszabott állami hozzájárulással elsőrendű művészi feladatokat kell megoldania, ami különböző hivatású művészek nagy státuszainak igazgatási gondjait vonja maga után. A két állami színház alkalmazottainak száma 1100 ember. Ebből a nagy számból csak egy-két jellemző adatot kívánok kiragadni: az Operaháznál 129 tagú zenekar, 52 magánénekes, a Burgtheaternél pedig 70 színész van. A magánszereplők számbeli nagyságában nemcsak a kettős szereposztás szükségyszerű biztosítása (különösen az Operaháznál) jut kifejezésre, hanem a sok művész egyben a sokféle különböző feladat sikeres megoldását is lehetővé teszi.

A különféle kategóriájú művészi személyzetet szerződéses alapon kötik a színházhoz. A szerződések időtartama egy, vagy több év. A többéves szerződésekre az állandósított valuta óta tértek át, előfordulnak azonban olyan szerződések is, amelyek csak rövidebb időszakra, vagy a színházi évadon belül bizonyos számú fellépésekre kötelezik a művészeket. Az örökös-tagság intézményét a forradalom óta megszüntették, de a császárság korában kinevezett örökös tagok jogait ma is épségben tartják.

Bécs nagyszámú színházai közül a túlnyomó többség természetesen magánkézben van a legkülönbélebb vállalati formák között. A színházi magánvállalkozás szintén kultúr-

missziót teljesít, azonban ezt a feladatát természetesen összhangban kívánja tartani az anyagi sikerek elérésével. Ez a körülmény aztán megmagyarázza azt is, hogy a kultúrmisszió rovására gyakran eltolódások keletkeznek, mert a magánvállalkozás, illetőleg az ennek alapját tevő tőke minden körülmények között anyagi hasznot akar elérni. A mostoha gazdasági viszonyok, a közönség fizetőképességének elernyedése a kifejezett hozamgazdálkodás menetére itt is kedvezőtlenül hatottak s így az üzleti elv szempontjából a gazdálkodás sikere a krízistényezők hatóerejének mérvével van összefüggésben.

Az ausztriai vidéki színeszet a provinciális igényeket meghaladó kultúrmunkát végez. Az egyes vidéki színházak, melyek a szövetséges államba tartozó tartományok székhelyein működnek, emelkedett műveltségű közönséggel állanak szemközt, mely a színházaktól értékes teljesítményeket is vár. Bécs mellett számos nagyműveltségű várossal találkozunk, amelyek a gazdag történelmi mult hagyományain felépülő kultúrájukkal méltán csatlakoznak a főváros szellemi életéhez. A kölcsönhatások ez oknál fogva elkerülhetetlenek. Beszédes bizonyítéka ennek az állami színházak művészeinek előbb közölt alapon való vidéki szereplése, melynek kultúrális jelentősége talán még nagyobb, mint az állami színházak pénzügyi hiányainak fedezéséből fakadó gazdasági szempont. A széles vidéki kultúrhálózat a központra nézve háttvédet jelent, mely a szellemi, szorosabban vett színházi élet intenzív áramlásában a szükséghez képest mindig lehetővé teszi a fővárosi igények számára szükséges művészgárda megfelelő pótlását. A nagy zenészkínálat rendkívüli mértékben megkönnyíti az Operaház helyzetét a zenekarral szemben, mert az esetleg előforduló hiányok pótlása így könnyűvé válik. Ez oknál fogva nekünk is a zenészkínálat fokozatos kiépítésére kell törekednünk. Sajnos e téren nálunk igen kedvezőtlen a helyzet, mert bár rendelkezünk egy jelentős és európaszerte sikereket elért zenekarral, de ez úgyszólván egyeduralmi helyzetet élvez. Operaházunk kötelékében működő filharmóniai zenekarra gondolok, melynek legkisebb megmozdulása mindig a legnagyobb zavarokat okozhatja, amire, sajnos, volt is példa.

A vidéki városok közül kiemelkedik Salzburg. Egészen sajátlagos levegőjű művészváros. Régi hagyományokban gyökerező barok miliője termékeny hatással volt és van a művészetek mostani virágzására is. Nem véletlen az, hogy az osztrák ünnepi játékokat itten rendezik. Színháza igen eredményes művészi munkát folytat és fölöttébb érdekes az, hogy szervezete és működése a magánjogi társaság szabályain épül fel. (Gesellschaft nach bürgerlicher Recht.) A színészek a szerződés aláírásával a társaság tagjainak sorába lépnek, közös nyereség- és veszteségszámlára dolgoznak. Így érthető, hogy teljesítőképességük megfeszítésével igyekeznek a színház anyagi eredményeit előmozdítani. A vidéki színházak szervezetének legtipikusabb formája azonban a köztisztviselői (városi tanács stb.) kezelés.

Mindezekből kitetszik, hogy a vidéki színészetről oly értelemben, mint nálunk, nem lehet beszélni, mert itt a vidéki színészet állami támogatás nélkül is virágzik. Minden egyes tartomány kötelességének ismeri, hogy színházat tartson fenn, akár saját kezelésben, akár bérbeadás útján. A színházi kultúra minden egyes tartomány féltékeny belügye, melynek anyagi feltételeit saját költségvetésük keretében igyekeznek megteremteni. Ez viszont élénk bizonyítéka annak a kulturális színvonalnak, de egyben talán a közönség ez irányú, mondhatnám készséges teherbíróképességének is, amely a Nyugat vidéki életét olyannyira jellemzi. A kultúra céljaira irányuló áldozatkészség a közszolgáltatásokban, a kulturális intézmények társadalmi úton való támogatása a polgár szellemi életének fokmérője.

Az ausztriai színházi kultúra munkásainak érdekeit védi az 1924. évben keletkezett színésztörvény. E törvény tehát nem színházi törvény, hanem kifejezetten színésztörvény, amit címe is kifejez: Schauspielergesetz. E törvénnyel Ausztria Németország előtt jár, ahol ilyen törvény még nincs. Ez a törvény minden vonatkozásában szociálpolitikai jelentőségű. E jelentőségnek megfelelően teljesen szociális, sőt talán szocialistaízü, mert a színházi vállalkozó és a színházi alkalmazott között a szerződéses kapcsolaton fennálló jogviszonyok rendezését foglalja magában, továbbá

a színházi alkalmazottak javára és pedig minden kategóriában a munkaadói gondoskodás szociális kötelezettségeit tárgyalja. A színházalapítás feltételeire, az állam felügyeleti, irányító szempontjaira nézve mit sem tartalmaz. Ez a törvény a szocialista államszervezet szellemét magánviselő jogszabályalkotás.

III.

Ha az osztrák színházi kultúra szervezetéről, igazgatásáról és jelentőségéről rajzolt képet megnagyítjuk, a németországi színházi viszonyokat vetíthetjük a szemlélő elé. A központ mellett számos külön fókuszot találunk, telve a faji adottság és a történelmi fejlődés sajátos és értékes jellemvonásaival. A német kultúrközösség fénytszóró napja, Berlin mellett, egy pár azonos fajsúlyú bolygó kering. És mégis mindezt a germán géniusz nemesen tündöklő íve fogja össze. Zenéje és általában színi kultúrája, mely ennek a nemzetnek egyik legnagyobb kincse, lenyűgöző erővel hat. Oly kincs ez, mint a mondai gyűrű, melyért ma nem a nibelungok és az ősgermán istenek versenyeznek, hanem a birodalom kultúrgócai. Az utóbbiak a kultúra egy s más területén Berlinnél is jobban hirdetik a «Deutschland, Deutschland über alles» jelentőségét. A bayreuthi színpad misztikus wagneri művészete a berlini Operaház ezirányú teljesítményeit idők folyamán túlszárnyalta. Mint a wagneri szellem művelésének kijelölt szentélye, a kiválasztottság és a hagyományok erejében rejlő eszközökkel egyedülálló művészi hatásokat ér el.

A berlini kultúra minden megnyilvánulásaival a város gazdasági jelentőségéhez és hatalmas méreteihez idomul. Maga az a tény, hogy a porosz kultuszminisztérium kezelésében Berlinben két Operaház (egyik Unter der Lindenen, a másik a Königsplatzen), két drámai színpad, egyik a Schauspielhaus, másik a Schiller Theater, továbbá két vidéki színpad (a wiesbadeni és a kasseli) van, mely utóbbiakban felváltva operákat és drámai műveket játszanak, bizonyíthatja fenti állításomat. Az állami kezelésben levő színházakhoz hozzá kell még számítanunk a tetemes számra rúgó magánszínházakat is, melyek közül különösen ki kell emelni

Berlin harmadik operáját, a városi kezelésben lévő charlottenburgi operát és a három Reinhardt-színházat.

Az állami színházak tökéletes művészi és gazdasági szervezetükkel a miniszteriális közigazgatás irányító hatása alatt állanak. A művészi vezetés az intendánsok kezében van, de az intendánsokkal mellérendelt tényezőként jelentkezik a különös súllyal és rendeltetéssel bíró gazdasági szervezet, melynek élén a gazdasági főnök áll. Ezen nem is lehet csodálkozni, mert hatalmas státus anyagi ügyeit intézi. A két Opera 40 magánénekest, 33 magánénekesnőt, 190 tagú zenekart, 120 tagú énekkart stb. soroz tagjai közé, akiket a többi művészi kategóriáknak ugyancsak nagyszámú tagja egészít ki. A játék mind a négy színházban, minden este folyik.

Nem érdektelen megemlíteni, hogy a színházak helyárait öt osztályba sorozzák. Megállapítják az alapárt, mely öt-féleképpen emelkedik a szerint, hogy a darab milyen kiállítású és hány személyt foglalkoztat. Egyszóval az üzemköltség és a művészi teljesítmény arányában emelkednek az árak. Egy Wagner-darab előadása drágább, mint egy Mozart-darabé. Legköltségesebb a Parsifal előadása.

A két állami drámai színpadnak ugyancsak tekintélyes személyzete van, bár a színészlétszám, mely 41 színészből és 19 színésznőből áll, nem mondható túlnagynak. A kamara műfaj művelése nincs állami kézben. Ezt a feladatot itt a Reinhardt-féle Kammerspielhaus teljesíti neves művészek szerződtetésével. A berliniek a kamara-műfajt igen kedvelik, a hírneves színigazgató e téren sok sikert ért el társulatával.

Az állami színházak művészi teljesítményei arányban állanak azzal a munkával és anyagi áldozattal, melyet az állam a színházaira fordít. Bár a bécsi Operaház előadásai a színház világhírű művészei és elsőrendű zenekara révén bizonyára a berlini felett áll, a drámai színpadok viszont Berlinben olyan erősségek, hogy a bécsi Burgtheater sem versenyezhet velük. Ugyanígy állunk a berlini Reinhardt-színházakkal is, amelyeknek teljesítményei a bécsi Reinhardt-féle vállalkozás fölött mozognak.

Az állami színházak fenntartása az államtól itt igen nagy anyagi áldozatokat kíván. Az elsőrendű tagok magas, a

békeszinten álló fizetéseket élveznek. Jellemző a berlini, de általában a németországi viszonyokra, hogy a zenészek nem szerződött színházi alkalmazottak, hanem fizetési osztályokba sorozott állami, vagy városi tisztviselők. Ezzel a ténnyel szerintük a zenészkérdés végleges megoldást nyert, mert a biztos és nyugdíjigényt jelentő állás a zenészeket megnyugtatja, akik természetesen számos mellékkereseti lehetőségnek is örvendenek. De másfelől megnyugvást jelent a színházat fenntartó államnak, városnak is, mert a zenészeket tisztviselői minőségük alapján erősebben kézben tudja tartani és ezáltal sztrájkoknak stb. elejét veszi.

A berlini színházi viszonyok ezen általános ismertetése után vessünk egy pillantást az úgynevezett vidékre. A német birodalmat alkotó szövetséges államok fővárosainak színházi kultúrája a birodalmi fővárosnak erős vetélytársa.

Nagy és jelentős színházi kultúrát mutat fel Bajorország. A müncheni állami színházak a Wittelsbachok művészetet ápoló hagyományait őrzik. A bajor állam kezelésében három színház van: a National Theater, Residenz Theater és a Prinzregenten Theater. Ezeken kívül számos magán-színház versenyez a közönség meghódításáért. Az állami színházak kultúrmissziója főleg azáltal domborodik ki, hogy programjukban a népkultúra is fontos szerepet játszik. Ennek istápolását olyképen eszközlik, hogy külön és olcsó helyárrakkal rendezett előadásokkal lehetővé teszik a szegényebb néposztály ezirányú kultúrigényeinek kielégítését. Különösen ki kell emelnem még azt is, hogy a bajor államon kívül München városa is lényeges anyagi támogatást nyújt a színházaknak, honorálván ezzel azt a rendkívüli szolgálatot, amelyet az állami színházak a városnak tesznek. Megszívlelendő példa lehetne ez nálunk is, ahol ebből a szempontból a városnál rideg álláspont uralkodik.

A színházfenntartó, nem beszélve a magánkezekben lévő színházakról, az állam és a város. A szervezet külső megjelenése vagy a közületi (állami, városi) kezelés, illetőleg üzemigazgatás rendszerint nagy hatáskörrel rendelkező intendánsok útján, de a bürokratikus nehézségek kiküszöbölése és az üzemigazgatás megkönnyítése céljából a közületi igazgatás

néha ad hoc részvénytársaságot állít szolgálatába. Erre a «Städtische Bühne Aktien-Gesellschaft» a Rajna melletti Frankfurtban a példa. Ez a részvénytársaság tulajdonképpen a város két színházát, az Operát és a Schauspielhaust igazgatja és, mivel kereskedelmi társaság, élvezi az e vállalati forma üzemigazgatási előnyeit. A részvénytársaság a várostól kapja az épületeket, az anyagi és a legmesszebbmenő erkölcsi támogatást. Ez a részvénytársaság voltaképpen tehát csak formai, mert vezetésében, igazgatásában és gazdálkodásában teljesen a város kultúrpolitikája érvényesül. A részvények többségét ugyanis a város tartja kezében és a polgármester az elnöke a felügyelő-bizottságnak. Az anyagi támogatás kérdését a város és a részvénytársaság között kötött szerződés szabályozza. Magától értetődik, hogy rossz gazdálkodás esetén sem következhetik be a részvénytársaság csődje, mert a város kifizeti a hiányokat. E színházak egyébként kultúrteljesítményeik tekintetében a legjobb németországi színházak közé tartoznak és híven szolgálják azt a célt, amelyet a frankfurti Operaház kőbe vésett jelmondata kifejez: «Dem Wahren, Dem Guten, Dem Schönen».

A közvetlen városi kezelés tipikus példái sok közül a nürnbergi, kölni, lipcsei operaházak, illetőleg drámai színházak. Ezeket a színházakat a városi tanács az e célra kijelölt tisztviselő útján igazgatja. A színházak élén mindenütt művészigazgató, vagy intendáns áll gazdasági vezetővel. A szubvenciók meglehetősen áldozatkészségről tesznek tanúságot.

A frankfurti színházigazgatást találjuk meg a hamburgi állam operaházánál is. Utóbbi nemrégén egy részvénytársaság bérletében volt, de ez a kritikus gazdasági viszonyok közepeztől nem tudta fenntartani a színházat. Most a hamburgi operaházat az állam és frankfurti mintára részvénytársasági formában tartja fenn. Az állam szempontjainak érvényesítése érdekében itt ugyanolyan biztosítékokat találunk, mint a frankfurti színházak részvénytársaságánál, megerősítve még azzal, hogy a részvénytársaság felügyelő-bizottságának elnöke állami tisztviselő, aki a meg nem felelő határozathozatalok esetén vétőjogot is gyakorolhat.

Érdekesnek látszó körülmény, hogy a hamburgi állam drámai színpadot nem tart fenn. A drámai színpadok itt magánkezekben vannak. A legelőkelőbb drámai színpad a «Deutsches Schauspielhaus in Hamburg», mely részvénytársaság tulajdonában van. Ettől a színházat egy korlátozott felelősségű társaság bérli (Gesellschaft mit beschränkter Haftung) oly szerződéssel, hogy minden jelmez, díszlet, amely a bérlet tartama alatt készül, a bérbeadó részvénytársaság tulajdonába megy át. Ez a magánvállalkozás jól virágzik, művészi teljesítménye rendkívüli hírnévnek örvendő, ami élénk bizonyítéka annak, hogy a magánvállalkozás is átveheti ugyanazon nemes feladatok megvalósítását a színházi kultúra terén, mint az állam. Ez a színház a népkultúrát is szolgálja azáltal, hogy több délutáni, sőt vasárnap délelőtti előadást is rendez a nagy tömegek részére. A kultúra nemes faladatait a hozamgazdálkodás elveivel össze tudja egyeztetni. A bérlő a színházat a nyári szünetben albérletbe adja és ezáltal is jövedelmet biztosít magának. A színház feladatait természetesen megkönnyíti a hamburgi államban a város virágzó nemzetközi gazdasági élete.

Végezetül még a drezdai színházi kultúrát óhajtom röviden méltatni, mely a szászok szellemi életének horizontját jelzi. A német államrészek kultúrája, mint megannyi mozaik, végeredményében egységes képbe olvad össze. Ennek a képnek különösen a bajor és a szász kultúra a szembeszökő drágaköve. A szászok szellemi élete minden vonatkozásban, így színházi tekintetben is, bizonyítéka az ottani társadalom magasigényű kultúrszükségleteinek. Az állami Operaház egyike Németország legjelentősebb dalszínházainak. Tekintélyes anyagi hozzájárulással, megfelelő taglétszámmal (42 magánénekes), nagy zenekarral (128 taglétszámú) és teljes műsorral igen jól vezetett színház. Élénk kapcsolatban van a mi Operaházunkkal, amit az is bizonyít, hogy a híressé vált tősgyökeres magyar operát, a *Farsangi lakodalmat*, elsőnek vette át a mi színpadunktól és sikeres előadással biztosította az opera nemzetközi értékelését.

A németországi színészképzés mindeddig magánszínész-képző iskolákban folyt, melyek a nagyobb városokban bőven

találhatók. Különösnek tetszik, hogy az állam az ezirányú oktatást csak az 1925/26. tanév kezdetével vette kezébe. Tette ezt azokkal a bő tapasztalatokkal, melyeket a magán-színészképző iskolák működésében észlelt. Az állami színészképző intézet nem működik önálló szervezet formájában, hanem mint a berlini Zeneművészeti Főiskola egyik osztálya. Az oktatás kiváló színésztanárokkal és a legújabb módszerek alkalmazásával történik. Nagy súlyt helyeznek a beszédkiejtés és az előadási modor képzésére, a lélegzetvétel művésztechnikai elsajátítását pedig testgyakorlással kapcsolatban tanítják. A tanterv ezeken kívül természetesen magában foglalja a színészképzés minden eddigi diszciplináját. Nem érdektelen megemlíteni, sőt büszkeséggel állapíthatjuk meg, hogy e téren a németeket jóval megelőztük, mert önálló állami színészképző intézetünk mintegy 50 év óta működik.

A művészképző iskoláknak különös súlyt kell helyezni az egyéni képzésre. Áll ez természetesen a színészképző iskolákra is, mert eredményes oktatás másképp el sem képzelhető. A berlini állami színészképző az egyéni képzésre nagy gondot fordít, amit legjobban az igazol, hogy az 1925/26. tanévben 200 jelentkező közül csak a kétségtelenül tehetségeseket vették föl s így az iskola létszáma 15 növendékből áll. Ily körülmények között természetes, hogy a tehetséges növendékanyaggal alig pár hónapi foglalkozás után szép sikereket értek el.

Németországban a színészképzés általában a magán-színészképző iskolákban folyik, amelyek között a legfontosabb a berlini Reinhardt-féle színiiskola. Szakemberek állításai szerint azonban a jövő itt is az állami színészképzésé, melynek bevezetése óta állítólag a Reinhardt-féle színészképző iskola is veszített súlyából.

Színész-, illetőleg színházi törvény Németországban még nincs. A törvényt a birodalmi és az egyes államok autonóm hatáskörében kibocsájtott rendelkezések pótolják, amelyek azonban inkább rendészeti irányúak. Az állami közigazgatásnak színiügyi kérdésekben nagy segítségére van a «Deutscher Bühnen-Verein». Ez tulajdonképen a direktorok és inténdánsok szövetsége. Habár nem hivatalos művészetközigaz-

gatási szerv, mégis a kormányzat véleményező szervének tekinthető, mert színművészeti kérdésekben általában, továbbá a koncessziók tekintetében szava rendkívüli súllyal esik latba. Nagy érdeme a maximális és minimális fizetések kötelező módon történt keresztülvitele, továbbá a Normal-Dienstvertrag általános bevezetése. Hivatalos lapja a *Die deutsche Bühne*.

A színpadi alkalmazottak hasonló szervezetben tömörültek. Ennek «Genossenschaft Deutscher Bühnenangehörigen» a neve.

E két szerv együttesen intézi közös megállapodások formájában a színpadi alkalmazottak anyagi és szociális ügyeit s kollektív megállapodásai egész Németország területére szólnak. Hivatalos lapja a *Der neue Weg*, mely a szervezet szocialista működésének megfelelően szocialista ízű orgánus.

IV.

A magyar színügyi kultúra, mely legnagyobb részben a főváros színházi életében jut kifejezésre, méltóképpen csatlakozik az ismertetett országok fővárosainak és nagyvárosainak kultúrájához. Súlyban, minőségben és a színházi műfaj minden árnyalatában ugyanazt termeljük, mint az ismertetett országok kultúremporiumai. Bizonyos azonban az, hogy sokkal kevesebb színházunk van, mint nekik s vidéki színikultúránk távolról sem hasonlítható az ausztriai és németországi színházi kultúrához. Viszont nem szabad azt sem elfelejteni, hogy csonka ország vagyunk 8 millió lakossal a német birodalom 63 millió lakosával szemben. A legfőbb baj e téren vidéki színészetünk elmaradottsága. Ezt megszüntetni, illetőleg a főváros színvonalához közelebb hozni évtizedekre kiterjedő s módszereiben gondosan felépített kultúrpolitika lesz képes.

Állami színházaink mellett, hogy a hazai színügyi kultúra ápolására és fejlesztésére rendelt elsőrendű műintézetek, nyugati színvonalon istápolják a színi kultúra nagy, nemzetközi értékeit. Nem lehet azonban elhallgatni, hogy a zenei kultúrát képviselő dalszínházunk a bécsi operával nem

veheti fel a versenyt. Ez azonban a berlini operaházakra is vonatkozik, amelyek a művészi erők és teljesítményeik dolgában épúgy a bécsi Operaház mögött állanak, mint a mi Operaházunk. Egyébként bizonyos, hogy a m. kir. Operaház a művelt nyugati operaházak színvonalán álló dalszínház, mely szervezetében, a különféle személyzet-kategóriák létszámában, állami szubvencionálásában, műsorának teljességében kiváló kultúrtényező. Az elkerülhetlenné vált létszámcsoökkentés és a messze vitt takarékoság ellenére is, hivatása magaslatán áll s ha a múlt idők nagy művészeivel egyenrangú erőket átmenetileg nélkülöz is, kipróbált magyar művészgárdája elismerésre méltóan dolgozik a sikerekért.

Szervezete és igazgatása, az állami kezelés, megegyezik az ezirányú általános típussal. Állami támogatása mai nehéz gazdasági viszonyaink közepett is jelentős összegű. Nem szabad azonban elfelejteni azt, hogy míg a külföld a hiányokat könnyen egyenlítheti ki, addig nálunk ma ez nem lehetséges. Ebből következik, hogy oly üzleti eredményre kell itt törekedni, hogy az állami hozzájárulás a nézőtéri bevétellel együttesen a színházak fenntartásához okvetlenül elég legyen. A gazdálkodás ezen módja nem kicsinylendő feladatot ró az igazgatásra és a minisztériumra egyaránt, különösen akkor, ha számot vetünk a mai nehéz gazdasági viszonyokkal és meggondoljuk azt, hogy a színvonalat és a műsort még akkor is tartani kell, ha egyik-másik zenemű vagy színdarab nem a tömegízlés kielégítésére való. Kénytelenek vagyunk számos oly zeneművet vagy színművet műsoron tartani, melyek a színházaknak gyengén jövedelmeznek, de a bennük rejlő értéket a színházaknak kultúr-hivatásuknál fogva még anyagi áldozatok árán is a közönség elé kell tárni. Ha tehát olykor a könnyebb műzsa is szóhoz jut e színpadokon, ezt fájdalommal tesszük, indokát azonban a gazdasági okokban leli, vagyis abban, hogy az előirányzott bevételeket biztosítani kell.

Hogy a színházak nyugodt gazdasági menete biztosítva legyen, a gazdálkodás ellenőrzését fokozottabbá kellett tenni s így a színházi közigazgatás ellenőrzése, irányítása és fel-

ügyelete tekintetében a minisztériumnak többletmunkát kellett vállalnia. Erre már csak azért is szükség volt, mert nem lévén intendáns, annak jogköréből a fontosabb részeket a minisztériumnak kellett átvennie. Így a közvetlenül gazdálkodó igazgatókat az intendánsi jogkör fontosabb teendőinek gyakorlása szorosábban a minisztérium rendelkezése alá helyezi. Ez pedig, üzemi közigazgatásról lévén szó, csak úgy történhetik, illetőleg a minisztérium csak úgy végezheti ez-irányú feladatát eredményesen, ha a színházak művészi és gazdasági beléletébe nemcsak teljesen bepillanthat, hanem a fontosabb kérdésekben az irányítást is maga gyakorolja. Nem könnyű feladat ez, mert a színházaknál a gazdasági problémák a művésziektől a legtöbb esetben nehezen választathatók szét, viszont a művészi kérdésekben az igazgatóknak szabad kezet kell hagyni. A megoldás tehát csak az lehet, hogy az igazgatók művészi terveikről a minisztériumot állandóan tájékoztatják, mely latolgatva ezeknek a terveknek gazdasági szempontból várható kihatásait, gyors intézkedéssel támogatja az igazgatókat munkájukban. Minthogy a színház vállalat is, a cselekvésnek gyorsnak kell lenni, mert a vállalatnak a versenyirama nem tűr halogatást. Időközi bizottsági tárgyalások útján lehet és kell tehát módját ejteni annak, hogy az igazgatók bevonásával, az üzletmenet állandó megbeszélése mellett, művészi és gazdasági kérdések tekintetében lehetőség szerint közös elhatározásokra jussanak, a tervek végrehajtásához a szükséges felhatalmazást a minisztérium azonnal megadja. A színház nem tűri a bürokratikus formaságok szövevényes útvonalain való cselekvéseket. Miként a részvénytársaság vezérigazgatója, aki a maga hatáskörében vezeti a vállalatát s a fontosabb kérdésekben az igazgatósági üléseken kapja a felhatalmazásokat, a színházigazgatók is a minisztérium illetékes tényezőivel, mintegy a részvénytársaságok igazgatóságainak mintájára tartott bizottsági tárgyalások alapján cselekszenek a fontosabb kérdésekben.

Operaházunk a létszámcsökkentés óta évről-évre sikeres művészi és anyagi eredményekkel zárul. Művész-együtteséből mindenestre hiányzanak a régi nagy erősségek, akiknek

helyét a jövőben pótolni kell. Hogy a pénzügyi rendelkezések folytán arra mikor lesz mód, az mindenesetre a további évek szubvenciójától és a színház bevételeitől függ. Addig is vendégfellépések útján igyekszik a színház a közönségnek kárpótlást nyújtani. Hogy az Operaház a létszámcsoökkentés óta művészi és anyagi eredményekben kielégítő eredményeket ért el, annak oka az, hogy a minisztérium itt megtartotta azt a határt, melyet az eddigi műsor megkíván. Magánénekesaink száma 18, magánénekesnőink száma 18, a zenekar létszáma (a kisegítők nélkül) 91, a ballet tagjainak száma 28, az énekkar tagjainak száma 97. Ha ezeket az adatokat az ismert külföldi adatokkal összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy hátrányban alig vagyunk, sőt vannak olyan elsőrendű külföldi dalszínházak, amelyekkel szemben helyzetünk kedvezőbb. Hátrányunk mindenesetre az, hogy egyetlen operaházunk van, de sajnós, az ország többet meg se bírna. Még Nagy-Magyarország idejében sem, hát még mai csonka állapotunkban.

Az állami kezelésben levő drámai színpadunk, a Nemzeti Színház méltán nevezhető az ország első színpadának. Elsővé avatják a multjából visszatekintő dicső emlékei, hagyományai, melyek a nemzet lelkének kisugárzásai. Ezeket a hagyományokat istápolni és féltékenyen őriznie kell. A jelen nehéz viszonyok között hivatása fokozott feladatok elé állítja, melyeknek minden erejével megfelelni kötelessége. Műsora természetszerűleg elsősorban a magyar drámaírás legkiválóbb értékeit öleli fel, de ezeken felül a világirodalom termékeire is kiterjeszkedik. A 65 tagból álló művészgárda ellátja a Kamara Színház előadásait is. A nehézségek, melyekkel a Kamara Színháznak főleg anyagiak szempontjából kell megküzdeni, nem kicsinylendők, mert ez a színház semmiféle állami támogatást sem élvez. Önmagát kell fenntartania; az állam anyagi támogatása a Nemzeti Színház céljaira szükséges. Feladatát természetesen csak úgy tudja megoldani, hogy társulata azonos a Nemzeti Színház személyzetével, ami másfelől előnye is, mert a kamara-darabokat a közönség elsőrendű művészek játékában élvezhetné. Miként a Nem-

zeti Színházban, nemcsak a darabok vezetős szerepeit, hanem az epizódsszerepeket is ők játsszák.

Zenei és színházi kultúrális élet szempontjából a vidék a nyugati színvonal alatt marad. Sajnálatos ez a megállapítás, már csak azért is, mert a magyar faj nagyon fogékony a kultúra emez ágaira. Megvan benne az érzék és az ösztön, ennek erőteljes felébresztése és kifejlesztése azonban rendszeres és programmszerű tevékenységet kíván. A zenei érzéket kifejleszteni és ébrentartani a nagy tömegeknél, a falu népénél és a kispolgári városi elemeknél a magyar dalban rejlő erő útján lehet elkezdni. A magyar dalosügy megszervezése és állami támogatása nemcsak kultúrát jelent, hanem a nemzeti érzésekben rejlő erőkezletek gyarapítását, továbbá józan, okos és derűvel teli élet megalapozását. Eszköz erre a dalárdák megszervezése és pedig mindenféle társadalmi osztályban. Hogy a dalosügy a külföld előtt is hatásos eszköze lehet érvényesülésünknek, annak élénk bizonyítéka a Budai Dalárda amszterdami sikere. Fontossága főleg abban rejlik, hogy siettetni a tömegek zenei művelődését, hajlamossá tevén őket fokról-fokra a magasabbrendű zenei műélvezetekre.

A dalosügy fejlesztésén kívül nagy súlyt kellene helyezni a zenei iskolázásra. Igen fontos a zeneiskolák szaporítása, ez iskolák látogatásának minél általánosabbá tétele, de a cél ne a szakzenészképzés legyen, hanem zenekedvelő közönség nevelése. Csonka országunk igényeihez mérten éppen elég szakzenészt képesít évről-évre zenei főiskolánk, úgy, hogy ezeknek a diplomás zenészeknek az elhelyezéséről nem tudunk gondoskodni s így legnagyobb része külföldre távozik megélhetésének biztosítása végett. Az is baj, hogy a zenei főiskola hallgatói tanári és művészi diplomáért versengenek, holott ezt a képesítést valóban csak a legkiválóbbaknak kellene megadni, míg a hallgatók nagy részét zenekari zenészeknek kellene képezni, hogy ezáltal az ország nevezetesebb kultúrvárosaiban — a fővárosi filharmóniai zenekar mintájára — komoly zenekarok alakulhassanak. A vidéki zenekarok lehetővé tennék a nagyobb vidéki színházakban jobbfajta

operaelőadások rendezését és ezáltal a főiskoláról kikerülő diplomás énekművészek is elhelyezést találnának a vidéken. ahol kitűnő előiskolát nyerhetnének majdan az ország első dalszínházában való szerződtetéshez. Mindez nagyjelentőségű volna főleg abból a szempontból, hogy a zenészekben az énekesekben nagyobb kínálat állana rendelkezésre, a vidék és főváros között élénk kapcsolat fejlődhetnék ki és így biztosítva lenne az utánpótlás Operaházunknál, úgy, ahogy ez külföldön általában megvan.

A vidék zenei és színházi kultúrájának emeléséhez szükséges feladatokat természetesen nem szabad az államra áthárítani a maguk teljességében, hanem a vidéknek is komoly szerepet kell ezekből vállalnia. Saját kulturális életük kialakítása mégis csak az ő kezükben van. A megyéknek és nagyobb városoknak meg kell találni az eszközöket a fenti kultúrprogrammok megvalósításához. Természetes, hogy ehhez anyagi áldozat kell. Ahogy meg tudják találni a fedezetet a törvényhatóságok különböző szükségleteik biztosítására, életnyilvánulásaiknak megfelelő színvonalon való tartására, úgy elengedhetetlen az is, hogy zenei és színházi kultúrájukra is áldozzanak. Rendszeres programmot kell kidolgozniok a kultúra ezen területeire nézve is és ennek a programnak megfelelő számokban kell kiütköznie a budgetjeikből. Minden nagyobb város, megye a saját területén hatósági felügyelet alatt szervezzen dalárdát, létesítsen zeneiskolát és színházat. Ha saját ereje ehhez nem elégséges, akkor munkájukba be kell vonni a kulturális egyesületeket. Minden megyeszékhelynek legalább is állandó színházzal és állandó színtársulattal kellene rendelkeznie, amelyek azután a kisebb helyek kulturális szükségleteit is ellátnák. A staggione-rendszer bevezetésével a fővárosi termést közvetítenők a nagyobb vidéki városoknak, ezek viszont a hullámlökést saját erejükkel továbbítanák kisebb helyekre.

Ausztriában és Németországban a vidéki színészet állami támogatását nem is ismerik, mert ott az egyes államrészek saját zenei és színházi életük megteremtését már idejében elvégezték és e célra szolgáló intézményeiket a köz-

ponttól teljesen függetlenül tartják el. Ha majd a mi vidékünk is tudatára ébred ennek s a staggione-rendszer megismerteti a főváros művészi kultúráját, úgy bizonyosan törekedni fog szellemi életszínvonalának minél magasabbra való emelésére. Így kell egészséges vérkeringést teremteni az országban. A részek, mint egy nagy szervezet sejtjei, a maguk külön biológiai folyamatukkal egy egészséges kultúrrendszer, illetőleg kultúrhálózat kifejlődésének vetik meg az alapját. A mai állapot ugyanis, amidőn a főváros hatalmas zenei és színházi kultúrája mellett a vidéken, egy-két nagyobb várost leszámítva, mindenütt ugart találunk, nem lehet egészséges állapot. Igaz, hogy ennek sok tekintetben Trianon az oka. Az ország lakosságának $\frac{1}{3}$ -a Budapestre tömörült és igen értékes kultúrterületek és városok elszakadtak. Mindennek ellenére mégis a fentiekre kell törekednünk, nemcsak a kultúra fejlesztése és istápolása, a művészet emelésének öncélúsága miatt, hanem azért is, mert elsősorban a kultúrfölény fegyvereivel kaphatjuk vissza leghamarabb a Szent Korona elszakadt részeit.

A hamburgi városi vasutakon ilyen feliratot olvastam: «Hamburg hat Eile.» E mondás reánk is áll. Ha nekik nincs várakozásra idejük, nekünk még kevésbé. Nagyon sokat veszítettünk, bennünket csak erős és sietősen sürgős kultúr-munka emelhet fel porba sújtott helyzetünkől.

FÜLEI SZÁNTÓ ENDRE.

AZ ABLAK.

Nagy volt és négyszögletű, éppen kétszer akkora, mint egy rendes ablak és nem fenn, hanem a plafon egyik szögletében volt alkalmazva, minek folytán nem lehetett rajta kinézni az utcára s így a gyerekek felfogása szerint teljesen eltévesztette hivatását. Beeresztette a levegőt s a világosságot az igaz, sőt jóval többet, mint egy rendes ablak, de látni rajta keresztül nem lehetett semmit, a szó szoros értelmében semmit. A kis fiú, ki a szoba tulsó sarkában levő ágyban lakott, szegényke béna volt és sohasem kelt fel, nem osztozott testvérei véleményében. Semmit? Ő az egész világot látta az ablakon keresztül. Régen, mikor még a másik lakásban laktak, ahol rendes ablakok voltak, a kis fiú a szemben levő falat látta és néha, ha nehezen, kínosan felültették, egy darab utcát, siető piszkos-ruhájú embereket, egy-egy csatakos szőrü kutyát, nagy néha két sovány girhes lovat túlnehéz teher előtt kínlódva. És itt? Itt fényes kék volt fölötte a mindenség, mintha szép síma kék selyemmel lenne bevonva az egész ég. És aztán lassan, lassan mind mélyebb, sötétebb lett a színe és egyszerre, egészen az ablak szélén felvillant egy ezüst sarlónak a hegye. A kis fiú ilyenkor tudta, hogy csak várnia kell, nyugodtan, türelmesen, a sarló, amelynek hegyét látja, szépen elő fog csúszni az ablak pereméből, végig fog sétálni az ablak előtt és azután a másik szélén újra el fog tűnni. De az nem lesz haj, mert hagy maga helyett sok, sok kis fényes pontot, melyet csillagoknak neveznek, de melyekről a gyerek meg van győződve, hogy apró lyukak az ég kék selymén, melyeken keresztül világít a mennyország fényessége.

A tiszteletes úr, ki néha meg szokta őket látogatni, mult-

kor is azt mondta valakiről, aki éppen meghalt: «ne sirassuk, ő már az égben van, ahol az örök világosság fényeskedik neki». Nahát! Világos, hogy ez az, ami ide látszik. A kis fiú titokban nagyon remélte, hogy hamarosan ő is oda kerül. Hiszen ő beteg, nem tud járni, anyja elégszer sóhajtozik: hogy tudjam én ezt a fiút felnevelni! A gyerek valahogy úgy képzei, hogy egy napon ő belékapaszkodik egy szép, habos, fehér felhő rojtjába s az viszi, húzza őt, túl az ablak peremén át, egy csodálatos, fényes, gyönyörű új világba, ahova a hold, a nap, a fellegek sietnek, mikor őt elhagyják. De addig, amíg ez bekövetkezik, jó itt feküdni és nézni a folyton változó égi színjátékot.

Legjobban szerette, mikor a felhők egymást kergették. A kis fehérek mint jámbor báránycák kocogtak végig lát-határán, nyomukban egy kicsi, sötétebb, mérges felhőcske, mint valami juhászcutya hajszolta őket, míg egyenként el nem tűntek az ablak másik szélén. Máskor pedig könnyű, pelyhes, fehér dunyhák úsztak ott fönt, szélesen, puhán elterpeszkedve, a kis fiú elképzelte, hogy rajtuk fekszik, velük együtt úszik mind tovább, tovább . . . ki a nagy világba, a világosságba, a fénybe, bele, bele egyenesen a végtelenségbe. A dunyhák elérték az ablak szélét, beléolvadtak, eltűntek . . . a gyerek újra ott feküdt saját ágyában, csendesen, mozdulatlanul figyelve a kint élő, mozgó felhők járását. Néha lomhán, lassan mozogtak, mint valami nagy, víz-özönelőtti szörnyek; az egyik nyújtani kezdte nyakát, mind hosszabb lett, olyan, mint valami teve, nem, zsiráf, már kígyó lett belőle, mindjárt beléharap az előtte cammogó medve lábába . . . egyszerre oldalt kanyarodik és összegömbölyödik egy óriási tüskésdisznóvá. A medve lába pedig kezd hátrafelé nyúlni, elefánt-ormánnyá változik, reá csavarodik a tövises-disznóra, magához vonja, a tövises elkezdene nőni, hosszúak lesznek, széjjelfutnak, elomlanak, a tövisdisznó már nem tövisdisznó többé, hanem egy női fej, hosszú lobogó hajjal és az ormány egy férfi karja, mely hajánál fogva húzza az asszonyt, húzza, húzza magához, ki a világ-ból, melyet az ablak perente bekerít. A kis fiú órákon át lélekzetét visszafojtva el tudta nézni a felhők játékát. Soha-

sem unta magát. A világ minden állatja, embere, örök változtatban vonult el előtte és ő nézte, nézte őket, amint jönnek, jönnek, mindig mások, mindig újak és mindig eltűnnek, mielőtt rejtélyöket megfejlhetne volna.

Egy nap a tiszteletes úr egy nénit hozott magával. Sokáig beszéltek a kis fiú anyjával, de ő nem figyelt oda. Az ablakot nézte, ahol a felhők épp most vésztyjóslólag tornyosultak egymásra, mint megannyi ágaskodó paripa. A szél belékapott sörényökbe, vadul meglobogtatta és időről időre egy-egy villám, mint tüzes ostor suhintása cikkázott végig fölöttük. Azután mély dörgés következett. A kis fiú jólesően borzongott meg. Úgy érezte, hogy most, most mindjárt valami emberfölöttien gyönyörű, valami kimondhatatlanul borzalmas és mégis nagyszerű fog bekövetkezni. A néni egyszerre hozzáfordult: «Hát kis fiam, jó lesz, ahogy a mamával megbeszéltük? Holnap elviszlek a kórházba és meggyógyítunk, hogy te is szaladgálhass az utcán, mint a többi gyerek», mondja jóságosan és megsimogatja a fejét.

A kis fiú tágranyílt szemmel bámul reá. Mit beszél ez? Elviszik? Hová? Ijedten néz körül, azután szeme visszatéved az ablakra. A felhők örült iramban száguldanak tova, alig pillantja meg őket, már el is tűntek az ablak peremén. Nagyok, feketék, rémesek, titokzatosak és gyönyörűek. És őt el akarják vinni innen; hogy ne lássa őket többé, hogy ne röpülhessen velük együtt a végtelenségbe, meg akarják kötni, hogy lent járjon mindig ezentúl a földön, az utcán, ahol minden piszkos és szomorú, az emberek, a kutyák, a lovak . . . a gyerek összeszorítja fogát: «Nem megyek» súgja rekedten.

A néni megrázza fejét: «De fiacskám, hát miért nem? Csak nem félsz, hiszen nem bántunk?»

A kis fiú konokul hallgat. Úgy sem értik; mit mondjon nekik? Hogy ő az égben él, a fényben, a világosságban, hogy naponként száz életet él át, örömet, bánatot, boldogságot, hogy a felhőkkel együtt végigszáguldja a világot, hogy a felhők, a szél, a nap és a hold a játszótársai és hogy ezért cserében az utcát akarják neki adni, az utcát és annak szomorú lakóit?

A néni már újra beszél: «Hát mi az, amit nem akarsz itt hagyni?» kérdi tréfás hangon: «Talán a mamát? Az majd eljön és meglátogat.»

A gyerek irtózatosan erőlködik. Talán, talán, ha meg tudná nekik magyarázni . . . de a gondolatok csak kavarnak fejében és az egy, amit világosan tud és érez, az, hogy el akarják tőle venni az ablakot. És ezt nyögi ki kínlódba keservesen: «Az ablakot».

A néni jóízűen nevet: «Na hát, az van ott is, még pedig hat. És nemsokára mindegyiken ki tudsz majd nézni az utcára» — teszi hozzá bátorítólag. «Hát el van intézve. Holnap érted jövőnk.» És evvel már ki is perdül a szobából.

A kis fiú mozdulatlanul fekszik az ágyban. Holnap. Holnap elviszik. Vége. Nincs segítség! Sehol. Meggyógyítják és neki le kell szállania a fényből, a világosságból, az álmok országából, le a földre, az utcára, a sötét, szürke valóságba. A gyerek egy kétségbeesett mozdulattal tárja ki két karját a futó felhők felé, irtózatos erőfeszítéssel félig felemelkedik, azután erőtlenül visszahanyatlik párnájára és két nagy könnycsepp gördül végig az arcán. A felhők egymásután, sötétén, kérlelhetetlenül, tűnnek el az ablak peremén.

GRÓF BETHLEN MARGIT.

KÖLTEMÉNYEK.

Isten szabad ege alatt.

I.

A szürke kő is boldog.

Az országúton szürke kupacokban
Ülő zuzottkő új életre moccan :

— Pompás! Itt jönnek már a mesterek,
A sáron át hogy utat verjenek.

Darabokra-tört testem tömegéből —
A büszke-jó út itt belőlem épül.

Lomha járású nagy gőzhengerek
Öles vastalpa alatt nyögdelek,

Míg síma szikla-úttá nem gyúr egybe
Az Ember, ki a gépet is vezette.

Már megy rajtam a tarisznys szegény
A maga fáradt lába-kerekén.

S kenyéréért az országútat járva
Megáld, hogy — lám, lám — nem ragad a sárba.

És a szekér is vígan fut tovább,
Nem tépi ostor és szitok lovát.

Kő-hátamon az autók száza szágúld :
Dicséretem : megbízható országút!

És én, a szürke kő, boldog vagyok,
Hogy alázattal így szolgálhatok.

Nem irígylem, nem, testvéreimet sem.
Hadd szikrázzanak ékes ékszerekben!

Gyöngy, zefir, rubint, smaragd, briliáns,
Rátok csak egy-egy boldog szem vigyáz,

Kire rólatok aranylik a pompa,
De rajtam ezrek dolgoznak naponta!

II.

Megnő a fű.

A nehéz göröngyök alól
A fű gyökere föl-dalol :

— Hiába sújkoltok le, le,
Enyém az Isten szép ege.

Meglátjátok : fölemelem
Meggyötört, legázolt fejem.

Hordhatjátok rám a rögöt :
Élni akarok s megnövök

Készülődöm a Nap felé,
Az én erőm az Istené.

És ha már nem bírtok velem,
Leültök lágy szőnyegemen.

Ti is tapsoltok : — Egyszerű,
De halhatatlan szép a fű!

III.

Ne féltsetek a fényt és a magot.

A kertekben szép piros-barna
Már a jó Török-Bálint-alma.

Duzzadt a szőlőfürt a tőkén,
Költözködik a költöző gém.

Isten szabad ege alatt már
Mindig szürkébb felleg-darab száll.

Fojtogató ködök szitálnak;
Vége, vége az égő nyárnak.

Itt az ősz, még csak egyet lépek.
Búsan búsong bennem a Lélek.

Kurtánál kurtább volt tavassza,
Nyara alig nőtt egy araszra.

Mosolygó ősze hosszú lesz-e?
Tele közel van-e, vagy messze?

Lelkem ragyogj és térj magadhoz,
Temetésre te ne harangozz!

Új tavasz jön: új bimbó pattan:
A fény, a mag, a lélek halhatatlan!

GYÖKÖSSY ENDRE.

IRODALOM.

Gróf Klebelsberg Kuno beszédei.

Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916–1926.
Az Athenæum kiadása.

Az Athenæum kiadásában 687 oldalas vaskos könyv jelent meg, mely gróf Klebelsberg Kuno dr., vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédeit, cikkeit, törvényjavaslatait s azok indoklását tartalmazza. «Lét vagy nemlét kérdéséről» van e könyvben szó, melynek programját maga a szerző következőkép vázolja: «Szomszédaink a monarchia összeomlása után területben, népességben és anyagi erőforrásokban megnövekedtek; művelődési fölényünk leküzdése végett tervszerű kultúrpolitikai programokat állítottak fel, melyeknek megvalósítására hatalmas pénzügyi erőket vetettek latba. Ne feledjük el, hogy az a szent terület, amelyet mi hazánkknak nevezünk, Közép-Európában, Európa belvárosában fekszik s ha mi magyarok csak egy kisebb műveltségű állam zsúpfedeles házában akarnánk élni, akkor ilyen ház számára nagyon korán túlságosan drágává válnék Európának ebben a belvárosában a házhely. Lebontanák szegényes zsúpfedeles házunkat és más, szerencsésebb nemzetek építenének itt modern palotát.»

Surányi Miklós e programról Bethlenről írt könyvében igen érdekesen nyilatkozik. «Embernek, fajnak, népnek, nemzetnek, tragikus helyzetben szinte egyetlen és legeslegvégső kérdése: lenni vagy nem lenni? Lehet így élni, megcsónkítva, legázolva, koldusboton, bénán, üres, rongyos tarisznyával, énekes kéregető módján fetrengve a népek országútján? Szörnyű tragédia! Arra gondolni sem lehet, hogy fegyvert ragadjunk és azzal szerezzük vissza régi gazdagságunkat. Európa ellenséges, idegen, a legjobb esetben közönyös szemmel nézne ránk és a szomszédaink létkérdése a mi dilemmánknak a «nem lenni» irányában való megoldása. Eszembe jut, hogy Romain Rollandnak van egy bűvös-bájos kis regénye, amely olimpusi, derűs hetykeséggel ezt a címet viseli: Élünk ám még, cimbora! — Élünk ám még, cimbora!» — ezt kiáltja oda Klebelsberg Kuno a cseh, oláh és szerb

szomszédoknak, sőt — élni is akarunk, még pedig nem zsupfedelés kis parasztházikóban, hanem modern palotában.»

A könyv közrebocsátásának az a célja, hogy «a művelődésért szerető és féltő nemzet teljes képet nyerjen a kormány kulturális politikájáról».

A magyar történelmi társulat közgyűlésein elmondott beszédek alkotják a bevezetést, e beszédek telvék optimizmussal s bátorítással. Ezt követi a magyar gyűjtemény-egyetem törvényes annak indokolása. A gyűjtemény-egyetem a miniszter egyik legegységibb alkotása. E miatt sok támadás érte, de ez legkevésbé sem befolyásolta. Szilárd meggyőződése volt, hogy a közgyűjteményeknek, a könyvtáraknak, levéltáraknak és múzeumoknak összefoglalása azok belső értékét növelni fogja.

A tudományos tisztviselők státusát jelentékeny anyagi áldozat nélkül megteremtette s a közgyűjtemények összefoglalása által kiterjedt önkormányzatot — nagyobbát, mint a tudományegyetemeké — biztosított. Az új szervezet nevét Concha Győző ajánlotta. Megvallom, e névvel magam is nehezen tudtam megbarátkozni s azt hiszem, hogy a név maga is hozzájárult, hogy a tudományos körök bizalmatlansággal fogadták, de ma minden objektív kritikusnak be kell látnia, hogy a szokatlanság volt az ellenkezés főforrása. Néhány év elégséges volt, hogy az új szervezet elfoglalja a tudományos világban a helyét s megint igazolást nyert az, hogy tudományos intézményekben minden a tudós egyéniségén és fajsúlyán múlik. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem tanácsának 1922 november hó 18-ikán mondott elnöki megnyitó beszédében az egész koncepció kibontakozik, mely a közgyűjtemények fejlesztését, tudományos munkásságának előmozdítását célozta.

A következő probléma, melyet a miniszter felkarolt, a természet-tudományok fejlesztése. E célból 1926 január havára Természet-, Orvosi, Műszaki és Mezőgazdaságtudományi Kongresszust hívott össze, melynek azt a feladatot tűzte ki, hogy programot adjon és organizációt javasoljon a természettudományok fejlesztésére. A kongresszus munkálatai 46 ívnyi hatalmas kötetben jelentek meg s nyommon követték az intézkedések. A természettudományi tanács megalakításáról, külföldi tudományos intézetekről törvényjavaslatok készültek, melyek indoklásait maga a miniszter írta. Ezekben kifejti, hogy a XX. századra a természettudományok fejlődése nyomja reá a bolyeget s e tudományos korszellemmel összhangba kell hozni a magyar kultúrpolitikát. Az indoklás nagy elismeréssel emlékezik

meg Trefort, Markusovszky és Tóth Lajos munkásságáról, kik az orvosi fakultásokat és klinikákat fejlesztették. A miniszter a debreceni klinikai telep befejezésével s a szegedi klinikák építésével e nagyszabású szociálpolitikai és tudományos akciót folytatni óhajtja, de e mellett az úgynevezett elméleti természettudományokról, a fizikáról, kémiáról, geológiáról, mineralogiáról, biológiáról és fiziológiáról is óhajt gondoskodni. E szakmák gyakorlati fontosságát igen tanulságos példákkal bizonyítja: báró Eötvös Loránd torziós ingájával, mely a geológiai kutatásnak bámulatos biztonságot adott; Bayer Adolf kémiai munkásságával, mely a német vegyi ipar fellendülésére vezetett. A felállítandó természettudományi tanács egyszersmind betölti azt a szerepet is, melyet Németországban a *Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft* lát el. Ez állami jellegű tanácson kívül, mely a közoktatásügyi minisztérium tanácsadó szerve lesz s aktíve közreműködik ösztöndíjak adományozásában, laboratóriumoknak műszerekkel való ellátásában, a Széchenyi István-Társaságot is megalakítják, melynek az a hivatása, hogy a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem s a pénzügyi világ tekintélyeit tudósokkal és tudományos intézetekkel közvetlen kapcsolatba hozza.

A törvényjavaslat tervszerűen, de megfontoltan s az ország teljesítőképessége arányában törekszik a nagyszabású program megvalósítására. A természettudományi intézetek sorozata előreláthatóan csak évtizedek alatt készülhet el, de a Műegyetem szomszédságában levő telkeket már most óhajtja e célra lekötöni. A legközelebbi feladatok közé fizikai, kémiai és geofizikai kutatóintézet létesítését tűzi ki; a balatoni biológiai és a svábhegyi csillagvizsgáló intézet már befejezést nyert.

A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség céljait szolgáló ösztöndíjakról szóló törvényjavaslat indokolásában a miniszter kifejti kultúrpolitikájának két alapgondolatát. Egyrészt emelni igyekezik a magyar nemzet széles néprétegeinek értelmi színvonalát, erre szolgál a népiskolák és polgári iskolák fejlesztése, másrészt arról óhajt gondoskodni, hogy minden téren kellő számú szakember álljon rendelkezésre, kik a nagy kulturális feladatok megoldására alkalmasak. E célból a miniszter lehetővé óhajtja tenni, hogy a főiskolai tanárok legnemesebb és legmagasabb kötelességüket teljesíthessék: kiváló tanítványaik számára ösztöndíjakat szerezve, a tudományos munkálkodást számukra lehetővé tehessék. A miniszter gondoskodni óhajt arról, hogy sajátlagos nemzeti bélyeg megőrzése mellett a végzetes izóllálást elkerülje. Széchenyi István külföldi útjai

hazafias törekvéseit csak megerősítették. Az indokolás meggyőzően bizonyítja a külföldi magyar intézetek felállításának szükségét. Ilyeneket a franciák Athénben már 1845-ban állítottak fel, az angolok 1886-ban, Rómában a németek 1829-ben, az osztrákok 1881-ben, a franciák 1873-ban, az angolok 1901-ben, a románok 1921-ben stb.

A magyar intézeteknek az a sajátosságuk, hogy két intézményt egyesítenek közös szervezetben, úgymint kutatási intézetet főiskolai tanulóiraikat már bevégzett fiatal tudósok számára és a főiskolai hallgatók számára szolgáló internátust.

A berlini magyar intézet példája, eredményei, sikerei azt igazolják, hogy a miniszter jó úton jár.

Az indokolás még egy nagyszabású terv vázlatát is bemutatja. A miniszter ugyanis az összes tudományos intézetek képviselőit közös szervbe óhajtáná egyesíteni a tudományos élet megszervezésére és irányítására. Ezért tudósokból, kultúrpolitikusokból s adminisztratív erőkből alakuló kollégialis korporatív szervezet óhajt létesíteni, melyek a kultuszminisztérium hatékony felügyelete alatt önkormányzati úton lássák el a tudományos igazgatás magasabb feladatait. Egy ilyen szervezetet, az Országos Gyűjteményegyetemet már megalkotta, az országos ösztöndíj-tanács és az országos természettudományi tanács alakulóban. Későbbi feladatul tűzi ki a szellemi tudományok tanácsának és az egyetemközi tanácsnak megalkotását.

Ez öt kollégiumot magasabb egészbe óhajtáná összefoglalni s ebben a keretben a szellemi tudományok tanácsa és a természettudományi tanács a tudományszakok összességét, az egyetemközi bizottság és a gyűjteményegyetemi tanács a magas kultúra intézményeinek összességét képviselné, az ösztöndíj-tanács pedig a tudomány jövőjét, a tudósképzést irányítaná s mindezek együvértartozása az egységes és összehangzott munkát biztosítaná.

Két hatalmas beszéd következik, az egyiket a berlini egyetemen 1925 október hó 20-ikán, a másikat a római egyetem aulájában tartotta. Előbbit a *Budapesti Szemle* 1921. évi első füzeté egész terjedelmében közölte. E két útja a német s olasz tudományos világgal való kapcsolatot megerősítette.

A könyv második része a közoktatásügy különböző fokozataival foglalkozik: népiskolákkal, középiskolákkal, nőneveléssel, testneveléssel, az iskolán kívüli oktatással, diákjóléti intézményekkel, az egyetemekkel.

Aki ezeket a beszédeket és cikkeket figyelemmel elolvassa, igazán csodálkozni fog, hogy vannak, akik azt vitatják, hogy a miniszter

a felsőoktatás kedvéért elhanyagolja a népoktatást s a középiskolai képzést.

Soha vád nem volt igaztalanabb, mint ez. De hogyan is lehet feltételezni azt arról, ki a Julián-iskolákat megalakította s aki 10 éven át azokat gondozta, fejlesztette! Igaza van a miniszternek, amikor azt mondja, hogy a lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is, olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat. E küzdelemhez a kultúra terén éppen úgy szükség van közkatonákra, mint generálisokra.

A könyv harmadik része az alkalmi beszédek és cikkek egész sorát tartalmazza. A magyar rokkantügy szervezetéről írt dolgozattal kezdődik. Tisza István annak idején maga vette a kezébe rokkantügy szervezését, de annak intézését csakhamar átadta Klebelsberg grófnak, kiben föltétlenül megbízott s kiben már akkor a jövő miniszterét látta. A forradalmak s a gazdasági válság valósággal köddel borították a háború első évének hámulatos erőfeszítéseit. Pedig az akkori intézkedések nagyon tanulságosak. E dolgozat annak idején szaklapban, az *Orvosképzés*-ben jelent meg, most szélesebb körben hozzáférhető s életre keltheti az érdeklődést a valódi rokkantak iránt.

Igen érdekes, amit a miniszter Magyarország jövőendő vezéreiről ír; azon reményének ad kifejezést, hogy kétszáz magyar ifjút küldhet Európa és Amerika főiskoláira.

A könyv befejező cikke is jellemző. Azt mondja, hogy «a magyar műveltségnek toronymagasan kell emelkedni Kelet-Európa népei fölé».

A könyv minden elfogulatlan olvasót arról győzhet meg, hogy a kultúrfőlény biztosítása nagy apparátussal folyik. Egyetlen aggodalom merülhet fel, vajjon anyagi erőnk megvan-e e nagyszabású tervek kivitelére? Erre a következő választ adhatom. Németország egyik legnagyobb tudósa, Fritz Haber, világkörüli útjáról hazajöve, azt mondotta, hogy hazája érdekében a legszükségesebb s leghasznosabb az, ha a tudomány pótlására fordított összegeket megsokszorozzuk!

Grósz Emil.

A magyar művelődés eszményei.

A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Irta: Kornis Gyula. I—II. kötet. Budapest, 1927. Kir. magy. egyetemi nyomda. (N. 8. XXIV + 608 és XII + 650 l.)

Szellemtörténeti kutatással foglalkozó munka általában a ritkább irodalmi jelenségek közé tartozik. Ezért Kornisnak legújabb könyve valósággal eseményszámba megy mind tárgyánál, mind módszerénél, de különösen kitűzött céljánál fogva. Az utóbbit így határozza meg az előszóban a szerző: Munkám célja: kidolgozni a magyar kultúrpolitika történeti öntudatát. Hétnél több évtizedre terjedő korszak kultúrtörekvéseinek szellemi tartalmát kívánja vizsgálni a végből, hogy megállapítsa, milyen művelődési eszményeket tűzött maga elé a magyarság ebben az időben, a szellem milyen életformái lebegtek előtte, milyen eszközökkel iparkodott ezek megvalósítására, más szóval: milyen törekvések nyilvánulnak a nemzet kultúrpolitikájában. E célkitűzésből következik, hogy nem csupán történeti, nem is elsősorban kultúrtörténeti, hanem kultúrfilozófiai szempontok irányítják munkájában, mivel «a szellemtörténeti kutatás lényegében és végső céljában *filosophicum*: a művelődési ideálok erkölcsi, értelmi és nemzeti értéktartalmának kidolgozása». (L. Bev. XXIII. l.) Érthető tehát, hogy a kultúra formáinak külső története csak eszköz számára a nemzeti lélek tudatosságának, illetőleg ezen tudatosságért vívott küzdelmének föl kutatásában.

A szerző tehát nem a kultúrtények történeti sorrendjét tartja szem előtt, hanem azon művelődési eszmények körül csoportosítja adatait, melyek az illető kor kultúrákarakterát kifejezik. Ilyen művelődési eszmény pl. a magyar művelődés első egységes kodexének, az 1777. *Ration*nak idejében a felvilágosodott abszolutizmus eszménye: a hasznos és engedelmes állampolgár, melyet nemzeti vonatkozásban a retorikai művelődés eszménye egészít ki. Az 1790. évi nemzeti felbuzdulás művelődéspolitikájából bontakozik ki a magyar nemzeti művelődés eszménye mint ellenhatás József II. németesítő politikájára. Cél a magyar nyelvű tudomány és iskola. Az 1806. évi *Ratio* idején a nemzeti nevelés egységének gondolata lép előtérbe, melyet a deák és magyar kultúra küzdelmén keresztül a nemzeti művelődés önállóságának kivívására való törekvés követ nyomon.

Az 1825—27. évi reform-országgyűlések tárgyalásaival és reformtervezeteivel a II. kötetben foglalkozik a szerző tüzetesen. A különféle javaslat ideológiájának elemzése után a régi magyar közoktatás és a

nemzetiségi kérdés vizsgálatának szentel négy fejezetet. Mihelyt a magyar nyelv kultúrája és elterjesztése mint eszmény a magyar köztudatba emelkedett, nemzetiségeink azonnal felléptek hasonló igényekkel s a korszellemre hivatkozva nem szűntek meg többé agítani nemzeti törekvéseik mellett.

Három fejezetet szentel a munka a magyar neohumanizmus eszményének s annak megértéséhez széles alapon fejtegeti a német neohumanizmushoz való viszonyát. A természettudományi-technikai művelődés eszményét a realisztikus törekvések megindulásából a polgári iskolák, réaliskolák és a realisztikus főiskolákért (műegyetem) vívott harcokból vezeti le.

Külön részben tárgyalja a magyar nemzeti nevelés problémáit és irányító eszméit, visszamenve a magyar lovagkor klastromi és világi leánynevelésére. Végül az utolsó (tizenkettedik) részben a «szabadságharc lázában» született vagy felszínre vetődött reformvágákat elemzi s az első egyetemes tanügyi kongresszus tárgyalásait ismerteti, amelyekre rövidesen ráborul az 1848/49. szabadságharc vihára.

Ez volna Kornis munkájának rövidre szabott váza, amelyből látható, hogy a szerző koncentrikus körökben helyezi el szellem-történetének eszmetartalmát, azokat a művelődési ideálokat, melyek a felkutatott levéltári adatokból és irodalmi forrásokból eruálhatott. Szándékosan használtuk ezt a latin szót, mert legjobban jellemzi az író módszerét. Az ilyen természetű feladat, aminőt Kornis maga elé tűzött, a történetíró feladatain kívül még egészen sajátos elemzési módszert és filozófikus diagnózist kíván. Séppen ezek a tulajdonságok örökítik meg munkájának kiváló értékét.

Könyvét külső diszpozíciójában tizenkét (kötetenként 6—6) részre és ezeken belül harminckét fejezetre osztotta. Minden fejezet élén rövid összefoglalást ad, mely a terjedelmes kötetekben a tájékozódást nagyon megkönnyíti. Tartalmának részletezésére azonban egy bármily hosszúra nyúló ismertetés sem vállalkozhatik a munkában feldolgozott anyag bősége miatt. Az 1777—1848-ig terjedő korszaknak kultúrhistoriai feldolgozása — a Mária Terézia uralkodására eső korszakon kívül¹ — még hiányzik irodalmunkban. Részlettanulmányok is alig állanak rendelkezésre, úgyhogy a levéltári anyag, melyet a szerző napfényre hozott s amely elmékedésének szubsztrátumát teszi, egészen új. Sok meglepő és érdekes adat tárul az olvasó elé s számos probléma más világításban jelenik meg előttünk, mint eddig. Így pl. most már teljes világosság derül arra a kérdésre, miért foglalt el a latin nyelv

¹ Erre vonatkozólag l. Fináczy Ernő két kötetes munkáját: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.

oly domináló szerepet még az 1790/91. országgyűlés határozatai után is az iskolában és a hivatalokban egész 1844-ig; melyek voltak a magyar nyelv térfoglalásának akadályai. Megértjük, hogy a latin nyelv nemcsak palladiumunk volt e korban a germanizáló törekvések ellen, hanem hogy csak akkor végezte el ezt a feladatát és engedte át helyét véglegesen a magyar nyelvnek, amikor a németesítés veszedelme is megszűnt. A deáknak és a magyarnak ezt a küzdelmét és fordulatait rendkívül érdekesen mutatja be a szerző. A közelet minden számottevő tényezőjét megszólaltatja e kérdésben. Maga a nagy kultúrpolitikus, Ürményi is a latin nyelv pártján van, de mégsem vonhatjuk kétségbe hazafiságát és jóhiszeműségét annak a férfiúnak, aki Béccsel szemben megmentette a magyar közoktatás önállóságát az első *Ratioban* (1777), míg József nádor a második *Ratio* (1806) tárgyalásakor tett a nemzetnek hasonló szolgálatot. bár a latinra nézve ő is ugyanazt az álláspontot képviselte.

Élesen rávilágít Kornis a nemzetiségi kérdés genezisére is, amikor kimutatja, hogy nemzetiségeinkben akkor ébredt fel a nyelvi öntudat, amikor a magyar rendek a latin helyett a magyar nyelv uralmát proklamálták s amidőn az 1844. évi II. t.-c. végre teljes jogaiba iktatta a magyar nyelvet), 1848/49-ben a nemzetiségek tényleg is ellenünk fordultak. Igazolja azt is, hogy a nemzetiségi kérdés első sorban hatalmi kérdés volt s csak másodszorban szerepelt mint kulturális probléma. Azonban miként Ausztria elkésett Magyarország germanizálásával, azonképpen mi sem tudtuk megmagyarosítani a mi szelid eszközeinkkel nemzetiségeinket, mert a romantikus liberalizmus már mindezzel kibontotta zászlaját s magával ragadta az Ausztriától támogatott szlávokat és románokat.

Fejtegetései során a szerző rendszerint kiter arra is, mikép szüremkedtek be a földrajzilag és nyelvileg is zárt és a bécsi kormánytól mesterségesen elszigetelt országba a külföldi reform-eszmék és gondolatok, melyeknek terjesztésében főképp a protestánsok külföldön tanuló fiainak volt érdemük. Az új művelődési eszmények először a protestánsok iskoláiban találunk termő talajra. Találó megállapítása az írónak, hogy a német neoklasszicizmus (Herder kivételével) kozmopolita és pogány, a magyar nacionalista szellemű és keresztény.

A tartalomnak ezen apró töredékei, melyeket itt érintettünk, csupán arravalók, hogy némi ízelítőt adjanak azokról az érdekfeszítő, szakembert és nem szakembert egyaránt lebilincselő és sokágú témákról, melyekkel az olvasó ebben a tudós munkában találkozik. Hozzájárul ehhez az írónak magas szellemi horizontja, éles judiciuma, átfogó

tekintete és nem utolsó sorban világos, kellemes és kifejező előadásmódja. Ebben a széles keretben nem hat zavarólag a számos idézet sem, melyekkel megállapításait alátámasztja, sőt ilyen pragmatikus munkában inkább helyénvalók, mint reproduktív közlésük, mert az egyéniség erejével és valóságosságával hatnak.

Kornis Gyula e munkájával nagy szolgálatot tett a magyar tudományosságnak. Új forrásokat nyitott meg, új ismeretekkel gazdagított bennünket, amidőn egy hozzánk időben közelálló, de kultúrhistoriai szempontból nem eléggé ismert korszakot feltárt és megértetett.

A külső kiállítás dícséri az egyetemi nyomda ízlését : a szöveg közé nyomtatott egykorú képek és arcképek stílszerűen díszítik a munkát.

Friml Aladár.

Takáts Sándor új könyve.

Takáts Sándor : *Szegény magyarok.* Budapest (Genius kiadás) 1927.
8°. 499 l.

Évek óta megszokta már a könyv olvasó magyar közönség, hogy mire beköszönt a gyümölcserlelő őszi, Takáts Sándor is közreadja egy-egy újabb kötetét. Az idén nagy öröm érte Takáts hűséges olvasóit. Alig virágozott el az akác, mikor a szokott izléses kiállításban megjelent legújabb, *Szegény magyarok* címet viselő kötete. A félezer oldalra terjedő 18 fejezet anyagának nagyrésze a török hódoltság korából való most is, melynek ő a legkitűnőbb ismerője s a legszorgalmasabb tudós feltárója. A kötet tartalma rendkívül gazdag. A politikai történet mellett felöleli a gazdaság-, művelődés- és a hadtörténetet is. Csodálatraméltó buzgósággal összehordott adataiból és mélyreható tanulmányaiból megvilágosodik előttünk nemzeti történetünk egyik legfájdalmasabb problémája : az a kérdés, hogyan zsugorodott össze a Mátyás idejében nagyhatalmi szerepet játszott nemzetünk a pragmatica sanctio koráig kicsiny néptörzssé, holott egyidejűleg a balkáni népek felszaporodtak a török iga alatt. És megvilágosodik előttünk az a másik kérdés is, hogyan tette a bécsi politika a királyaihoz mindig hű, törökverő magyarságot rebellissé, kuruccá és a török szövetségesevé.

Az első fejezet *Az igazi szegény legények-ről*, a végbeli vitézekről szól, kik a bécsi udvar magyarírtó politikájának áldozataiként mondhatatlan szenvedések és nyomorúság közepett védik a török ellen

a hazát. A gyalogosok a jobbágyokból, a föld szegény népéből kerülnek ki, a lovasok pedig a török elől menekült nemesek soraiból. Az akkor még lelkes magyar főurak mellett ez a nemesség a nemzet föntartó oszlopa. Körükben, a végházakban él legerősebben a nemzeti szellem. ott virágzik fel a magyar irodalom, melynek az időbeli termékeiből néhány, eddig ismeretlen darabot is közöl Takáts a zayugróci és a körmendi levéltárakból. E végházak szegény vitézei nyomorúságos filléreikből templomokat építenek, iskolákat tartanak fenn. Maguk fizetik papjaikat, tanítóikat. Ugyancsak ők gyűjtik össze egymásközött a fogságba esett bajtársak váltságdíját. Hazaszeretetük azonban, melyet mint eredeti magyar virtust külföldi költők is megénekelnek, szemet szúr Bécsben. Hogy az egységes birodalom megteremtésének ne álljanak útjában, elhatározzák kiirtásukat. 50—60 hónapon, sőt 10 éven át nem fizetik szűkösen megszabott zsoldjukat. mely pedig csak töredéke a külföldi (német, vallon) katonák zsoldjának. Így lesznek szegény legények a híres vitézek. Többek között Zrinyi György is annak nevezi magát. Tisztek közemberekké válnak. A törökverő hősök rabolni és koldulni kénytelenek, sőt tömegestül pusztulnak éhen. Mily szörnyű helyzetben sýnylódtek, arra nézve a Takáts tömérdek adatából csak egyet-kettőt idézünk. Egyik a palotai őrség átka 1575-ből. «Tudjuk és hisszük, — írták — ha mi nyomorúságot őfelsége rajtunk cselekedni kész, az Űristen őfelségének ezt el nem engedi, hanem az mirajtunk teendő nyomorúságért őfelségét úgy megveri mind testében, mind lelkében és minden dolgai-ban szerencsétlenné teszi, hogy minden fejedelmek között őfelsége például lészen.» (15. l.) A másik a Batthyány Kristóf jelentése 1662-ből. «A legjobb vitézek — írja — hogy családjukat táplálhassák, kénytelenek a falukra menni s a másét elvenni. S ha megfogják őket, a hazának e hű és vitéz katonáit, mint rablókat kerékbe törík vagy felakasztják. Végső romlás és pusztulás lesz ennek a következménye.» (20. l.)

Ide juttatta főleg Rudolf és Lipót magyargyűlölete a magyar katonákat. És mikor már eléggé tönkretették nemzeti haderónket. 1671-ben Lipót egyszerre 8000 magyar katonát bocsátott el minden fizetés nélkül, majd a török kiverése után a megmaradtakat is szélnek eresztették, hogy helyükbe német és rác katonákat fogadjanak fel. Pedig a magyar föld jövedelmeiből könnyű lett volna katonáinkat rendesen fizetni. A harmincadok és a bányák bevételeit azonban Bécs elvonja az országtól. Ezekből fizetik «az udvar szállítóit, szakácsait, a bécsi apácázárdákat, az udvari muzsikuskokat» stb. A főher-

cegeknek pedig «csupán» Mikulásra évenként 4000 körmöci aranyat utalt ki az uralkodó».

Ugyancsak a császári hadsereg és a bécsi kormánykörök magyarírtó politikáját mutatja be az 1697. évi *hegyaljai zendülésről* szóló hosszabb tanulmány. A török kiűzése után a nyomorult népre a fölemelt adókkal és a katonák beszállásolásával rónak elviselhetetlen terheket, melyek elől az kénytelen erdőkbe, hegyek közé menekülni. A hegyaljai birtokosokat egyszerűen rebelliseknek nyilvánítják, hogy vagyonukat elkobozhassák. Ez a vérlázító politika idézte elő a hegyaljai zendülést, a Rákóczi-féle fölkelésnek mintegy előhírnökét. Az igazi vezér nélküli, néhány ezer főből álló zendülő csapatot a sor-katonaság könnyű szerrel szétszórta. Takáts behatóan ismerteti a lázadás okait, kitörését és elnyomását, az egykorú hivatalos jelentések és levelek alapján állítván helyre Thaly Kálmán téves adatait.

A Habsburgok oktalán magyargyűlöletének elszomorító képe *A Zrinyiek és a Muraköz* című fejezet. Miksa veszni hagyja Szigetvárt és benne Zrinyit s maga főembereivel elmegy megnézni a komáromi vizahalászatot. Rudolf a törökkel való paktálással vádolja Zrinyi Györgyöt, a titkos tanács pedig már 1651-ben és 1652-ben ajánlja III. Ferdinándnak a Zrinyi Miklós és Zrinyi Péter fogságba vetését. Pétert utóbb Lipót kivégezteti, hogy elvehesse hatalmas vagyonát. Péter fiát, Jánost pedig ítélet nélkül haláláig fogva tartja. A dicső családnak ez az utolsó férfisarja börtönében «megőrült s a szó szoros értelmében elrothadt».

A Zrinyiek emléket újítja fel Zrinyi Miklósnak 23 eddig ismeretlen levele is, melyeket II. Rákóczi Györgynek néhány levelével együtt a körmendi levéltárban talált Takáts. Megrázó sorokban ekként kesereg Zrinyi azon a pusztuláson, mely Erdélyre II. Rákóczi szerencsétlen lengyelországi hadjárata nyomán szakadt: «Bécsben voltam. Láttam az új királyt, láttam az új udvart, az új minisztereket, de semmi új nem volt ebben. Csak az emberek és a nevek mások, de a szokás ugyanaz. A bectelen békesség után való vágy is ugyanaz. A tespedésnek bálványozása is a régi. Bárcsak oroszslánszívű miniszterei volnának királyunknak, akkor tán nem keseregnénk, hogy elvesztettük az ország karját, Pannónia jobbját, a keresztény országok védőbástyáját: Erdélyországot!»

A császári katonaság ellenséges magatartásának példája *Szörényi Gábor esete* is, mikor a derék abaúji nótárius irtózatot erővel pofonúti a garázda Schönkirchen báró főstrázsamestert, aki ezért galád bosszút áll. Megható az *olasz földre vitt magyar hajdúk sorsa*, kiket

az osztrák hadvezetőség már akkor a legveszedelmesebb helyekre küldött, amint a világháború alatt is fájdalmasan tapasztaltuk katonáink felhasználásának ezt a módját. Az is bécsi politika volt, hogy e hajdúkkal vitézségük ellenére is gonoszul bántak. Nem csoda, ha Rákóczi fölkelésének hírére seregestül igyekeztek a messze idegenből hazaszökni. Viszont Rákóczi fölkelésének utóregzéseiről és főleg a lengyel földön bujdosó kurucok egy részének visszatéréséről szól a *Sieniański hercegné és Visky Sámuel*-ről a Károlyi nemzetség budapesti levéltárának eddig ismeretlen adatait feldolgozó cikk.

Egy hős kapitány halála című fejezet nemcsak Eörsy Péter esztergomi főkapitánynak rég feledésbe merült emlékét újíttja fel, de egyúttal rámutat a magyar nemességadományozásban mindenkor megnyilvánult liberális szellemre, amely lehetővé tette, hogy a folytonos harcokban megfogyatkozott magyar nemesi nemzet mindig újabb és újabb elemekkel egészüljön ki az érdeemes jobbágyok, iparosok, kereskedők soraiból. Ekként nemcsak a nemesség frissült fel állandóan, hanem a nemes és a nem-nemes közötti különbség sem válhatott gyűlölködő ellentétté. Ennek az emberséges érzésnek: a földesuraink részéről a jobbágyokkal és a szegényekkel szemben tanúsított meleg jóindulatnak szép példáit találjuk *Az oltármesterség és az ispotálmesterség* című fejezetben. Az előbbi valamely egyház oltárának javára szóló alapítás volt istentisztelet tartásának s a nép tanításának kötelezettségével, az utóbbi meg főleg a protestantizmus elterjedése után a szegények testi és lelki gondozását volt hivatva szolgálni.

Kitűnő képet nyújt a törökkel való diplomáciai érintkezésről *A komáromiak a diplomácia szolgálatában* című tanulmány. Jellemző a törökre, hogy a császári követséget a magyar király követének tekintette, amiért a császári követek is magyar nemzeti viseletben jelentek meg a portán, bár egyébként olykor a töröknél is jobban gyűlölték a magyart. A diplomáciai levelezésben a magyar volt az érintkezés rendes nyelve, sőt a budai basák megkövetelték, hogy magyarul írjanak nekik. Ebben a korban a komáromiak egész sora teljesített nagy ügyességgel és nyelvismerettel diplomáciai szolgálatot.

Rendkívül becses gazdaságtörténeti tanulmány szól *A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulásáról*. Ez az egyébként akadémiai pályadíjat is nyert munka a kötet leghosszabb fejezete. Mátyás királyunk ismeri fel a marhakereskedelem jelentőségét. Bécs és Morvaország elfoglalása után szabályozza a bécsi és auspitzi nagy marhavásárokat s ezzel utat nyit a magyar marhának Nyugateurópába.

úgyhogy a XVI. században s magyar marhakereskedelem egész közép Európára kiterjedt. Voltak idők, mikor — szerző adatai szerint — évenként 200,000 marhát hajtottak tőzséreink külföldre. Így válik a magyar ökör fogalomná Németországban és így válik a marhakereskedelem hazánk fő bevételi forrásává. Egyházakat, iskolákat alapítanak a dúsjövedelmű tőzsérek, akik vérbeli magyar létükre a hajdúk vagy hajtók s a pásztorok ezreit magyarosítják el. Kedvükért a bécsi mészárosok is megtanulják a magyar szót, sőt derék tőzséreink magyarul leveleznek a királyokkal is. A marhatenyésztéssel és kereskedelemmel járó gazdagság magyarázza meg, hogy főúri családaink sem vetették meg ezt a foglalkozást. Dobó István, az egri hős, Nádasdy a nádor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek, az utóbbinak áldottlelkű hitvese: Lórántfy Zsuzsanna, Zrinyi Miklós, a költő és öccse Péter, Lippay György esztergomi érsek — hogy éppen csak a legismertebb neveket említsük fel — szintén nagyban úzték a marhakereskedést.

Mi sem természetesebb, mint az, hogy nagy vagyonukat és a révükön az országba jutó dús jövedelmeket megirigylék Bécsben. I. Ferdinánd és utódai lépésről-lépésre elvonni igyekeznek hazánktól az állattenyésztés és kereskedelem minden hasznát. Előbb a főbb magyar harmincadokat helyezték az alsóausztriai kamara alá s a tőzséreket kényszerítették arra, hogy minden marhát osztrák földön át hajtsanak ki, mígnem végül idegen: olasz és német bankárok kezére játsszák át a monopóliummá tett marhakereskedelmet, mely hivatalosan lett volna talán arra, hogy mint legnagyobb bevételi forrás, előkészítse az ország gazdasági talpraállását és saját erejéből való felszabadulását a török uralom alól. Lassanként teljesen kiirtják a XVI. században még színmagyar pozsonyi, nagyszombati, magyaróvári, győri marhakereskedőket, kiknek 1721-ben már irmagja sincs. A magyar kereskedelmet pedig a török alattvaló örmények, görögök, rácok stb. veszik kezükbe.

A bécsi kormány által felemelt harmincadok rendkívül jövedelmezővé tették a marhacsempésztést, melyben nem ritkán maguk a harmincadosok is résztvettek. Hogy ezt a fogást nagy urak sem vetették meg, mutatja az a körülmény is, hogy a XVI. században a csempésztést legnagyobb arányban a Fuggerek úzték. De ott találjuk a csempészek közt a XVII. században a császári tiszteket is, akik még hozzá a marhákat a békés lakosságtól rabolták össze. Erről szól *A szöktetés* című fejezet.

Igen tanulságos cikk ismerteti a városok húsellátását a régi

időkben. A városoknak már akkor egyik legfőbb gondja volt, hogy lakosságukat ellássák hússal és hogy megakadályozzák az árdrágítást. Bécsről maguk a császárok gondoskodtak. Ott volt legolcsóbb a hús, de mindig a magyar termelők és kereskedők rovására. Itt említhetjük meg a részegeskedés ellen vívott küzdelemlről szóló fejezetet is, melyből megtudjuk, hogy városaink főleg bothüntetéssel és kalodába zárással sújtották a részegeskedőket.

A kitűnő gyümölcskertész — kinek megszállás alatt levő gyönyörű komáromi kertjében termett finom zamatú, csodaszép körtéit és szilváit nem felejtí el, aki valaha is megízlelte — meleg szeretetével és szakismeretével két tanulmányban is foglalkozik a régi magyar gyümölcsstermeléssel. Az egyikben *Kávásy Jób* XVI. századbeli zalai földbirtokos messze földön híres gyümölcsöskertjéről közöl egykorú levelek alapján részletes tudósítást, a másikban pedig a *XVII. századbeli kertjeinket* ismerteti meg. Az egykorú konskripciókból bámulatos szorgalommal összehordott anyaga segítségével végigkalauzolja az olvasót Bethlen Gábor és Rákóczi* György erdélyi fejedelmek hatalmas gyümölcsösein éppúgy, mint a felvidéki uradalmak kertjein, köztük is főleg a Lippay érsek remek pozsonyi kertjén.

Művelődéstörténeti szempontból hecses a magyar *felimeg*-ről (ingről) szóló közlemény, mely az adatok roppant gazdagságával ismerteti a török hódoltság korabeli magyar alsóruhákat s eleinknek e ruhadarabok készítésében is tanusított pompakedvelését és ízlését.

A komáromi *Erzsébet-sziget multjáról* szól az utolsó fejezet. A régi és a közelemltről. A sziget leírása prózában írt szárnyaló költemény, melyen végigrezeg a szülővárosától és a szigeten levő gyönyörű kertjétől elszakított szerzőnek mélabúja. A sziget története pedig egyben szerető visszaemlékezés Beöthy Zsoltra.

Ez a fejezet mintegy összekapcsolja a multat a jelenl, a török idők szenvedéseit és bizakodását a trianoni Magyarország nyomorúságával és reménykedésével. Mintha azt mondaná, hogy amiként porbaonult egykori sanyargatóinknak: a fényes portának és Bécsnek hatalma és dicsősége, éppúgy el fog jönni a hőjtje a trianoni urak mai farsangjának is.

Naqy Miklós.

III. Napoleon politikája.

Hermann Oncken: *Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870/71. I—III.* Deutsche Verlagsanstalt Stuttgart, Berlin u. Leipzig, 1926.

A német történettudósok hatalmas erőfeszítéssel igyekeznek tisztába hozni a világháború előzményeit; Onckennek ez a kiadványa ugyanezt a célt szolgálja. Mintegy «előhangja» akar lenni a berlini külügyi hivatal nagy kiadványának és a francia politikai világ előtt kevéssé kíváncsatos kiegészítése annak a francia kiadványnak, mely a porosz-francia háború előzményeinek iratait közli (*Origines diplomatiques de la guerre de 1870/71*). Oncken nem kutatott párizsi levéltárakban; azt az *Origines* szerkesztőire bízta, ellenben fölkutatta a berlini, bécsi és délnémet külügyminisztériumok levéltárait, fölívja az olasz tudósokat az olasz levéltárak anyagának ismertetésére. Levéltári anyaga bizonyos mértékben értékesebb nemcsak annál, amit a franciák kiadtak, illetőleg kiadni fognak, hanem értékesebb általában a franciaországinál. — 1863—1870 között ugyanis a francia külpolitika irányítása és különösen a németekkel szemben követett politika vezetése teljesen személyes ügye volt Napoleonnak. Beleszólt Eugénia, de a francia külügyminiszterek minél kevesebbet tudtak róla. Így áll elő az a sajátságos helyzet, hogy a párizsi elhatározásokról nem is értesülhetünk párizsi levéltárak anyagából, csak azoknak az államoknak levéltáraiból, melyeket Napoleon saját minisztereinek megkerülésével igyekezett titkos céljainak megnyerni. Ez az anyag sem teljes, az olaszországit Oncken nem ismeri, Beust és Vitzthum elégették magánlevelezésüket, bár egyébként az osztrák államférfinak magánlevelezésüket is a hivataloshoz szokták csatolni. Nem használhatta Oncken Albrecht főherceg párizsi útjára vonatkozó iratokat, ezeket Albrecht főherceg kivette a bécsi levéltárból és ezek most hihetőleg Frigyes főherceg birtokában vannak.

Az eddigi kiadványok egyoldalúan a porosz tervek kiszínezését tűzték ki célul, most Oncken kimutatja, hogy Bismarck távolról sem járt el olyan tervszerűen, mint azt szélteben hirdetik.

Franciaország évszázadok óta törekszik a kontinentális túlsúly megszerzésére, ennek egyik előfeltétele Németország egyenetlensége és francia uralom a Rajnával. XIV. Lajos óta ebben az ügyben csak az indokolás változott, a cél állandóan egy maradt az abszolút és alkotmányos királyság korában csakúgy, mint a köztársaság vagy Napoleon idejében. III. Napoleonnak célja szintén Franciaország emelése

volt Ausztria és Poroszország összevesztése révén; ezt éppen a német egység-vágy fölhasználásával akarta elérni. Sikert várt Bismarck kormányrajutásától, de Bismarckban ismétetlen csalódnia kellett. E miatt látszólag következetlen: egyszer Poroszországhoz, máskor Ausztriához közeledik, egységet politikájába a Rajna követelése visz. Kedvezőtlen körülmények között megelégszik az 1814-iki határvonallal (petit Rhin), kedvezőbb körülmények közt ötvágya gyarapszik, ütközőállamot (état tampon) akar szervezni, vagy éppen nyíltan nagy annexiót kíván (grand Rhin). Ennek érdekében Eugénia, aki többször szolgál előcsatárként ezekben a tárgyalásokban, fantasztikus tervet ajánl 1863-ban Metternichnek, a párizsi osztrák követnek. E szerint szövetséget kötne Ausztria és Franciaország, fölkelne az oroszok és poroszok ellen Lengyelország, mint Lombardia-Sardinia néhány éve az osztrákok ellen. Teljes szabadságot nyerne Olaszország, Lengyelország, Ausztria kárpótlást kapna galíciai és olasz birtokaiért a Balkánon, Sziléziában és Dél-Németországban, *Napoleon megkapná a Rajnvidéket*. Miután Ausztria nem ugrott be, Napoleon megint a poroszokhoz közeledett. VII. Henrik reuszi herceg porosz követségi tanácsossal hosszas beszélgetést folytatott, ennek jelentésére tett Bismarck érdekes széljegyzeteket. (Napoleon mondja, hogy Poroszországnak liberális iránya kölcsönöz befolyást, Bismarck megjegyzi: Poroszország befolyását hadseregének köszöni, nem liberáлизmusának, Baden sokkal liberálisabb, még sincs befolyása. Napoleon erős német állam szervezésére buzdítja (!) a porosz követségi tanácsost, «ezt természetesen nehéz volna a szerződésekkel összhangba hozni, de el lehetne igazítani a dolgot», Bismarck megjegyzi: a Rajnai tartományokról való lemondás árán? Bismarck később is elutasítja a szövetségi ajánlatokat is, nem ijed meg kardesőrtető nyilatkozatoktól sem.

Napoleon ezután az osztrákok és poroszok összevesztésén dolgozik. Mikor látja, hogy ezek gyanút fognak s békére hajlanak egymással szemben, ha ő a Rajna partján kívánságokkal lép föl, kijelenti, hogy semmit sem kíván. Ennek ellenére kibékül a két német hatalom Gasteinban, mire Napoleon külügyminisztere hivatalos köriratban dühöng a német nemzeti érdek, a népakarat megsértése miatt. Kérdősködik a porosz követtől Poroszország katonai ereje felől; meglepődik, hogy Poroszország felényi lakossága akkora haderőt állít talpra, mint Franciaország. Nyíltan megmondja, hogy porosz-osztrák háború esetén a poroszokkal szemben jóakarátú semlegességet tanúsított volna, esodálkodik a fölött, hogy a háború elmaradt. Ekkor (1865 október) Bismarck maga utazik hozzá és a franciák túlzott udvariassága ellenére fenntartja gyanúját, hogy nem őszinték, mikor arról beszélnek, hogy

nekik nem kell német terület. A francia lapok viszont azt hirdetik, hogy Bismarck kéréssel jött, de hiába kísérletezett Napoleonnál; ezzel az osztrákokat akarták háborúra bátorítani.

1866 februárjától Napoleon politikája nem ismerhető meg az *Origines*-ből. Ettől kezdve ígéretet, bért köt ki mindkét félnél, legszemélyesebben intézi a külügyeket. Aknáiról nincs minisztériumi akta: beleegyezik a porosz-olasz szövetségbe a poroszok bátorítása végett, az osztrákok bátorítása végett a délnémet államokat Ausztriához való csatlakozásra bírja. Ez a kettős irány megvolt a francia nemzetben is: egyik párt diadalt kívánt az olaszoknak, tehát nem bánta a porosz erősödést, a másik párt félt az egységes Németország valószínűsétől s francia hagyományokhoz híven, több gyöngye államból álló német birodalmat szeretett volna látni. Az osztrákokkal szemben igyekszik a grand Rhin kikötésére, a poroszok előtt a petit Rhint emlégeti, délnémet államokkal szemben titkolózik: azok előtt nem szabad beszélni nem-porosz, német terület elcsatolásáról.

Mesterfogás volt Napoleon részéről ebben a puszkaporos hangulatban, mikor éppen ő szerette volna egymásnak hajtani a két ellenfelet, békekongresszus tervével lépni fel. Ez megalázta volna Ausztriát, mert olyan tartományokról tárgyaltak volna, melyek kifogástalanul jogos birtokai Ausztriának, megíúsította volna Poroszország reményeit, mert a tárgyalások huzavonája alatt lejárt volna az olaszokkal kötött szerződés határideje: mindkét felet háborúra izgatta a «békes» javaslat. Napoleon herceg, a császárnak másik előőrse (Eugénia mellett) Berlinbe küldi Kiss ezredest, a magyar emigránst, szövetséget kínál a poroszoknak (!) magánbeszélgetésben, de rajnaparti követelések miatt ezt Bismarck nem is terjeszti Vilmos király elé; ennek fejében hozzácsatlakoznak a franciákkal szemben kényes helyzetben levő délnémet államok. Végre Ausztriát sikerült ígéretre bírni, így Napoleon minden eshetőségre el volt készülve, kivéve a poroszok diadalát.

És éppen az következett be. «Soha sem láttam a császárt a tökéletes levertségnek olyan állapotában, mióta ismerem», írja 1866 július 7-ől Metternich. A hadügyminiszter panaszol, hogy semmi sincs készen. Oncken bevezetésében összehasonlítja Napoleon kalandorpolitikáját Bismarck felelősséget ismerő gondolkozásával az 1870/71 utáni időkben; az összehasonlítás ugyancsak kedvezőtlen Napoleonra nézve. Politikájáért azonban ő nem egyedül felelős, részese annak Eugénia is. Metternich július 26-áról jelenti, hogy a császár sápadt, letört (très défait), olyan az arca, mint aki elvesztette akaraterejét általános kimerültség miatt. Ugyanerről a napról «magyon titkos» jelentésben

írja: «A császárné könnyezve fogadott. Nyugtalankodik a császár egészségi állapota, fizikai és erkölcsi aléltága (défaillance) miatt, melyről a legmeggyőzőbb bizonyítékokat közölte velem... tegnapelőtt, hétfőn (július 23) a császárné azt javasolta a császárnak, hogy mondjon le és bízza rá a kormányzást». Ilyen föllépésnek tulajdonítja Oncken, hogy a császárt olyan követelésre tudták bírni Poroszországgal szemben, melynek sikertelensége előrelátható volt. Írásban fejezte ki Benedetti Franciaország igényét az 1814-iki határon fölül a bajor Pfalzra, rajnai Hessenre, Mainzra, Luxemburgra. Bismarek úgy ezt, mint a későbbi jóval szerényebb kívánságokat visszautasította.

A francia politika a Rajnavonal ügyében 1866 után is a régi maradt, de Németország más volt, mint azelőtt. A salzburgi találkozáson is arra törekedett Napoleon, hogy a prágai békét az ő magyarázata szerint valósítsa meg: megszüntetni a német vámparlamentet. «szabaddá» tenni, vagyis a vámegyesületekkel kilépésre és az északnémet szövetségtől elszakadásra bírni a délnémet szövetséget. Mindezt osztrák szövetségben képzelte megvalósíthatónak, az osztrákok hátát olasz szövetséggel akarta biztosítani. De az olaszok az utolsó pillanatban túlzó követelésekkel léptek föl: Déltirol, Isonzo-vonal, Nizza, Tunis, svájci hadüzenet esetén Tessino, a hadiköltség előlegezése, illetőleg megtérítése, megegyezés a kath. egyházi ügyekben, utoljára Róma kiürítését is követelték. Emiatt nem jött létre a hármas szövetség Poroszország ellen. Közben Napoleon megint fölengedett egy kísérleti léggömböt: leszerelést javasolt, melynek értelmében Poroszország tíz évre lemondott volna tartalékosok kiképzéséről. Természetesen ugyanekkor kijelenti az osztrák követ előtt, hogy őszinte leszerelés nehéz ügy a poroszok miatt, «szerencsére az idő nem sürget, egészen Beust nézetén vagyok, leszerelésre gondolás előtt fölszerelve kell lenni és Önök nincsenek fölszerelve, habár Bécsből jövő híreim egyre jobban kielégítenek ebből a szempontból». Így van ez bizony a komoly diplomáciai iratban és nem élclapban, pedig pl. napjainkban milyen aktuális tréfa volna egy államférfi szájába adni ezt a nyilatkozatot: leszerelés előtt fölszerelve kell lennünk!

Az osztrák véderőtörvény nyélbeütése után komoly szövetségi tárgyalások indulnak meg, de mint láttuk, olasz követelések miatt meghíúsultak, bár nem teljesen; Napoleon és Ferenc József magánlevélben kölcsönösen segítséget ígértek egymásnak a poroszok ellenében.

A parlamentárizmus kora még titokzatosabbá teszi Napoleon külpolitikáját. Minisztériumába veszi a pacifista jelszavakkal kacérkodó Olliviert, de semmit sem köt orrára. Még a francia bécsi követ sem ismeri a tárgyalásokat és megállapodásokat. Porhintés céljából leszállít-

ják a francia újonc-kontingenst 10,000 emberrel : ez semmit sem jelent a valóságban, mert a megállapított létszámot az újoncok száma sohasem érte el. A titkolódzás egyáltalán nem gyöngíti Napoleon pozícióját a másik tárgyaló féllel szemben, a franciák németgyűlöletére biztosan lehet számítani, valamennyi párt egyetért ebben a kérdésben. A köztársaságiak csak attól félnek, hogy a német háború dicsősége nem az ő részük lesz, hanem a császárságnak jut. A bécsi francia követnek, Gramont hercegnek kikapcsolása Oncken szerint végzetes következménnyel járt 1870-ben. Gramont lett külügyminiszter, s ő, az osztrák szövetség lelkes híve, öt héttel a háború kitörése előtt, hivatalbalépése küszöbén tudja meg az osztrák Beusttól, hogy amire ő annyira vágyik, az már szinte valóság. Nem volt ideje mérlegelni a Ferenc József levelében és az osztrák felelős tényezők nyilatkozataiban foglalt fenntartásokat, heves egyénisége tette, háború felé sodorta őt.

A francia haditanács szükségesnek ítélte, hogy a hármasszövetség (Franciaország, Ausztria, Olaszország) egy nap izenjen hadat és egy nap támadjon. A részletek megbeszélése végett Albrecht főherceg Párizsba utazott, majd Lebrun tábornok utazott Bécsbe ; neki mondta Ferenc József : «Én a békét akarom ; ha háborút kezdek, arra kényszerítve kell lennem . . . Ha ugyanabban az időben izenek háborút mint ő (Napoleon), . . . Poroszország föllázíthatná a német népeket nemcsak otthon és Dél-Németországban, hanem az osztrák-magyar államban is . . . , de ha Napoleon császár a háború elfogadására vagy megüzenésére kényszerítve, Dél-Németországban hadai élén megjelenne, egyáltalán nem mint ellenség, hanem mint fölszabadító, kénytelen volnék magam részéről kijelenteni, hogy közösséget vállallok vele» (*déclarer, que je fais cause commune avec lui*).

Ezek után történt, hogy Gramont, az új francia külügyminiszter Mainz erődeinek lerombolását és a prágai békét emlegette az észak-német szövetség követe előtt. Egy hevesvérű francia képviselő a leszerelési javaslat tárgyalásánál azt kiáltotta : «Foglaljuk el a Rajnát, akkor leszállíthatjuk az újonclétszámot 100,000 fővel is». Mindezek bizonyítják, hogy a porosz-francia háború kérdése nem 1870 júliusának néhány napján dőlt el. Még ebben a hónapban is kimutatható a császári pár bizalmasának, Metternichnek jelentéseiből, hogy a franciák akarták a háborút. Július 6-án is, később is az a kérdés izgatja őket : csatlakozik-e Ausztria? Számígtatták, hány nappal előzte meg a francia mozgósítás a poroszt. Mikor híre jött annak, hogy Lipót porosz herceg lemondott a spanyol trónról, Napoleon békére hajlott, de a párizsi tömeg harci zaja újra fölizgatta. Ugyanezen napon Bourbaki tábornok az asztalra csapta kardját, melyet nem érdemes viselni. A császárné gya-

lázatnak érzi a háború elmaradását, így és ebben a hangulatban született meg az a követelés, hogy a porosz király «az általános hangulat lecsöndesítése végett» mindenkorra nyilatkoztassa ki, hogy Hohenzollern herceg nem lehet spanyol király.

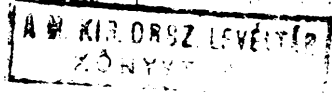
Július 18-án Gramont csalódottan közli a dán követtel, hogy 10—11 napi előnyük van ugyan a porosz mozgósítás fölött, több nincs, mert nem sikerült a tárgyalásokat tovább húzni, a porosz inzultus miatt korábban kellett hadat üzenni, mint számították.

Augusztus elején Gramont az orosz követnek Danzigot ajánlja föl Oroszország semlegessége fejében.

1919 óta ugyanaz az erő működik Franciaországban, mely 1815 óta titkos hajtőereje a francia politikának, 1863 óta pedig Napoleon spekulációinak tárgya volt. A világháborúnak is az az oka: összeütközött a franciák hagyományos hódító Rajna-politikája a német nemzet önrendelkezési jogával.

Kisebb szépséghibák akadnak a bevezetésben: nemzete igazának védelmében elragadja a hév a szerzőt, szinte megfélemlen látszik arról, hogy a franciák más határaikon is folytattak háborúkat, szemérveti egy francia követnek, hogy ez csodálkozva Baden német politikáján, fölkiált: «Baden, melyet mi teremtetünk!» Viszont ő ugyanezt teszi Chateaubriand-nal szemben: megütközve Chateaubriand pártjának németellenes politikáján, figyelmeztet, hogy ezt azok a royalisták mondják, kiket a szövetségesek segítettek uralomra.

Ezek természetesen nem változtatnak a bevezetés szent haragjának pátozán, sem az egész kiadvány nagy történelmi becsén. Megvan a kiadványnak külön magyar értéke is, a magyar emigráció egyes tagjainak szereplését is egy-két ponton megvilágítja.

Török Pál.

Hibaigazítás.

Legutóbbi számunkban a 221. lapon Solymossy Sándor úr fejtegetésében az a téves adat van közölve, mintha a «Hét csillagból áll a göncöl szekere» kezdetű dal szerzője Palmer Kálmán volna. Palmer Kálmán úr arról értesít, hogy e dal szerzője nem ő; neki «Páros csillag az ég alján» kezdetű dala, mely 1888-ban *Csendes hullámok* c. kötetében jelent meg, terjedt el a közönség s a nép ajkán is; e dalt Endrődi Sándor *A magyar költészet kincsháza* gyűjteményébe is felvette, a francia Polignac *Poesies Magyares* gyűjteménye (Paris, 1896.) pedig a «Chansons populaires» közé sorozza. — A tévedést a *Szemle* említett cikkében nyilván az okozta, hogy mind a két dal csillagról szól.

Szerk.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

593. SZÁM

1927 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ EGYETEMEK MULTJA ÉS JÖVŐJE. — Grósz Emiltől — —	1
II. SALAMON FERENC ESZTÉTIKÁJA. (I.) — Császár Elemértől —	31
III. A RÉGI MAGYAR NŐMOZGALOM ÉS A LEÁNYNEVELÉS. — Kornis Gyulától — — — — —	57
IV. FIELDING. — Kundt Ernőtől — — — — —	95
V. A BJELOKONSZKI URADALOM. — Pilnyák Borisz után, orosz- ból — Bonkáló Sándortól — — — — —	115
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>A négy szobor előtt</i> — Két szonett. — Radó Antaltól. — <i>Románcok.</i> — Műfordítás, spanyolból — Harsányi Kálmántól — — — — —	124
VII. SZEMLE. — <i>Smith Ádám.</i> — Berzeviczy Alberttől — — — —	140
VIII. IRODALOM: 1. <i>A magyar hírlapirodalom története a Bach- korszakban.</i> — (Angyal Dávid: <i>Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.</i>) — N. M.-tól.	
2. <i>Vörösmarty Mihály kiadatlan költeményei.</i> — (Kiadta Brisits Frigyes.) — Galamb Sándortól.	
3. <i>Az új francia irodalom.</i> — (René Lalou: <i>Histoire de la litté- rature française contemporaine.</i>) — Elek Oszkártól — — — —	142

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) K 150,000.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

594. SZÁM

1927 FEBRUÁR

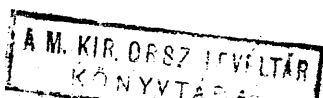
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. GRÓF KLEBELSBERG MINISZTER TÖRVÉNYJAVASLATAI A TUDOMÁNYOS KUTATÁS ÉS A MAGAS MŰVELTSÉG INTÉZ- MÉNYEIRŐL. — Magyary Gézáttól	161
II. MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGI FEJLŐDÉSE I. FERENCZ JÓZSEF ALKOTMÁNYOS URALKODÁSA IDEJÉBEN. — Fellner Frigyestől	183
III. SALAMON FERENC ESZTÉTIKÁJA. (II.) — Császár Elemértől	192
IV. SZÉCHENYI ÉS AZ IFJÚSÁG. — Zelovich Kornéltól	225
V. A JOGFILOZÓFIA JELENTŐSÉGÉRŐL. — Horváth Barnáttól	245
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>A szabadfalvi póp leánya.</i> — Szász Károlytól. <i>Erdőben.</i> — Jakab Ödöntől. — <i>Az angyal üdvözlő szava.</i> — Rainer Maria Rilke után, Sajó Sándortól	260
VII. SZEMLE: 1. <i>Hat év magyar festészetéről.</i> — Petrovics Elektől. 2. <i>Stróbl Alajos.</i> — Ybl Ervintől.	282
VIII. IRODALOM: 1. <i>Történelmi rajzok.</i> — (Takáts Sándor: <i>A magyar mult tarlójáról.</i>) — N. M.-től. 2. <i>Irodalmi lexikonok.</i> — (Ványi Ferenc: <i>Magyar irodalmi lexikon.</i> Benedek Marcell: <i>Irodalmi lexikon.</i>) — s-től. 3. <i>Képzőművészeti irodalom.</i> — (Kállai Ernő: <i>Új magyar piktúra, 1900—1925.</i> — Rabinovszky Marius: <i>Az új festészet története 1770—1925.</i> — Ybl Ervin: <i>Az utolsó félszázad művészete.</i>) — Farkas Zoltántól. 4. <i>Kiss József élete és munkássága.</i> — (Rubinyi Mózes: <i>Kiss József élete és munkássága.</i>) — r. a.-tól	301

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György és. és kir. egyetemi könyvkereskedese Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

595. SZÁM

1927 MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. IRODALMUNK ÉS A KISFALUDY-TÁRSASÁG. — Berzeviczy	
Alberttől — — — — —	321
II. A KÖTELESSÉG ÁLLAMA FELÉ. — Concha Győzöttől — — —	329
III. A RÁSZEDETTE ÖRDÖG. — Sebestyén Károlytól — — — — —	343
IV. A NÉPBALLADÁRÓL. — Gragger Róberttől — — — — —	375
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Megyeri hitvallás.</i> — Sik Sándortól. — <i>Kigyó-</i> <i>sziszegés.</i> — Paul Valéry után franciából, Kállay Miklóstól — —	414
VI. SZÍNHÁZI SZEMLE. — Voinovich Gézától és Rédey Tivadartól	438
VII. KÉPZŐMŰVÉSZET. — Ybl Ervintől — — — — —	440
VIII. IRODALOM: 1. <i>Magyarország történelmi hivatása olasz meg-</i> <i>világításban.</i> — (C. A. Ferrario: <i>Italia et Ungheria</i>) — I. Ifjabb	
báró Wlassics Gyulától. — II. Kastner Jenőtol.	
2. <i>Dr. Hennyey Vilmos: A magyar posta története.</i> — Török Páltól	
3. <i>A «modern» irodalomtudomány.</i> — Mészöly Gedonától.	
4. <i>A turanizmus és a faji érzés kialakulása Törökországban.</i> —	
Hüsszein Námiktól.	
5. <i>Birkás Géza: A francia irodalom története.</i> — Kastner Jenőtol	452

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséghez illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár felévre (6 szám) P 12.—.

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

Új kötet

MACH

AZ ÉRZETEK ELEMZÉSE

A természettudományos világnézet legjelentősebb képviselőjének főműve

12— pengő

SPINÓZA

HALÁLÁNAK 250 ÉVES FORDULÓJA

A Franklin-Társulat Spinóza kiadványai:

ETHIKA

7·50 pengő

LEVELEI

8— pengő

TRACTATUS POLITICUS

4·50 pengő

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

NAGY JÓZSEF

GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalmi arcképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak eszmévilágába.

4·50 pengő

NAGY JÓZSEF

KÉT FILOZÓFUS

Az emberi gondolkodás két leghatalmasabb szellemének s egyben az antik és modern világképnek mély analízise.

4·50 pengő

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

RÁKOSI JENŐ MŰVEI

JUBILÁRIS KIADÁS

TIZENKÉT KÖTETBEN

- 1— 3. kötet EMLÉKEZÉSEK
4— 5. „ A LEGNAGYOBB BOLOND
6— 9. „ SZÍNMŰVEK
10—12. „ TÁRCÁK, CIKKEK

Fűzve 60— pengő

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötete

BRUNETIÈRE

VÁLOGATOTT KRITIKAI TANULMÁNYAI

A nagy kritikus legjelentősebb tanulmányai

Kötve 450 pengő

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természettajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattel készséggel szolgálunk.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA : GECZY KÁLMÁN.

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

Új kötet

SPINÓZA LEVELEI

Fűzve 8— pengő

EMBER ÉS TERMÉSZET

Új kötet

OESTERREICH T. K.

AZ OKKULTIZMUS ÉS A MODERN VILÁGKÉP

Kötve 5.50 pengő

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

MITROVICS GYULA

NAGY JÓZSEF

GYULAI PÁL ESZTÉTIKÁJA

GONDOLKODÓK

(GYULAI-BREVÁRIUM)

A Gyulai-centenárium alkalmából megjelent

Nélkülözhetetlen közikönyv mindazok számára, akik Gyulai kritikai munkásságát megismerni s méltatni akarják

Ara 4— pengő

A filozófia vezető szellemeinek irodalom arcképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak eszmévilágába.

Ara 4.50 pengő

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Flai) r.-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Új könyvek

GYULAI PÁL IRODALMI EMLÉKEI

Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

PAPP FERENC

Gyulai Pál születésének századik évfordulójára
kiadta a Kisfaludy-Társaság

Fűzve 6— pengő

JAKAB ÖDÖN ESTE FELÉ

A népszerű költő legújabb verseinek gyűjteménye

A Kisfaludy-Társaság kiadása

Ára 6— pengő

Új kiadásban megjelent

KEMÉNY ZSIGMOND

ZORD IDŐ

Fűzve 11— pengő

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzők

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroskópok és tudományos mű-
szerek

*
Árajánlattal készséggel szolgálunk.

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

Új kötet

SPINÓZA LEVELEI

Fűzve 8— pengő = 100,000 korona

EMBER ÉS TERMÉSZET

Új kötet

OESTERREICH T. K.

AZ OKKULTIZMUS ÉS A MODERN VILÁGKÉP

Kötve 5.50 pengő = 68,750 korona

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

MITROVICS GYULA

GYULAI PÁL ESZTÉTIKÁJA

(GYULAI-BREVÁRIUM)

A Gyulai-centenárium alkalmából megjelent

Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, akik Gyulai kritikai munkásságát megismerni s méltatni akarják

Ára 4— pengő = 50,000 korona

NAGY JÓZSEF

GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalom arcképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak eszmévilágába.

Ára 4.50 pengő = 56,250 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Ándrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

GYULAI PÁL IRODALMI EMLÉKEI

Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

PAPP FERENC

Gyulai Pál születésének századik évfordulójára
kiadta a Kisfaludy-Társaság

Fűzve 6— pengő = 750,000 korona

**JAKAB ÖDÖN
ESTE FELÉ**

A népszerű költő legújabb verseinek gyűjteménye

A Kisfaludy-Társaság kiadása

Ára 6 pengő = 75,000 korona

Új kiadásban megjelent

**JÓKAI
KÁRPÁTHY ZOLTÁN**

Két kötet

Fűzve 11.20 pengő = 140,000 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

**természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert**

**CALDERONI
MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
Budapest, IV., Váci-utca 50**

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

596. SZÁM

1927 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

Megjelenik minden hó 1-én

TARTALOM.

	Lap
I. A PILIS HEGYÉN. — Prohászka Ottokártól — — — — —	1
II. GAZDASÁGI IMPERIALIZMUS. — Bernát Istvántól — — — — —	18
III. BEETHOVEN ÉS AZ ESTERHÁZYAK. — Papp Viktortól — — — — —	45
IV. A POLGÁRSÁG ÉS A MODERN VILÁGFELFOGÁS. — Nagy Józseftől — — — — —	65
V. KOSSUTH LAJOS ÍROTT HÍRLAPJAI. (I.) — Viszota Gyulától — — — — —	95
VI. OLASZ MEGBÉKÉL. — Elbeszélés. — Bibó Lajostól — — — — —	114
VII. KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Elmegyek meghalni...</i> — 2. <i>Így ballagok a magyar úton...</i> — Sajó Sándortól. — <i>A drótok zúgtak-búgtak.</i> — Novák Sándortól — — — — —	130
VIII. SZEMLE. — <i>A régi és az új magyar irodalom.</i> — Császár Elemértől — — — — —	133
IX. ZENE: 1. <i>Megemlékezés Beethoven halálának századik évfordulójáról.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Fanni.</i> — Papp Viktortól — — — — —	142
X. IRODALOM. — <i>Vargha Gyula új költemény-kötete.</i> — (Vargha Gyula: <i>Hamvadó tüzek.</i>) — Kéký Lajostól.	
2. <i>Az orvostudomány története.</i> — (Dr. Mayer Kolos: <i>Az orvostudomány története.</i>) — Lobmayer Gézától.	
3. <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Mészöly Gedeontól. — — — — —	149

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

597. SZÁM

1927 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. ANGLIA ÉS MAGYARORSZÁG ALKOTMÁNYOS FEJLŐDÉSE. —	
Gróf Andrássy Gyulától — — — — —	161
II. LORD LOFTUS ÉS SZÉCHENYI. — Angyal Dávidtól — — — —	179
III. AZ OROSZ IRODALOM 1917-TŐL NAPJAINKIG. — Bonkáló	
Sándortól — — — — —	194
IV. KOSSUTH LAJOS ÍROTT HÍRLAPJAI. (II.) — Viszota Gyulától	231
V. KÖLTEMÉNYEK: — <i>A szarak.</i> — <i>Kinos éj.</i> — <i>Holdas éj.</i> —	
Vargha Gyulától — — — — —	253
VI. A «TUDATTALAN» FELFEDEZÉSÉNEK ALKOTÁSLÉLEKTANI	
JELENTŐSÉGE. — Németh Antaltól — — — — —	256
VII. EGY MAGYAR HERCEG IFJÚKORA NAPOLEON IDEJÉN. —	
Hajnal Istvántól — — — — —	264
VIII. SZEMLE. — <i>Még egyszer: irodalmunk és a Kisfaludy-Társaság.</i> —	
Berzeviczy Alberttől — — — — —	292
IX. IRODALOM: 1. József főherceg könyve a világháborúról. (József	
főherceg: <i>A világháború, a milyennek én láttam.</i>) — V. G.-tól.	
2. Románia háborús propagandája. — Szász Zsombortól.	
3. Sándor Lipót főherceg nádorsága. — (Mályusz Elemér: <i>Sándor</i>	
<i>Lipót főherceg-nádor iratai. 1790—1795.</i>) — Hajnal Istvántól.	
4. A Széchenyi-család története. — (Bárfai Szabó László: <i>A sárvár-</i>	
<i>felsővidéki gróf Széchenyi család története.</i>) — Horváth Jenőtl.	
5. A patoki diákvilág anekdotakincse. — (Panka Károly: <i>A patoki</i>	
<i>diákvilág anekdotakincse.</i>) — N. M.-tól.	
6. A Széphalom, a Szemle, az Ízlés, meg az Igazság. — Voinovich	
Gézától — — — — —	297

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedese Bécs I. ker. Kärutnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

8/891.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

598. SZÁM

1927 JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GYÓGYÍTÁS ÉS KURUZSLÁS. — Bálint Rezsőtől	321
II. AZ ANGLIAI NAGY SZTRÁJK. — Csizik Bélától	344
III. KULTURÁLIS ALAPÍTVÁNYAINK ÉS TRIANON. — Olay Ferencről	373
IV. KOSSUTH LAJOS ÍROTT HÍRLAPJAI. (III.) — Viszota Gyulától	381
V. EGY MAGYAR HERCEG IFJÚKORA NAPOLEON IDEJÉN. (II.) — Hajnal Istvántól	415
VI. AZ OSZLOPOS ÓRA. — Herczeg Ferencről	448
VII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Nem költő.</i> — <i>Trianoni vándor.</i> — <i>Unokám-</i> <i>nak.</i> — Bárd Miklóstól	455
VIII. IRODALOM: 1. <i>Tisza István levelei.</i> — (Gróf Tisza István összes <i>munkái.</i>) — Nagy Miklóstól.	
2. <i>A Fioretti új magyar fordítása.</i> — Rédey Tivadartól.	
3. <i>Zilahy Lajos új regénye.</i> — (Zilahy Lajos: <i>A két fogoly.</i>) — Kéký Lajostól.	
4. <i>Gyulai Pál irodalmi emlékei.</i> — (Papp Ferenc: <i>Gyulai Pál iro-</i> <i>dalmi emlékei.</i>) — Galamb Sándortól	471

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedese Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

A KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

új kötetei

DUHAMEL

ÉJFÉLI VALLOMÁS

A francia irodalom egyik legkiválóbb
tehetségének lélektani finomságokban
gazdag alkotása.

Fűzve 3.50 P

kötve 5.— P

TURGENYEV

TAVASZI HULLÁMOK ELSŐ SZERELEM

A lélek lírai élményeinek két regénye,
az orosz irodalom mesterművei.

Fűzve 5.— P

kötve 6.50 P

WELLS

sorozatos kiadásának új kötetei

A HALHATATLAN TŰZ

A háborúban megviselt, de hitét nem
vesztett ember regénye.

Fűzve 3.50 P

kötve 5.— P

KRISZTINA ALBERTA APJA

Két kötet.

Az új, a szabad nő típusát rajzolja
meg Wells e hatalmas regényében.

Fűzve 7.50 P

kötve 10.50 P

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természetrajzi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és chemiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroszkópok és tudományos mű-
szerek

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Új könyvek

Most jelent meg

SZÁSZ KÁROLY

A SZABADFALVI PAP LEÁNYA

Verses regény.

Ara 5— pengő.

MAGYAR ÍRÓK ÚJ KIADÁSAI

ARANY JÁNOS

TOLDI TRILÓGIA

A magyar epikai költészet legnagyobb remekének olcsó kiadása. Szép tipográfia, izléses kiállítás. 404 oldal.

Fűzve 6— pengő

KEMÉNY ZSIGMOND

ZORD IDŐ

A könyvpiacról rég kifogyott klasszikus regény új kiadása. Kemény összegyűjtött műveinek 8. kötete.

Fűzve 11— pengő

A legnépszerűbb Jókai-regények új kiadásai

JÓKAI MÓR

KÁRPÁTHY ZOLTÁN

I—II.

11.20 pengő

AZ ÚJ FÖLDESÚR

8— pengő

AZ ELÁTKOZOTT CSALÁD

5.60 pengő

PULSZKY FERENC

A MAGYAR JACOBINUSOK

A Martinovics-összeesküvés el nem múló becsű regénye.

5— pengő

VAS GERE BEN

GARASOS ARISZTOKRÁCIA

A még mindig népszerű író ma is legnépszerűbb regénye.

7.50 pengő

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

A KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

új kötetei

DUHAMEL

ÉJFÉLI VALLOMÁS

A francia irodalom egyik legkiválóbb tehetségének lélektani finomságokban gazdag alkotása.

Fűzve 3.50 P

kötve 5.— P

TURGENYEV-

TAVASZI HULLÁMOK

ELSŐ SZERELEM

A lélek lírai élményeinek két regénye, az orosz irodalom mesterművei.

Fűzve 5.— P

kötve 6.50 P

WELLS

sorozatos kiadásának új kötetei

A HALHATATLAN TŰZ

A háborúban megviselt, de hitét nem veszített ember regénye.

Fűzve 3.50 P

kötve 5.— P

KRISZTINA ALBERTA APJA

Két kötet.

Az új, a szabad nő típusát rajzolja meg Wells e hatalmas regényében.

Fűzve 7.50 P

kötve 10.50 P

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNÁL

Budapest, IV., Váci-utca 50

legjutányosabban kaphatók:

Természettani és természettudományi
műszerek
Vetítő-készülékek
Térképek és falitáblák
Vegytani laboratóriumi műszerek
és eszközök
Rajzminták, falitáblakörzők és
vonalzók

Fizikai és kémiai experimentáló
szekrények az ifjúság számára
Mérnöki műszerek
Rajzeszközök és logarlécek
Mikroskópok és tudományos mű-
szerek

*

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

Most jelent meg

SZÁSZ KÁROLY

A SZABADFALVI PAP LEÁNYA

Verses regény.

Ara 5— pengő.

MAGYAR ÍRÓK ÚJ KIADÁSAI

ARANY JÁNOS

TOLDI TRILÓGIA

A magyar epikai költészet legnagyobb remekének olosó kiadása. Szép tipográfia, izléses kiállítás. 404 oldal.

Fűzve 6— pengő

KEMÉNY ZSIGMOND

ZORD IDŐ

A könyvpiacról rég kifogyott klasszikus regény új kiadása. Kemény összegyűjtött műveinek 8. kötete.

Fűzve 11— pengő

A legnépszerűbb Jókai-regények új kiadásai

JÓKAI MÓR

KÁRPÁTHY ZOLTÁN

I—II.

11-20 pengő

AZ ÚJ FÖLDESÚR

8— pengő

AZ ELÁTKOZOTT CSALÁD

5-60 pengő

PULSZKY FERENC

A MAGYAR JACOBINUSOK

A Martinovics-összeesküvés el nem múló becsü regénye.

5— pengő

VAS GEREBEN

GARASOS ARISZTOKRÁCIA

A még mindig népszerű író ma is legnépszerűbb regénye.

7-50 pengő

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrassy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA

Szerkeszti ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF

Új kötet

MACH

AZ ÉRZETEK ELEMZÉSE

A természettudományos világnézet legjelentősebb képviselőjének főműve

12— pengő

SPINÓZA

HALÁLÁNAK 250 ÉVES FORDULÓJA

A Franklin-Társulat Spinóza kiadványai:

ETHIKA

7-50 pengő

LEVELEI

8— pengő

TRACTATUS POLITICUS

4-50 pengő

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötetei

NAGY JÓZSEF

GONDOLKODÓK

A filozófia vezető szellemeinek irodalmi arcképei

Malebranche, Kant, Bergson, Kayserling, Eötvös stb. jellemzése.

Bevezetés az emberiség nagy gondolkodóinak eszmevilágába.

4-50 pengő

NAGY JÓZSEF

KÉT FILOZÓFUS

Az emberi gondolkodás két leghatalmasabb szellemének s egyben az antik és modern világképnek mély analízise.

4-50 pengő

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r-t. könyvkereskedésében Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

RÁKOSI JENŐ MŰVEI

JUBILÁRIS KIADÁS

TIZENKÉT KÖTETBEN

- 1— 3. kötet EMLÉKEZÉSEK
4— 5. „ A LEGNAGYOBB BOLOND
6— 9. „ SZÍNMŰVEK
10—12. „ TÁRCÁK, CIKKEK

Fűzve 60— pengő

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötete

BRUNETIÈRE

VÁLOGATOTT KRITIKAI TANULMÁNYAI

A nagy kritikus legjelentősebb tanulmányai

Kötve 450 pengő

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természetrajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattel készséggel szolgálunk.

891. O. L.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

599. SZÁM

1927 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. FRAKNÓI VILMOS EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől — — —	1
II. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HATÁSA ZENEMŰVÉ- SZETÜNK FEJLŐDÉSÉRE. — Hubay Jenőtől — — — — —	40
III. AZ ELSZAKÍTOTT FELVIDÉK MAGYARSÁGÁNAK SZELLEMI ÉLETE. (I.) — Farkas Gyula — — — — —	66
IV. SZENT ISTVÁN ÉS A «RÓMA-ESZME». — Balogh Józseftől — —	89
V. A HOSSZÚÉLETŰ JEZID. — Keleti mese. — Kenedy Gézátlól —	96
VI. OTHELLO. — Műfordítás, Harsányi Kálmántól — — — — —	108
VII. SZEMLE. — <i>Az esztergomi érseki szék betöltésének kérdése.</i>	120
VIII. ZENE. — <i>A zenei év.</i> — Papp Viktortól — — — — —	130
IX. MŰVÉSZET. — <i>A magdeburgi német színésztörténeti kiállítás.</i> — Németh Antaltól — — — — —	143
X. IRODALOM: 1. <i>Olasz dráma Erzsébet királynéról.</i> — (Fabrizio Colamussi: <i>Elisabetta d'Austria, dramma storico lirico in IV.</i> <i>atti.</i>) — Ifj. báró Wlassics Gyulától.	
2. (Pukánszky Béla: <i>A magyarországi német irodalom története.</i> <i>A legrégibb idóktól 1848-ig.</i>) — Wagner Józseftől — — — — —	148

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

600. SZÁM

1927 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A TUDOMÁNYOS TECHNIKA FERENC JÓZSEF URALKODÁSA	
ALATT. — Zelovich Kornéltól — — — — —	161
II. VAJDA JÁNOS. — Kéky Lajostól — — — — —	182
III. A NÉPDAL TITKA. — Hevesi Sándortól. — (Solymossy Sándor: Észrevételek a «népdal titká»-hoz.) — — — — —	196
IV. AZ ELSZAKÍTOTT FELVIDÉK MAGYARSÁGÁNAK SZELLEMI ÉLETE. (II.) — Farkas Gyulától — — — — —	222
V. A KÖLTÉSZET LÉNYEGE ÉS FORMÁJA. — Marót Károlytól —	242
VI. HOLDFÉNY ALATT. — Komáromi Jánostól — — — — —	269
VII. EURIPIDES GONDOLATAI A TÖREDEKÉKBEN. — Csengery Jánostól — — — — —	277
VIII. ARANY JÁNOS SZONETTJE. — Tolnai Vilmostól — — — — —	288
IX. KÉPZŐMŰVÉSZET. — Ybl Eryintől — — — — —	293
X. SZEMLE. — <i>A mai belga irodalom áttekintése.</i> — Georges Marliertől — — — — —	306
XI. IRODALOM: — 1. <i>Berzeviczy Albert új könyve.</i> — (Berzeviczy Albert: <i>Az absolutismus kora Magyarországon.</i>) — d.-tól.	
2. <i>Angol regény Erdélyről.</i> — (Lee Holt: <i>Pelham's Adventures.</i>) — Gáspár Páltól — — — — —	315

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

601. SZÁM

1927 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1927

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A MONTENEGROÍ KÉRDÉS. — Bajza Józseftől — — — — —	321
II. A NEMZETI MŰVELŐDÉS BÖLCSELETÉNEK ALAPVONALAI. — Bartók Györgytől — — — — —	373
III. GYULAI PÁL IRODALMI PÁLYAKEZDÉSE. — Papp Ferenctől	401
IV. AZ OSZTRÁK ÉS NEMET SZÍNHÁZI VISZONYOKRÓL, HAZAI SZÍNHÁZI VISZONYAINKKAL KAPCSOLATBAN. — Fülel Szántó Endrétől — — — — —	432
V. AZ ABLAK. — Rajz. — Gróf Bethlen Margittól — — — — —	454
VI. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Isten szabad ege alatt.</i> — Gyökössy Endrétől	458
VII. IRODALOM: — 1. Gróf Klebelsberg Kuno beszédei. — (Gróf Klebels- berg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916—1926.) — Grósz Emiltől.	
2. A magyar művelődés eszményei. — (Kornis Gyula: <i>A magyar művelődés eszményei 1777—1848.</i>) — Friml Aladártól.	
3. Takáts Sándor új könyve. — (Takáts Sándor: <i>Szegény magya- rok.</i>) — Nagy Miklóstól.	
4. III. Napoleon politikája. — (Hermann Oncken: <i>Die Rhein- politik Kaiser Napoleon III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870/71. I—III.</i>) — Tölk Páltól — — — — —	461

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedese Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. Előfizetni lehet egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A reklamációk a Franklin-Társulathoz intézendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

AMATŐR-KIADÁSOK

ARANY JÁNOS
BALLADÁI

Zichy Mihály rajzaival

ARANY JÁNOS
A NAGYIDAI CIGÁNYOK

Fáy Dezső fametszeteivel

MAGYAR ÍRÓK

BARTÓKY JÓZSEF

EGYEDÜL

FÖLDI MIHÁLY

A MÁSIK ÉLET

SCHÖPFLIN ALADÁR

BALATONI TRAGÉDIA

A KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei

KÁRPÁTHY AURÉL

A KÉTELKEDŐ KRITIKUS

KUNDT ERNŐ

AZ ANGOL REGÉNY

MESTEREI

KITTENBERGER KÁLMÁN

VADÁSZ- ÉS GYŰJTŐÚTON KELET-AFRIKÁBAN

200 eredeti fényképfelvétellel.

A VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE

JÓZSEF KIR. HERCEG ELŐSZAVAVAL

Dr. Horváth Jenő, Pilch Jenő, dr. Lutter János, dr. Ihrig Ernő, Trunkwalter
Ödön, Udvary Jenő, Turcsányi Gyula közreműködésével szerkesztette

PILCH JENŐ

200, részben kiadatlan fényképfelvétellel.

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

Újdonságok

LAGERLÖF REGÉNYEI

JERUZSÁLEM

két kötet

AZ ANTIKRISZTUS CSODÁI
A LÖWENSKÖLD-LÁNY

Új Ossendowski-könyv!

OSSENDOWSKI

A SÖTÉT KELET
ÁRNYÉKA

Ossendowski előbb megjelent művei

ÁLLATOK, EMBEREK ÉS
ISTENEK

ÁZSIAI TITKOK, ÁZSIAI
EMBEREK

VÉRES NAPOK, CÁRI RABOK

A MINDNYÁJUNK KÖNYVTÁRA

új kötete

ALFRED NEUMANN

A SÁTÁN

(DER TEUFEL)

Regény két kötetben

VILÁGJÁRÓK

UTAZÁSOK ÉS KALANDOK

W. H. GILDER

A JEANETTE PUSZTULÁSA
A HAJÓTÖRÖTTEK FELKUTATÁSA
ÉS UTAZÁS SZIBÉRIÁN KERESZTÜL

PHILIP

AUSZTRÁLIA HONALAPÍTÓI

G. SCHWEINFUHR

AFRIKA SZÍVÉBEN

G. NACHTIGAL

SZAHARA ÉS SZUDÁN

legrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Jampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében.
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA: GÉCZY KÁLMÁN.

A történelem nagy rejtélye

H. CARTER

TUT-ANKH-AMEN
KOPORSÓJA ÉS MUMIÁJA

Egészvászonkötésben 18 pengő 80 fillér

H. CARTER — A. C. MACE

TUT-ANKH-AMEN
SÍRJA

Egészvászonkötésben 12 pengő 40 fillér

A KULTURA ÉS TUDOMÁNY

Új kötete

MESTER JÁNOS

KELET NAGY GONDOLKODÓI
BUDDHA, KONFUCIUS, ZARATHUSTRA
VALLÁSA ÉS FILOZÓFIÁJA

Kötve 6 — pengő

Megrendelhetők

a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkeres-
kedésében, Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely
könyvkereskedésben.

GALSWORTHY
A FORSYTE SAGA

Három kötet

Fordította KISS DEZSŐ

*„Ezzel a regényciklussal az európai
irodalom telőpontját érte el.”
Graf Keyserling*

Egész vászonkötésben 25.50 pengő
Fűzve ————— 18.—

GALSWORTHY REGÉNYEIBŐL MEGJELENT:

A SÖTÉT VIRÁG

Fordította HÁZSONGÁRDY GÁBOR

Második kiadás

Egész vászonkötésben 6.50 pengő
Fűzve ————— 4.—

A SZIGETI KÉPMUTATÓK

Fordította KISS DEZSŐ

Egész vászonkötésben 8.— pengő
Fűzve ————— 5.50

Megrendelhetők

a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkeres-
kedésében, Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely
könyvkereskedésben.

Kötelező iskolai olvasmányok

	Füzve	Kötve
Arany János. Toldi. Költői elbeszélés. Magyar könyvtár	—80	—
— Toldi estéje. Költői elbeszélés. Kiadta és bevezetéssel ellátta Bánóczi J. Magyar Könyvtár	—80	—
— Buda halála. Költői elbeszélés. Bevezetéssel ellátta Moravcsik G. Magyar Könyvtár....	1.20	—
Csokonai Vitéz Mihály. Dorottya. Olesó Könyvtár.	—90	—
Fazekas Mihály. Ludas Matyi. Olesó Könyvtár ...	1.20	—
Gvadányi József. Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Kiadta Kardos Albert. Magyar Könyvtár	—80	—
Gyulai Pál. Egy régi udvarház utolsó gazdája..	6.—	—
Jókai Mór. Az új földesúr. Válogatott részek a regényből. Magyar Könyvtár.....	2.—	—
— Teljes regény	8.—	—
Jósika Miklós. Abafi.....	5.—	—
Katona József. Bánk bán. Bevezette Beöthy Zsolt. Magyar Könyvtár	—80	—
Kemény Zsigmond. Zord idő	11.—	—
Kisfaludy Károly. A kérők. Vigjáték. Bevezette Beöthy Zsolt. Magyar Könyvtár.....	—80	—
Madách Imre. Az ember tragédiája. Kiadta Császár Ernő. Magyar Könyvtár	—80	—
Mikszáth Kálmán. A fekete város. I—II.....	9.—	—
Petőfi Sándor. János vitéz. Olesó Könyvtár	—90	—
Tóth Ede. A falu rossza. Népszínmű. Magyar Könyvtár	—80	—
Vörösmarty Mihály. Csongor és Tünde. Magyar Könyvtár	—80	—
Zrinyi Miklós. A szigeti veszedelem. Bevezetéssel ellátta Bánóczi J. Magyar Könyvtár	—80	—

Megrendelhetők a Franklin-Társulat könyvkereskedésében Budapest, IV., Egyetem-utca 4., Lampel R. (Wodianer F. és fia) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrássy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.

Legelőnyösebben szállít mindennemű

természettani, természettajzi és chemiai
tanszert, valamint tudományos műszert

CALDERONI

MŰ- ÉS TANSZERVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

Budapest, IV., Váci-utca 50

Árajánlattal készséggel szolgálunk.

A MAGYAR KÖNYVTÁR

új sorozata

Egy-egy szám 40 fillér

-
- 1001—1003. Gróf Széchenyi L.: *Hitel*
1004. Barbusse: *A kereszt*
1005. Heltai Jenő: *A Vénusz-bűnügy*
1006. Tolsztoj: *A kaukázusi fogoly*
1007—1008. Brisits Frigyes: *Assisi Szent Ferenc*
1009—1010. Gvadányi József: *A peleskei nótárius*
1011—1012. Zweig: *24 óra egy asszony életéből*
1013—1014. Mikszáth Kálmán: *Kisrétet Lublon*
1015. Szász Károly: *Szinésznők*
1016—1017. Schopenhauer: *A halálról*
1018—1019. Mikszáth Kálmán: *A jó palócok*
1020. Stevenson: *A palack manója*
1021—1022. De Quincey: *Egy angol ópiumevő*
1023. Maupassant: *Monsieur Parent*
1024—1025. Mikszáth Kálmán: *A gavalérok*
1026. Conan Doyle: *A brigadéros házassága*
1027—1028. Karinthy: *A másik Kolumbus*
1029—1030. Shakespeare: *A velencei kalmár*
1031. Nagy Endre: *A Mágocsy-csirkek*
1032—1033. Dosztojevszkij: *A szelíd asszony*
1034—1035. Szép Ernő: *Egy falat föld, egy korty tenger*
1036—1037. Nerval: *A bűvös kéz*
1038. Szini Gyula: *Trilibi*
1039—1040. Dumas: *A kaméliás hölgy*
1041—1045. Mikszáth Kálmán: *Az új Zrinyiász*
1046. Dickens: *A fekete fátyol*
1047—1048. Heltai Jenő: *Lim-lom*
1049—1050. Conan Doyle: *Doktor Holmes*
1051—1052. Kosztolányi Dezső: *Tintaleves papírgaluskával*
1053—1054. Prévost: *A végrendelet*
1055—1056. Molnár F.: *Má, tegnap, tegnapelőtt*
1057—1058. Patapenko: *Egy vén diák*
1059—1060. Shakspeare: *A Szent Iván-éji álom*
-

Megrendelhetők a Franklin-Társulat könyvkereskedésében Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. fia) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrásy-út 21., és bármely könyvkereskedésben.